

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE ÜNLEMLER

(Art Zamanlı Bir İnceleme)

Sema EYNEL

Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. Talip YILDIRIM

Uşak

Ekim, 2018

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE ÜNLEMLER

(Art Zamanlı Bir İnceleme)

Sema EYNEL

DOKTORA TEZİ

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Talip YILDIRIM

Uşak

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ekim, 2018

ÖZET

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE ÜNLEMLER

(Diacronique an Investigation)

Sema EYNEL

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekim, 2018

Danışman: Prof. Dr. Talip YILDIRIM

Ünlemler konusu, dil bilgisi çalışmalarında diğer sözcük türlerine oranla en az işlenen ve farklı şekillerde ele alınan konulardandır. Ünlemlerin tanımı, kapsamı, diğer sözcük türleri arasındaki yeri, kendi içinde nasıl sınıflandırılacağı hususunda bilim adamları arasında görüş birliği sağlanamamıştır.

“Özbek Türkçesinde Ünlemler” başlığını taşıyan tezimizde ünlemler üzerine yapılan yurt içi ve dışındaki çalışmalar ünlem tanımı, kapsamı, özellikleri ile ünlemlerin gramerlerdeki yeri ve kendi içinde sınıflandırılması noktasında ele alınmıştır. Özbek Türkçesi metinlerinden tespit edilen ünlemler bu bağlamda ele alınarak ünlem kavramı tanımlanmış, ünlemin kapsam sınırları çizilmiş, ünlemlerin özellikleri belirlenmiş ve bağımsız bir sözcük türü olarak ele aldığımız ünlemler kendi içinde yapısal ve anlamsal açıdan sınıflandırılmıştır.

Tespit edilen ünlemler köken bilgisi bakımından irdelenmiş ve tarihî Türk lehçeleriyle karşılaştırılmıştır. Böylece Türk dilinin tarihsel sürecinde Özbek Türkçesinde kullanılan ünlemlerin hangi dönemden itibaren kullanılmaya başlandığı ve geçirdiği farklı evreler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Ünlem, ünlem tanımı, ünlem kapsamı, ünlem sınıflandırmaları, Özbek Türkçesinde ünlemler, Tarihî Türk Lehçeleri.

ABSTRACT**INTERJECTIONS IN UZBEK TURKISH****Sema EYNEL****Department of Turkish Language and Literature****Uşak University Institute of Social Sciences, October, 2018****Advisor: Prof. Dr. Talip YILDIRIM**

The subject of interjections is one of the least discussed subjects of grammatical issues compared to other parts of speech. Scientists couldn't come to an agreement on the definition of interjections, its scope and place among other parts of speech and how to classify interjections in itself.

In our thesis titled "Interjections in Uzbek Turkish", both national and international studies on interjections were discussed. In addition, the definition of interjections, its scope, its place in grammar and its classification in itself have been discussed. By analyzing the interjections taken from the Uzbek Turkish texts, the term interjection has been defined. Also, its scope and properties have been determined. Lastly, as an independent part of speech, interjections have been classified in itself in terms of structure and meaning.

The interjections identified have been analyzed in terms of etymology, and they have been compared with the other historical Turkish dialects. By doing so, we have tried to determine when the Uzbek Turkish interjections started to be used and which different phases it has gone through.

Key Words: Interjection, interjection's definition, interjection's scope, interjection's classifications, Interjections in Uzbek Turkish, Historical Turkish Dialects

**UŞAK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Doktora Jüri ve Enstitü Onayı**

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı Doktora Programı 144008055 no'lu öğrencisi Sema EYNEL'İN "Özbek Türkçesinde Ünlemler – Art-Zamanlı Bir İnceleme" adlı tezi 12 /10 / 2018 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Doktora Tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Jüri	Adı Soyadı	İmza
Danışman	: Prof. Dr. Talip YILDIRIM	
Üye	: Prof. Dr. Ahmet AKÇATAŞ	
Üye	: Prof. Dr. Nergis BİRAY	
Üye	: Prof. Dr. Mehmet Vefa Nalbant	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Soner SAĞLAM	

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

“Özbek Türkçesinde Ünlemler (Art zamanlı Bir İnceleme)” adını taşıyan tezimizde ünlem kavramı üzerinde durulmuş ve Özbek Türkçesinden hareketle bir ünlem incelemesi yapılmıştır.

Çoğu bilim adamınca anlamlı sözcükler kapsamında ele alınan ünlemlerin görevli veya anlamlı görevli sözcükler olarak da ele alındığı görülür. Onların sahip oldukları ses yapıları, tek bir sözcükle bir cümleden daha fazlasını anlatan anlam yoğunlukları ile bir sözcük türünden fazlası olduğu düşünülmüş ve bazı dillerde konuşma parçası olarak adlandırılmıştır. Türkiye Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde bir sözcük türü olarak görülen ünlemlerin nerede ele alınacağı hususundaki belirsizliğin onların tanımlanması, kapsamının çizilmesi ve sınıflandırılması konusunda da sürdüğü görülür.

Ünlemler tanım, kapsam ve sınıflandırma bakımından sadece Türkiye’de değil, diğer Türk lehçelerinin dil bilgisi kitaplarında, hatta diğer dillerde araştırmacıların farklı metotlarla incelediği, farklı tanımlar yaptığı ve kapsam bakımından birbirinden daha farklı sınırlar çizdiği bir konudur. Bu durum çalışma konumuz olan Özbek Türkçesindeki ünlemler üzerine sağlıklı bir inceleme metodu oluşturmada sadece Türkiye Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde değil diğer lehçe ve dillerde de onların nasıl ele alındığı konusunun irdelenmesini zorunlu kılmaktadır. Yaptığımız çalışmada bu nedenle Türkiye’de yapılan çalışmaların yanı sıra çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Türkmen, Kazak ve Kırgız Türkçelerinde ve yabancı dillerden Almanca, İngilizce ve Rusça çalışmalarda bu konunun nasıl ele alındığı üzerinde durulmuştur.

Çalışmamız iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde ünlemler üzerine kuramsal bir temel oluşturulmaya çalışılmış ve yurt içi ve dışında ünlemler üzerine yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Ayrıca bu bölümde araştırmacılar tarafından ünlem kapsamında ele alınan seslenmeler ve ünlem kapsamında ele alınmayacağı konusunda tartışmalar süren gösterme, cevap ve soru ifadeleri ile yansımalar üzerine araştırmacıların görüşlerine yer verilmiş, değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Çalışmamızın ikinci bölümünü oluşturan Özbek Türkçesindeki ünlemleri ele alan inceleme bölümünde ise Özbek Türkçesi temelinde hazırlanan sözlük ve bu lehçeye ait metinlerden elde edilen ünlem örneklerinden hareketle ünlemin özellikleri ve kapsam sınırları belirlenmiş, ünlem terimi tanımlanmış ve ünlemler üzerine yapısal ve anlamsal bir sınıflandırma yapılmıştır. Yapısal sınıflandırma içerisinde ele aldığımız ünlemler üzerine yapılan köken bilgisi çalışmalarına yer verilmiş ve ele alınan her ünlem tarihî Türk lehçelerine ait yazılı ürünler ve gramer kitaplarından elde edilen malzemeye karşılaştırılmıştır. Böylece ünlemler konusu tanımı, tasnifi, kapsamı, yapısı, cümledeki yeri, anlamının kapsamlı bir şekilde irdelenmesiyle oluşturulan inceleme metoduyla Özbek Türkçesindeki ünlemler bu bağlamda ele alınmış ve bu ünlemlerin art zamanlı olarak 7. yüzyıl Türkçesinden Çağdaş Özbek Türkçesine kadar geçirdiği tarihî değişim ortaya konmaya çalışılmıştır. Yapısal sınıflandırmada tespit edilen ünlemlerin öncelikle Özbek Türkçesindeki durumu verilmiş sonra sırasıyla köken bilgisi sözlükleri ve tarihî Türk lehçelerindeki durumu ortaya konmuştur. Anlamsal bakımdan ünlemlerin sınıflandırıldığı bölümde ise ünlemlerin özel vurgu ve tonlamaya sahip olduğu ve duygu ifade ettikleri gerçeğinden hareket edilmiş ve tespit edilen ünlem örnekleri ait oldukları duygu ifadelerinin altında ele alınmıştır. Bu nedenle yapısal sınıflandırmada ünlem örneklerine yer verilmemiştir.

Özbek Türkçesinde yer alan ünlemlerin tespit edilmesi aşamasında öncelikle *Özbek Tilining İzahli Lügati* adlı 5 ciltlik eser ve Özbek gramerleri taranmıştır. Özbek edebî dilinin yazılı eserlerinden Fatma Açık'ın yayınlamış olduğu “Özbek Hikâyeciliği ve Özbek Edebiyatından Seçme Hikâyeler” adlı çalışma taranmış ancak yer alan metinlerde sözlüklerden tespit edilen ünlemlere ek bir kullanım tespit edilememiştir. Ünlemlerin konuşma dilinin vazgeçilmez bir unsuru olması dolayısıyla çalışmada sözlü edebiyat ürünlerinden destanlara ağırlık verilmiş ve bu doğrultuda “Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması” projesi kapsamında Töre Mirzayev ve Cabbar İşankul tarafından derlenen ve Türk Dil Kurumunca basılan Özbek Destanlarının tamamı (Erali ve Şirali, Melike Ayyar, Ayçınar, Huşkeldi ve Belagerdan, Rüstem Han ve Dalli destanları) taranmıştır. Bu taramalarda gramer ve sözlüklerde yer alan ünlemlerin farklı kullanım ve varyantlarının yanı sıra bunlara ek olabilecek ünlem kullanımlarına da rastlanmıştır.

Çalışmamın başından itibaren her durumda desteğini hissettiğim, bana zaman ayıran saygıdeğer danışmanım Prof. Dr. Talip YILDIRIM'a sonsuz teşekkür ederim. Maddi ve manevi anlamda her zaman desteğini arkamda hissettiğim, tüm çalışmalarımda bana yol gösteren, beni destekleyen, motive eden ve beni bu aşamaya getiren saygıdeğer hocam Prof. Dr. Nergis BİRAY'a; tez konusu seçimimde ve tez yazım sürecinde beni dinleyen, fikirleriyle bana ışık tutan, manevi anlamda büyük desteğini gördüğüm saygıdeğer hocam Prof. Dr. Vefa NALBANT'a ve tezimin başlangıcından itibaren bilgisiyle çalışmalarına yön veren ve yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Leyla KARAHAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca TİK boyunca görüşleriyle katkı sağlayan Prof. Dr. Ahmet AKÇATAŞ'a da minnettarım.

Tez sürecinde yardımlarını esirgemeyen, beni destekleyen, her zaman yanımda olan ailem ve sevgili arkadaşlarım Dr. Ezgi Demirel ve Dr. Esra Gül Keskin'e en içten sevgilerimi sunarım.

Sema EYNEL

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Sema EYNEL
Doğum Yeri ve Tarihi : Ereğli – 07.06.1985
Lisans Öğretimi : Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Türkçe Öğretmenliği Bölümü
Yüksek Lisans Öğretimi : Pamukkale Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi – Yeni Türk Dili
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri :

Makaleler

Sema Eynel (2015). “Türkçe Karışık Dilli Kuran Tercümesi: “El-Itkan Kuran Tefsiri” Üzerine, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, s. 95-107.

Bilge Özkan Nalbant, Sema Eynel (2015). “Tanrı Adları Örneğinde Türkçe Tarihî Metinlerde Terim Türetme Yolları, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, s.69-94.

Nergis Biray, Sema Eynel (2015). Türkiye’de Kazak Türkçesi Üzerine Yayımlanmış Dil ve Edebiyat Konulu Makale ve Bildiriler, Eurasian Education-(Evraziya Bilimi-Evraziskoe Obrazovanie) Haliqaralıq ğilmiy- ädistemelik, pedagogiqalıq jurnal (Scientific, methodical, pedagogical international journal, Semey, No: 7, s. 12-25.

Bildiriler

Sema Eynel, El-Itkan Kuran Tefsiri’nin Karışık Dilliliği Üzerine, Uludağ Üniversitesi, VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Bursa.

Nergis Biray, Sema Eynel (2014), “Kazak Türkçesinde Terim Yapma Yolları-Ahmet Baytursınulı Örneği ile”, VII. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Elazığ, s. 473-499.

Nergis Biray, Sema Eynel (2017, Nisan). “Kazak Çocuk Oyunlarında Ceza ve Ceza Sistemi, I. Uluslararası Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bilgi Şöleni, Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Denizli.

Mehmet Vefa Nalbant, Sema Eynel (2017, Nisan). “Sözcük Türleri ve Cümledeki Görevleri Bakımından Onay Ret Sözcüklerinin Durumu ve Bu Sözcüklerin Ünlemleşmesi Üzerine, 3. Uluslararası Dil Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu, Roma Tre Universita Degli Studi-Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Roma.

Sema Eynel (2018, Mayıs). ‘Hoş’ Sözcüğünün Özbek Türkçesindeki Kullanımı Üzerine, 4. Uluslararası Filoloji Sempozyumu, Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Alanya.

Nergis Biray, Sema Eynel (2018). Kazak Çocuk Oyunlarının Rolü ve İşlevi – Sosyal Bir Birey Olma: Dil, Kültür, Gelenekler, Altay Toplulukları Sempozyumu- VII, Moğolistan Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Ulaanbaatar/Mongolia.

Ceviriler

Muhtar Avezov, İlim Dili, Çeviren: Sema Eynel, “Koroğlu (Dil-Kültür ve Edebiyat Dergisi)”-Alihan Bökeyhan ve Alaş Edebiyatı Dosya Sayısı, S.7, 2016- Mart, s. 43-46.

İş Deneyimi :

Çalıştığı Kurumlar : Milli Eğitim Bakanlığı – Türkçe Öğretmeni

Projeler :

İletişim

E-posta Adresi

: semaeynel7@gmail.com

KISALTMALAR

çev.	Çeviren
DLT	Divanü Lügati't-Türk
DS	Derleme Sözlüğü
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
FF	Fiilden Fiil
FK	Fiil Kökü
HÖET	Hâzirgi Özbek Âdâbiy Tili
İng.	İngilizce
KTG	Kırgız Tilinin Grammatikası
QG	Qazaq Grammatikası
QQT	Qazirgi Qazaq Tili
QTG-M	Qazaq Tilinin Grammatikası I- Morfologiya
MÖ	Milattan Önce
NSM	Natural Semantic Metalanguage
ÖHÖESE	Özbek Hikayeciliği ve Özbek Edebiyatından Seçme Eserler
ÖTİL	Özbek Tilining İzahli Luğati
ÖTEL	Özbek Tilinin Etimologik Luğati
s.	sayfa
TDG	Türkmen Dilinin Grammatikası
TDG-M	Türkmen Dilinin Grammatikası- Morfologiya
TDK	Türk Dil Kurumu
TGS	Türk Gramerinin Sorunları
TİEM	Türk İslam Eserleri Müzesi 73
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
yy.	yüzyıl

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
ÖN SÖZ.....	vi
ÖZ GEÇMİŞ.....	ix
KISALTMALAR.....	xi
BİRİNCİ BÖLÜM: ÜNLEMLER, TANIMI, SINIFLANDIRILMASI, KAPSAMI ve ÖZELLİKLERİ.....	1
1. Yabancı Kaynaklarda Ünlemlerin Ele Alınışı	3
1.1. Yabancı Dillerde Ünlem Tanımı.....	5
1.2. Yabancı Dillerde Ünlemin Sınıflandırılması	11
1.3. Yabancı Gramerlerde Ünlemin Kapsamı.....	18
1.4. Yabancı Gramerlerde Ünlemin Özellikleri.....	21
2. Türkçeyi Konu Alan Çalışmalarda Ünlemlerin Ele Alınışı	24
2.1. Türkçeyi Konu Alan Çalışmalarda Ünlem Tanımı.....	24
2.2. Türkçeyi Konu Alan Çalışmalarda Ünlemin Yeri ve Sınıflandırılması	36
2.2.1. Türkçeyi Konu Alan Çalışmalarda Ünlemin Yeri	36
2.2.2. Türkçeyi Konu Alan Gramerlerde Ünlemin Kendi İçinde Sınıflandırılması...	39
2.3. Türkçeyi Konu Alan Gramerlerde Ünlem Kapsamı	57
2.4. Türkçeyi Konu Alan Gramerlerde Ünlemin Özellikleri	61
3. Ünlemin Anlatım Araçları	69
4. Seslenmeler ve İkincil Ünlemler Üzerine.....	75
İKİNCİ BÖLÜM: ÖZBEK TÜRKÇESİNDE ÜNLEMLER.....	93
1. Özbek Türkçesindeki Ünlemlerin Özellikleri	93
1.1. Ses Bilgisi Özellikleri	94
1.2. Anlam Özellikleri	95
1.3. Vurgu ve Tonlamayla İlgili Özellikler.....	96
1.4. Gramer Özellikleri	96
1.5. İmla Bakımından Özellikler.....	97
1.6. Söz Dizimi Açısından Ünlemler ve Ünlemlerin Özellikleri.....	97

2. ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ ÜNLEMLERİN SINIFLANDIRILMASI.....	98
2.1. YAPILARINA GÖRE ÜNLEMLER	98
2.1.1. ASIL ÜNLEMLER.....	98
2.1.1.1. Basit Yapıdaki Asıl Ünlemler.....	98
2.1.1.1.1. Bir Sesten Oluşan Ünlemler	98
2.1.1.1.1.1. Bir Ünlüden Oluşan Ünlemler	98
2.1.1.1.1.1.1. Ä	98
2.1.1.1.1.1.2. O	99
2.1.1.1.1.2. İki Sesten Oluşan Ünlemler	99
2.1.1.1.1.2.1. Ünlü + Ünlü.....	99
2.1.1.1.1.2.1.1. İE.....	99
2.1.1.1.1.2.2. Ünlü + Ünsüz.....	100
2.1.1.1.1.2.2.1. ÅH.....	100
2.1.1.1.1.2.2.2. EH.....	100
2.1.1.1.1.2.2.3. ÄH.....	100
2.1.1.1.1.2.2.4. İH	101
2.1.1.1.1.2.2.5. İY	101
2.1.1.1.1.2.2.6. OH.....	101
2.1.1.1.1.2.2.7. OV.....	102
2.1.1.1.1.2.2.8. UH.....	102
2.1.1.1.1.2.3. Ünsüz + Ünlü.....	102
2.1.1.1.1.2.3.1. BÅ/ BÄ- Ä- Ä	102
2.1.1.1.1.2.3.2. BE/BE-E-/BE-Ä.....	102
2.1.1.1.1.2.3.3. XÄ.....	102
2.1.1.1.1.2.3.4. HÅ/HÄ-Ä-Ä	103
2.1.1.1.1.2.3.5. HÄ.....	103
2.1.1.1.1.2.3.6. HO.....	103
2.1.1.1.1.2.3.7. KE	103
2.1.1.1.1.2.3.8. VÅ.....	103
2.1.1.1.1.2.3.9. VÄ.....	104
2.1.1.1.1.2.3.10. YÅ.....	104
2.1.1.1.1.3. Üç Sesten Oluşan Ünlemler	105
2.1.1.1.1.3.1. Ünlü + Ünsüz + Ünlü	105

2.1.1.1.1.3.1.1. İBİ	105
2.1.1.1.1.3.1.1.2. İYE/İYYE	106
2.1.1.1.1.3.1.1.3. OHO	106
2.1.1.1.1.3.2. Ünsüz + Ünlü + Ünsüz	106
2.1.1.1.1.3.2.1. CİM	106
2.1.1.1.1.3.2.2. XÄH	106
2.1.1.1.1.3.2.3. XÄP	106
2.1.1.1.1.3.2.4. XOB	106
2.1.1.1.1.3.2.5. XOP	107
2.1.1.1.1.3.2.6. HEH	107
2.1.1.1.1.3.2.7. HÄH	107
2.1.1.1.1.3.2.8. HOP	107
2.1.1.1.1.3.2.9. HO-OV	107
2.1.1.1.1.3.2.10. HOY	108
2.1.1.1.1.3.2.11. HUH	108
2.1.1.1.1.3.2.12. HUV	108
2.1.1.1.1.3.2.13. VÄH	108
2.1.1.1.1.3.2.14. VEY	109
2.1.1.1.1.3.2.15. VÄH	109
2.1.1.1.1.3.2.16. BUV(-V)	109
2.1.1.1.1.3.2.17. HİM(M)	109
2.1.1.1.1.3.2.18. TİS(S)	110
2.1.1.1.1.4. Dört Sesten Oluşan Ünlemler	110
2.1.1.1.1.4.1. Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünsüz	110
2.1.1.1.1.4.1.1. XÄYT	110
2.1.1.1.1.4.1.2. POŞT	110
2.1.1.2. Birleşik Yapıdaki Asıl Ünlemler	110
2.1.1.2.1. İki Ünlemin Birleşmesiyle Oluşan Birleşik Yapılı Ünlemler	110
2.1.1.2.1.1. ÅBBÅ (å + bâ)	110
2.1.1.2.1.2. ÅXÅ (å + xå)	111
2.1.1.2.1.3. EBİY (ey + biy)	112
2.1.1.2.1.4. EHE (e + he)	112
2.1.1.2.1.5. EHÄ (e + hä)	112

2.1.1.2.1.6. EVÅH (ey + vâh)	112
2.1.1.2.1.7. ÄHÄ/ Ä-HÄ (ä + hä)	112
2.1.1.2.1.8. OLÄY	113
2.1.1.2.1.9. VÅEY (vâ + ey)	113
2.1.1.2.1.10. VÅYBOY [vây + bo(y)]	113
2.1.1.2.2. Tekrar Grubuyla Oluşan Birleşik Yapılı Ünlemler.....	114
2.1.1.2.2.1. ÅH-VÅH	114
2.1.1.2.2.2. BÅY-BOY	114
2.1.1.2.2.3. BÅY-BÅY	114
2.1.1.2.2.4. EH-HE.....	115
2.1.1.2.2.5. XÄY-XÄY	115
2.1.1.2.2.6. HÅY, HÅY	115
2.1.1.2.2.7. HÄXÄ-XÄHÄ	115
2.1.1.2.2.8. HÄ- HÄ.....	116
2.1.1.2.2.9. HÄHHÄ	116
2.1.1.2.2.10. HO-HO-O.....	116
2.1.1.2.2.11. OY-BÅY (oy + bây)	116
2.1.1.2.2.12. VÅY-VÅY	116
2.1.1.2.2.13. VÅY-VUY	117
2.1.1.2.2.14. VÄY-BO	117
2.1.1.2.2.15. ÅH-ÅH-ÅH.....	117
2.1.1.2.2.16. XE-XE-XE	117
2.1.1.2.2.17. XÄ-XÄ-XÄ.....	117
2.1.1.2.2.18. VÅY-VÅY-VÅY	118
2.1.2.ÜNLEMLEŞEN YAPILAR.....	118
2.1.2.1. Sözlük Anlamı Olan Sözcüklerin Ünlemleşmesi	118
2.1.2.1.1. İsimlerin Ünlemleşmesi	118
2.1.2.1.1.1. Türkçenin Söz Varlığına Ait İsimlerin Ünlemleşmesi....	118
2.1.2.1.1.1.1. TEK	118
2.1.2.1.1.1.2. QANİ.....	119
2.1.2.1.1.1.3. MUNÇÄ	120
2.1.2.1.1.1.4. BÅLÄM.....	121
2.1.2.1.1.1.5. BÄLLİ	121

2.1.2.1.1.1.6. ESİZ.....	122
2.1.2.1.1.1.7. İLDÄM.....	124
2.1.2.1.1.2. Yabancı Dillerin Söz Varlığına Ait İsimlerin Ünlemleşmesi	124
2.1.2.1.1.2.1. ÄCÄBÄ.....	125
2.1.2.1.1.2.2. XÄYR.....	125
2.1.2.1.1.2.3. HÄYHÄT.....	126
2.1.2.1.1.2.4. İLÄHİ.....	126
2.1.2.1.1.2.5. QÄYİL.....	127
2.1.2.1.1.2.6. MÄRHÄMÄT.....	127
2.1.2.1.1.2.7. MÄZÄ.....	127
2.1.2.1.1.2.8. SÄDÄĞÄLÄR.....	128
2.1.2.1.1.2.9. TÄHSİN.....	128
2.1.2.1.1.2.10. TÄSÄDDUQ.....	129
2.1.2.1.1.2.11. TÄSÄNNÄ.....	129
2.1.2.1.1.2.12. VÄVÄYLÄ.....	129
2.1.2.1.1.2.13. ÄL'ÄMÄN.....	130
2.1.2.1.1.2.14. ÄLHÄZÄR.....	130
2.1.2.1.1.2.15. ÄLVİDÄ.....	131
2.1.2.1.1.2.16. ÄFÄRİN.....	131
2.1.2.1.1.2.17. BÄÇÇÄĞAR.....	132
2.1.2.1.1.2.18. DÄD.....	132
2.1.2.1.1.2.19. DÄRİĞ.....	132
2.1.2.1.1.2.20. DOST.....	133
2.1.2.1.1.2.21. XOŞ.....	133
2.1.2.1.1.2.22. XUDÄ.....	134
2.1.2.1.2. Modal Sözlere Ünlemleşmesi.....	134
2.1.2.1.2.1. YUQ.....	134
2.1.2.1.3. Söz Gruplarının Ünlemleşmesi.....	135
2.1.2.1.3.1. Tamlamaların Ünlemleşmesi.....	135
2.1.2.1.3.1.1. BÄRÄKÄLLÄ.....	135
2.1.2.1.3.1.2. ÄSTÄĞFİRULLÄ.....	136
2.1.2.1.3.1.3. XUDÄYİM.....	136

2.1.2.1.3.1.4. VÄSSÄLÄM	136
2.1.2.1.4. Kalıp İfadelerin Ünlemleşmesi	137
2.1.2.1.4.1. ÄLGÄ	137
2.1.2.1.4.2. ÄMİN	137
2.1.2.1.4.3. GÄRDKÄM	138
2.1.2.1.4.4. RÄHMÄT	138
2.1.2.1.4.5. ŞÜKÜR	138
2.1.2.1.4.6. TÄŞÄKKÜR	139
2.1.2.1.4.7. TÄVBÄ	139
2.1.2.1.4.8. ÜZR	139
2.1.2.1.5. Cümlelerin Ünlemleşmesi	140
2.1.2.1.5.1. CÖNÄ	140
2.1.2.1.5.2. CÜRİNG	141
2.1.2.1.5.3. ÄYLÄNÄY(İN)	142
2.1.2.1.5.4. ÄNÄVİNİ QARÄNGLÄR	143
2.1.2.1.5.5. HÄRMÄ(NG)	143
2.1.2.1.5.6. HÄYDÄNG(LÄR)	144
2.1.2.1.5.7. HÄYDÄY BERİNG	146
2.1.2.1.5.8. KETE BER	146
2.1.2.1.5.9. ÖRGİLÄY	146
2.1.2.1.5.10. SÄDÄĞÄN BOLÄY(İN)	147
2.1.2.1.5.11. ŞÄŞMÄ(NG)	147
2.1.2.1.5.12. URÄ	148
2.1.2.1.5.13. YÄŞÄ	149
2.1.2.2. Sözlük Anlamı Bulunmayan Yapıların Ünlemleşmesi	150
2.1.2.2.1. Seslenmelerin Ünlemleşmesi	150
2.1.2.2.1.1. E	150
2.1.2.2.1.2. EY	151
2.1.2.2.1.3. Ä	152
2.1.2.2.1.4. ÄYÄ	152
2.1.2.2.1.5. XÄY	153
2.1.2.2.1.6. HÄ	154
2.1.2.2.1.7. HÄV	154

2.1.2.2.1.8. HÅY	154
2.1.2.2.1.9. HE	155
2.1.2.2.1.10. HÄY	155
2.1.2.2.1.11. HU	155
2.1.2.2.1.12. ÄYYUHÄNNÄS.....	156
2.1.2.2.2. Yansımaların Ünlemleşmesi	156
2.1.2.2.2.1. FU.....	156
2.1.2.2.2.2. TFU	156
2.1.2.2.2.3. TÜF	157
2.1.2.2.2.4. UF.....	157
2.1.2.2.2.5. UH.....	157
2.1.2.2.2.6. ÜF.....	158
2.1.2.2.2.7. VÅY	158
2.1.2.2.2.8. VUY	158
2.1.2.2.3. Ek Edatların Ünlemleşmesi	159
2.1.2.2.3.1. –DE	159
2.1.2.2.3.2. –E / -(y)E.....	159
2.1.2.2.3.3. –EY	161
2.1.2.2.3.4. –Ä.....	161
2.1.2.2.3.5. –HÄ.....	161
2.1.2.2.3.6. -KÜ.....	161
2.1.3. BİRLEŞEREK ÜNLEMLEŞEN KARMA YAPILAR.....	161
2.1.3.1. Asıl Ünlem+Ünlemleşen Yapı.....	161
2.1.3.1.1. E ÄTTÄNG.....	161
2.1.3.1.2. E DÄRİĞ	162
2.1.3.1.3. EY, HÄ	162
2.1.3.1.4. HÄ, ÄTTÄNG	162
2.1.3.1.5. HÄY DÄRİĞ	162
2.1.3.1.6. HÄY ÄTTÄNG	163
2.1.3.1.7. HÄYLÄ	163
2.1.3.1.8. VÅ ÄCÄBÅ.....	164
2.1.3.1.9. VÅ DÄRİĞ	164
2.1.3.1.10. VÅYDÅD	164

2.1.3.1.11. YÅ ÅLLÅH	164
2.1.3.1.12. YÅ TÄVBÄ	165
2.1.3.2. Ünlemleşen Yapı+ Asıl Ünlem.....	165
2.1.3.2.1. DÄRİĞÅ	165
2.1.3.2.2. ÄTTÄNG-Ä.....	166
2.1.3.3. Asıl Ünlem + Ünlemleşen Yapı + Asıl Ünlem.....	166
2.1.3.3.1. HÄY ÄTTÄNG-Ä (häy + ättäng-ä)	166
2.1.3.3.2. VÅDÄRİĞÅ (vå + däriğ + å)	166
2.1.3.3.3. VÅHÄSRÄTÅ (vå + häsrät + å)	167
2.1.3.3.4. YÅPİRÄY (yå + pir(im) +)äy.....	167
2.2. ANLAMLARINA GÖRE ÜNLEMLER.....	168
2.2.1. Abartma.....	168
2.2.1.1. -e.....	168
2.2.1.2. vuy.....	169
2.2.2. Acı-ağrı	169
2.2.2.1. dåd.....	169
2.2.2.2. oh.....	169
2.2.2.3. vây.....	169
2.2.2.4. vây-vây	170
2.2.3. Acıma	170
2.2.3.1. ä.....	170
2.2.3.2. hây.....	170
2.2.3.3. hâyhât.....	170
2.2.3.4. o	171
2.2.3.5. vây.....	171
2.2.4. Açgözlülük	172
2.2.4.1. ey.....	172
2.2.5. Af Dileme.....	172
2.2.5.1. tävbä.....	172
2.2.5.2. üzr.....	172
2.2.6. Alay.....	173
2.2.6.1. äbbå.....	173
2.2.6.2. bå.....	173

2.2.6.3. <i>bäräkällä</i>	173
2.2.6.4. <i>-e</i>	174
2.2.6.5. <i>ähä</i>	174
2.2.6.6. <i>äyå</i>	174
2.2.6.7. <i>xä</i>	175
2.2.6.8. <i>xä-xä-xä</i>	175
2.2.6.9. <i>xoş</i>	176
2.2.6.10. <i>häxä-xähä</i>	176
2.2.6.11. <i>qani</i>	176
2.2.6.12. <i>-kü</i>	177
2.2.6.13. <i>o</i>	177
2.2.6.14. <i>täsädduq</i>	178
2.2.6.15. <i>vây- vâý</i>	178
2.2.6.16. <i>vä</i>	179
2.2.7. Aşağılama.....	179
2.2.2.7.1. <i>bây-bây</i>	179
2.2.8. Azımsama.....	179
2.2.8.1. <i>munçä</i>	179
2.2.9. Beğeni.....	179
2.2.9.1. <i>åbbå</i>	179
2.2.9.2. <i>åferin</i>	179
2.2.9.3. <i>åh</i>	181
2.2.9.4. <i>bây-bây</i>	181
2.2.9.5. <i>bälli</i>	181
2.2.9.6. <i>bäräkällä</i>	183
2.2.9.7. <i>eh</i>	185
2.2.9.8. <i>äh</i>	185
2.2.9.9. <i>hårmä</i>	185
2.2.9.10. <i>hårmäng</i>	186
2.2.9.11. <i>tåhsin</i>	186
2.2.9.12. <i>täsädduq</i>	186
2.2.9.13. <i>tüf</i>	187
2.2.9.14. <i>våey</i>	187

2.2.9.15. vâý.....	187
2.2.9.16. vâý-vuy.....	188
2.2.9.17. yâşâ.....	188
2.2.10. Beğenmeme.....	188
2.2.2.10.1. e.....	188
2.2.10.2. bây-bây.....	188
2.2.10.3. bäräkällä.....	188
2.2.10.4. buv-v.....	189
2.2.10.5. ehe.....	189
2.2.10.6. äcäbâ.....	189
2.2.10.7. o.....	189
2.2.11. Bökürlenme/Kibir.....	190
2.2.2.11.1. o.....	190
2.2.12. Büyüklenme.....	190
2.2.2.12.1. ey.....	190
2.2.13. Coşkunluk.....	190
2.2.2.13.1. -ä.....	190
2.2.13.2. xä.....	191
2.2.13.3. xây-xây.....	191
2.2.13.4. -hä.....	192
2.2.13.5. häydänglär.....	193
2.2.13.6. mäzä.....	194
2.2.14. Çaresizlik.....	194
2.2.2.14.1. äbbâ.....	194
2.2.14.2. ey.....	194
2.2.14.3. hâv.....	195
2.2.14.4. häy ättäng-ä.....	196
2.2.15. Çekinme.....	196
2.2.15.1. hâv.....	196
2.2.15.2. o.....	196
2.2.16. Dikkat çekme.....	197
2.2.16.1. âh.....	197
2.2.16.2. e.....	197

2.2.16.3. <i>e dāriġ</i>	198
2.2.16.4. <i>väy</i>	198
2.2.16.5. <i>eh</i>	198
2.2.16.6. <i>evâh</i>	198
2.2.16.7. <i>ey</i>	199
2.2.16.8. <i>-ä</i>	199
2.2.16.9. <i>älvidâ</i>	199
2.2.16.10. <i>xây-xây</i>	200
2.2.16.11. <i>hây ättäng</i>	200
2.2.16.12. <i>hây ättäng-ä</i>	200
2.2.16.13. <i>hâyhât</i>	201
2.2.16.14. <i>qani</i>	202
2.2.16.15. <i>vâ</i>	202
2.2.16.16. <i>vâdāriġâ</i>	204
2.2.16.17. <i>vâh</i>	204
2.2.16.18. <i>vâhâsrâtâ</i>	206
2.2.16.19. <i>vâvâylâ</i>	207
2.2.16.20. <i>vây</i>	208
2.2.16.21. <i>vây-vây</i>	209
2.2.17. Gayretlendirme.....	210
2.2.17.1. <i>âlgâ</i>	210
2.2.17.2. <i>cüring</i>	210
2.2.17.3. <i>âhâ</i>	211
2.2.17.4. <i>hâ</i>	211
2.2.17.5. <i>xâ</i>	211
2.2.17.6. <i>xây</i>	212
2.2.17.7. <i>hâ-hâ</i>	212
2.2.17.8. <i>hâydäng</i>	212
2.2.17.9. <i>iy</i>	213
2.2.17.10. <i>täsâdduq</i>	213
2.2.17.11. <i>urâ</i>	213
2.2.18. Gözdağı Verme	213
2.2.18.1. <i>cim</i>	213

2.2.18.2. <i>e</i>	214
2.2.18.3. <i>äyå</i>	214
2.2.18.4. <i>håv</i>	214
2.2.18.5. <i>håy</i>	215
2.2.18.6. <i>hå</i>	216
2.2.18.7. <i>hov (ho-ov)</i>	216
2.2.18.8. <i>våh</i>	216
2.2.19. Hatırlama.....	217
2.2.19.1. <i>xå</i>	217
2.2.20. Hayal Kırıklığı	217
2.2.20.1. <i>dåriğå</i>	217
2.2.20.2. <i>åttång-å</i>	217
2.2.20.3. <i>håy åttång</i>	218
2.2.21. Hayıflanma.....	218
2.2.21.1. <i>åbbå</i>	218
2.2.21.2. <i>-å</i>	219
2.2.21.3. <i>xåh</i>	219
2.2.21.4. <i>håy åttång</i>	219
2.2.21.5. <i>håy åttång-å</i>	220
2.2.22. Hayranlık.....	222
2.2.22.1. <i>båy-boy</i>	222
2.2.22.2. <i>åylånåy</i>	222
2.2.22.3. <i>tåsånå</i>	222
2.2.22.4. <i>våy</i>	222
2.2.23. Heyecan.....	223
2.2.23.1. <i>ey</i>	223
2.2.23.2. <i>å-hå</i>	223
2.2.23.3. <i>he</i>	223
2.2.23.4. <i>hå</i>	223
2.2.23.5. <i>ibi</i>	224
2.2.23.6. <i>qani</i>	224
2.2.23.7. <i>våy</i>	225
2.2.24. Hoşnutluk.....	225

2.2.24.1. <i>âhâ</i>	225
2.2.24.2. <i>âmin</i>	225
2.2.24.3. <i>hâ</i>	226
2.2.24.4. <i>xâh</i>	226
2.2.24.5. <i>xe-xe-xe</i>	226
2.2.24.6. <i>hây</i>	226
2.2.24.7. <i>himm</i>	226
2.2.24.8. <i>o</i>	227
2.2.24.9. <i>şükür</i>	227
2.2.25. Hoşnut olmama.....	227
2.2.25.1. <i>he</i>	227
2.2.25.2. <i>himm</i>	228
2.2.25.3. <i>üf</i>	228
2.2.26. Hüzün.....	228
2.2.26.1. <i>vâhâsrâtâ</i>	228
2.2.27. İçerleme.....	229
2.2.27.1. <i>e</i>	229
2.2.28. İğrenme.....	229
2.2.28.1. <i>fû</i>	229
2.2.29. İlenme.....	229
2.2.29.1. <i>he</i>	229
2.2.29.2. <i>hu</i>	230
2.2.29.3. <i>huv</i>	230
2.2.30. İnanmama.....	230
2.2.30.1. <i>be</i>	230
2.2.30.2. <i>ey</i>	230
2.2.30.3. <i>ih</i>	231
2.2.31. İstek.....	231
2.2.231.1. <i>ey</i>	231
2.2.32. İtiraz.....	231
2.2.32.1. <i>bâ</i>	231
2.2.33. Kaygı.....	232
2.2.233.1. <i>âbbâ</i>	232

2.2.33.2. <i>e</i>	232
2.2.33.3. <i>äylänäyin</i>	232
2.2.33.4. <i>he, ättäng</i>	233
2.2.33.5. <i>hây dâriğ</i>	233
2.2.33.6. <i>tävbä</i>	234
2.2.33.7. <i>vâ äcäbâ</i>	234
2.2.33.8. <i>vây</i>	234
2.2.33.9. <i>vâyboy</i>	234
2.2.34. Keder.....	235
2.2.34.1. <i>âh</i>	235
2.2.35. Keyiflenme.....	235
2.2.35.1. <i>âh</i>	235
2.2.35.2. <i>e</i>	235
2.2.35.3. <i>eh</i>	236
2.2.35.4. <i>-ey</i>	236
2.2.35.5. <i>o</i>	236
2.2.35.6. <i>vâydâd</i>	236
2.2.36. Keyifsizlik.....	237
2.2.36.1. <i>ästäğfirullâ</i>	237
2.2.37. Kınama.....	237
2.2.37.1. <i>ey, hä</i>	237
2.2.38. Kırgınlık.....	237
2.2.38.1 <i>e</i>	237
2.2.39. Kıvanç.....	238
2.2.39.1. <i>hây</i>	238
2.2.40. Kızgınlık.....	238
2.2.40.1. <i>âbbâ</i>	238
2.2.40.2. <i>bäräkällâ</i>	239
2.2.40.3. <i>-dâ</i>	239
2.2.40.4. <i>e</i>	240
2.2.40.5. <i>esiz</i>	241
2.2.40.6. <i>-ey</i>	241
2.2.40.7. <i>âhmâq</i>	242

2.2.40.8. <i>xä</i>	242
2.2.40.9. <i>xäp</i>	243
2.2.40.10. <i>xob</i>	243
2.2.40.11. <i>xoş</i>	243
2.2.40.12. <i>hå</i>	243
2.2.40.13. <i>hây</i>	243
2.2.40.14. <i>hây, hây</i>	244
2.2.40.15. <i>he</i>	244
2.2.40.16. <i>heh</i>	245
2.2.40.17. <i>hä</i>	245
2.2.40.18. <i>häh</i>	246
2.2.40.19. <i>ho</i>	246
2.2.40.20. <i>hov</i>	246
2.2.40.21. <i>hoy</i>	247
2.2.40.22. <i>hu</i>	247
2.2.40.23. <i>huh</i>	247
2.2.40.24. <i>-kü</i>	248
2.2.40.25. <i>o</i>	248
2.2.40.26. <i>vây-vây-vây</i>	249
2.2.41. <i>Kin</i>	249
2.2.41.1. <i>häv</i>	249
2.2.42. <i>Kinaye</i>	250
2.2.42.1. <i>ä</i>	250
2.2.42.2. <i>hây, hây</i>	250
2.2.42.3. <i>iyä</i>	250
2.2.43. <i>Korku</i>	251
2.2.43.1. <i>ey</i>	251
2.2.43.2. <i>ä</i>	252
2.2.43.3. <i>äh</i>	252
2.2.43.4. <i>xudå</i>	252
2.2.43.5. <i>hây ättäng</i>	253
2.2.43.6. <i>hây däriğ</i>	253
2.2.43.7. <i>vây</i>	253

2.2.43.8. <i>vaydåd</i>	254
2.2.43.9. <i>vuy</i>	254
2.2.43.10. <i>yuq</i>	254
2.2.44. Kovma.....	255
2.2.44.1. <i>cönä</i>	255
2.2.44.2. <i>ketä ber</i>	255
2.2.45. Küçümseme.....	256
2.2.45.1. <i>e</i>	256
2.2.45.2. <i>vä</i>	256
2.2.46. Merak.....	256
2.2.46.1. <i>e</i>	256
2.2.46.2. <i>ebiy</i>	257
2.2.46.3. <i>ey</i>	257
2.2.46.4. <i>xä</i>	257
2.2.46.5. <i>xoş</i>	258
2.2.46.6. <i>ibi</i>	258
2.2.46.7. <i>qani</i>	258
2.2.46.8. <i>ke</i>	258
2.2.46.9. <i>o</i>	259
2.2.46.10. <i>sädägälär</i>	259
2.2.46.11. <i>vä äcäbâ</i>	259
2.2.46.12. <i>yâ</i>	259
2.2.46.13. <i>yâpirây</i>	260
2.2.47. Meydan Okuma.....	260
2.2.47.1. <i>be</i>	260
2.2.47.2. <i>e</i>	260
2.2.47.3. <i>ke</i>	261
2.2.48. Minnettarlık.....	261
2.2.48.1. <i>dost</i>	261
2.2.48.2. <i>râhmät</i>	261
2.2.48.3. <i>tâşâkkür</i>	262
2.2.49. Nefret.....	262
2.2.49.1. <i>Eh</i>	262

2.2.50. Öfke.....	262
2.2.50.1. <i>bäççäğar</i>	262
2.2.50.2. <i>e</i>	263
2.2.50.3. <i>ey</i>	263
2.2.50.4. <i>ähmäq</i>	264
2.2.50.5. <i>xä</i>	264
2.2.50.6. <i>xäy</i>	264
2.2.50.7. <i>he</i>	264
2.2.50.8. <i>häydäng</i>	265
2.2.50.9. <i>huv</i>	265
2.2.50.10. <i>ih</i>	265
2.2.51. Övgü.....	265
2.2.51.1. <i>bälli</i>	265
2.2.51.2. <i>bäräkällä</i>	265
2.2.52. Özlem.....	266
2.2.52.1. <i>äh</i>	266
2.2.52.2. <i>yâpiräy</i>	267
2.2.53. Pişmanlık.....	267
2.2.53.1. <i>e</i>	267
2.2.53.2. <i>eh</i>	267
2.2.53.3. <i>esiz</i>	268
2.2.53.4. <i>ättäng</i>	268
2.2.53.5. <i>häy ättäng</i>	268
2.2.53.6. <i>uh</i>	271
2.2.53.7. <i>vâhäsürätä</i>	271
2.2.54. Razi olmama.....	272
2.2.54.1. <i>hâ</i>	272
2.2.54.2. <i>vâydüd</i>	272
2.2.55. Sakınma.....	272
2.2.55.1. <i>älhäsür</i>	272
2.2.56. Sakinleştirme.....	273
2.2.56.1. <i>e</i>	273
2.2.56.2. <i>ey</i>	273

2.2.56.3. <i>hårmäng</i>	273
2.2.56.4. <i>häy ättäng</i>	274
2.2.56.5. <i>häydäy bering</i>	274
2.2.56.6. <i>şaşmä</i>	274
2.2.56.7. <i>şaşmäng(lär)</i>	274
2.2.57. Saygı.....	275
2.2.57.1. <i>bäräkällä</i>	275
2.2.58. Serzeniş	275
2.2.58.1. <i>-e</i>	275
2.2.58.2. <i>häy ättäng-ä</i>	275
2.2.58.3. <i>yâpiräy</i>	276
2.2.59. Sevgi.....	276
2.2.59.1. <i>äylänäy</i>	276
2.2.60. Sevinç	276
2.2.60.1. <i>âh-âh-âh</i>	276
2.2.60.2. <i>bâlâm</i>	277
2.2.60.3. <i>ey</i>	277
2.2.60.4. <i>hâ-â-â</i>	277
2.2.60.5. <i>mâzâ</i>	278
2.2.60.6. <i>o</i>	278
2.2.60.7. <i>örgiläy</i>	278
2.2.60.8. <i>şükür</i>	279
2.2.60.9. <i>urä</i>	279
2.2.60.10. <i>vâ</i>	279
2.2.60.11. <i>vây</i>	280
2.2.61. Sıkıntı	280
2.2.61.1. <i>fû</i>	280
2.2.61.2. <i>üf</i>	280
2.2.62. Sitem	281
2.2.62.1. <i>e</i>	281
2.2.62.2. <i>ey</i>	281
2.2.62.3. <i>häy ättäng</i>	282
2.2.62.4. <i>häy ättäng-ä</i>	282

2.2.62.5. <i>hop</i>	283
2.2.63. Suçlama	283
2.2.63.1. <i>-e</i>	283
2.2.64. Şaşkınlık	283
2.2.64.1. <i>åbbå</i>	283
2.2.64.2. <i>åhå</i>	284
2.2.64.3. <i>be- ä</i>	284
2.2.64.4. <i>bây-bây</i>	285
2.2.64.5. <i>e</i>	285
2.2.64.6. <i>-(y)e</i>	287
2.2.64.7. <i>ehå</i>	287
2.2.64.8. <i>ey</i>	287
2.2.64.9. <i>ä</i>	288
2.2.64.10. <i>-ä</i>	288
2.2.64.11. <i>ä-hå</i>	288
2.2.64.12. <i>ålhåzår</i>	289
2.2.64.13. <i>ånåvini qårånglår</i>	289
2.2.64.14. <i>åstågřfirullå</i>	289
2.2.64.15. <i>åylånåy</i>	289
2.2.64.16. <i>xå</i>	289
2.2.64.17. <i>hå (å uzun söylenir)</i>	290
2.2.64.18. <i>håy</i>	290
2.2.64.19. <i>hå</i>	290
2.2.64.20. <i>håxå-xåhå</i>	291
2.2.64.21. <i>håylå</i>	291
2.2.64.22. <i>himm</i>	291
2.2.64.23. <i>ho-ho-o</i>	291
2.2.64.24. <i>hoy</i>	292
2.2.64.25. <i>huv</i>	292
2.2.64.26. <i>ie</i>	292
2.2.64.27. <i>iy</i>	293
2.2.64.28. <i>ie</i>	293
2.2.64.29. <i>iyye</i>	294

2.2.64.30. o	294
2.2.64.31. oho	294
2.2.64.32. tävbä.....	295
2.2.64.33. täsännä	295
2.2.64.34. vâ äcäbâ	296
2.2.64.35. väy.....	296
2.2.64.36. vey.....	296
2.2.64.37. vâ äcäbâ	296
2.2.64.38. väy-bo	297
2.2.64.39. vuy	297
2.2.64.40. yâ.....	297
2.2.64.41. yâ allâh.....	297
2.2.64.42. yâ tävbä.....	297
2.2.65. Şevklendirme.....	298
2.2.65.1. o	298
2.2.66. Şikayet.....	298
2.2.66.1. äbbâ.....	298
2.2.66.2. bäy-bäy	299
2.2.66.3. eh.....	299
2.2.67. Şüphe.....	299
2.2.67.1. himm.....	299
2.2.68. Takdir	299
2.2.68.1. bäräkällä.....	299
2.2.68.2. härmäng	300
2.2.68.3. qâyıl	301
2.2.68.4. täşäkkür.....	301
2.2.69. Tedirginlik.....	301
2.2.69.1. e ättäng.....	301
2.2.69.2. o	301
2.2.69.3. olây	301
2.2.70. Tehdit	302
2.2.70.1. xoş.....	302
2.2.70.2. ov.....	302

2.2.71. Telaş	302
2.2.71.1. ey.....	302
2.2.71.2. ä.....	303
2.2.71.3. xä.....	303
2.2.71.4. o	304
2.2.71.5. oy-bây	304
2.2.71.6. vå äcäbâ	304
2.2.71.7. vâýboy.....	304
2.2.71.8. vässälâm.....	305
2.2.72. Temenni.....	305
2.2.72.1. älhäzâr.....	305
2.2.72.2. ilâhi	305
2.2.73. Umursamama	305
2.2.73.1. fû.....	305
2.2.74. Umut.....	306
2.2.74.1. eh-he	306
2.2.74.2. gârdkâm	306
2.2.75. Utanç	306
2.2.75.1. o	306
2.2.75.2. üzr	307
2.2.76. Uyarı.....	307
2.2.76.1. äylänây.....	307
2.2.76.2. cim	307
2.2.76.3. e.....	308
2.2.76.4. ey.....	308
2.2.76.5. äyyuhännâs	309
2.2.76.6. fû.....	309
2.2.76.7. xâp.....	309
2.2.76.8. hå.....	309
2.2.76.9. hâv.....	310
2.2.76.10. hây.....	310
2.2.76.11. häy.....	310
2.2.76.12. pošt.....	310

2.2.76.13. tek	311
2.2.76.14. tävbä.....	311
2.2.76.15. tiss.....	311
2.2.76.16. vä.....	312
2.2.77. Ürkme.....	312
2.2.77.1. ä.....	312
2.2.77.2. uh	312
2.2.77.3. vây.....	312
2.2.78. Ümit	313
2.2.78.1. âh.....	313
2.2.79. Üzüntü.....	313
2.2.79.1. âh.....	313
2.2.79.2. âh-vâh	314
2.2.79.3. bâlli.....	315
2.2.79.4. dâd.....	315
2.2.79.5. dâriğ.....	315
2.2.79.6. dâriğâ.....	316
2.2.79.7. e.....	316
2.2.79.8. esiz.....	317
2.2.79.9. eh.....	317
2.2.79.10. ey.....	317
2.2.79.11. âh.....	318
2.2.79.12. xâyr.....	318
2.2.79.13. xudâyim	318
2.2.79.14. hây ättäng.....	319
2.2.79.15. hây dâriğ.....	320
2.2.79.16. hâyhât.....	320
2.2.79.17. hâylâ.....	320
2.2.79.18. -kü.....	320
2.2.79.19. o	321
2.2.79.20. vâdâriğ	322
2.2.79.21. vây.....	322
2.2.79.22. vâydâd.....	322

2.2.80. Yalvarma.....	323
2.2.80.1. e.....	323
2.2.80.2. ey.....	324
2.2.80.3. <i>äl 'ämân</i>	324
2.2.80.4. <i>äylänäy</i>	325
2.2.80.5. <i>äylänäyin</i>	326
2.2.80.6. <i>xudâ</i>	326
2.2.80.7. <i>häy ättäng-ä</i>	327
2.2.80.8. <i>ibi</i>	327
2.2.80.9. <i>ilâhi</i>	328
2.2.80.10. <i>mârhämât</i>	328
2.2.80.11. <i>sädägäng boläyin</i>	328
2.2.81. Yardım Dileme.....	329
2.2.81.1. <i>dâd</i>	329
2.2.81.2. <i>hu</i>	330
2.2.81.3. <i>vâydâd</i>	331
2.2.82. Yazıklanma.....	331
2.2.82.1. <i>âbbâ</i>	331
2.2.82.2. <i>eh</i>	331
2.2.82.3. <i>esiz</i>	331
2.2.82.4. <i>ättäng</i>	332
2.2.82.5. <i>ättäng-ä</i>	333
2.2.82.6. <i>xä</i>	334
2.2.83. Yerinme.....	334
2.2.83.1. <i>âbbâ</i>	334
2.2.84. Yorgunluk.....	334
2.2.84.1. <i>uf</i>	334
2.2.84.2. <i>uh</i>	334
DEĞERLENDİRME-SONUÇ.....	335
KAYNAKÇA.....	363

BİRİNCİ BÖLÜM: ÜNLEMLER, TANIMI, SINIFLANDIRILMASI, KAPSAMI ve ÖZELLİKLERİ

Ünlemler konusu, dil bilgisi çalışmalarında farklı şekillerde ele alınan ve diğer sözcük türlerine oranla en az işlenen konulardandır. Ünlemlerin tanımı, kapsamı, diğer sözcük türleri arasında ve kendi içinde tasnifi, hangi yapıların ünlemler içerisinde değerlendirilebileceği hususunda bugün bile bilim adamları arasında bir birlik sağlanmış değildir.

Grammerlerimizde, bir dönem “bağırarak, çağırarak” anlamına gelen “nida” başlığı altında ele alınan ünlem terimi köken bilim açısından incelendiğinde; terimin, “ün+” ismine isimden fiil yapma eki olan “+le-” ve fiilden isim yapma eki olan “-m” getirilerek oluşturulan “yüksek ses; bağırarak, çağırarak” anlamlarına gelen bir sözcük olduğu görülür. Çağdaş Türk lehçelerine bakıldığında ünlemler şu şekilde adlandırılır: Güneybatı Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinde “ünlem, nida”, Azerbaycan Türkçesinde “nida”, Türkmen Türkçesinde “ümlük”, Gagavuz Türkçesinde “duygucular”; Güneydoğu Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde “ündâv”, Yeni Uygur Türkçesinde “imliq söz, ündâş söz”; Kuzeybatı Türk lehçelerinden Tatar Türkçesinde “ımlık-ımlık söz”, Başkurt Türkçesinde, “ımlıq” Kumuk Türkçesinde “hislik, çakırıw söz, ünlük”, Karaçay Malkar Türkçesinde “mejdometiye”, Nogay Türkçesinde “ün söz”, Kazak Türkçesinde “odağay”, Kırgız Türkçesinde “sırdık söz”; Kuzeydoğu Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde “kıygılı”, Hakas Türkçesinde “hıygılas, Tuva Türkçesinde “algı sözü” (Naskali, 1997).

Ünlemler yabancı dillerde ise Latince “araya atılmış” anlamına gelen “interiectio” sözcüğü temelinde adlandırılır. Buna göre İngilizcede “interjection”, Almancada “interjektionen” ve Rusçada Latince anlamının bir çevirisi olarak “mejdometiye-междометие” ifadesi ünlem teriminin karşılığıdır.

Ünlemler hususunda ünlem kapsamına giren kelimelerin belirlenmesinden kaynaklanan bazı sorunlar da dikkati çeker. Ünlem konusu “Türk Gramerinin Sorunları” toplantısında masaya yatırılır ve ünlemler bahsi enine boyuna tartışılır. Toplantı sonucunda bilim adamları insanların çeşitli duygularını ifade eden seslerin, seslenmelerin ve hitapların tanım kapsamına alınması konusunda ortak bir karara

varırken; yansıma sesler, gösterme ve cevap-onay bildiren sözcükler konusunda durum belirsizdir. Sonraki dönemlerde Hamza Zülfikar'ın yansıma sözcükler üzerine yapmış olduğu geniş çaplı çalışması yansıma seslerin ünlemler kapsamından çıkarılması konusunda büyük bir öneme sahip olur. Ancak ne yazık ki gösterme ve cevap bildiren sözcüklerin değerlendirilmesinde henüz bir fikir birliğinden söz etmek mümkün değildir.

Ünlemler ve birçok bilim adamının ünlemlerle ilgili gördüğü hatta ünlemlerin bir alt dalı olarak değerlendirdiği yansıma sözcükler dillerin doğuşu ile ilgili teorilere kaynaklık eder. “İlk insanların tabiattaki her türlü ses yansımasından hareketle ilk kelimeleri yaptığı ve bu kelimeleri nesnelere adlandırmasında kullandığı (Buhatulı, 1999, s. 102-103)” yönündeki yansıma ses teorisi ile “ilk insanlar çevrelerindeki nesnelere tanıştıklarında duyuları dolayısıyla aldıkları etkileri, çeşitli ruh hallerini bildirmek için çıkardıkları sesleri, nesnelere adlandırmakta kullandıkları ve bundan da dilin oluştuğu (Buhatulı, 1999, s. 103)” yönündeki ünlem teorisi araştırmacıların ünlemlere olan ilgisini artırmakta; ancak araştırmamızda da bahsedileceği gibi birçok zorluğu ve belirsizliği de beraberinde getirmektedir.

Ünlemler ile ilgili diğer dikkat çeken sorunlar arasında onların nereye ait olduğu, anlamlı anlamsız sözcükler kategorisinde nerede yer aldığı, nasıl sınıflandırılacağı, bu sınıflandırmaya hangi sözcüklerin dâhil edilebileceği, cümlede ünlemin yeri vb. de yer alır. Ünlemler üzerine bu saydıklarımız ve daha buna benzer birçok husus üzerinde son yıllarda özellikle durulduğu, bu hususların tartışıldığı ve sonuca ulaşılmaya çalışıldığı görülmektedir.

Ünlemlerin gramer kitaplarındaki yeri, nasıl sınıflandırılacağı ve sınıflandırmada kullanılan ölçütlerin ne olacağı konusunda Türk gramerciliği iki farklı görüş üzerinde tartışmaktadır: Arap gramerciliği esasında ünlemin edatlar içerisinde yer alması, Batı gramerciliği esasında bağımsız bir sözcük türü olarak değerlendirilmesi. Son yıllarda yeni bir temayül olarak ve daha sonra da ele alacağımız bazı görüşlere göre görevli anlamlı sözcük türleri ana başlığı altında bir alt başlık olarak ele alınması gerektiği de tartışılmaktadır. Bu konuda Çağdaş Türk Lehçelerinin (Kazak, Kırgız, Türkmen ve Özbek Türkçeleri) Rus ekolünü takip ettiği görülürken Rus, İngiliz ve Alman gramerlerinde tartışmanın daha farklı boyutta ilerlediği göze çarpar. Batı gramerleri Latin ve Yunan gramerciliği temelinde

oluşturduğu ilk gramerlerinde ünlemleri önce zarfların içerisinde ele almış sonra ise onların bağımsız bir sözcük türü olduğu fikrini kabul etmiştir. Ünlemler üzerine son dönemlerde daha fazla çalışma yapılmış, yürütülen yapı, anlam ve işlev boyutlu incelemelerde onların çok daha farklı bir kategoride -konuşma parçası (pars oriantionis)- şeklinde ele alınması fikri üzerinde durulmuştur.

Ünlemlerin sınıflandırılmasında tüm gramercilerin ortak noktada bulunduğu sınıflandırma yapısal anlamda “birincil ve ikincil ünlemler” ayrımıdır. Ancak son dönemlerde ünlemlerin anlamsal ve işlevsel boyutta daha ayrıntılı bir şekilde incelendiği de görülmektedir. Dilin doğuşu ile ilgili kuramlara da temel olan ünlemler mevcut dil bilim kuramları temelinde yeniden yorumlanmakta ve farklı yaklaşımlarla (NSM vb.) tekrar ele alınmaktadır. Bugün bile ünlemlerin tasnifi hususu açıklığa kavuşturulmayı bekleyen en önemli gramer konuları arasında yerini almaktadır.

Ünlemlerin anlamlı sözcükler kapsamında mı yoksa görevli sözcükler kapsamında mı değerlendirileceği konusunda bilim adamları çoğunlukla anlamlı sözcükler olduğu yönünde fikir bildirir. Ünlemlerin görevli ve anlamlı sözcükler ile sadece görevli sözcükler arasında durduğunu söyleyen bilim adamlarına karşılık; isim, sıfat şeklinde kullanılsalar bile insanların sevinçlerini, pişmanlıklarını bildirmesi, kimi zamansa cümlesel bir anlam ifade edebilmesi onların anlamlı sözcükler kapsamında yer aldığı açıkça ortaya koyduğu şeklindeki görüş bugün neredeyse kesinleşmiştir.

Konuşmada ünlemleri ayırt etmemizi kolaylaştıran vurgu ve tonlamanın da tanım kapsamına alınması bilim adamlarının uzlaştığı bir konu iken yazıda ünlemin gösterilmesi, ünlem olan sözcüklerin belirlenmesi büyük bir sorun teşkil etmektedir. Bununla birlikte vurgu ve tonlamayla ünlem hâline getirebildiğimiz tüm sözcüklerin tasnifte nerede yer alacağı da cevabı bulunamamış sorular arasındadır. Ünlemler üzerine yazılı kaynak temelli çalışmalar yapılması göz önüne alındığında ünlemin en önemli öge sayılan vurgu ve tonlamanın ses ve de konuşma temelinde çalışmalar gerektirmesi ünlem çalışmalarının en önemli zorluklarından biri hâline gelmiştir.

1. Yabancı Kaynaklarda Ünlemlerin Ele Alınışı

Yabancı kaynaklarda ünlemler üzerine yapılan çalışmalara baktığımızda Türk dünyasına oranla konunun daha fazla irdelendiği, konu üzerinde yeni araştırma

metotları uygulandığı, ünlemler konusunda bilim adamlarının uzlaşmadığı meseleler üzerine çalışmalar yapıldığı görülür. Bu bölümde Almanca, İngilizce ve Rusça temelinde ünlemler üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilecektir.

Cliff Goddard Almanca, İtalyanca ve Rusçada ünlemler konusunda yapılmış önemli çalışmalar olduğunu ancak bunların ünlem çalışmalarında İngiliz dil bilimcilerine genel anlamda çok büyük bir etkiye bulunmadığını söyler (2013, s. 4). Konrad ünlem çalışmalarında Alman ve Fransız dil bilimcilerinin Yunan gramerlerinden, İngiliz gramerlerinin ise Latin gramerlerinden etkilendiğini dile getirir. Dolayısıyla Goddard'ın bu görüşünün sebebi İngilizlerin Latin gramerlerinden etkilenmeleri ile açıklanabilir.

Bu çalışmada İngilizcedeki ünlemler üzerine yayın yapan araştırmacılardan Griffit üniversitesinde Cliff Goddard ile birlikte çalışmalarını yürüten ve ünlemleri anlam bilimsel açıdan ele alarak ünlemler üzerine NSM (Natural Semantic Metalanguage) adlı bir analiz geliştiren Anna Wierzbicka ve C. Goddard'ın; ünlemleri gösterge bilimsel bir bakış açısıyla irdeleyen David Wilkins ve Tim Wharton'ın ve ünlemleri yapısal bir bakış açısıyla ele alan Felix Ameka'nın düşüncelerine yer verilmiştir. Almancadaki ünlemler ile ilgili olarak ise konu üzerine kapsamlı bir doktora tezi hazırlayan Echlic Konrad'ın çalışmalarından yararlanılmıştır.

Zulfiya Shakhin, Türkçedeki ve Rusçadaki ünlemlerin sözcük türleri açısından konumunu ele aldığı yazıda Rusça ünlemler üzerine yapılan üç büyük çalışmadan bahseder. Bunlardan ilki Germanoviç'in “междометия русского (Rusça Ünlemler)” adlı ünlemler üzerine yazılmış kapsamlı eseridir. Bu çalışmanın temelini 1966 yılında savunduğu doktora tezi oluşturur. Eserde Germanoviç ünlemleri biçim bilimsel, söz dizimsel ve bürünsel açıdan tonlama yönlerini ele alarak ayrıntılı biçimde incelemiştir. İkinci önemli eser Şaranov'un ünlemleri sesli işaretler olarak tanımladığı ve sesli işaretleri ifade ettikleri duygulara göre sınıflandırdığı “междометия в речи тексте и словаре (Söylevde, Metinde ve Sözlükte Ünlemler)” adlı eseridir. Shakhin'in dile getirdiği alandaki son önemli eser ise (2014) Sereda'nın

2005 yılında Moskova’da basılan “место междометий в системе частей речи¹ (Konuşma Sisteminde Ünlemlerin Yeri)” adlı çalışmasıdır. Sereda bu çalışmasında Rusça ünlemlerin diğer sözcük türleri arasındaki konumunu incelemiş, ünlemlerin bağımsız ve işlevsel dil öğeleriyle arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları belirlemeye çalışmış, ayrıca kapsamlı bir şekilde ünlemlerin söz dizimsel açıdan değerlendirmesini yapmıştır.

Rusçada, diğer sözcük türleri arasında ünlemlerin yerinin özel ve ayrı olduğunu söylemek mümkündür. Rusçada ünlemler, ne anlamlı ne de yardımcı sözcük türleri grubuna dâhil olmakta; çok net ve belirgin özellikler taşıyan bir grup olmamakla birlikte ünlemlerin, bağımsız bir sözcük türünü oluşturma eğiliminden söz edilebilmektedir (Shakhin, 2014).”

1.1. Yabancı Dillerde Ünlem Tanımı

İngilizcede “interjection”, Almancada “interjectionen” ve Rusçada “mejdometiye” şeklinde adlandırılan ünlem terimi üç dile de Latince’den geçmiştir. “İnter” ve “iection” sözcüklerinin birleşiminden oluşan ve “araya konulmuş, ortaya atılmış, araya katılmış” anlamlarına gelen bu adlandırma Romalı gramercilere göre ünlemlerin söylemlerin ortasında kullanılmasından kaynaklanmıştır (Konrad, 1986, s. 19). Rusçadaki “mejdometiye” terimi ise bu söylemin Rusçaya çevrilmiş hâlidir.

Alman ve İngiliz Gramerlerinde Ünlem Tanımı: Echlich Konrad’ın doktora tezi olarak çalıştığı ve sonradan kitap olarak basılan “Interjectionen” adlı eser, ünlemler üzerine yazılmış önemli müstakil çalışmalardan biridir. Ünlemlerin sınıflandırılması ve kapsamı üzerine Latin ve Yunan gramerlerinden başlayarak günümüze kadarki süreçte ünlemler hakkında yapılan çalışmaları özetleyen Konrad, temel aldığı “Hmm” ve “Ne” ünlemlerini ayrıntılı bir şekilde inceler. Ünlemi “dildeki duygu kalıntısı (*affectus animi*)” olarak tanımlayan Konrad onların hem yapı hem de işlev olarak özel olduklarını, dilde kendilerine ait bir yapı oluşturduklarını belirtir. Konrad ünlemin ne sözcük ne de cümle kategorisinde ele alınamayacağını dile getirerek onların kişinin konuşma anındaki ruh hâlini gösteren “konuşma parçası (pars oriantionis)” olduklarını ifade eder. Konrad’a göre her dil standart olarak aynı

¹ Zulfiya Shakhin bu eseri “Ünlemlerin Dil Özellikleri Yapısındaki Yeri” olarak çevirmiştir. Tarafımızca eserin adının “Konuşma Sisteminde Ünlemlerin Yeri” şeklinde çevrilmesi daha uygun bulunmuştur.

ünlemlere sahiptir ve birçok ünlem için dilde sadece farklı yazılışlar bulunmaktadır (1986, s. 20-25).

Anna Wierzbicka'nın ünlemlerin semantiği üzerinde yazdığı makalede yer alan bilgilere göre ünlemler ne evrenseldir ne de anlamsızdır; aksine dile özgü, anlamlı ifadelerdir. Ünlemler değişmez bir anlama sahiptir. Dilden dile önemli ölçüde farklılaşan ünlemler bireysel kültürün en karakteristik özellikleri arasındadır. Wierzbicka'ya göre ünlem *konuşanın o andaki bilişsel durumunu ifade eden dilbilimsel bir işaret* olarak tanımlanabilir. Bu bilişsel durum, kendi başına kullanılabilir ve belirli bir anlam ifade eder. Anlamsal olarak onunla ilgili olabilecek başka bir cümlesel öge ile eş sesli değildir ve konuşanın o andaki bilişsel durumuna veya hareketine atıfta bulunur. Bu kriterlere göre de haykırışlar (şaşkınlık belirten ani sözler) ünlem değildir; onlar Goffmann'ın tepki çığlıkları olarak adlandırdığı tam teşekküllü sözler olmayıp ünlem niteliğindeki haykırışlardır (1992, s. 160-164).

David Wilkins “İnterjections as Deictics (1992, s. 119-158)” adlı makalesinde ünlemlerin farklı bir alanına vurgu yapar. Wilkins ünlemlerin anlamsal olarak zengin olduğu ve kavramsal yapıda açıklanabilecek bir tanımının bulunduğu konusu üzerinde çalışmalarını yürütür. Ona göre: “*Ünlemler yalnızca göndergesel içeriğe sahip olmayan duygusal sözcüklerdir. Ünlemler ne isimdir ne de fiildir; onlar sözlüksel bir öge olan fil ve isim gibi daha standart konuşma parçalarının dışında gelişir. Standart fonolojinin parçası olmayan ses nitelikleri ve sesleri vardır. (...) Ünlemlerin şüphesiz sözlü olmayan karşılığı bulunabilir; İngilizce konuşanlar için “yes”in anlamından biri en azından başını sallayarak gösterebilmesidir, kişi, “hello” ve “goodbye”ı elini sallayarak ve “no”yu başını sallayarak gösterebilir. (...) İşte bu gerekçeyle de ünlemler dil bilgisel olan ve dil bilgisel olmayan sözcük arasında ayırıcı gerçek bir çizginin olmadığını kanıtlamayı sağlar. Bu demektir ki geleneksel işaretler hem geleneksel hem de ortam veya koddan bağımsız işaretler gibi kabul edilebilir ve tümü daha geniş bir gösterge bilimsel sözlüğün parçası olabilirler. Ayrıca ünlemler cümle dışı olgular olmaları nedeniyle tamdırlar (Goddard, 1992, s. 121-123).” Bu bilgiler ışığında Wilkins'in ünlem tanımı şu şekildedir: “*Geleneksel olarak kendi başına bir ifade oluşturan, (sıklıkla) diğer sözcük sınıflarıyla yapıya girmeyen, (genellikle) tek biçimbirimli ve (genel olarak)**

yapım ve çekim eklerini kabul etmeyen kalıplaşmış bir sözcük biçimidir (1992, s. 124)”.

Tim Wharton’ın söyleme ve gösterme süreci açısından ele aldığı ünlemler üzerine düşünceleri şu şekilde özetlenebilir: Latin gramerlerinde ünlemler, 19. yüzyıl öncesi araştırmacıları tarafından sık sık dil dışı, cümleden bağımsız, zihinsel ifade ve hisleri gösteren duygu sözcükleri olarak görülmekte ve bu görüşler modern eserlerde halen varlığını sürdürmektedir. Tarihsel süreçte ünlemlerin kavramsal, işlevsel, yapısalci yaklaşımlar ile NSM, söz eylem kuramı, ilişki teorisi uyarınca nasıl ele alındığına değinen Wharton; kavramsal yaklaşımın ünlemler için yaptığı tek tip tanımları eleştirerek A. Wierzbicka’nın geliştirdiği NSM analizini kabul eder ve her ünlemin kullanıldığı bağlam uyarınca anlam kazandığı görüşünü savunur. Wharton yapısalcılar gibi ünlemi tek başına değil, dilin içindeki bütünün bir ögesi olarak ele alır. Kavramsalci yaklaşımın ünlemi kavramsal bir sözcükle kodlamasından kaynaklı 6 problem² tespit eden Wharton işlevselci yaklaşımın ünlemi cümledeki işlevine göre birden fazla sözcükle karşılaması görüşünün bu problemleri ortadan kaldırabileceğini dile getirir (2003, s. 175-211).

Tim Wharton Ameka’nın jestler ve ünlemler arasında samimi bir bağlantı olduğu, Wierzbicka’nın ünlemleri sözel jestler olarak tanımlaması ve Wilkins’in “ünlemler söyleyerek açıklanamaz” görüşlerinden yola çıkarak gösterme ve söylemenin iki ayrı şey olmadığı, ikisi arasında bir süreklilik olduğu savını ortaya koyar. Hatta ona göre tarihsel açıdan çoğu ünlem tamamıyla doğal tepkilerin gelişiminden veya abartılmasından ortaya çıkmıştır³. Ünlemler taklitlerin

² Bu problemler şu şekildedir: 1) Kavramsalcılarının tek ve kesin bir ünlem tanımı yapmaları, 2) Ünlemlerin iletişimsel içeriğinin daha belirsiz olması (Bağlamı göz ardı edip sadece ünlemden yola çıkarak ne ifade ettiğini belirlemeye çalışmaları), 3) Kavramsalcılarının ünlemlerin bağlam bağımlı olduğu gerçeğini küçümsemeleri, 4) Kavramsalcılarının ünlemlerin ses tonu, jest ve mimiklerle bile kısmen doğal kısmen de kodlanmış olma özelliğini gözden kaçırmaları, 5) Ünlemlerin kavramsalcılarının önerdiği kavramsal yapı türüne kodlandığı iddiasını desteklememesi ve kendilerinin kavramsal benzerleriyle yer değiştirememesi, 6) Ünlemlerin kendilerini içeren ifadelerin gerçek durumlarına katkıda bulunmadığı gerçeği (Wharton, 2003, s. 180-182).

³ Wharton bu görüşü şu örnekle destekler: “Jack ve Lily ilkbaharda Londra’da bir kaldırım kafesinde oturmaktadır. Güneş, uğursuz görünümlü bir bulutun arkasında kaybolur ve hava aniden soğur. Titremeye başlayan Lily biliyor ki Jack soğuğu kendinden daha az hissetmekte ya da en azından öyleymiş gibi yapmaktadır. Lily içeri girmek istemektedir. Jack’in bu durumdan haberdar olmasını sağlamak amacıyla doğal bir tepki olan titreme davranışını abartır ve titreme tepkisine derin (içten) bir “brrrr” sesi ekler. “Bu örnekte Lily’nin niyeti, doğal davranışı abartarak, Jack’in havanın çok soğuk olduğunu anlamasına yönelik olarak dikkatini çekmektir. Bir anlamda belirli bir davranışın salt gösterilme vakası olup olmadığı abartılı veya gelişmiş olduğu ölçüde değişir. Yani izleyicinin (örnekte

biçimlendirilmesi ve aynı zamanda gösterimsel olarak kullanılması şeklinde de kabul edilirler. Nitekim ünlem olarak kabul edilen ancak duyguların doğal ifadelerinden türetilmiş olarak görülmeyen seslenmelerin bile bazıları görüntüseldir. Örneğin “shh” bir duygu ifade etmemesine rağmen sürekli söylenmesi durumunda birini sessiz olmaya çağırmak için uygun bir ses hâline gelir ve gösterge, ifade şeklini alır (Wharton, 2003, s. 197-207). Burada Wharton’un, Wilkins’in görüşlerini desteklediği ve geliştirdiği görülmektedir.

Tüm bu açıklamalar çerçevesinde Wharton’ın ünlemi “konuşmacının duygusal veya zihinsel durumuyla bilgileri ileten; bazen duygusal tutum içerisinde bir önerme, bazen bir his veya duygunun nedeni olan bir gaye veya anlayış bazen de sadece duygu ifade eden; kısmen doğal kısmen de kodlanmış; dil dışı öğeler (2003, s. 210-211)” olarak gördüğünü söyleyebiliriz.

“The Form, Position and Meaning of Interjections in English” adlı makalesinde Vladimir Javanovich ünlemi şu şekilde tanımlar: “*Duygusal yüklere sahip biçimler ve anlamlı değerler iletişimde bir işaretleyici olarak kullanılırlar ve bunlar ünlemler olarak adlandırılırlar*” (2004, s. 18).

Ameka dar kapsamda ünlemi “*kalıplaşmış olarak insanın kendinin veya başka birinin anlık zihinsel durumunu ifade ederken ya da insanların dilsel veya dil dışı bağlamda herhangi bir şeye verdikleri tepkiden dolayı çıkardıkları sesler* (Ameka, 2006, s. 743)” olarak tanımlar. Bu tanımdan Ameka’nın ünlemlerin anlık durum ve olaylar karşısında istemsiz bir şekilde oluşan tepkilerin insan ağzından dökülmüş şekli olarak gördüğü anlaşılır. Ameka çalışmasının devamında yukarıda yer alan biçimsel tanımın ünlemin çekirdek elemanlarını karakterize ettiğini belirtir ve bu elemanları “*duyguları ifade etmek için kullanılan sözcükler; selamlama bırakma-alma, teşekkür etme, özür dileme vb. ifade ve sözcükler; küfür sözcükleri; dikkat çekici sinyaller (hey, psst vb.); cevap sözcükleri ve ifadeleri ile yansıma sözcükler*” şeklinde sıralar (Ameka, 2006, s. 743).

Ameka daha geniş bir kapsamda ünlemlerin biçimsel, anlamsal ve de edimbilimsel kriterler kullanılarak tanımlanabileceğini belirtir. Buna göre biçimsel bir açıdan bakıldığında ünlemler “*kendi başına eliptik olmayan bir söyleniş teşkil*

Jack’in) davranışın ardındaki niyete dikkat etmesi gerekir. Doğal davranışların sahte olabileceği göz önüne alınmalıdır.

eden, diğer sözcük sınıflarıyla bir yapı oluşturmayan, çekim ve yapım ekleri almayan, tek ünsüzlü sözcük biçimi” şeklinde; anlam bilimsel bir ifadeyle “prototip olarak ünlemler bir konuşmacının bir duruma karşı mevcut ruhsal durumunu, tutumunu ya da hareketini ifade eden kalıplaşmış dilsel işaretler” ve edimbilimsel bir bakış açısıyla ise “bağlam bağımlı dilsel işaretler” şeklinde tanımlanmaktadır. Ameka, anlam bilimsel tanımın ünlemler sınıfını daralttığını ve yansıma sözcükleri kapsam dışında bıraktığını belirtir (Ameka, 2006, s. 743).

Cliff Goddard “Interjections and Emotions” adlı yazısında ünlemlerin “karmaşık göstericiler” olduğunu ve yorumlanabilmelerinin ağırlıklı olarak konuşanın çevreye ilettiği göndermelere bağlı olduğunu belirtir. O ünlemi tanımlamaktan ziyade ünlemin özelliklerini açıklar. Buna göre ünlemler genellikle normal olmayan ses sembolizmiyle ilişkilendirilir ki bu sayede ünlemin performansı soluma, öğürme, tükürme, öksürük gibi kısmen fiziksel bir hareket ya da reaksiyon taklidi gibi görünür. Dolayısıyla standart olmayan sesleri içerdiklerinden geniş çapta dilin fonolojik kurallarından farklı olabilirler. Ünlemler tipik olarak karakteristik bir tonlama ile bütünleştirilmişlerdir ve bazıları özel mimik ve jestlerle kullanılma eğilimindedirler. Yani ona göre ünlem, vurgu ve doğal vücut reaksiyonları ayrılmaz bir bütündür. Temelde vurgu üzerine çalışmalar yürüten Klaus Scherer’in ünlem tanımına yer veren Goddard onun ünlemleri “etkili patlamaların bir birleşimi” olarak kabul ettiğini ve “bu etkili patlamaları çok kısa, ayrık ve hem yüz hem de seste etkili olan sözsüz ifadeler” olarak tanımladığını belirtir (2013, s. 3-6).

Rus Gramerlerinde Ünlemin Tanımı: Rusçada ünlem terimi için Latince “inter+iectio” teriminin tercüme edilmiş karşılığı olan “mejdometie (междометие)” adlandırması kullanılmaktadır (Shakhin, 2012, s. 16).

Shakhin (2012) “Türkçede ve Rusçada Ünlemler” adlı doktora tezinde bu iki dilde ünlemler üzerine yapılan çalışmaları karşılaştırmalı olarak vermiştir. Bu eserde Rusya Bilimler Akademisi, Vinogradov, Beloşapkova, Lekant, Rozental, Şaronov, Yefremova ve Sereda tarafından yürütülen çalışmalardaki ünlem tanımları şu şekilde yer alır: “Svedova yönetiminde Rusya Bilimler Akademisi (1980) tarafından hazırlanan “Rusçanın Grameri (русская грамматика) adlı eserde ünlemler üzerine yapılmış tanım “Değişmeyen sözcük sınıfı olan ünlemlerin görevi, dış etkenlere karşı, bir bütün olarak hisleri, duyguları, ruh durumlarını ve diğer duyguları (çoğu zaman

istek dışı olan) ve duygusal istekleri ifade etmektedir.” şeklindedir. Vinogradov (1972) “Rus Dili (русский язык) adlı eserinde ünlemlerden “*Ünlemler çağdaş dilde tamamen öznel işaretlerinin canlı ve zengin tabakasını oluştururlar. Onların görevi, özellikle bir öznenin dış etkenlere karşı tepkisini, duygusal isteklerini, duygusal deneyimleri, hissiyatları, etkileri ve isteklerini doğrudan ifade eden işaretler olmalarıdır. (...) Ünlemler, bir kavramı ya da bir nesneyi adlandırma özelliğine sahip olmaksızın, toplum tarafından anlamsal içeriğe sahip olarak kabul edilir.*” şeklinde söz eder. Vinogradov bu ifadeyle ünlemlerin anlamlı sözcükler olduğunu vurgularken isim ve isim soylu sözcüklerin aksine onların adlandırma işlevlerinin olmadığı üzerinde durur ve bir nevi ünlemin kapsamını çizer. Beloşapkova yönetiminde hazırlanan “Çağdaş Rus Dili (современный русский язык) adlı eser, ünlemleri “Dilin Yardımcı Ögeleri” başlığı altında değerlendirmiş ve ünlemler için şu tanımları vermiştir: “*Değişmeyen sözlük birimlerin arasında önemli bir yere sahip olan ünlemler, yani tek başına cümle olan sözcükler, somut olarak adlandırma özelliği olmasa da şaşırma, korkma, kızma, sevinme gibi farklı duyguların anlamlarını aktarabilen sözcüklerdir.*” Eserde ünlemlerin sabit bir anlam taşımadıkları, ünlemlerin anlamlarının metne ve duruma göre değişebileceği de ayrıca belirtilir. “Çağdaş Rus Dili (современный русский язык) adlı eserinde Lekant (2001) da Beloşapkova gibi ünlemleri dilin yardımcı öğeleri arasında değerlendirmiş ve şöyle bir ünlem tanımları yapmıştır: “*Ünlemler duyguları ifade eden fakat adlandırmayan sabit sözcüklerdir.*” Rozental (2004) ise ünlemlere yönelik şöyle bir tanımlama yapar: “*Ünlemler değişmeyen sözcükler içeren dil öğeleridir ve bu sözcükler duygularımızı ve isteklerimizi adlandırmadan doğrudan ifade etmektedir.*” Şaronov 2008 yılında yayımlanmış olduğu “Söylevde, Metinde ve Sözlükte Ünlemler (междометия в речи, тексте и слове)” adlı kitabında ünlemleri “*Ünlemler dış çevreye karşı duygusal bir tepkidir.*” şeklinde tanımlar. Yefremova’nın (2005) hazırladığı “Rus Dilindeki Yardımcı Ögelerin Açıklamalı Sözlüğü (толковый словарь служебных частей речи русского языка) adlı yapıtta ise verilen ünlem tanımları şöyledir: “*Ünlemler, dilin değişmeyen yardımcı sözcükleri olarak, dilde anlam açısından tamamlanmış bir bütün halinde fonksiyon göstermekte ve bir insanın çevreye duyduğu hisleri ya da onun herhangi bir tepkisini aktarmaya yarayan anlam bilimsel açıdan homojen olmayan bir dil grubudur.*” Son olarak Sereda (2003), “Ünlem Araştırmalarının Çözülmemiş Problemleri (нерешенные

проблемы изучения междометий) adlı makalesinde Rusçada ünlem tanımı hakkındaki belirsizliklerden ve net bir tanımın olmamasından bahseder. Rusçadaki ünlem tanımlarını değerlendiren Shakhin, geniş bir yaklaşımla ünlemin “*duyguları adlandırmadan aktarabilen, çekime uğramayan sözcükler*” dar bir yaklaşımla ise “*değişmeyen, cümle olabilen, ilgili işaretler sistemine bağlı, bildirişimde anlam açısından tamamlanmış bir bütün olarak işleyen, bir kavramı ya da nesneyi adlandırmadan, bir öznenin dış etkenlere karşı duyguları, ruh durumlarını ve diğer (çoğu zaman istek dışı olan) duyguları ve duygusal istekleri aktarabilen sözcükler*” olarak tanımlanabileceğini belirtir (Shakhin, 2012, s. 15-26).

1.2. Yabancı Dillerde Ünlemin Sınıflandırılması

Alman ve İngiliz Gramerlerinde Ünlemlerin Sınıflandırılması: Yabancı dillerde ünlemler üzerine yapılmış çalışmalara bakıldığında, ünlemlerin Türkiyedekine oranla daha fazla irdelendiği, üzerinde daha fazla müstakil çalışmaların yürütüldüğü görülmektedir. Bu çalışmalardan biri Echlich Konrad’a aittir. Ünlemlerin Latin ve Yunan gramerlerinden başlayarak İngiliz, Fransız ve Almanların modern gramerlerinde nasıl sınıflandırıldığı üzerine geniş bir çalışma yürüten Konrad, ünlemlerin sınıflandırılmasının ya da şimdiye kadar farklı türlerin arasında değerlendirilmiş olmasının çözülememiş bir sorun olarak devam ettiğini ve bu sorunun dilbilimin doğuşundan itibaren hep var olduğunu ifade eder. Diğer milletlere oranla daha erken zamanda sözcük sınıflandırmalarına başlamış olan Romalılar ünlemleri söylemlerin ortasında kullanılmaları dolayısıyla “*inter+iectio* (araya katılmış)” şeklinde adlandırır. MÖ 2. yüzyılda, bir sınıflandırma oluşturmaya çalışan Yunanlar, Latinlerden aldıkları ve ünlem olarak kullandıkları bazı sözcükleri zarf olarak değerlendirirler⁴. Ünlemlerin zarflar arasında işlenmesini yersiz bulan Romalılar, ünlemleri ayrı bir söz grubu olarak görürler. İşte o dönemden başlayarak bu sözcüklerin sınıflandırmada nereye ait olduğu sorunu bugüne kadar varlığını sürdürür (Konrad, 1986, s. 19).

⁴ Yunan Dionysios Thrax, MÖ 2. yüzyılda yazdığı gramer kitabında Romalılardan aldığı bazı sözcükleri ünlem olarak kullanır ve bunları zarfların içerisinde değerlendirir. Dionysios’un gramerinde zarfların içerisinde fakat her biri farklı bölümde ele alınan ünlemler, zarfların 26 alt grubunun farklı alt dalları içinde dağınık olarak incelenir. Ünlemlerin sınıflandırılması konusundaki sorun bu dönemden itibaren baş gösterir (Konrad, 1986, s. 142-143).

Anlaşılabacağı üzere Yunan ve Latin gramer geleneği arasında ünlemler konusunda çok büyük farklılıklar vardır. Latin geleneği ünlemleri ayrı bir grup olarak görürken; Yunan geleneği ünlemleri bir ifade türü olarak kabul edip zarflar arasında işlemiştir (Konrad, 1986, s. 153). Antik çağdaki bu teoriler bugünkü ünlem teorilerinin temelini oluşturmaktadır. Alman ve Fransız gramerlerinde Yunan geleneği (gramerleri) ön plandayken İngilizler Latin gramerlerini dikkate almıştır⁵. Latin gramerlerinin Yunan gramerlerinden üstün yanı Yunan gramerleri düzensiz bir

⁵ Modern gramerler Antik çağdaki geleneklere uzun süre bağlı kalmıştır. Yeni gramerlerin asıl görevi Antik çağdaki çalışmaları kendi dillerine uyarlama şeklinde tezahür eder:

Fransız Gramerlerinde Ünlemlerin Ele Alınışı: Port Royal'ın gramerinde ünlemler bağlaçlarla aynı grupta incelenmiş ve ünlemlerin sadece adı verilmiş, detaylı bir inceleme yapılmamıştır. M. Beauzée'nin gramerinde ünlemler dua öğeleri içerisinde ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Beauzée, ünlemlerin işlevini direkt olarak kalbin duygulanması ve etkilenmesi olarak belirlemiş, ünlemlerin sentaktik yapısı üzerinde çok durmamıştır. Abbé Girard "interjections" teriminin ünlem kavramı için uygun olmadığını söylemiş ve bu sözcük yerine "particule" terimini önermiştir. Girard'ın oluşturduğu teori onaylama, reddetme ve bağlaç ifadelerini ortaya çıkarması bakımından önem arz etmektedir. Fransız gramer tarihinin iki önemli şahsiyetinden biri olan Bally ünlemleri haykırışlarla bağdaştırır. Daha sonra ünlemler duyguların gösterilmesiyle bağdaştırılır. Bally 1965 yılında yazdığı "Dilbilim ve Fransız Dilbilimi" adlı eserinde ünlemler konusunu detaylı olarak işlemiş ve ünlemleri üç farklı gruba ayırmıştır: 1) Exclamative (Haykırış), 2) Onomatopoeische (Yansıma Sözcükler), 3) Signal character (Seslenme). Fransız gramerinin diğer önemli ismi olan Tenisseire ünlemlerde sentaksla ilgili temel şeyler bulmaya çalışır. Ünlemlerin sözcük ve cümleyle olan bağlantısını gösteren Tenisseire o ünlemleri "motspharases (nükte ifadeleri)" olarak nitelendirir.

Alman Gramerlerinde Ünlemlerin Ele Alınışı: 17. yüzyılda işleve göre belirlenen Alman terminolojisi oluşur ve ünlemler bir hareketin durumunu belirtme anlamındaki "zwischenwort, Bewegewort, Hertzwortgen" gibi adlandırmalarla nitelendirilir. 18. yüzyılın ikinci yarısında asıl tanımlamalar başlar ve ünlemlerin kategorize edilmesinde ilk defa düzgün bir sistem kurulur. Yeni ve farklı sonuçlar getiren ancak bütünleştirici bir sonuca varamayan bu sınıflandırma ünlemleri işlevleri yönüyle değerlendirmede Antik çağdaki sonuçlara bağlı kalır. Bu çalışmanın farklı olarak ortaya koyduğu tek şey ünlemlerin sözcük türleri arasında ayrı bir yeri olduğudur. Frenklin ünlemleri sözcük sınıfları arasında değerlendirmeye bile sokmaz, onları yok sayar. Adelung ise açık fikir ifade eden sözcükleri, duygu ve hisleri belirten sözcüklerden ayrı olarak değerlendirir. Ona göre duygu sözcükleri birincil yani temeldir. Dil geliştikçe ünlemlerin kullanımı artar. Ünlemler ne dilseldir ne de dil dışıdır, ikisinin tam ortasında yer alır. Adelung detaylı bir sınıflandırma yapar ve böylelikle ünlemlerin alt sınıflandırmaya ayrılmasına olanak tanır. 19. ve 20. yüzyılın dil bilimi genel anlamda yeni bilgiler katmak yerine var olan bilgileri daha kapsamlı hale getirir, genişletir. 19. yüzyılda geleneksel görüşün dışına çıkılmaz. Ünlemler bu dönemde ilgi görür ancak onların dilselliği inkâr edilir ve nasıl kullanıldığına dair analizler yapılmaz. Genuin ünlemlerin temelde duygu ifadeleri olduğunu, ilkel olduklarını ve genetik olarak erken hatta dil öncesi yani konuşma öncesi fenomenler olduklarını öne sürer. 20. yüzyılda fonetik ve fonoloji alanına ilgi büyür. Sievers ve Viëtor ses tonu yapıları bakımından ünlemlerin farklı şekilde oluştuklarını keşfeder ama bir sonuca ulaşamazlar. Vielfältigkeit ünlemlerin çeşitliliği ve rastgele oluşumuna vurgu yapar ve ünlemler hakkında var olan algıyı devam ettirmekten öteye geçemez, yani ünlem çalışmalarına bir şey katmaz. 20. yüzyılda ünlemlerin sözcük kategorileri ve cümleyle olan ilişkileri üzerinde ilk defa durularak, bu yüzyıla kadar ihmal edilen sentaks konusu da ele alınmaya başlar. Bu yüzyılda sözcük türleri tanımlanır ve onların sentaksla ilgili olan özelliklerine bakılır. Bu yüzyıl dil bilimcilerin ünlemin nereye ait olduğu konusunda ikileme düştükleri bir dönem olur, ünlemlerin söz grubu mu, cümle mi yoksa cümleye benzer bir birim mi olduğu konusu çözülememiş bir sorun olma özelliğini korur.

İngiliz Gramerlerinde Ünlemlerin Ele Alınışı: İngiliz gramerleri ünlemleri genellikle geleneksel yolla ele almışlar ve ünlem çalışmalarına çok az katkıda bulunmuşlardır (Konrad, 1986, s. 155-193).

şekilde sadece gördüklerini yazarken Latin gramerleri temel kategoriler oluşturmuş ve ünlemleri daha sistematik bir şekilde ele almışlardır (Konrad, 1986, s. 198).

Ünlemler başlangıçta konuşma parçası (pars oriantionis) olarak görülmektedir. Ancak sonrasında bu tartışmalı bir konu hâline gelir. Klasik algıya göre ünlemlerin işlevi duygu veya düşüncelerin ifadesidir. Parça parça sistematik olmayan gelişmeler yaşayan araştırma tarihî yeni çalışma dallarını ortaya çıkarır. Ünlem çalışmaları derinleştikçe duygu psikolojisi diye bir alan ortaya çıkar. Sonrasında ünlemlerin sözcük mü cümle mi olduğu tartışmaları belirir. Sentaksa olan ilgiden dolayı ünlemlerin cümle karakterine sahip ve cümle değerinde olduğu sonucuna ulaşır. Almanca konuşulan bölgelerde bu tartışma daha da uç noktalara varır ve ünlemlerin cümleden bağımsız sözcük türleri olduğu belirtilir. Almanlar bununla ilgili yeni bir terim ortaya koyarlar: “redeteil” yani “konuşma parçası”. Bu terimin ortaya çıkmasıyla da ünlemlerin sözcük mü yoksa cümle mi olduğu tartışması onlarca önemsizleşir (Konrad, 1986, s. 199-200). Konrad çalışmasında ünlemin sözcük veya cümle kategorisi içinde farklı bir yere sahip olduğunu ve karmaşık bir işlevinin olduğunu söyler. Ünlemleri kendi içinde tamamlanmamış bir sözlü ifade olarak görür ve bu yüzden sözcüklerden farklı olduğunu dile getirir. Ünlemlerin cümlesel bütünlüğünün olması sözcükler arasında özel bir yere sahip olmalarını sağlar. Ancak bunun aksine ses bilgisel bütünlüğünün karakteristik özelliğine de sahiptirler. Buna göre ünlemlerin hem cümlesel kalitesi hem de ses bilgisel kalitesi olduğu söylenebilir. Eğer ünlemler tek bir kategoride ele alınmak istenirse bazı zorluklarla karşılaşılır (Konrad, 1986, s. 210). Onlar ne sözcük ne de cümledir. Çünkü cümle içinde yalıtılmış gibi durmaları yönüyle sözcüğün; kısa olmaları ve kalıp ifade şeklindeki yapıları ile de cümlenin özelliklerine sahip değildirler (Konrad, 1986, s. 243). Bu yüzden ünlemler Konrad’ın eserinde sözlü unsurlar olarak görülür (1986, s. 211).

Konrad ünlemleri birincil ve ikincil ünlemler şeklinde ele alır. Ona göre ünlemler üç biçimsel işarete sahiptir: 1) Tonlama, 2) Fonetik ve anlamsal özellik, 3) İşlev (1986, s. 212). Bu üç işaret bir sözcük, sözcük grubu ve cümlecüğün ünlem olup olmadığını ortaya koyar. Şekil ve işlev açısından karmaşık bir birlik oluşturan ünlemler, ifadenin duygu kalıntısı olmaları diğer bir deyişle duyguların ifade şekli olmaları ile de ortaya çıkarlar (1986, s. 212-213).

19. ve 20. yüzyıla gelindiğinde ünlemlerin Latin geleneğinde de olduğu gibi birincil ve ikincil olarak ayrıldığı görülür (Konrad, 1986, s. 200).

Çalışmalarını anlam bilim üzerine yoğunlaştıran Anna Wierzbicka ünlemleri de anlam bilimsel bir sınıflandırmaya tabi tutar. Wierzbicka, yukarıda verilen ünlem tanımı uyarınca haykırışları (exclamations) (şaşkınlık bildiren ani sözler: Good Lord, Good Heaven!, Crist!, Hell...) ünlem olarak almaz (1992, s.164). Duygusal ve bilişsel ünlemlerin açıklanması ve tanımlanmasının zorluğunu dile getiren Wierzbicka ana dil konuşurunun bu ünlemler için açıklanması beklenen ilişkiyi kurmaya çalışırken aklının karışabileceğine, bu açıdan da ünlemlerin fiil ve sıfatlardan farklı olabileceğine değinir (1992, s. 188). Ünleme konuşanın zihinsel durumu veya hareketi olarak bakıldığında, durum ya da hareketin gerçek doğasının temelini sınıflandırılabilirliğini belirten Wierzbicka bu açıklamalar ışığında ünlemleri üç kategoride sınıflandırır: Duygusal Ünlemler, İrade ile İlgili Ünlemler, Bilişsel Ünlemler.

Wierzbicka, ünlemlerin bu farklı tipleri arasında yakın anlamsal bağlantı olduğunu, özellikle bilişsel bir ünlemin duygusal bir ünlemle eş sesli olduğu durumlara sıklıkla rastlandığını belirtir (1992, s. 165-166).

Tim Wharton da kavramsalcuların birincil ve ikincil ünlemler ayrımını takip eder (2003, s. 177).

Ameka ünlemleri biçimsel boyutuna göre ve işlevleri bakımından gruplandırır. Biçimsel boyutuna göre ünlemleri birincil ve ikincil ünlemler olarak ikiye ayıran Ameka, işlevleri bakımından ünlemleri ise üç grupta inceler: Birincisi konuşanın zihinsel durumunun göstergesi olan sözlü jestleri içeren dışa vurumcu/anlatımsal (expressive) ünlemlerdir. Bu ünlem grubu duygusal ve bilişsel olarak ikiye ayrılır. İkincisi gayret ifade eden ünlemlerdir. Bunlar birinin dikkatini çekmeyi amaçlayan ya da birinden bir eylem ya da tepki talep eden ünlemlerdir. Sonuncusunu ise daha çok sosyal etkileşim amaçlı kullanılan (phatic) ünlemlerdir. Bunlar devam eden bir konuşmaya yönelik birinin zihinsel tutumunu anlatan geleneksel seslerden oluşur. Yani normal yollar dışında iletişim kurma ve anlaşma sağlamaya yarayan veya geri bildirim sinyalleri olan seslerden oluşur. Bu sınıfa selamlama, vedalaşma ve rutin etkileşimde kullanılan sözler de dâhil edilmektedir (Ameka, 2006, s. 745).

Ameka ünlemlerin cümle dışı unsurlar (peripheral) olduğunu belirtir. Ona göre bir bütün olarak ünlemler dil bilimsel iletişimin bir şekli olmaktan ziyade dile ya da iletişime eşlik edicidir. Bununla birlikte, kalıp ifade (kalıplaşmış) olmaları nedeniyle dil bilimsel seslerin ayrı bir alt grubunu oluştururlar. Ünlemler cümlenin diğer öğeleriyle bir yapı oluşturmadıkları için, dilin cümle birliği içindeki diğer sözcük ve sözcük gruplarıyla da bütünlük oluşturmazlar ve cümle dışı unsur olarak işlev görürler (Ameka, 2006, s. 745).

Ünlemler dil bilimsel ya da dil dışı bir bağlama verilen tepkiyle üretilir ve üretildiği bağlam açısından göreceli bir şekilde yorumlanabilir.

Ünlemler üzerine çalışma yürüten bir diğer bilim adamı Cliff Goddard'dır. Goddard ünlemleri biçimsel, anlamsal ve bağlamsal sınıflandırmaya tabi tutar. Ameka ve Wilkins gibi dil bilimciler tarafından biçimsel sınıflandırmanın birincil ve ikincil ünlemler şeklinde yapıldığına değinen Goddard, birincil ve ikincil ünlemler arasında tam bir ayırım bulunmadığını söyler. Goddard ayrıca fonolojik olarak kurallı olmayan/anormal olan ses benzeri "Ugh!, Psst! ve "Mmm" gibi birincil ünlemlerle, fonolojik olarak kurallı/normal olan sözcük benzeri "wow ve yuck" birincil ünlemlerin ayırt edilebileceğini; ikincil ünlemlerin ise düzenli isim ya da fiillere (shit, christ) dayandığını dile getirir. "Kahretsin" ya da "Aman Allahım" gibi ifadeleri ise ünlemsel cümleler olarak adlandırır (2013, s. 5).

Goddard, anlamsal yönden ünlemleri standart olarak irade, duygu ya da bilişsel (bazen gayret ifade eden) açıdan sınıflandırır. İrade kategorisinin yönerge ifade eden mesajları kapsadığını; duygu ünlemleri teriminin temel görevinin duygusal anlamdaki iğrenme, korku ve sıkıntı gibi bilişsel temelli duyguları ifade ettiğini; bilişsel ünlemlerin ise bilgi ifadeleri ile ilgili olduğunu yani bilişsel odaklı mesajlar sunduğunu belirtir. Bilişsel ünlemlerin duygu kategorisiyle örtüştüğüne değinen Goddard bilişsel ünlemlerin muhtemelen duygu unsurunu iletmediğini ifade eder (2013, s. 5-6). Bağlamsal (söylemsel kullanım) olarak ünlemler (uyaran bağımlı) ani kullanımlar, eğitsel kullanımlar, söylemsel kullanımlar ve ironik kullanımlar alt başlıkları altında incelenebilir. Goddard burada verdiği örnekle ünlem ve ünlem öncesindeki ifadelerin geçmişteki bir olayı veya herhangi bir şey hakkındaki bireyin tecrübesini hatıra getirdiğini ve bu ifadelerin örtülü olsa da bu sürecin tamamını ifade ettiğini belirtir. Bu nedenle de ünlemin bilişsel olduğunu iddia eder. (Örneğin; daha

önce hiç limon yememiş biri ile daha önce limon yemiş birinin limon kelimesini duyduklarında verdikleri tepki ve çıkardıkları sesler farklıdır.) Goddard ünlemlere yönelik sınıflandırmasını şu şekilde tablolaştırır:

Bişimsel	Anlamsal	Bağlamsal
*“Ses benzeri” birincil	*Duygusal	*(Uyaran-bağımlı) ani kullanımlar
*“Kelime benzeri” birincil	*Bilişsel	*Eğitsel kullanımlar
*İkincil	*İrade ile ilgili	*Söylemsel kullanımlar
		*İronik kullanımlar

Tablo 1. Cliff Goddard’ın Ünlem Sınıflandırması (2013, s. 5-6)

Goddard tüm bu açıklamalardan sonra çalışmasının temelini oluşturan (NSM) Doğal Semantik Üstdil analizini ortaya koyar. Bir dil sahip olduğu ünlemlere belli anlamsal işlevler verir. Kullanılan ünlem o dilin tüm konuşurlarında aynı duyguları uyandırır. Hatta diğer diller de ufak ses değişimleriyle aynı anlamı aynı ünleme verebilir. Kimi zamansa bir ünlem iki farklı dilde anlamsal açıdan tam olarak uyuşmaz, aralarında anlam nüansları oluşturur ya da tamamen farklı anlamlarda kullanılabilir. Kimi zaman da herhangi bir dilde yer alan ünlemin ifade ettiği duyguya karşılık gelecek bir ünlemden diğer dil yoksundur. NSM tekniği işte burada ünlemler arasındaki anlamsal farklılıkların analizini titiz bir şekilde tespit etmeyi amaçlar. Yazıda bu ünlemin öncesi ve sonrasında yer alan ifadelerden yani bağlamdan yola çıkarak yapılır (2013, s. 9-16).

Rusçada Ünlemlerin Sınıflandırılması: Rusçada ünlemler üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında ünlemlerin kapsamlı bir şekilde irdelendiği görülmektedir. Bu çalışmalar arasında Germanoviç’in ünlemleri biçim bilimsel, söz dizimsel ve vurgu ve tonlama açısından ele aldığı “междометия русского (Rusçanın Ünlemleri)”, Şaronov’un “междометия в речи тексте и словаре (Söylevde, Metinde ve Sözlükte Ünlemler)”, Sereda’nın ünlemlerin diğer sözcük türleri arasındaki konumunu incelediği ve ünlemlerin bağımsız ve işlevsel dil öğeleriyle arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları belirlemeye çalıştığı “Место Междометий в Системе Частей Речи (Konuşma Sisteminde Ünlemlerin Yeri)” adlı eserler bu alanda başı çeken çalışmalardır (Shakhin, 2014).

Ruşçada ünlemler bir sözcük türü olarak değerlendirilme eğilimindedir. Adlandırma işlevlerinin olmaması nedeniyle sözcüksel öğelerden ayrılan ünlemler yardımcı dil öğeleriyle karşılaştırıldıklarında işlevselliklerinin yardımcı dil öğelerinden çok farklı olduğu görülür. Bu nedenle Rusçada ünlemler çok özel bir konuma sahiptirler (Shakhin, 2012, s. 131). Bu dilde ünlemler üç temel özelliğe göre sınıflandırılır: 1) Yapısal Özellikler 2) Anlamsal Özellikler 3) Söz dizimsel Özellikler.

Rusya Bilimler Akademisi ünlemleri yapısal açıdan asıl (temel) ünlemler ve türeyen (asıl olmayan) ünlemler şeklinde iki gruba ayırır. Asıl ünlemlere herhangi bir anlamlı dil ögesi grubuyla bağlantısı olmayan sözcükler dâhil edilmiştir. Eserde asıl ünlemlerin çoğunun dış uyaranlara karşı bağırsılardan ve haykırıslardan, vücut reflekslerine eşlik eden seslerden türediğı belirtilmiş, bunun yanı sıra ses yansımaları da temel ünlem kabul edilmiştir. Türeyen ünlemler ise dilin herhangi bir anlamlı ögesiyle belli derecede ilgisi bulunan sözcük ya da sözcük grubudur. Eserde bu gruba her tür seslenme (vokatifler), yabancı dillerden alınan bazı sözcükler dâhil edilmiştir (Shakhin, 2012, s. 131-134).

Ruşçada anlamsal işlevlerine göre ünlemler üç gruba ayrılmaktadır: 1) Duygu ve duyguyu değerlendirme 2) İstek 3) Kalıp İfadeler (selamlaşma, dilekler, teşekkür, özürler). Duygu ve duyguyu değerlendirme ünlemleri tek anlamlı ve çok anlamlı oluşlarına göre iki grupta incelenir. İstek ünlemleri içerisine insanlara ve hayvanlara hitaben emri ya da çağrıyı ifade eden sözcükler de girer. Ayrıca yardım çağrısı ifade eden, cevabı belirten, sessizliğe ya da dikkatli olmaya çağırın herhangi bir eylemi başlatmaya ya da durdurmaya davet eden sözcükler de bu grup içerisinde yer alır. Üçüncü grupta yer alan “etiket ünlemler” Rus kültüründe kabul gören ve belli durumlarda kalıplaşmış sözcükleri içerisinde barındırır (Shakhin, 2012, s. 130-138).

Söz dizimsel açıdan ünlemler bağımsız cümle oluşturan ünlemler grubu, cümlenin içinde bağımsız konuşma ya da kiplik özelliklerine sahip ünlemler grubu ve cümlenin ögesi görevini üstlenen ünlemler grubu olmak üzere üç grupta incelenir (Shakhin, 2012, s. 138-141).

Shakhin çalışmasında Vinogradov, Germanoviç, Sereda, Şaronov’un ünlem sınıflandırmalarına da yer verir. Buna göre Vinogradov ünlemleri kendi arasında ona

ayırır: “1) Duyguları ve hisleri ifade eden ünlemler; 2) Adlardan türeyen ünlemler; 3) Duygulardan ziyade durumu ve hissiyatı ifade eden ünlemler; 4) İstekleri ve dürtüyü ifade eden ünlemler; 5) Cevap niteliğini taşıyan ünlemler grubu; 6) Kalıp ifade niteliğinde ünlemler grubu; 7) Sövme niteliğindeki ünlemler grubu; 8) Seslenme niteliğindeki ünlemler grubu; 9) Ses taklidi ünlemler grubu; 10) Cümlelerde kullanılan ünlem ve eylem sınırında bulunan ünlemler grubu” (2012, s. 142-143). Görüldüğü üzere Vinogradov’un yapmış olduğu bu sınıflandırma daha çok anlam üzerine odaklanmıştır.

Germanoviç ünlemlerin sınıflandırılmasında anlamsal ölçütlere değer vermekte ve ünlemleri iki büyük gruba ayırmaktadır: Duyguları ifade eden ünlemler, imperativ ünlemler (emir ünlemleri). Germanoviç’in sınıflandırması şu şekilde verilebilir (Shakhin, 2012, s. 144-145): “I) Duyguları İfade Eden Ünlemler: Yapısal Özelliklerine Göre; Tek Heceli; Çok Heceli; Anlamlarına Göre Ünlemler; Sentaks Görevlerine Göre. II) İmperativ (Emir) Ünlemler: Celbî (Çağrı) Ünlemler; Sessizlik Talep Eden Ünlemler; Mesleki Komutlar; Sirk Ünlemleri; Toplu Çalışma Ünlemleri; Hayvanlara Hitap Eden Ünlemler.

Sereda ünlemleri üç aşamalı olarak değerlendirir. Buna göre Sereda birinci aşamada ünlemler sistemini bir alan olarak belirler ve bu alanın ortasına çekirdek ünlemleri yerleştirir. Çekirdek ünlemler, ünlemlerin tüm özelliklerine sahiptirler. İkinci aşamada alanın kenarına hem ünlem hem de bağımsız dil öğelerine ait özellikleri bir arada bulunduran ünlemleri yerleştirir. Son aşamada ise Sereda’nın “hibrit ünlem öbekleri” diye nitelendirdiği ünlem olarak değerlendirilen ancak farklı yapılarla sahip ünlemler verilir (Shakhin, 2012, s. 146-147). Bu sınıflandırmanın yapısal bir sınıflandırma olduğu görülür.

Son olarak Şaronov 2008 yılında yayınlanan “Söylevde, Metinde ve Sözlükte Ünlemler” adlı eserinde ünlemleri “asıl ünlemler, başka dil öğelerinden türeyen ünlemler (ikincil ünlemler) ve teşvik ünlemleri” olmak üzere üç bölümde inceler (2012, s. 147).

1.3. Yabancı Gramerlerde Ünlemin Kapsamı

Ünlemler üzerine yapılan tanımlama ve sınıflandırma çalışmaları aynı zamanda onların kapsamını da belirlemektedir. Bu bağlamda ünlem tanımları ve

sınıflandırmaları incelendiğinde tanımlarda verilen kapsamın sınıflandırma kapsamından daha dar olduğu göze çarpar.

Alman gramercilerinden Echlich Konrad ünlem kapsamına duygu ifadelerini alır ve çalışmasının devamında paralipomena başlığı altında kovma ve yakınlaştırma sözcükleri, yansıma sözcükler (içerisinde hayvanları taklit eden sesler, çizgi romanlardaki yansımalar, lallwörter (tüm dillerdeki ortak olan sözcükler-bebek dilindeki mama-papa gibi) ile arkaik sözcüklerin ünlemlere benzeseler de ünlemlerle aynı olmadığını belirterek onları ünlem kapsamı dışında bırakır.

İngiliz gramerlerinde ünlemler üzerine yapılan tanımlarda kapsam biraz daha farklılaşır. Ünlemler üzerine anlam bilimsel çalışmalar yürüten Anna Wierzbicka tanımda ünlem kapsamına bilişsel durumu ifade eden işaretleri alır. Wierzbicka ünlemlerin içerisine Goffmann'ın tepki çığlıkları olarak adlandırdığı haykırışları (şaşkınlık bildiren ani sözler) almaz. O yaptığı sınıflandırmada ünlemleri duygu, irade ve biliş ile ilgili ünlemler şeklinde sınıflandırır. Buna göre sınıflandırmada kapsamı genişletir, sadece duygu ve biliş ile ilgili sözcükleri değil irade ile ilgili sözcükleri de ünlem kapsamında değerlendirir. Wierzbicka'nın çalışma arkadaşı olan ve onunla aynı sınıflandırmayı takip eden Goddard bu sınıflandırmayı daha da açar. Biçimsel, anlamsal ve bağlamsal kategoride yaptığı sınıflandırma hakkında bilgi veren Goddard bu sınıflandırmada yer alan sözcüklerin duygu unsurunu iletmediği bilgisine vurgu yapar. Yani onlara göre duygu ifadeleri ünlemdir demek yanlış olmaz. Yalnızca duygu ifadelerini ünlem kapsamına alan David Wilkins'e ek olarak Vladimir Javanovich de ünlemlerin dildeki tüm seslenmelerin bir alt kümesi olabileceğini ancak tüm seslenmelerin ünlem olamayacağını belirtir ve duygusal yüklere sahip bütün biçimleri ünlem kapsamında ele alır. Tim Wharton tanımlamasında duygu ve duygulardan türetilen seslenmeleri ünlem kapsamına alır. Ona göre her ünlem kullanıldığı bağlam dâhilinde anlam kazanmaktadır. Ünlemlerin doğal tepkilerin gelişiminden veya abartılmasından ortaya çıktığını düşünen Wharton duygunun yanı sıra his veya duygunun nedeni olan gayenin de ünlem olduğu görüşündedir. Yukarıda görüşlerine yer verdiğimiz tüm araştırmacıların duygu ifadelerini ünlem olarak değerlendirdiği, seslenmeleri, amaç ifadelerini ünlem kapsamına alan araştırmacıların da bu ifadelerin duygu yüklendiği görüşünü benimsediği görülür.

İngiliz gramercilerinden Felix Ameka net bir şekilde duygu ifadelerini; selamlama, bırakma ve alma, teşekkür etme, özür dileme vb. ifade ve sözcüklerini; küfür sözcüklerini; dikkat çekici sinyalleri; cevap sözcüklerini ve yansıma sözcükleri ünlem kapsamında değerlendirir. Sınıflandırmasında da bu unsurlara yer verir.

Dolayısıyla Felix Ameka haricindeki tüm araştırmacıların bir ifadenin ünlem olabilmesi için duygu taşınması gerektiği görüşünde olduğunu söyleyebiliriz.

Rus gramerlerinde araştırmacıların ünlem kapsamına aldığı ifadeler şu şekildedir: Svedova (Shakhin de onun tanımını takip etmektedir) yönetimindeki Rusçanın Grameri adlı eserde his, duygu, ruh durumlarını, duygusal istekleri ve çoğu zaman istek dışı olan duyguları belirten sözcükler ünlem kapsamında değerlendirilir. Yani duygu ifade eden tüm sözcükler kapsama dâhildir diğer sözcük ve sözcük türlerinin ünlem kapsamına alınabilmesi duygu anlamı taşıyabilmelerine bağlıdır. Beloşapkova, Rozental ve Şaranov'un da benzer şekilde duygu ifadelerini ünlem kapsamında ele aldığı görülmektedir. Yefremova ise duygu ifadelerinin yanı sıra dış çevreye yönelik tepkileri aktaran ifadeleri de ünlem kapsamında ele almaktadır.

Vinogradov ünlem kapsamına dış etkenlere karşı tepkileri, duygusal istekleri, duygusal deneyimleri, hissiyatları, etkileri ve istekleri karşılayan işaretleri ünlem kapsamına alır. Onun anlama dayalı olarak yaptığı sınıflandırmada duygu sözlerini, durum ve hissiyatı belirten sözcükleri, kalıp ifadeleri, küfür sözlerini, seslenmeleri, yansımaları, istek, dürtü ve cevap ifadelerini ünlem kapsamında değerlendirdiği görülür.

Ünlemleri duygu ifade edenler ve emir ifade edenler şeklinde sınıflandıran Germanoviç, ünlem kapsamında duygu ifadelerinin yanı sıra seslenmeleri, uyarı ifadelerini, mesleki komutları, emir çekimindeki sözleri, hayvanlara yönelik seslenmeleri ele almıştır.

Rusçada yapısal, anlamsal ve söz dizimsel özelliklere göre sınıflandırılan ünlemlerin yapısal açıdan asıl ünlemler ve türeyen ünlemler (asıl olmayan ünlemler) şeklinde iki grup halinde ele aldığı görülür. Asıl ünlemler kapsamına haykırışlar, ses yansımalar, seslenmeler ve yabancı dillerden alınan sözcükler dâhil edilir. Anlatımsal işlevlerine göre irdelendiğinde ise duygu ve duyguyu değerlendirme, istek ve kalıp ifadeler şeklinde sınıflandırılan ünlemlerin kapsamına duygu ifadelerinin yanı sıra

hayvan ve insana yönelik çağrı ve emri ifade eden sözcükler ile günlük hayatın rutininde kullanılan selamlaşma, dilek, teşekkür, özür ifadelerinin de alındığı görülür.

Yurt dışında ünlemler üzerine yapılan tanımlama ve sınıflandırmaların temelinde duygu ifadeleri yer almaktadır.

1.4. Yabancı Gramerlerde Ünlemin Özellikleri

Yurt dışında ünlemleri konu alan çalışmaların tek bir alanda değil de anlam bilimsel, yapısal, gösterge bilimsel gibi farklı alanlarda yürütüldüğünü daha önce dile getirilmişti. Araştırmacıların ünlemlere bakış açıları tanım ve sınıflandırmalarını etkilediği gibi çok az değişimle de olsa ünlemin özellikleri üzerine yapmış oldukları belirlemeleri de etkilemektedir. Bu anlamda yurt dışında ünlemler üzerine çalışma yapan araştırmacıların yapmış olduğu açıklamalardan yola çıkarak ünlemlerin özellikleri hususundaki belirlemeler aşağıda özetlenmeye çalışılmıştır.

Doktora tezini Almandaki ünlemler üzerine yapan Echlic Konrad ünlemlerin özelliklerine dair şunları söyler (1986, s. 20-25, 210, 211, 243):

- *Ünlemler hem yapı hem de işlev olarak özeldir, dilde kendilerine ait bir yapı oluştururlar;*
- *Her dil standart olarak aynı ünlemlere sahiptir ve birçok ünlem için dilde sadece farklı yazılışlar bulunmaktadır;*
- *Ünlemler “dildeki duygu kalıntısı (affectus animi)”dır;*
- *Ünlemler sözcük veya cümle kategorisi içinde farklı bir yere sahiptir ve karmaşık bir işlevleri vardır. Onlar kendi içinde tamamlanmamış bir sözlü ifadedir ve bu yüzden diğer sözcüklerden farklıdır;*
- *Ünlemler cümlesel bütünlüğe sahiptir, bu nedenle sözcükler arasında özel bir yere sahiptir. Ancak bunun aksine ses bilimsel bütünlüğün karakteristik özelliğine de sahiptirler. Buna göre ünlemlerin hem cümlesel kalitesi hem de ses bilimsel kalitesi olduğu söylenebilir;*
- *Eğer ünlemler tek bir kategoride ele alınmak istenirse bazı zorluklarla karşılaşılır. Onlar ne sözcük ne de cümledir;*

➤ *Cümle içinde yalıtılmış gibi durmaları yönüyle sözcüğün; kısa olmaları ve kalıp ifade şeklindeki yapıları ile de cümlenin özelliklerine sahip değildirler. Bu yüzden ünlemler konuşma parçası (redeteil-pars oriantionis) kategorisinde sözlü unsurlardır.*

Ünlemler üzerine anlam bilimsel bir çalışma yürüten Anna Wierzbicka'nın çalışmasında belirlediğimiz ünlem özellikleri şu şekildedir (1992, s. 160-189):

- *Ünlemler dilden dile önemli ölçüde farklılaşır;*
- *Ünlemler bireysel kültürün en karakteristik özellikleri arasındadır. Büyük oranda özel kültürel konuşmalara odaklanmıştır; hiçbir evrensel doğal kanuna sahip değildir ya da en azından genellikle ikisinin biraz karışımını içerir;*
- *Ünlemler ne evrenseldir ne anlamsızdırlar; aksine onlar dile özgüdür ve anlamlıdır. Değişmez bir anlama sahiptirler. Eğer diğer dillerdeki mevcut duygu kelimeleri ile anlamlı bir şekilde karşılaştırılırlarsa kendilerini açıklamak zorundadırlar;*
- *Bir ünlem tam bir cümleye eşdeğerdir;*
- *Dil bilimsel olarak ünlemlerin bazı tiplerindeki seslerin etkisi bazı anlam türleriyle bağlantılı olma eğilimindedir;*
- *Farklı diller aynı duyguyu benzer seslerle ifade eden ünlemlere sahiptir. Demek ki aynı duyguyu ifade eden bu ünlemler arasında ses sembolizmi bulunmaktadır. Örneğin: Alm “pfui”, Danca “fy”, Rusça “fu” ile ifade edilen nefret sözü İngilizcede “disgust” sözcüğü ile karşılanır;*
- *Özel ünlemlerde kodlanma değeri olan duyguların çeşitliliği açısından diller farklılaşır; ki bu duygular özel ünlemlerde kodlanan duyguları bulmuştur. Örneğin bazı dillerde korku alanında, bazıları kızma alanında bazıları ise üzüntü ve sıkıntı alanlarında özel ünlemlere sahiptir.*

Tim Wharton'ın çalışması temel alındığında ünlemlerin özellikleri şu şekilde sıralanabilir (2003, s. 175-180):

- *Birincil ünlemler anlamsal açıdan üretken değildirler ki bu ünlemler ses değiştirmezler ve sözcük sınıfları arasında taşınmazlar;*
- *Ünlemler söz dizimi açısından bağımsızdır; çünkü onlar kendi kendilerine bir ifade oluşturabilirler ve içinde buldukları cümlelerin gramerine sadece gevşek bir şekilde bütünleşmişlerdir;*
- *Yazıda ünlemler ana cümleden ya bir virgülle ya da ünlem işareti ile ayrılırlar;*
- *Tek başlarına eksiltilemeyen bir ifade oluşturabilme yeterliliğindedirler;*
- *Bir ünlem zihinsel veya duygusal tavır veya durumları ifade eder;*
- *Ünlemler doğallık, kendiliğindenlik ögesini elinde tutar ki onların doğallık ve dil bilimsellik arasında bir yerde durduğu iddia edilir. Ses tonuyla, yüz ifadeleriyle ve jestlerle bile, onlar kısmen doğal kısmen de kodlanmış özellikleri paylaşırlar;*
- *Ünlemler kavramsal benzerleriyle yer değiştirmezler;*
- *Ünlemler bağlam bağımlıdır.*

Yapısalcı bir yaklaşımla ünlemleri ele alan Felix Ameka'nın çalışması dikkate alındığında ünlemlerin özelliklerini şu şekilde belirlediği görülür (2004, s.744-745):

- *Kendilerine has bir vurgu ve tonlamaya sahiptirler;*
- *Ünlemler fonolojik ve morfolojik olarak anormal olma eğilimindedir. Onlar dilin diğer bölümlerinde bulunmayan ses ve ses dizilerini oluşturabilir;*
- *Morfolojik olarak ünlemler çekim ve yapım eklerini almazlar. Bunun nedenlerinden biri onların çekimsiz kelimelerle ve parçacıklarla sınıflandırılmasıdır. Ancak fiillerden gelişmiş bazı ünlemler belirli bir çekim yüklenebilirler; yani fiil kökleriyle birlikte çekimlerinin kalıplaşmasından ve tamamıyla yeni bir kelimenin biçimlenmesinden oluşmuşlardır;*
- *Çoğu ünlemler tek biçimbirimli sözcüklerdir. Bazı ünlemler biçimsel olarak karmaşık görünür. Yani fonolojik bir kelime oluşturan çok biçim birimli sözcükler de vardır ve bunlar karmaşık ünlemler olarak ifade edilirler;*

- *Kalıplaşmış bazı sözler “canım benim, tanrıya şükür vb” ünlemsel cümleler olarak ifade edilebilir. Bu kalıp sözler genellikle farklı söz dizimine sahiptir;*
- *Ünlemler kendi kendilerine ifade oluşturabilen sözcükler olduğundan, ünlem terimi ne bir sözcük sınıfını ne de bir ifade tipini tanımlamak için kullanılır. Bir cümle türü ile ilgili olarak kullanıldığında, o küçük bir cümle türü olarak kabul edilir.*

2. Türkçeyi Konu Alan Çalışmalarda Ünlemlerin Ele Alınışı

Türlere ait en eski metinler olan Orhon ve Yenisey yazıtlarından itibaren varlığını tanımlayabildiğimiz ünlemlere Türk dilinin diğer tarihî dönemlerinde de rastlamaktayız. Türkçenin tüm tarihî dönemleri gerek Türk, gerekse yabancı Türkologların dikkatini çekmiş ve bu dönemler üzerine müstakil çalışmalar yürütülmüştür. Bu çalışmalar incelendiğinde görülmektedir ki ünlemler dil bilgisi çalışmalarında diğer sözcük türlerine oranla en az işlenen ve farklı şekillerde değerlendirilen konulardan biridir. Ünlemlerin tanımı, kapsamı, diğer sözcük türleri ve kendi içindeki tasnifi, hangi yapıların ünlem içerisinde değerlendirileceği hususunda bugün bile bilim adamları arasında bir birlik sağlanmış değildir.

2.1. Türkçeyi Konu Alan Çalışmalarda Ünlem Tanımı

Grammerlerimizde, bir dönem, “bağırarak, çağırmak” anlamına gelen “nida” başlığı altında ele alınan ünlem terimi köken bilim açısından incelendiğinde; terimin, “ün+” ismine isimden fiil yapma eki olan “+le-” ve fiilden isim yapma eki olan “-m” getirilerek oluşturulduğu görülür.

TDK tarafından hazırlanan Türkçe Sözlük’te ünlem “türlü duyguları anlatan veya bir doğa sesini yansıtan kelime, nida (2005, s. 2058)” olarak tanımlanır.

Derleme Sözlüğü’nde “ünlem” başlığına yer verilmemekle birlikte “ünlemek” sözcüğü dört başlık altında incelenir: “I) Seslenmek. II) İlenmek, kargışlamak. III) Gözünü boyamak, aldatmak, şaşırtmak. IV) Ay doğup, yükselmeye başlamak.” “ünlemek” sözcüğü ayrıca “ünlemek (seslenmek, çağırmak)” ve “ünlemek (çağırılmak)” şeklinde de yer almaktadır (DS-XI, 1979, s. 4066-4067). Bu açıklamalardan sadece “seslenmek” anlamındaki dil bilgisi terimi “ünlem” sözcüğüyle alakalıdır. Bu nedenle Derleme Sözlüğü’nde ünlem üzerine açıklayıcı ve yeterli bir tanımlama yapıldığını söyleyemeyiz.

Zeynep Korkmaz'ın Gramer Terimleri Sözlüğü'ne bakıldığında ise ünlemlerin bağımsız sözcükler arasında değerlendirildiği görülür. Buna göre Korkmaz ünlemlerin tıpkı isimler, sıfatlar vb. gibi tek başına anlamlarının olduğunu ve cümle içinde anlam bakımından başka bir sözcüğe bağlı bulunmadıklarını kabul eder.

Zeynep Korkmaz Gramer Terimleri Sözlüğü adlı eserinde ünlemi “konuşanın korku, sevinç, acıma, şaşkınlık gibi her türlü duygu ve heyecanını etkili ve kısa bir biçimde anlatmaya, seslenmeye, çağırmaya yarayan kelime veya kelimeler (Korkmaz, 1992, s. 157)” şeklinde tanımlar.

Örnekleleriyle Türkçe Sözlük'te ünlem “duygu ve heyecanları; sevinç, keder, ıstırap, nefret, hayıflanma, coşkunluk vs. gibi ruh hallerini; tabiat seslerini, seslenmeleri; kabul, ret, sorma, gösterme gibi durumları ifade eden kelime; ünlem edatı” olarak tanımlanmaktadır (2000, s. 3015).

Berke Vardar “Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü”nde ünlemi “konuşucunun duygusal bir tepkisini dile getiren, korku, sevinç, şaşkınlık, acıma anlatan, çağrı, buyruk, yasaklama, vb. belirten ve tek başına tümce oluşturabilen sözcük” olarak tanımlar ve yansımaların, adların, eylemlerin vb. de ünlem olarak kullanılabileceğini söyler (2002, s. 206).

Gramer kitaplarında da benzer ifadelerle yer alan ünlem terimi, bilim adamlarınca şu şekillerde tanımlanmıştır:

Talat Tekin'in (2016) Türkçenin yazılı eserlerle takip edilebilen en eski dönemi Orhon Türkçesi üzerine 1965 yılında tamamladığı doktora çalışmasında sınırlı sayıda ünlemin yer aldığı görülmektedir. Tekin yaptığı bu çalışmada ünlem tanımına yer vermemektedir.

Günümüze Göktürklerden daha fazla eser bıraktığı gözlenen Uygurların bu yapıtları üzerine 2012 yılında tamamladığı çalışmasında Kemal Eraslan, Uygurcada yer alan ünlemleri tespit eder ve ünlemi “çeşitli duyguları, seslenmeleri, çeşitli beyan şekillerini ifade eden edatlar” şeklinde tanımlar. Edatlar içerisinde en geniş ifade kabiliyetine sahip olanın ünlem edatları olduğunu dile getiren Eraslan, onların kabul, red, beğenme, tasdik gibi pek çok duygu ve düşüncüyü de karşılayabildiklerine

değınir. Ona göre ünlemler bu ifade kabiliyetini ses yapıları ile birlikte kullanıldıkları sözcüklerden almaktadırlar (Eraslan, 2016, s. 275).

Eski Uygur Türkçesi üzerine bir diğer gramer çalışması Serkan Şen'e aittir. Şen bu çalışmasında ünlemler hakkında sadece "kendisine seslenilen varlığı gösteren sözcüğün önüne "ya', 'ay' veya 'aya'; sonuna ise 'a' veya 'e' getirilmek suretiyle ünlemler kullanılır (2014, s. 65)" bilgisine yer verir. Şen'in bu anlamda ünlemler üzerine ayrıntılı bir inceleme yapmadığı söylenebilir.

Necmettin Hacıeminoğlu (1996) hazırlamış olduğu "Karahanlı Türkçesi Grameri" adlı eserde ünlemin "takdir, temenni, dua, hayret, teessür, pişmanlık vb. duyguları ifade eden edatlar olup her türlü duygu ve heyecanı belirtmek için kullanılan sözler" olduğunu, köken ve yapı bakımından ya tabiat seslerini taklit suretiyle, yahut da hislerin yorumlanarak "ses" şekline dönüşmesi sonucu oluştuklarını ve bu bakımdan bir kısmının aşağı yukarı bütün dillerde ortak olduğunu dile getirir. Hacıeminoğlu, bu ifadelerine "anamlı dil birliklerinin kalıplaşmak suretiyle oluşturduğu nadir ünlem örnekleri" olduğu bilgisini de ekler (2013, s. 109-110).

Türkçenin ilk sözlüğü olan Divanü Lügati't-Türk'te yer alan isimler üzerine bir doktora çalışması yapan Mehmet Vefa Nalbant eserinde Zeynep Korkmaz'ın ünlem tanımını takip eder. Ünlem üzerine yapılan tartışmalardan bahseden Nalbant bu tartışmalardan yola çıkarak ünlemlerin özelliklerini belirler. Ünlemleri görevli anlamlı sözcükler başlığı altında ele alan Nalbant, Divanü Lügati't-Türk'te yer alan "esiz, a, awa, ob ob, yu" ünlemlerini ayrıntılı bir şekilde inceler ve bu ünlemlerin kullanım örneklerine yer verir (2008, s. 263-273).

"Karahanlıca, Harezmce Kıpçakça Dersleri" adlı eserde "Karahanlılar ve Karahanlı Türkçesi" bölümünün yazarı Mustafa Argunşah vd. bu dönemde tespit ettiği "ava, ësiz, öp, vâ" ünlemlerini ünlem edatları içerisinde değerlendirirken ünleme dair bir tanımlamaya yer vermez (2010, s. 38).

Harezm Türkçesinin gramerini ele alan eserinde Recep Toparlı da ünlemleri edatlar içerisinde ele almış ve herhangi bir tanımlama yapmayıp bu dönem eserlerinde görülen ünlemlere yer vermekle yetinmiştir (1998, s. 36).

Kıpçak Türkçesiyle yazılan ve çok önemli bir dil malzemesi bulunan “Et-tuhfetü’z-Zekiyye Fil-Lugati’t-Türkiyye” adlı sözlük ve gramer olarak hazırlanan eserde “ünlem ayrımı” başlığı altında seslenme ifadesi olarak “a!”, şaşırma anında kullanıldığı belirtilen “abav!” ve korku anında kullanılan “abu!” sözcükleri edat olarak yer alır (Atalay, 1945, s. 122). Dönemin diğer önemli yadigârlarından olan ve sözlük-gramer şeklinde hazırlanan “El-Kavânînü’l-Küllîyye li-Zabti’l-Lügati’t-Türkiyye” ile “Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk” adlı eserlerde ise ünlemler bahsinin yer almadığı görülür. Dönemin bir diğer önemli eseri olan “Codex Cumanicus” üzerine çalışan M. Argunşah ve G. Güner eser üzerine yapmış oldukları incelemede ünlemi “cümle içerisinde konuşan kişinin sevinç, acıma, beğenme, korku, hayret, çaresizlik, üzüntü, dua, pişmanlık, özlem, kıskançlık vb. çok farklı nitelikteki duygulanmalarını ya da heyecanlarını kısa ama etkili bir tarzda kendisini dinleyen kişi veya kişilere anlatmaya yarayan kelime türü” şeklinde tanımlar. Yine aynı eserde ünlemlerin “duygu, heyecan veya dileklerin doğadaki sesler aracılığıyla dile yine ses olarak yansımış biçimler” olduğu ve Codex Cumanicus’ta “amen, ay, vay” ünlemlerinin geçtiği belirtilir (Argunşah, Güner, 2015, s. 120).

“Kıpçak Türkçesi Grameri” adlı eserin ünlemlere ayrılan bölümünde Ali Fehmi Karamanlıoğlu, “ā”, “è”, “ay” ve “o” ünlemlerinin örneklerine yer vermekle yetinir (1994, s. 115). Kıpçak Türkçesini konu alan bir başka gramer çalışması da Hanefi Vural ve Recep Toparlı’ya aittir. Bu eserde “a, āh, e, evveh, vay, ay, abav, abu” ünlem edatlarının tespiti haricinde bir bilgiye yer verilmediği görülür (2004, s. 31).

Hatice Şahin “Eski Anadolu Türkçesi” adlı çalışmasında bu dönemin dil özelliklerine değinmiştir. Şahin, edat kapsamında ele aldığı ünlemleri “duygu ve heyecanları sevinç, keder, ıstırap, nefret, hayıflanma, coşkunculuk gibi ruh hallerini tabiat seslerini, seslenmeleri; tasdik, ret, gösterme gibi beyan şekillerini ifade eden edatlar” olarak tanımlar (2011, s.63).

Osmanlı Türkçesi üzerine yazılan 1884 yılında baskı izni alınan ve okuma yazma dersi muallimleri için yazıldığı bildirilen “Kavâid-i Lisân-ı Türkî (Türkçe Dil Bilgisi)” adlı eserde Halit Ziya Bey “Edât-ı Nidâ” başlığı altında ele aldığı ünlemi “meserret, keder, öfke ve korku gibi bir infîali, ya’ni rûhun bir hissini ifâde için kullanılan kelimeler (Türkay, 1999, s. 62)” olarak tanımlar. Halit Ziya Bey’in gerek

tanımda gerekse eserinde verdiği eklerde ünlem kapsamına sadece duygu sözlerini aldığı, bununla birlikte ünlemlerin Arap gramerciliği esas alınarak edatların içerisinde ele alındığı görülür.

Çağatay Türkçesiyle kaleme alınan “Şerhü’r-Risale Fi’t-Tasavvuf” adlı eser üzerine transkripsiyon, inceleme ve dizin çalışması yapan Bilge Özkan Nalbant ünlemleri ayrı bir sözcük türü olarak ele alır ve eserde yer alan ünlemleri verir (2011, s. 34).

Eski Türkçeyi dönemsel olarak irdeleyen çalışmaların yanında bir bütün olarak ele alan çalışmalar da bulunmaktadır.

Eski Türkçe metinlerde geçen edat, bağlaç ve ünlemleri ele alan çalışmasında Kamil Tiken ünlemi “duygu, hitap ve tabiat sesini taklit ifade eden sözlerdir” şeklinde tanımlar. Tiken, duygu ifade eden ünlemlerin en çok kullanılan ünlemler olduğu bilgisini de ekler (2004, s. 113).

Yabancı Türkologların Eski Türkçeyi konu alan çalışmalarında ünlemler konusunun irdelenmediği görülür. Bu kapsamda János Eckmann’ın Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserlerden hareketle hazırladığı “Çağatayca El Kitabı” adlı grameri gözden geçirilmiştir. Bu gramerde ünlem ya da nida adlandırmasının yer almadığı görülürken araştırmacılar tarafından ünlem kapsamında ele alınan heyecan, kabul, red, hitap veya çağırma, gösterme, teşvik vb. ifadelerin edatlar içerisinde ele alındığı görülür. Eckmann ele aldığı bu ifadeler hakkında herhangi bir açıklama yapmayıp metinde yer alan örnekleri vermekle yetinmiştir (2012, s. 146-147). Eski Türkçe üzerine çalışma yürüten K. Grönbech’in (1936) “Der Türkische Sprachbau (Türkçenin Yapısı)”, A. Von Gabain’in (1941) “Alttürkische Grammatik (Eski Türkçenin Grameri)”, C. Brockelmann’ın (1954) “Osttürkische Grammatik Der Islamischen Litteratur Sprachen Mittelasiens” ve son olarak Martti Räsänen’in (1957) “Materialien Zur Morphologie Der Türkischen Sprachen” adlı eserlerinde ünlemin net bir tanımına rastlanmaz. Brockelmann, Räsänen ve Gabain’in eserlerinde sadece örneklere yer verildiği⁶ ve bu ünlemler üzerine hiçbir açıklamada

⁶ Brockelmann’ın “Ost Turkish Grammatic” adlı eserinde ünlem başlığı altında “vurgulama pekiştirme ünlemler (la, ma, t, ök/oq); çağırma, seslenme ünlemler (-a/-ya, ha, hai, hehe, gı/qı, ma/mah/man/manah); yakınma, şikayet ünlemi (wa, wāh, wai, wāwailā, awā, hāi, haihāt haihāt); davet ve onay ünlemleri (yanu, yamu), soru ve cevap ünlemleri (ilāl, äwāt, ämāt, yämāt, ingän, hau hau, balā), zorunluluğu pekiştirdiğini belirttiği “çu, dik, nä”ye ait örneklere yer verdiği görülür

bulunmadığı gözlenirken; Grönbech'in eserinde ünlemlerle ilgili bir bölüm dahi olmadığı görülür.

Yabancı Türkologların Türkçeye olan ilgisi sadece Eski Türkçeye sınırlı kalmayıp Osmanlı Türkçesi de dâhil günümüz Türkiye Türkçesi ve diğer çağdaş Türk lehçelerine de yönelmiştir. Bugün yabancılar tarafından Türkçe üzerine yazılan birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların bazılarında ünlemlerle ilgili şu bilgilendirmeler yer almaktadır:

James W. Redhouse “A Simplified Grammar Of The Ottoman-Turkish Language” adlı eserinde ünlemleri müstakil bir sözcük türü olarak ele alır. Bir ünlem tanımı yapmayan Redhouse Türkçede yer alan ünlemlerin çoğunun Arapça veya Farsçadan alıntı olduğunu ve tıpkı İngilizcede olduğu gibi sözcüklerin önünde yer aldığını belirtir. Türkçede kullanılan belli başlı ünlemleri sıralayan Redhouse duyguların yanı sıra seslenmeleri de ünlem kabul eder ve ünlemlerden sonra isim, zamir ve fiil gelebildiğini belirtir (1884, s. 157). Redhouse'un verdiği ünlem örneklerinden hareketle ünlemlerin sadece ses ya da sözcüklerden değil söz grubu ve cümlelerden de oluşabildiği görüşünde olduğunu söyleyebiliriz.

Fransızlara Türkçeyi öğretmek maksadıyla yazdığı “Grammaire de la Turque: Dialecte Osmanlı (Türk Dil Bilgisi)” adlı gramer kitabında Jean Deny (1921) ünlemin tam bir tanımını yapmaz. Deny, edatlar bahsinde yer verdiği ünlemi dokunaklı ve çağrılı ünlemler şeklinde sınıflandırır. Onun yapmış olduğu açıklama ve sınıflandırmadan yola çıkarak ünlemi; ruhun dokunaklarını ifade eden (duyguları dile getiren), çağırmaya, bir şey sormaya, bir şey veya bir iş göstermeye yarayan sözcükler olarak tanımladığını söyleyebiliriz (2012, s. 630).

Jaclin Kornlift de ayrı bir sözcük türü olarak ele aldığı ünlemleri “farklı söylemsel işlevleriyle çeşitli duyguların ifadeleri” şeklinde tanımlar ve Türkçenin ünlem bakımından zenginliğine vurgu yapar (1997, s. 517).

(Brockelmann, 1954, s.190-194). Räsänen'in ünlem kapsamında Uygur Türkçesindeki “a, ja, aj, äj”, Çağatay Türkçesindeki “ā, wāj, wā, ky, la, ma, ök/oq”, Özbek Türkçesindeki “au, ej, ha, hä, haj, vaj, yg, ugy” ile Osmanlı Türkçesindeki “a, ö, ha, ay, hay, hey, haydi, hayde” ye (Räsänen, 1957, s. 252); Gabain'in ise “a, ya, ay, äy, haydi” seslenmeleri ile “muna, mına, una” işaret sözcüklerine ait örneklere yer verdiği görülür (Gabain, 1988, s. 104).

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Türkçenin öğretilmesi amacıyla olduğu kadar bilimsel anlamda daha detaylı irdelenebilmesi ve nihayetinde daha iyi bir gramerinin yapılması için çalışmalar yürütülmektedir. Bu amaçla Türkçe üzerine hazırlanan gramerlerde ünlemler bahsinin son yıllara kadar ayrıntılı irdelenmediği son yıllarda ise dünyada olduğu kadar Türkiye'de de ünlemler üzerine daha detaylı çalışmalar yürütüldüğü görülür. Ünlemlere ilişkin Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden itibaren verilen bilgiler şu şekilde özetlenebilir:

Çağdaş Türk Dili'nin ilk gramer çalışması sayılabilecek bir eser olan Ahmet Cevat Emre'nin "Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Layiha" adlı eserinde nidalar olarak işlenen ünlem şu şekilde açıklanmıştır: "Ünlemler eski tabii refleksleri andıran, içten kopma (cris) ünlemlerdir ki, daima müzikal bir perdeleme, bir tonlama ile vasıflanırlar. (...) Başka birçok kelimeler de, his ve heyecan tonu ile haykırışlaşıyor, ünleşiyor, kendi başlarına, ya ünlemlerle birlikte söyleniyor: Ooh, ne güzel!, Aman! Aman ya Rabbi! Aman Allahım! Sakın!.. Sakın ha! Aferin! Maşallah! vb." Bu açıklamadan yola çıkan Ahmet Cevat Emre'nin ünlem tanımı şu şekildedir: "En tabii bir surette his ve ihtiraslarımızı ifade eden lisan işaretleri"dir (Emre, 1931, s. 78). Yine A. Cevat Emre tarafından hazırlanan "Türk Dil Bilgisi" adlı eserinde sözcüklerin anlam bakımından türlü türlü olduğu ve bunların başında eski avazları, haykırışları andıran sözcüklerin yani ünlemlerin geldiği belirtilir. Ona göre ünlemler en içten kopma (spontané) anlatış araçlarıdır (1945, s. 19). A. Cevat Emre'nin 1910-1945 yılları arasında yazmış olduğu bütün gramerlerde ünlemi neredeyse aynı ifadelerle tanımlamış olduğu görülür.

Ünlemleri edatlar içerisinde ele alan Muharrem Ergin, ünlem kapsamında yer aldığını düşündüğü tüm sözcüklere tanımda yer verir. Buna göre Ergin ünlemleri "his ve heyecanları, sevinç, keder, ızdırıp, nefret, hayıflanma, coşkunluk vs. gibi ruh hallerini; tabiat seslerini, seslenmeleri; tasdik, red, sorma, gösterme gibi beyan şekillerini ifade eden edatlar" (Ergin, 2000, s. 349) şeklinde tanımlar. Leyla Karahan⁷, Muharrem Ergin'in edatı tanımlarken "tek başına anlamları olmayan kelimeler" şeklindeki ifadesinden yola çıkarak, tek başına kullanıldığında da bir anlama sahip olan ünlemlerin edatlar içerisinde değerlendirilmesinin çelişki yarattığına değinir.

⁷ Türk Gramerinin Sorunları-Bildiriler, TDK Yayınları, Ankara, s. 615.

Cumhuriyet tarihinin batılı tarzdaki ilk gramerinin yazarı olan ve ünlemi sözcük türlerinden biri olarak kabul eden Tahsin Banguoğlu'nun ünlem tanımı “bir duyusu, bir dileği canlı bir şekilde ve bazen tek başına anlatmaya ve bir kimseye seslenmeye yarayan kelimeler” (Banguoğlu, 2007, s. 396) şeklindedir. Banguoğlu; ünlemlerin yapı, tonlama ve kullanım özellikleriyle başlı başına bir işleyişleri olduğu ve yansılama, hayvana seslenme, çocuk dili, argo sözcükler ile başka sözcük sınıflarından alınıp ünlem olarak kullanılan sözcük, sözcük grubu ve deyimlerin bu açıdan ünlem karakterinde dil unsuru olabileceğini dile getirir. Volkan Coşkun (2000, s. 226-233), Tufan Demir (2004, s. 535-550)'in de Tahsin Banguoğlu gibi tanım kapsamına duygu ve seslenme ifade eden sözcükleri aldığı görülür.

Tahir Nejat Gencan ünlemleri ayrıntılı bir sınıflandırmaya tabi tutarken tanımında sadece duyguları ifade eden sözcükler ibâresine yer vermiştir. Buna göre Tahir Nejat Gencan'ın tanımı şu şekildedir: “Sert, dokunaklı etkilerle, duygular birden uyanır, coşkulaşır. Coşkunun söze dönüşmesiyle, yani bir coşkunun etkisiyle içten kopup gelen; sevinç, korku, üzüntü, acı, şaşma... duygularını canlı canlı anlatmaya yarayan sözcüklere ünlem diyoruz (2001, s. 516)”.

Kaya Bilgegil ise ünlemleri: “Ünlem, çeşitli duygu ve arzularla zapt olunamayan heyecanlar yüklenen, bazen örneği tabiatta bulunan ve anlatım kabiliyeti bir cümleninkine denk olabilen insan ses, çığlık ve sözleridir (1984, s. 229).” şeklinde tanımlayarak onların cümle değerinde ifadeler olduğu konusuna değinmektedir. Bu tanım ayrıca ünlemlerin insan ses, çığlık ve sözleri olduğu konusuna vurgu yapan ilk çalışma olması nedeniyle önem arz etmektedir.

Doğan Aksan vd. ünlem tanımında duygu ifadelerinin yanı sıra yansıma seslere de yer verir: “Türk dilinde ünlemler kimi zaman sevinme, kızma, korku, acıma, şaşma gibi ansızın beliren duyguları kimi zaman da birtakım doğa seslerini yansıtmaya yarayan kelimelerdir (Aksan vd., 1983, s. 181)”.

Necmettin Hacıeminoğlu ünlemi “takdir, temenni, dua, hayret, teessür, pişmanlık vb. duyguları ifade eden edatlar (1992, s. 293)” olarak tanımlar. Hacıeminoğlu ünlem kapsamına sadece duygu ve heyecanı ifade eden sözcükleri alır.

Haydar Ediskun'un “Türk Dilbilgisi” adlı eserinde sadece duygu belirten sözcüklere yer verdiği tanımı “bir heyecanın etkisiyle ağızımızdan çıkararak

duygularımızı canlı bir biçimde anlatmaya yarayan kelimeler (1992, s. 322)” şeklinde.

Nurettin Koç da ünlemi “Sevinme, kızma, acıma, şaşma, korku... gibi duyguları anlatan; çağrı, buyruk, yasaklama gibi özel durumları bildiren ya da bir doğa sesini yansıtan sözcükler (1996, s. 208)” olarak tanımlar.

Sezai Güneş edatlar başlığı altında incelediği ve seslenme edatları adını verdiği ünlemleri “ ‘mutluluk, sevinç, coşkunluk, elem, kin, nefret, hayıflanma, esef, tereddüt, şaşkınlık’ gibi duygu ve heyecanları ya da ‘red, kabul, soru sorma, cevap verme, çağırma yöneltme’ gibi düşünce ve amaçları ifade etmeye yarayan yardımcı unsurlar (1997, s. 303)” şeklinde tanımlar.

1998 yılında düzenlenen “Türk Gramerinin Sorunları” adlı toplantıda uzun tartışmaların ardından ünlem tanımı içerisine seslenmelerin ve duygu bildiren sözcüklerin alınması konusunda bir görüş birliğine varılarak ünlem tanımı sınırlandırılır. Hemen her türden sözcüğün işlev veya köken bakımından değil ama kullanılış yerine göre ünlem olabileceğinin belirtilmesi konusunda da fikir birliğine varılır.

Tuncer Gülensoy “Türkçe El Kitabı” adlı eserinde ünlemi “bir duyguyu (his, heyecan, sevinç, keder, ıstırap, nefret, hayıflanma, coşkunluk, üzüntü), bir düşünceyi anlatan veya bir tabiat sesini yansıtan kelimeler (2000, s. 425)” olarak tanımlamış ve duygu sözcüklerinin yanı sıra yansıma sözcükleri de ünlem içerisinde değerlendirmiştir.

Konu üzerine ayrıntılı bir çalışma yürüten ve en geniş tanımlamalardan birini yapan Zeynep Korkmaz’ın ünlemler üzerine ifadeleri şu şekildedir: “Ünlem; söz içinde konuşanın acıma, beğenme, sevinç, korku, çaresizlik, şaşkınlık, üzüntü, dua, hayret, pişmanlık, kıskançlık, özlem gibi çeşitli duygu ve heyecanlarını etkili ve kısa bir biçimde anlatmaya, karşısındakilere seslenmeye, çağırmaya, cevap vermeye, göstermeye, sormaya, onları onaylamaya, redde veya tabiattaki sesleri taklit yolu ile kelimeler türetmeye yarayan bir söz türüdür (2009, s. 1140)”. Korkmaz’ın bu kapsamlı tanımı sınıflandırmada yer verdiği başlıkları kapsar niteliktedir.

Ünlemleri edatlar içerisinde değerlendiren Günay Karaağaç da ünlemin değişik ortamlarda çıkarılan insan seslerinden ibaret olduğunu ve değişik duyguları anlatmaya yaradıklarını ifade eder (2009, s. 167). Karaağaç -daha sonra yazmış olduğu dil bilgisi kitabında (2013, s. 437) da aynen kullandığı- bu tanımında Kaya Bilgegil gibi ünlemleri insan sesleri olması yönüyle sınırlandırır. Karaağaç ünlemleri söz cümleler kuran dil birimleri olarak görür (2009, s. 169).

Mehmet Gece “Türk Gramerinin Sorunları” toplantısında ünlemin herhangi beklenmedik bir ruh hâlinin neticesinde gayri ihtiyari çıkarılan sesler olduğunu söyleyerek tanımda bu noktalara dikkat edilmesi gerektiğini belirtir (TGS, 2011, s. 608).

Görülüyor ki bilim adamlarının bir kısmı insanların çeşitli duygularını ifade eden seslerin ünlem tanımı kapsamına alınması konusunda hemfikirken; bazıları da seslenmeler ve hitaplar, yansıma sesler, gösterme ve cevap-onay bildiren sözcükler konusunda farklı görüşleri benimsemektedir. Bununla birlikte ünlem sınıflandırmalarında bu kapsamın daha geniş olduğu görülmektedir.

Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Türkmen Türkçeleri ile çalışma konumuzun temelini teşkil eden Özbek Türkçesinde ünlem tanımlarının da benzer şekilde yapıldığı görülür.

Türkmen Türkçesinde ünlemler “ümlük” terimiyle ifade edilir. 1999 basımı “Türkmen Dilinin Grammatikası” adlı esere bakıldığında ünlemlerin yalnızca konuşanın içsel duygularını, istek ve arzularını vb. ortaya çıkarmakla sınırlı olduğu aktarılır. Yine aynı eserde ünlemlerin sanatsal eserlerde çokça kullanıldığı, söyleyenin ortaya çıkan olay, durum hakkındaki türlü duyguları, görüşü doğru ve çok kısa bir şekilde ortaya koyduğu belirtilir. Ünlemlerin temel hizmetinin insanların kendi arasındaki düşüncelerde onların duygu, istek ve arzularını vb. ortaya çıkarma vasıtalarından biri olduğu, anlatımı etkililik, ahenk, duygusal anlam çeşitliliği ile zenginleştirmeye hizmet ettiği bildirilir (TDG, 1999, s. 561). Aynı eserde ünlemler “konuşanın çeşitli içsel duygularını: beğenisini, mutluluğunu, hayranlığını, kıvancını, kahrını, azabını, kederini, üzüntüsünü, gamını, korkusunu, pişmanlığını, memnuniyetsizliğini, tiksintisini, nefretini vb., onun istek ve arzularını; başını çevirmesi, çağırması, kovması, emretmesi, kanaat etmesi ve buna benzer, böyle

amaçsız ve hayatın herkes tarafından kabul edilen güzel gelenek ve göreneklerine hizmet etmeyi (kutlama, selamlaşma, hoşlaşma vb) bildiren sözler (TDG, 1999, s. 561)” olarak tanımlanmıştır.

Özbek Türkçesinde, “Hâzirgi Üzbek Adabiy Tili I” adlı eserde ünlem terimi için Türkiye Türkçesiyle aynı kökten türetilen *ündâv* adlandırması kabul edilir. Ünlemlerin sadece duygu ifadeleri olduğu üzerinde durularak “insanın dış dünya ile münasebeti neticesinde açığa çıkan his ve heyecandır. İsteği, güven ve kaygıyı, azap ve nefreti, talep ve buyruğu ve bunun gibi rûhî durumları ifade eden söz grubudur (HÖET, 1966, s. 363)” şeklinde bir ünlem tanımı yapılır. Tanımda talep ve buyruğun “rûhî durumları ifade eden söz grubu” olarak değerlendirildiği görülmektedir.

Türkiye’de Özbek Türkçesi üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında Hüseyin Yıldırım, Volkan Coşkun, Emek Üşenmez, Aynur Öz Özcan, Ertuğrul Yaman tarafından yapılan çalışmalar ön plana çıkmaktadır. Bu araştırmacılardan Hüseyin Yıldırım (2009) Zeynep Korkmaz’ın yapmış olduğu tanımı benimser. Ünlemlerin gramatikal yönden cümlenin öğeleri ile bağlanmadığına değinen Yıldırım, bu sözcüklerin cümlenin başında, ortasında ya da sonunda yer alabileceğini söyler (Yıldırım, 2012, s. 258). Tanım dâhilinde de ünlem kapsamı içerisine duygu sözcüklerinin yanı sıra seslenme, cevap, işaret ve yansıma sözcüklerini de aldığı görülür.

Çağdaş Özbek Türkçesi üzerine gramer çalışması yapan yabancı bir Türk olan Bodrogligeti “An Academic Reference Grammar of Modern Literary Uzbek” adlı eserinde; ünlemler üzerine şu bilgileri verir: “Ünlemler tutarsız ya da çok az tutarlı bir içerikle duygu kelimeleridir. Ünlemler sadece bir olay ya da duruma karşı gösterilen doğal tepkilerde konuşmacının duygularını ifade ederken ortaya çıkabilir. Ünlemler ayrıca cümlelere ya da paragraflara istenilen ifadelerin duygusal tonunu verebilmek için meydana gelebilir. Ünlemler modern Özbek Türkçesinde özellikle konuşma dilinde sık sık kullanılır (2003, s. 1050-1058)”.

“Qazaq Tilinin Grammatikası I-Morfologiya” adıyla 1967’de Almatı’da basılan eserde ünlemler “odağay” olarak adlandırılmıştır. Bu eserde ünlem kategorisine sadece insanın durumunu, duygusunu bildirme (oybay!, yapırmay!, ätteñ, şirkin!) maksadıyla değil, bununla birlikte kısaca başka birine emir verme,

yasaklama, işaret etme (teyt!, tek!, jä!, san-san!, ayda!) veya mal (deve, sığır vb.) hayvanları çağırma, önüne katıp sürme, beddua etme (yrut sok!, şayim-şayim!, şök-şök!, şöre-şöre!, kuruv-kuruv!) amacıyla da kullanılan sözcükler ile selamlama, vedalaşma vb. gelenek görenekle ilgili olarak kullanılan (hoş!, hayır!, rahmet!, assalavmagalaykum!) bazı sözler de alınmıştır. Ayrıca başka sözcük türlerine giren sözlerin (özellikle isimlerin) etkileşim kurma amacıyla sık sık ünlemleştigi ve Kazakçada duygusal, tonlama niteliğini koruyan, başka sözcüklerle birleşik olarak söylenen “-ay, -av” edatlarının (şılav) ünlemlerle birlikte değerlendirildiğinde onları ünlemleştiren sözcüklerle birlikte birincil ünlemler olarak ele alınması gerektiği (aynalayın-ay!, oypırım-ay!, şirkin-ay!) belirtilmiştir (KTG, 1967, s. 247-248).

Nergis Biray, Kazak Türkçesinde yer alan ünlemler üzerine yaptığı çalışmada (2013, s. 789-809) Kazak Türkçesi gramerlerinde yer alan ünlem tanımlarına geniş olarak bir yer ayırır. Bu tanımlamalarda duygu ve sezgi ifadelerinin ünlem olduğu hususuna vurgu yapılırken, kimi kaynaklarda birine emretme, işaret etme; hayvanları çağırma, sürme, koruma; hâl hatır sormak, selamlaşmak, vedalaşmak vs. amacıyla kullanılan ifadelerin de ünlem olarak kabul edildiği görülür. Nergis Biray’ın çalışmasında yer verdiği, Kazak gramercilerin yapmış olduğu ünlem tanımlamaları şu şekildedir: “Qazirgi Qazak Tili-Morfologiya” adlı eserde ünlemin “Cümlede belirtilen fikre, düşünceye bağlı olarak çeşitli duyguları bildiren kelimelere ünlem denir” şeklinde tanımlandığını belirten N. Biray “Qazirgi Qazaq Tili” adlı eserde de ünlemlerin insanların her tür duygusunu bildirdiği, bu duygularla ilgili olarak ortaya çıkan seslerle ilgili işaretlerden biri olduğunun vurgulandığını belirtir. “Türkî Tilleriniñ Salıstırmalı Grammeri”nde ise ünlemin daha ayrıntılı bir şekilde açıklanarak “insanın duygu ve sezgilerini sözlerle ifade edemediği durumlarda; insanoğlunun kendisi, yarattığı çevresi ve dört yanını sarmış olan bütün ortam ile kurduğu ilişkiler neticesinde ortaya çıktığı ve dilimizde de en eski dönemlerden beri kullanılan tarihî bir kategori sayıldığı” bilgilerine yer veren Biray, Ahanov ve Ayğabilov’un ise ünlemleri “insanların çeşitli duygularını, sezgilerini bildiren, canlılara yönelik olarak kullanılan sözler” şeklinde tanımladığını belirtir. Buraya kadar verilen tanımlara bakıldığında ünlemlerin duygu ifadeleri olduğu konusuna vurgu yapıldığı ve başka hiçbir sözcüğün tanım içerisine alınmadığını görürüz. Aşağıdaki örneklerde ise duygu ifadelerinin haricindeki belirli ifadelerin de tanım

kapsamına alındığı ve ünlemlerle aralarında ilişki kurulduğu gözlenmektedir. Bu tanımlar şu şekildedir:

“Qazaq Grammatikası” adlı eserde “Ünlemler, insanların beğenme, korku, sevinç, çaresizlik, şaşkınlık, pişmanlık, kıskançlık, hayret, keder, hasret, dua gibi çeşitli ruh hallerini, duygularını kısa ve etkili bir şekilde belirten, çoğunlukla tabiat taklidi sözcüklerdir (2004, s. 319).” denilerek tabiat taklidi sözlerle ünlemlerin ilişkili olduğuna vurgu yapılır. Qazaq Grammatikası adlı eserde ayrıca ünlemlerin farklı özelliklerine de değinilmekte, işaret ve gösterme ifadeleri de ünlem tanımına dâhil edilmektedir. Ünlem kabul edilen sözcüklerin sadece insanın duygularını, sezgilerini bildirmek amacıyla değil, bunun yanında başka birine emretmek, işaret etmek veya hayvanları çağırmak, sürmek, korumak amacıyla da kullanıldığı görülür (QG, 2002, s. 564).

Biray, “Qazirgi Qazaq Tili” adlı eserde ünlemlerin cümleye karşı bir seçenek olarak görüldüğünü dile getirir (2013, s. 791). Esere göre “Ünlemler, söylenen fikri vurgu ve tonla güzelleştirerek söyleyen, cümleye karşı seçenek olarak kullanılan sözlerdir. Kendi kendilerine cümlenin bir ögesi olamazlar. Gramer ilişkilerine girmezler. Yerine getirdikleri sosyal hizmet gayet açıktır. Kalıplaşan sözcüklerdir. Bu özellikleriyle insanların birçok duygusunu bildirebilirler (QQT-M, 1991, s. 381; QQT, 1954, s. 364). Onlar sadece insanlara yönelik olarak kullanılmaz, hayvanlara yönelik de kuşları ve hayvanları çağırmak için de kullanılırlar.

1964 basımlı “Kırgız Tilinin Grammatikası” adlı eserde “sırdık söz” olarak adlandırılan ünlemler “İnsanın içteki hislerini ve hayvanlara göre olan iradesel davranışlarını bildiren sözler” olarak tanımlanmıştır. Bu tanımdan anlaşılacağı üzere sadece duygu ifade eden sözcükler değil hayvanları çağırma, kovma, sürme vb. gibi iradeyle yapılan davranışları bildiren ifadeler de ünlem kapsamında ele alınmıştır. Ünlemler (sırdık sözler) Kırgız Türkçesinde konuşanın iç hissiyatını veya iradesel davranışlarını bildiren özel bir konuşma işareti olarak sayılır (KTG, 1964, s. 316).

2.2. Türkçeyi Konu Alan Çalışmalarda Ünlemin Yeri ve Sınıflandırılması

2.2.1. Türkçeyi Konu Alan Çalışmalarda Ünlemin Yeri

Ünlemin gramer kitaplarında nerede ele alınacağı konusunda araştırmacıların farklı yaklaşımlara sahip olduğu görülmektedir. Bu yaklaşımlar araştırmacıların

temel aldığı gramerlerle yakından ilgilidir. Ünlemleri edatlar içerisinde ele alan çalışmalarda Arap gramerciliğinin, başlı başına bir sözcük türü olarak kabul eden araştırmacılarda ise Batı gramerciliğinin etkileri görülmektedir. Araştırmacıların son dönemlerde ünlemler üzerinde daha fazla durduğu ve ünlemleri daha farklı bir kategoride incelediği görülmektedir. Bu çalışmalara göre ünlemler görevli anlamlı sözcükler kategorisine dâhil edilmelidir. Bu görüş de ünlemleri müstakil bir sözcük türü olarak kabul etmekte sadece görevli anlamlı sözcükler ana başlığı altında değerlendirilmesi ve ünlemlerin yerine göre görevli yerine göre de anlamlı sözcükler olabileceğini söylemesi yönüyle farklılık arz etmektedir.

Cumhuriyet tarihinin en eski dil bilgisi kitabı yazarlarından biri olan Muharrem Ergin, edatlar üzerine ayrıntılı bir çalışma yürütmüş olan Necmettin Hacıeminoğlu, Sezai Güneş, Tuncer Gülensoy, Süer Eker, Günay Karaağaç gibi araştırmacılarımızın eserlerinde edatlar içerisinde değerlendirilmiş olan ünlemler; Ahmet Cevat Emre, Tahsin Banguoğlu, Kaya Bilgegil, Tahir Nejat Gencan, Doğan Aksan vd., Haydar Ediskun, Nurettin Koç, Tufan Demir, Zeynep Korkmaz, Mehmet Vefa Nalbant'ın çalışmalarında başlı başına bir sözcük türü olarak değerlendirilmiştir.

Araştırmacıların ünlemlerin nerede yer alması gerektiği konusundaki görüşlerine daha yakından bakacak olursak bunlardan ilki ünlemlerin edatların içerisinde değerlendirilmesi gerektiği görüşüdür. Bu hususta Süleyman Efendioğlu edatların sınıflandırılması sorunu üzerine eğildiği makalesinde çekime girmemeleri, yapım eki almamaları ve anlamdan ziyade göreve yakın bir işleve sahip oldukları gerekçesiyle ünlemleri edatların bir alt kolu olarak kabul eder (Efendioğlu, 2007, s. 1-7). Günay Karaağaç da “Edat Üzerine Düşünceler” adlı çalışmasında edatları dilde bağımsız olarak var olamamaları yani tek başlarına kullanılamamaları nedeniyle bağlı birimler olarak görür ve ünlemleri de edatlar içerisinde ele alır. Ayrıca bu görüşün savunucuları ünlemlerin kendi başlarına bir anlam taşımadıkları ve kelime türetmediklerini öne sürmekte ve bunu iddialarına dayanak olarak sunmaktadırlar.

Ünlemlerin gramerlerimizde nerede yer alacağı konusunda ikinci görüş onların müstakil bir sözcük türü olarak değerlendirilmesi yönündedir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde yazmış olduğu gramer kitabında Ahmet Cevat Emre bu soruna ilişkin şu şekilde bir açıklama yapar: “Asli nidalar, hakiki haykırmalar, lisanın en tabii ifade vasıtalarını temsil ederler (ay!, a!, o!, vay!, hey!...). Bunları lisanıyatçılar ya edat

zümresine ithal ederler, yahut lisanda onlara büsbütün ayrı bir mevki verirler. Hakikaten nidalar hislerin, heyecanların, ani ve şiddetli ihtisasların ifadesinde birer cümle kadar bütün ve toptan mânalar temin ederler. Bu itibarla isim ve fiil zümresinden hiçbir nevi kelimeye benzemedikleri gibi muhtelif münasebetlerin ifadesine vasıta olan edatlarla da bir benzer yerleri yoktur.” (1931, s. 70). Ahmet Cevat Emre, açık bir şekilde, ünlemlerin ne isim ve fiil bünyesinde ne de edatların bir alt dalı olarak değerlendirilemeyeceğini, bilakis onların ayrı bir sözcük türü olarak ele alınmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bugün ünlemlerin edatlar içerisinde yer alamayacağını düşünen araştırmacıların temel dayanağı, edatların cümle içerisinde anlamlı sözcükler olarak yer almamalarına karşın ünlemlerin anlamlı olması hatta tam bir cümle niteliğinde olmasıdır.

Ünlemlerin gramerlerimizde görevli anlamlı sözcükler kategorisi içerisinde ele alınabileceğini düşünen araştırmacıların da yukarıda bahsettiğimiz görüşü benimsediği yani ünlemlerin müstakil bir sözcük türü olarak ele alınması hususunu kabul ettiği açıktır. Bu konuda Zeynep Korkmaz, ünlem olarak çekime girmemeleri ve doğrudan doğruya belli bir kavrama karşılık olmamaları dolayısıyla ünlemlerin bir yandan görevli sözcük özelliği gösterdiğini ancak “yalnız başlarına da birer anlam ve anlatımları bulunduğu, yerine göre cümlenin yerini tutan anlatımlara sahip oldukları, ada dönüşebildikleri ve bir ad gibi çekime girdikleri, yer yer yeni türetmeler yaptıkları veya anlamlı bazı kelimelerin ünlem sınıfına geçebildiği gibi özellikleri dikkate alınca da aynı zamanda anlamlı kelimeler sınıfına girebilmektedir” diyerek onların “yerine göre görevli, yerine göre anlamlı kelime niteliğinde, iki grup arası bağımsız bir kelime türü” olduklarını söylemiş ve ünlemleri “Görevli-Anlamlı Kelimeler” ana başlığı altında bağımsız bir sözcük türü olarak ele almıştır (2009, s. 1145-1146)

1998 yılında “Türk Gramerinin Sorunları” toplantısında masaya yatırılan konulardan biri de ünlemlerin sözcük sınıfları içerisindeki yeri olmuştur. Toplantıda Mustafa Levent Yener, Türk dilindeki sözcüklerin tasnif sorunu üzerine eğilerek Türkçedeki sözcük türlerinin diğer dillerin sınıflandırma metodlarına göre yapılmaması gerektiğini belirtir. Yener Türk dillerinde iki ana sözcük sınıfı (ad ve eylem) bulunduğunu, bunun dışında kalan “önad, adil, belirteç, ilgeç ve ünlem”in tür değil sözcüğün dil içinde bir başka sözcükle ilişkisinden doğan dilsel görevleri

olduğu fikrini savunur. Yani Türkçede adlar tümcede, sözcük sözcük ilişkisi şeklinde görev kazanırlar. Bir sözcük tek başınayken ne sıfat, ne zarf ne de ilgeç olarak sınıflandırılmaz. Sözcük sınıflandırmaları sözcüğün dilsel görevi başlığı altında değerlendirilmelidir. Ünlemlerin bu kapsamdaki görevi ise duygu ve seslenmedir (TGS, 2011, s. 620-621).

2.2.2. Türkçeyi Konu Alan Gramerlerde Ünlemin Kendi İçinde Sınıflandırılması

“Orhon Türkçesi Grameri”nde Talat Tekin’in ünlemi başlı başına bir sözcük türü olarak ele aldığı ve kendi içinde seslenme ünlemleri, acınma ünlemleri ve ünlem görevinde adlar alt başlıklarında incelediği görülür (2016, s. 149-152).

Ünlemleri edatların içerisinde ele alan Kemal Eraslan ise “Eski Uygur Türkçesi Grameri” adlı eserde ünlem edatları başlığı altında bu dönem metinlerinden seslenme ve gösterme edatlarının örneklerini tespit edebilmiştir. Ancak Eraslan’ın yapmış olduğu tanımdan yola çıkıldığında duygu ifadelerinin yanı sıra “red, kabul, tasdik, beğenme, seslenme, gösterme” ifadelerini de ünlem olarak gördüğü söylenebilir (Eraslan, 2012, s. 275-277). Dönemi ele alan bir diğer eser, Serkan Şen’in “Eski Uygur Türkçesi Dersleri” adlı çalışmasıdır. Ders kitabı niteliğinde hazırlanan eserde ünlemler bir sözcük türü olarak verilmiş ve bunlarla ilgili herhangi bir sınıflandırma yapılmamıştır (2014, s. 65).

Necmettin Hacıeminoğlu “Karahanlı Türkçesi Grameri” adlı çalışmasında bu dönemde yazılan eserler üzerinde ses, şekil ve cümle bilgisi çalışması yapar. Bu çalışmada edatlar arasında ele alınan ünlemler içerisinde sadece duygu sözcüklerine yer verir ve bir alt gruplama yapmaz. (2013, s. 109-110). Ünlemi görevli anlamlı şeklinde ayrı bir sözcük türü olarak inceleyen Mehmet Vefa Nalbant ise “Divanü Lugati’t Türk Grameri: -I- İsim” adlı eserinde ünlemi yapı itibariyle içe dönük ve dışa dönük, diğer bir adlandırmayla birincil ünlemler ile ikincil ünlemler şeklinde iki gruba ayırır. Nalbant’ın dışa dönük ya da ikincil ünlemleri ise cevap-red, çağırma-hitap ve gösterme ünlemleri olmak üzere üç alt başlık altında incelediği görülmektedir (2008, s. 263-273).

Recep Toparlı'nın "Harezmi Türkçesi" adını taşıyan gramer çalışmasında ünlemi edatlar içerisinde ele aldığı ve "Ünlem Edatları" alt başlığını taşıyan bölümde sadece duygu ifade eden ünlemlere yer verdiği görülür (1998, s. 35-36).

Kıpçak Türkçesinin önemli dil yadigarları olan gramer ve sözlük-gramer malzemelerinden "Et-tuhfet-üz-Zekiyye Fi'l-Lûgat-it-Türkiyye" adlı eserde "Ünlem Ayrımı" başlığında yer alan ünlemler şaşalama, danlama (taaccüp) ayrımı, "مم" ve "بءس" ayrımı, yardımsama (istigase) ayrımı olmak üzere üç grupta incelenirken (Atalay, 1945, s. 122-123); "El-Kavânînu'l- Külliye li-Zabti'l-Lûgati't-Türkiyye" adlı eserde ünlem başlığı yer almamış ve neredeyse tüm gramer çalışmalarında ünlem kapsamına alınan seslenmeler 'bazı zarflar' başlığı altında yer bulmuştur (Toparlı, Çöğenli, Yanık, 1999, s. 66-67).

Kıpçak Türkçesi üzerine yazılmış gramer çalışmalarından biri olan Ali Fehmi Karamanlıoğlu'nun hazırladığı "Kıpçak Türkçesi Grameri" adlı eserde müstakil bir başlığa sahip olan ünlemler üzerine bir sınıflandırma yapılmazken; bir diğer gramer çalışması olan Hanifi Vural ve Recep Toparlı tarafından hazırlanan "Kıpçak Türkçesi" adlı eserde ünlemlerin edatların içerisinde ve ünlem edatları alt başlığında yer aldığı görülür (2004, s. 31).

Hatice Şahin tarafından hazırlanan Eski Anadolu Türkçesi adlı eserde ünlemlerin edatlar kapsamında ünleme edatları başlığı altında yer aldığı görülür. Şahin ünleme edatlarını alt başlıklara ayırmazken verdiği açıklamadan yola çıkıldığında onun duygu sözcüklerini, tabiat seslerini, seslenmeleri, cevap, gösterme ifadelerini ünlemler kapsamında değerlendirdiği düşünülebilir (2011, s. 62-63).

Bilge Özkan Nalbant da "Şerhü'r-Risale fi't-Tasavvuf/Gavsîye" adlı eserinde ünlemleri müstakil bir başlık altında ele almış ancak eserinde yer alan ünlemlerin sınırlı olması dolayısıyla onları sınıflandırmamıştır (2011, s. 34).

"Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf-fiiller" adlı çalışmasında Kamil Tiken ayrı bir sözcük türü saydığı ünlemleri her bir ünleme ayrıntılı şekilde yer verir. Tiken bu çalışmasında bir nevi Eski Türkçe metinlerde yer alan ünlemleri sıralar ve bu ünlemlerin kullanım, anlam özellikleri, cümlede kullanıldığı yer bilgilerini vererek çalışmasını örneklerle destekler (2004, s. 113-132).

Ünlemler; Eski Türkçe üzerine çalışmalar yapan yabancı Türkologlarca da en az ele alınan konulardan biridir. Bu Türkologlar arasında Brockelman, Gabain, Räsänen, Bodrogligeti'nin eserleri incelendiğinde ünlemler üzerine ayrıntılı bir çalışmanın yapılmadığı göze çarpar. János Eckmann hazırlamış olduğu “Çağatayca El Kitabı” adlı eserinde ünlem ve nida bahislerine yer vermez; ancak gramerlerde ünlemler bahsinde yer alan heyecan, kabul red, hitap çağırma, gösterme ifadelerinin bu eserde edatlar bahsinde bir alt başlık olarak yer aldığı görülür (Eckmann, çev. Günay Karaağaç, 2012, s.146-148). Serebrennikov gibi kimi Türkologlar ise eserinde “ünlemler” konusunda hiçbir bilgiye yer vermemiştir. Diğer dikkat çeken bir nokta ise de bu Türkologların ünlemleri ele alışlarındaki farklılıklardır. Ünlemlerin kapsamı, incelenişi, sınıflandırılışı her birinde başka başkadır.

Brockelmann, “Ost Turkish Grammatic Der Islamischen Litteratur Sprachen Mittelasiens” adlı eserinde şekil bilgisi başlığı altında zamirler, isimler ve fiilleri inceler. Ünlemleri, isimler içerisinde vurgulama ve pekiştirme ünlemleri ve diğer ünlemler şeklinde ayrı başlıklar altında ele alır. Vurgulama ve pekiştirme ünlemleri içerisinde “la, ma, oq/ök”e yer verirken; diğer ünlemleri çağırma ve seslenme ünlemleri, yakınma ve şikayet ünlemleri, davet ve onay ünlemleri, soru ve cevap ünlemleri, “gi” seslenmesi, bir şeyin sunumu için çağrı olarak seslenmeler (als Anruf bei Überreichung einer Sache nennt), zorunluluğu pekiştiren “çu, dik, nā” ünlemleri, zorunluluk hissi veren “älä älä” ünlemi olmak üzere sekiz başlık altında değerlendirir. Görülüyor ki Brockelmann isimler başlığı altında isimler, zarflar, bağlaçlar, edatlar gibi ünlemlere de yer vermekte ve kuvvetlendirme edatlarını ya da diğer bir deyişle enklitikleri ünlemler içerisinde ele almaktadır (Brockelmann, 1954, s. 190-194).

Räsänen, “Materialien Zur Morphologie Der Türkischen Sprachen” adlı eserinde anlam tanımlayıcıları (deskriptiva) ile ünlemler, çeşitli sıfat pekiştiricileri, zarflar ve etimolojik olarak açıklanamayan yansıma köklerden türetilen fiil türevlerinin anlaşıldığını belirterek ünlemleri, tanımlayıcı (deskriptiva) başlığı altında ikilemeler ve yansıma fiillerle birlikte inceler. O, tarihî ve çağdaş lehçelerde yer alan ünlemlere ait örnekler vererek çalışmasını tamamlar. Bu çalışmada ünlemin tanımına, kapsamına ve örneklerine yer verilmemiştir (Resenen, 1957, s. 252-253).

Ünlemlere çok az yer veren bir diğer Türkolog olan Gabain; “Ünlemler, Edatlar, Ekler” başlığı altında incelediği ünlemlere birkaç örnek vermiş ve “Eski Türkçe cümle başı veya vurgulu sözcüklerin sonunda kullanılan ünlemler vardır” şeklinde bir ifadeye yer vermekle yetinmiştir (2007, s. 104).

Gronbech “Türkçenin Yapısı” adlı çalışmasında ünlemleri ayrı başlık altında ele almamış, sözcük sınıfları arasında değerlendirdiği işaret sözcüklerinin ünlemlerle akraba olduğunu belirtmiştir (Grönbech, 2011, s. 43).

Jean Deny’nin 1921’de basılan Türk Dili Grameri (Osmanlı Türkçesi) adlı eserinde ünlemler konusu edatlar içerisinde işlenir. Çağrılı ünlemler ve dokunaklı ünlemler şeklinde iki türlü ünlem edatının bulunduğunu söyleyen Deny, çağrılı ünlemleri şu dört gruba ayırır: asıl çağrılı ünlem, pekiştirme edatı, zarflık (zarf olan) edatlar, bağlayıcı (bağlaç olan) edatlar (Deny, 1921, s. 630-654).

Jaclin Kornlift, “Turkish” isimli eserinde ünlemleri “Yansımalar ve Ünlemler” başlığı altında ele alır. Ünlem hakkında bilgiyi “Interjections That Do Not Conform to the Regular Principles Regarding the Phonological Structure of Words (Sözcüğün Ses Yapısı Hususunda Dilin Belirlenmiş Kurallarına Uymayan Ünlemler)” alt başlığı altında verir. Kornlift’in alt başlığının da ünlem konusundaki düşüncelerini açıklar nitelikte olduğunu görmekteyiz. Kornlift bir sınıflandırma yapmadığı çalışmasında Türkçede “farklı söyleniş şekilleriyle birçok duyguyu ifade eden ünlemin var” olduğunu belirterek örnekler vermiştir (1997, s. 516-518). Onun yaptığı açıklama ve vermiş olduğu örneklerden yola çıkarak duygu ifade eden ses ya da sözcükleri ünlem olarak değerlendirdiği bilgisine ulaşabiliriz.

Ünlemlerin edatlar içerisinde ya da müstakil bir sözcük türü olarak değerlendirilmesi hususundaki görüş ayrılıkları, ünlemin edat ya da sözcük türü olarak nasıl ele alınacağı hususunda da kendini gösterir. Çalışmada ünlemin edatlar içerisinde ya da bağımsız bir sözcük türü olarak değerlendirilişi gözetilerek araştırmacıların sınıflandırmalarına yer verilmiştir. Aşağıda Türkiye’de, diğer Türk cumhuriyetlerinde ve yurt dışında çalışmalarını sürdüren Türk ve yabancı Türkologların ünlem sınıflandırmaları özetlenmeye çalışılmıştır.

Muharrem Ergin edatları ünlem edatları, bağlama edatları ve son çekim edatları alt başlıklarında değerlendirip, ünlem edatlarını yeni bir sınıflandırmaya sokar. Ergin

ünlem edatlarını ünlemler, seslenme edatları (çağırma), sorma edatları (soru edatları), gösterme edatları, cevap edatları alt başlıklarında sınıflandırmaktadır (2000, s. 348-349). Aynı sınıflandırma Sezai Güneş (1997, s. 303) ve Süer Eker'in (2003, s. 361) eserlerinde de görülmektedir.

Edatlar üzerine yapılan en kapsamlı çalışma Necmettin Hacıeminoğlu'nun "Türk Dilinde Edatlar" isimli çalışmasıdır. Bu eserde edatlar yapı, menşe ve mahiyet bakımından fiilden türeyenler, isimden türeyenler, yapısı ve menşei bilinmeyenler, taklidi söz mahiyetinde olanlar ve yabancı asıllı olanlar şeklinde beş gruba ayrılır. Hacıeminoğlu'na göre ünlemler yapı, menşe ve mahiyet bakımından taklidî söz mahiyetinde olanlar grubunda yer alır. Bu grupta yer alan edatlar genellikle insan veya tabiat seslerini taklit yoluyla veya his ve hadiseleri yorumlayıp ses şeklinde ifade eden sözler olarak görülmüş ve seslenme, ünleme, cevap ve hayret edatlarının genellikle böyle türediği belirtilmiştir. Hacıeminoğlu mana ve vazifeleri bakımından edatları on grupta inceler: çekim edatları, bağlama edatları, kuvvetlendirme edatları, karşılaştırma edatları, soru edatları, çağırma edatları, cevap edatları, ünlemler, gösterme edatları ve tekerrür edatları (1992, s. V-VIII). Eserde araştırmacıların ünlemler içerisinde gösterdiği soru, çağırma, cevap, gösterme ifadelerinin ayrı bir edat grubu olarak değerlendirildiği görülmektedir.

Tuncer Gülensoy "Türkçe El Kitabı" adlı eserinde ünlemleri edatlar ana başlığı altında Ünlem Edatları alt başlığıyla verir. Gülensoy'un ünlem edatlarını beş grupta incelediği görülür: ünlemler, seslenme edatları, sorma edatları, gösterme edatları ve cevap edatları (2000, s. 425-426).

Süer Eker sözcükleri yapı, anlam ve görev yönüyle sıralar. Eker görevlerine göre sözcükleri üç gruba ayırır ve edat/ilgeç soylu sözcükler içerisinde ele aldığı ünlemler/ünlem edatlarını ünlemler, seslenme edatları, sorma edatları, gösterme edatları, cevap edatları şeklinde sınıflandırır (2010, s. 359-361). Görülüyor ki Eker de Gülensoy gibi Muharrem Ergin'in sınıflandırma metodunu takip etmektedir. Eker sözcükleri yapı, anlam ve görevlerine göre yaptığı sınıflandırma ile diğer araştırmacılardan ayrılmaktadır.

Ünlemleri edatlar içinde inceleyen Günay Karaağaç, "Edat Üzerine Düşünceler" adlı çalışmasında edatların kullanılış biçimlerini, görevlerini, birlikte

kullanıldıkları ögeleri göz önünde bulundurarak Muharrem Ergin'in sınıflandırmasını temel alır ve edatları çekim, bağlama ve ünlem edatları olmak üzere üç grupta inceler. Karaağaç çalışma konumuz olan ünlemleri ise seslenme, soru ve cevap edatları şeklinde üç gruba ayırır (2009, s. 157-169). Bu bakımdan Karaağaç'ın ünlemlerin alt sınıflandırmasında Muharrem Ergin'den küçük farklarla ayrıldığı görülmektedir.

Eserlerinde ünlemi müstakil bir sözcük türü olarak ele alan araştırmacılar ünlemleri yapı bakımından ele almışlardır. Bu araştırmacıların benzer şekilde yaptıkları sınıflandırmalar şu şekilde özetlenebilir:

Türkçenin yeni harflerle hazırlanan ilk gramerinin yazarı⁸ olan Ahmet Cevat Emre 1931 basımlı “Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Layiha” adlı eserinde Nidadan Cümleye ana başlığı altında nidalar, onomatopeler ve prezentatifleri dilin tabii ifade vasıtaları olarak ortak ana başlıkta değerlendirir ancak bunları birbirinden ayırır. Nidaları tabii ve aslî nidalar ve nidalaştırılmış sözler (1931, s. 77) olarak iki grupta değerlendiren Emre, yapılacak sözcük sınıflandırmalarının fonksiyonlara göre (1931, s. 51) düzenlenmesinin gerekliliği üzerinde durur. Edat, bağlaç ve ünlemlerin isim türü içerisinde sayılamayacağını ve dil bilimine göre ünlemlerin fiilsiz, failsiz cümle değerinde, duygularımızın en tabii ifade vasıtaları olduğunu dile getirir (Emre, 1941, s. 22-23). Ahmet Cevat Emre 1945 tarihli “Türk Dilbilgisi” kitabında sözcükleri anlam bakımından (ünlemler, yansımalar, isimler (isim ve sıfat), isimliler (zamidir), fiiller/isim-fiiller, fiilsiler-sıfat-fiiller), yapı bakımından (kök kelimeler, türeme kelimeler, birleştirme), söz dizimi bakımından (isimler, isimliler, fiiller/ulaçlar “zarflar”, son takılar, bağlaçlar) ayrı ayrı sınıflandırmıştır (Emre, 1945, s. V-XVII). Eserde ünlemlerin ilk defa söz dizimi bakımından sınıflandırılmış olması önemlidir.

Tahsin Banguoğlu 1959 yılında çıkan “Türkçenin Grameri”⁹ adlı eserinde ünlemleri yapı bakımından asıl ünlemler ve ünlem olabilen başka kelimeler alt

⁸ Emre, Ahmet Cevat (1928), “Muhtasar Türkçe Gramer”

⁹ İlk 1940 yılında basılan bu eser Ahmet Cevat Emre tarafından “isim, sıfat, zamir, zarf, edat, rabıt (bağlaç), nida (ünlem) ve fiil” olmak üzere sözcüklerin sekize ayrılması, fiil dışındaki tüm sözcüklerin isim kategorisinde ele alınması, sözcüklerin hem anlam hem de söz dizimi bakımından sınıflandırılması ve Batı dillerinin incelenme metoduna gönül verilerek yazılması kendi dilimize olduğu gibi tatbik edilmeye çalışılması ve eski kavaidin birçok bilimsel gerçeklerini atması gibi yönleriyle eleştirilmiştir (Karahana, 2013, s. 74).

başlıklarında incelemiştir. Asıl ünlemleri de duyuş ve soruşturma ünlemleri şeklinde iki grupta ele alan Banguoğlu'nun bu tasnifi, Tahir Nejat Gencan'da çağrı ünlemleri ve dokunaklı-duygusal ünlemler olarak ifade bulmuştur. Ayrıca Banguoğlu yapı, işleyiş ve kullanım özellikleriyle başlı başına bir işleyişe sahip olduğunu söylediği ünlemlere bu özellikleri bakımından yansıma sözcükleri de yakın görür ve bu iki türü aynı ana başlıkta ele alır (2015, s. 397). Banguoğlu sonrasında dokunaklı-duygusal ünlemleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Doğan Aksan vd. (1983, s. 184) ile Nurettin Koç (1996) da ünlemleri benzer şekilde doğrudan doğruya ünlem olan sözcükler, ünlem olmuş sözcükler (ya da ünlemleşen sözcükler) ve yansıma sözcükler olarak ele alıp Tahsin Banguoğlu'nun inceleme metodunu farklı adlandırmalarla takip etmişlerdir.

Kaya Bilgegil ünlemleri anlamları bakımından tasnif eder. Ona göre ünlemler üç grupta ele alınabilir: “çağırma ünlemleri, duygu bildiren ünlemleri ve taklidî sözler (1984, s. 229-239)”.

Haydar Ediskun “Türk Dilbilgisi” adlı eserinde ayrı bir sözcük türü olarak değerlendirdiği ünlemleri “asıl ünlemler; ünlem olarak kullanılan kimi isimler, sıfatlar ile fiillerin emir kipleri ve yansımalar” olarak üç grupta ele alır. Bunlardan asıl ünlemler içerisinde sadece duygu ifadelerini değil seslenmeleri de alan Ediskun, yansımaları ise “canlı varlıkların seslerini, cansız varlıkların gürültülerini taklit eden ünlemler” şeklinde açıklar (1992, s. 322).

Zeynep Korkmaz; sözcük türlerini anlamlı, görevli ve anlamlı-görevli kelimeler olarak üç bölümde inceler. Anlamlı-görevli kelimeler ana başlığı altında değerlendirdiği ünlemleri kökenleri, ses ve kelime yapısı ile nitelik ve görevleri bakımından bir sınıflandırmaya tabi tutar. Bu sınıflandırmalar arasında nitelik ve görevleri bakımından yaptığı sınıflandırmayı detaylandırır ve içe dönük ünlemler, dışa dönük ünlemler, ses yansımaları (ses taklidi) ünlemler ile ünlem gibi kullanılan kelimeler şeklinde dört alt başlıkta inceler (2009, s. 1145-1192).

Ünlemlerin kendi içerisinde sınıflandırılması sorunu “Türk Gramerinin Sorunları” toplantısında da masaya yatırılmıştır. Araştırmacıların konu ile ilgili görüşleri şu şekildedir (TGS, 2011, s. 618-645):

Leyla Karahan; ünlem edatlarının alt grubunda incelenen duygu, seslenme ifade edenlere ek olarak sorma, gösterme, cevap ifade edenlerin de sayılması gerektiğini dile getirir. Zeynep Korkmaz; Leyla Karahan'ın ifadelerini biraz daha açarak ünlemlerin aslî olarak ünlem olan şekiller ve başka kelime sınıflarından ifade ve anlam bakımından ünlem yerine geçen sözcükler şeklinde iki gruba ayrılması ve aslî ünlemlerin de kendi içinde bir alt sınıflandırmaya tabi tutulması gerektiğini belirtir.

Şükrü Haluk Akalın; esas ünlemler (aslî olarak ünlem olan şekilleri) iki şekilde değerlendirir: Duygu ve heyecan ifade edenler ile seslenmeler. Yani esas (aslî) olarak nitelendirdiği ünlemlerin içerisine içten gelen heyecanları, duyguları ifade edenler ile seslenmeleri alırken; ünlem olabilen sözcükler sınıfını ise hemen hemen her sözcük ünlem olarak kullanılabilir, şeklinde tarif eder. Ayrıca Akalın; cevap edatları, gösterme edatları gibi terimlerin karmaşaya yol açacağını belirtir.

Hamza Zülfikar, dilde öncelikle hakiki ünlemlerin belirlenip sözlüklerde “bunlar ünlemdir” denmesi gerektiği ve herkesçe ünlem olduğu kabul edilen sözcüklerin ayrılarak geri kalanların gerektiğinde ünlem görevinde gerektiği zaman isim görevinde kullanılan şekiller olduğunun söylenebileceği üzerinde durur. Zülfikar; ünlemlerin “sesi haykırma ve duyuş, duygulanma, içten kopup gelen duyguları anlatma temelinden hareketle sınırlandırıldığını” belirterek ünlem olan diğer sözcük çeşitlerinin ünlem gibi kullanıldığında ayrı bir sınıflandırmaya tabi tutulması gerektiğini aksi hâlde işin içinden çıkılamayacağını dile getirir. Zülfikar, ünlemlerin içine alınacak üç malzeme olduğunu söyler: asıl ünlemler (ah, vah ...), seslenmeler (hey, ey...), gösterme ünlemleri (işte, nah, tuh...). Bunlar dışındaki ünlemlerin kesin olarak ünlem gibi kullanılan isimler, sıfatlar olduğunu ve bunların da tasnif edilmesi gerektiğini sözlerine ekler.

Tuncer Gülensoy; ünlemlerin 1) Esas Türkçe Ünlemler 2) Alıntı Ünlemler diye iki gruba ayrılması gerektiğini söyler.

Mustafa Özkan, isim sınıfındaki bütün sözcüklerin birbirinin yerine kullanılabilirdiğini ve ünlemlerin de isim gibi kullanılmalrı nedeniyle ünlemleşmiş isimler şeklinde değerlendirilebileceğini belirtir. Yani Özkan'a göre sözcük türleri

isimler ve fiiller şeklinde iki sınıfta ele alındığında ünlemler isim sınıfı içerisinde yer alır.

Zeki Kaymaz, ünlemlerin yapı, anlam ve fonksiyon olarak ayrı ayrı değerlendirildikten sonra bir tasnifinin yapılması gerektiğini belirtir ve yapı olarak; asıl ünlemler ve ünlem olarak kullanılan diğer yapılar olarak sınıflandırılırsa sorunun bir çözüme kavuşabileceğini ifade eder.

Toplantıda sonuç olarak ünlemlerin edat olarak değerlendirilemeyeceği, ayrı bir sözcük sınıfı olarak değerlendirilmesi gerektiği konusunda görüş birliğine varılmıştır. Ancak ünlemlerin alt sınıflandırmasının nasıl yapılabileceği hususu çözüme kavuşturulamamıştır.

Edatların tasnifi sorununa eğilen Süleyman Efendioğlu'nun ünlemleri de edatların bir alt kolu olarak gördüğü makalesinde yapmış olduğu tasnif şu şekildedir: Edatlar ünlem edatları, bağlama edatları ve çekim edatları şeklinde üç başlık altında sınıflandırılır. Efendioğlu ünlem edatlarını doğal, seslenme, cevap, gösterme ve soru ünlemleri olmak üzere beş alt başlıkta inceler. Yapı ve menşei itibarıyla de edatları “fiilden türeyenler, isimden türeyenler, yapısı ve menşei bilinmeyenler, taklidî söz mahiyetinde olanlar ve yabancı asıllı olanlar” şeklinde beş grupta ele alan Efendioğlu ünlemleri taklidî söz mahiyetinde olanlar başlığı altında değerlendirir ve ünlem edatlarının bazen seslenme veya taklidî söz, bazen alıntılama bazen de cümleden kalıplaşma yoluyla meydana geldikleri sonucuna ulaşır (Efendioğlu, 2007, s. 1-7).

Sözcük türlerinin nasıl tasnif edilmesi gerektiği konusuna farklı bir bakış açısı getiren H. İbrahim Delice, “Cümle yokken tek temel sözcük vardır; o da şey, kavram ve eylemlerin adı olan isimdir” görüşünden hareketle sözcük türlerini sözlüksel anlamlı ve dilbilgisel anlamlı olarak iki grupta alır. Delice isim, sıfat, zamir, zarf ve asıl fiili sözlüksel anlamlı; bağlama edatı, çekim edatı, ünlem edatı, yardımcı eylem ve pekiştirme edatını ise dilbilgisel anlamlı olarak değerlendirir. Sözlüksel yahut dil bilgisel bir anlamda cümle içinde yer almaları ya da tek başlarına kullanılabilmeleri yönüyle asıl ve uydu sözcükler şeklinde ikinci bir sınıflama yapan Delice bu kapsamda eylem, isim ve zamiri asıl sözcükler; sıfat, çekim edatı, yardımcı fiili uydu sözcükler; zarf, bağlama edatı, pekiştirme edatı ve ünlem edatlarını ise hem asıl hem de uydu sözcükler olarak ele almıştır. Delice'nin bu çalışmasına göre ünlemler dil

bilgisel anlamlı ve hem asıl hem de uydu sözcükler kategorisine girer. Delice ünlem kapsamına ise duygulanma, seslenme, onama/onamama ve yansımaları almıştır (Delice, 2012, s. 27-34).

Çağdaş Türk lehçelerini konu alan gramerlerde ünlem sınıflandırmaları incelendiğinde kapsam ve tanım bakımından birbirine benzeyen ünlemlerin ufak farklılıkları saymazsak benzer şekilde sınıflandırıldığı görülür. Bu hususta incelenen Türkmen, Özbek, Kazak ve Kırgız Türkçesi gramerlerinde ünlem sınıflandırmaları şu şekildedir:

Türkmen Türkçesinde Ünlemlerin Sınıflandırılması: “Türkmen Tiliniñ Grammatikası-Morfologiya (1999, s. 561-575)” adlı eserde ünlemler kendi içinde yapı ve anlamlarına göre sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmada en dikkat çekici bölüm yapı bakımından birincil ünlemlerin ses bilgisel olarak da bir sınıflandırmaya sokulmasıdır. Ayrıca eserde diğer çağdaş lehçe gramerlerinde yapılmayan tek ve çok anlamlı ünlemler şeklinde bir sınıflandırma yapılmıştır. Ünlemlerin Türkmen gramerde diğer lehçelerle kapsam ve sınıflandırma hususunda büyük oranda benzeştiği görülür. Eserde yer alan sınıflandırma şu şekildedir (TDG-M, 1999, s. 561-575):

A. *Çıkışları ve Emele Gelişleri Tayından Ünlükler (Yapıları Bakımından Ünlemler)*

1- *Asıl Ünlükler (Asıl ünlemler/Birincil ünlemler)*

a- *Bir çekimliden ibarat sözler (Bir ünlüden oluşan sözler)*

b- *Çekimliden ve çekimsizden ibarat sözler (Bir ünlü ve bir ünsüz oluşumundaki sözler)*

c- *Çekimsizden ve çekimliden ibarat sözler (Ünsüz ve ünlü oluşumundaki sözler)*

d- *Çekimliden, çekimsizden ve çekimliden ibarat sözler (Ünlü, ünsüz, ünlü oluşumundaki sözler)*

e- *Çekimsizden, çekimliden ve çekimsizden ibarat sözler (Ünsüz, ünlü, ünsüz oluşumundaki sözler)*

f- *Çekimliden ve iki çekimsizden: çekimsizden, çekimliden ve iki çekimsizden ibarat sözler (Ünlü ve iki ünsüzden: ünsüzden, ünlüden ve iki ünsüzden oluşan sözler)*

g- *Ayrı-ayrı ümlükleriň düzümi Türkmen diline hasiyetli bolmadık ses utgaşmalarından, komplekslerinden ibarattır (Farklı farklı ünlemlerin yapısı Türkmen diline ait olmayan ses birleşmelerinden ibarettir.)*

2- *Yasama Ümlükler (Yapma ünlemler /İkincil ünlemler)*

a- *Türkmeni Yasama Ümlükler (Türkmen dilinden ikincil ünlemler)*

b- *Alınma Sözlerden Emele Gelen Ümlükler (Alıntı sözlerden ortaya çıkan ünlemler)*

B. *Ümlükleriň Manı Toğarları (Anlam bakımından ünlemler)*

1- *Emosiya (İçki Duygu) Bildiryän Ümlükler (Duygu bildiren ünlemler)*

a- *Pologitel Duyguları Bildiryän Ümlükler (Olumlu duygular bildiren ünlemler)*

- *Şatlanmagı, begenmegi, keypiköklügi bildiryänler (Sevinme, beğenme ve keyfli olmayı bildiren ünlemler)*

- *Hayran galmagı, geň görmegi bildiryänler (Şaşkınlık bildiren ünlemler)*

- *Hoşamaylık etmegi, övmegi, agırlamagı, ruhlandırmagı bildiryänler (Övme, taktir etme bildiren ünlemler)*

- *Başganiň pikirini tassıklamagı, makullamagı, ol barada belli netijä gelmegi bildiryänler (Tasdik etme, kabul etme bildiren ünlemler)*

b- *Otrisatel Duyguları Bildiryän Ümlükler (Olumsuz duygular bildiren ünlemler)*

- *Gahar-gazabı, jigrenmegi: käyinmegi, sögünmegi bildiryänler (Kahır, gazap, iğrenme bildiren ünlemler)*

- *Gaygı, gam-gussa bildiryänler (Kaygı, gam, keder bildiren ünlemler)*

- *Nägilelik, nârazılık bildiryânler (Razı olmama, hoşlanmama bildiren ünlemler)*
 - *Ökünmeği, puşman etmeği, arman çekmeği, gınanmaği bildiryânler (Pişman olma, pişman etme, arzu etme, imrenme bildiren ünlemler)*
 - *Fiziki ağırını- duygını, yadawlığı, argınlığı bildiryânler (Fiziki ağrı, duygu, yorgunluk bildiren ünlemler)*
 - *Gorkmaği, howsala düşmeği, ätiyaç etmeği bildiryânler (Korkma, telaşlanma, ihtiyaç hissetme bildiren ünlemler)*
 - *Geñirgenmeği bildiryânler (Şaşırma bildiren ünlemler)*
 - *Göwnüyetmezçiligi, äsgermezligi, yañsılamagı, gıjalat bermegi bildiryânler (Kınama, umursamama, alay etme, sitem etme bildiren ünlemler)*
 - *Şübhelenmeği, müñkür bolmaği, inam etmezligi bildiryânler (Şüphelenme, inkar etme, inanmama bildiren ünlemler)*
 - *Diyen etmezligi, boyun gaçırmaği, inkâr etmeği bildiryânler (Sorumluluktan kaçma ve inkar etme bildiren ünlemler)*
- 2- *İsleg İmpulslarını Bildiryân Ümlükler (İstek-içgüdü bildiren ünlemler)*
- a- *Birinji topar sözler: çağırış-yüzlenme intonasiyasında aydılop, yüz tutmaği, çağırmaği, gıgırmaği, buyurmaği, talap etmeği, diñleyjiniñ ünsüni çekmeği we ş.m. bildirmäge hizmat edyânler (Birinci Grup Sözler: Çağırma-seslenme vurgusuyla söylenip, insana yönelme, çağırma, bağırma, emretme, istekte bulunma, dinleyenin dikkatini çekme vs. bildiren ünlemler)*
- b- *İkinji topar sözler esasan, öy haywanalrına, guşlarına yüzlenilende ulanılyarlar (İkinji Grup Sözler aslında ev hayvanlarına, kuşlara seslenme bildiren ünlemler)*
- *Haywanları, guşları çağırmaği bildiryânler (Hayvan ve kuşları çağırma bildirenler)*
 - *Haywanları, guşları kowmaği, gorkuzmaği bildiryânler (Hayvan ve kuşları kovma, korkutma bildirenler)*

- *Haywanları, guşları köşeşdirmegi, iymitlendirmegi, suwa yakmagı, olarıñ haysıdır bir hereketi yerine yetirmegi için hoşamaylık etmegi we ş.m. bildiryänler (Hayvan ve kuşların susuzluğunu giderme, karnını doyurma ve herhangi bir hareketi yerine getirmesi için kullanılan ünlemler)*

3- *Durmuşıñ Hemmeler Tarapından Kabil Edilen Oñat Däp-Dessurlarına Hormat Goymaklığı we ş.m. Bildiryän Ümlükler (Hayatın herkes tarafından kabul edilen güzel veya iyi geleneklerine hürmet etme bildiren ünlemler (Kutlama, selamlaşma, vedalaşma vs.))*

Türkmen Türkçesi Grameri üzerine çalışmalar yapan Mehmet Kara yazmış olduğu Türkmen gramerinde ünlemleri edatlar içerisinde ele alır ve ünlem terimine bu çalışmasında hiç yer vermez. Diğer kaynaklarda ünlem kapsamında ele alınan sözcükler de edat başlığı altında yer bulur. Edatları ise seslenme, sorma, gösterme, cevap, bağlama ve çekim edatları başlıkları altında inceler (2012, s. 120-122). Neredeyse bütün çalışmalarda ünlemlerin sınıflandırılmasında duygu sözcüklerinin ayrı bir alt başlık altında incelendiği görülürken bu çalışmada seslenme edatlarının içeriğinde his ve heyecan ifade ettiği bilgisi yer alır ve duygu ifadeleri alt başlığına hiç yer verilmez. Eserde ünlemler üzerine ayrıntılı bir sınıflandırma yapılmamıştır.

Özbek Türkçesinde Ünlemlerin Sınıflandırılması: Özbek Türkçesiyle kaleme alınmış olan 1966 basımlı “Hâzirgi Özbek Adabiy Tili” adlı eserde ünlemlerin sınıflandırılması konusunda; bir ünlemin birden fazla duygu ifade edebilmesinin anlam bilimsel açıdan yapılacak bir sınıflandırmayı zorlaştıracığı ve bu nedenle hem anlam bilimsel hem de işlevsel özelliklerine göre bir sınıflandırma yapıldığını belirtilir. Buna göre ünlemler his-duygu ünlemleri ve buyruk hitap ünlemleri olarak iki grupta incelenir. Özbek Türkçesindeki ünlemlerin çoğunluğunu oluşturan his-duygu ünlemleri, konuşanın dış âlemle veya karşısındaki kişiyle ilgili münasebetini, etkilenişini, duyguları sonucu ortaya çıkan ruhî durumlarını ifade eder ve kullanılış ile gramatik tabiatına göre dört grupta incelenebilir. Buyruk Ünlemleri ise anlam itibariyle emir fiiline benzer ancak emir fiili gibi iş hareket bildirmez ve onlar gibi çekime girmezler. Buyruk ünlemlerinde buyurma anlamı duygusal olarak ifade edilir ve işlevsel özellikleri açısından hayvanlar dünyasına benzetilmesiyle emir fiilinden ayrılırlar (1966, s. 363-364). Özbek gramerinde ünlemler şu şekilde sınıflandırılır (1966, s. 364-370):

A- *His-Tuygu Ündâvlâri (His ve duygu ünlemleri)*

1- *His-tuygu Ündâvlâri (His duygu ünlemleri)*

2- *Kürsetiş-Ta'kid Ündâvlâri (Gösterme onaylama ünlemleri)*

a- *Kürsetiş Ündâvlâri (Gösterme işaret ünlemleri)*

b- *Cavâp-Ta'kid Ündâvlâri (Cevap onaylama ünlemleri)*

3- *Mürâcaat Ündâvlâri (Müracaat istek ünlemleri)*

a- *Vokatîf Ündâvlâr (Seslenme ünlemleri)*

b- *İnterativ Ündâvlâr (Emir ünlemleri)*

4- *Rasm-âdet Ündâvlâri (Gelenek ve adet ünlemleri)*

B- *Buyruk-Hitâb Ündâvlâri (Buyruk ve hitap ünlemleri)*

1- *Harakatga keltiriş (Harekete geçiş)*

a- *Çaqiriş Ündâvlâri (Çağırma ünlemleri 'hayvanları çağırmada kullanılır.')*

b- *Haydaş Ündâvlâri (Sürme binme ünlemleri 'asıl hayvanlar için kullanılır; ancak insanlar için de kullanılması mümkündür.')*

2- *Tuhtatiş va tinçitiş (Uyarı ve sessizlik ünlemleri: şişş, durr gibi)*

Yapısal özelliklerine bakıldığında Özbek Türkçesindeki ünlemler asıl ünlemler ve sonradan ünlemleşen sözcükler olmak üzere iki grupta incelenir. Şekil bilgisi yapısına göre ünlemler ise:

1- *Sâddâ Ündâvlâr (Basit ünlemler): ey, âh, uh, he...*

2- *Tâkrâr Ündâvlâr (Tekrar ünlemleri): e-e, bây-bây, hâ-hâ, â-â-â...*

3- *Cüft Ündâvlâr (Kalıplaşmış Ünlemler): vay voy, vay dad, vâ-y-bu, e-hâ*

şeklinde üç gruba ayrılır (1966, s. 372-374).

Türkiye’de Özbek Türkçesi üzerine yapılmış en kapsamlı gramer çalışmalardan biri olan “Özbek Türkçesi” adlı eserinde Hüseyin Yıldırım ünlemler konusuna çok değinmemiş, işlek kullanılan ünlemleri sıralamakla yetinmiş ve sınıflandırmasında sadece anlam kriterini kullanmıştır. Çalışmada ünlemler anlamlarına göre durum bildiren ünlemler, seslenme ünlemleri (şahıslara yöneltilen, hayvanlara yöneltilen), gösterme ve cevap bildiren ünlemler olmak üzere üç grupta ele alınmıştır (2012, s. 258-259).

Özbek Türkçesi üzerine çalışma yapan bir diğer araştırmacı olan Emek Üşenmez ünlemler üzerinde çok durmaz ve dar kapsamlı bir sınıflandırmaya yer verir. Çalışmasında ünlemleri duygu ve heyecan ifade edenler, taklit ve yansıma sesler (insanlar için, hayvanlar için), selam ve hürmet ifade edenler ile gösterme ve pekiştirme ifade edenler şeklinde dört alt başlıkta toplayan Üşenmez, ünlemler hakkında ayrıntılı açıklamalara yer vermez. Volkan Coşkun ise müstakil bir sözcük türü olarak kabul ettiği ünlemleri duygu, seslenme, gösterme, cevap ünlemleri alt başlıklarıyla inceler (2000, 226-233).

Bodrogligeti “An Academic Reference Grammar of Modern Literary Uzbek” adlı eserinde ünlemleri iki sınıfta inceler: birincil-aslı ünlemler ve ikincil ünlemler. Bunun yanında ünlem olarak kullanılan Farsça ve Arapça kelimeleri de ayrı başlıklar altında ele alır. Bodrogligeti Modern Özbek Türkçesinde tespit ettiği tüm ünlemleri ayrı başlıklar altında anlambilimsel açıdan ayrıntılı olarak incelemiştir (2003, s. 1050-1058).

Kazak Türkçesinde Ünlemlerin Sınıflandırılması: Almatı’da 1967’de Til Bilimi İnstitutu tarafından basılan “Kazak Tilinin Grammatikası I- Morfoloğiya” adlı eserde ünlemlerin sadece anlam özelliklerine dayalı bir sınıflandırmasının yapıldığı görülmektedir. Buna göre ünlemler şu şekilde sınıflandırılabilir (1967, s. 248-251):

Mağınasına Karay Odağaylar (Anlamına Göre Ünlemler)

1- *Köñil-küy odağayları (Duygu ünlemleri)*

a- *Jağımdı köñil-küydi bildiretin odağaylar (Olumlu duyguları bildiren ünlemler)*

b- *Jağımsız emotsiyanı bildiretin odağaylar (Olumsuz duyguları bildiren ünlemler)*

c- *Äri Jağımdı, äri jağımsız ämotsiyanı Bildiretin Odağaylar (Bazen olumlu bazen olumsuz duyguları bildiren ünlemler)*

2- *İmperativtik odagaylar (Emir ünlemleri)*

a- *Adamğa bağıştalıp aytilatın odağaylar (İnsanla bağlantılı kullanılan ünlemler)*

b- *Malğa bağıştalıp aytilatın odağaylar (Hayvanlarla bağlantılı kullanılan ünlemler)*

3- *Turmıs-salt odağayları (Gelenek ve görenekle ilgili ünlemler)*

Köp mağınalı jene bir mağınalı odağaylar (Çok anlamlı ve tek anlamlı ünlemler)

1- *Köp mağınalı odağaylar (Çok anlamlı ünlemler)*

2- *Bir mağınalı odağaylar (Tek anlamlı ünlemler)*

Türkiye’de Kazak Türkçesi üzerine çalışma yapan araştırmacılardan biri olan N. Biray “Kazak Türkçesinde Ünlemler” adlı makalesinde, Kazak Türkçesi gramerlerinde ünlemlerin edatlar içinde değerlendirilmediğini, bağımsız bir sözcük grubu olarak ele alındığını dile getirir. Biray, bu çalışmasında Kazak Türkçesi gramerlerinde yer alan bilgiler dâhilinde ünlemleri yapılarına, anlamlarına ve işlevlerine göre şu şekilde sınıflandırmıştır (2013, s. 799-802):

A. Ünlemlerin Yapılarına Göre Tasnifi

1. *Tübir, negizgi odağaylar (Asıl/kök ünlemler)*

2. *Kürdeli odağaylar // Tuwindı odağaylar (Sonradan ünlem olanlar ve birleşik ünlemler)*

B. Ünlemlerin anlamlarına göre tasnifi

a. *Tek anlamlı ünlemler*

b. Çok anlamlı ünlemler

C. Ünlemlerin işlevine göre tasnifi (İşlevlerine göre ünlemler iki farklı şekilde sınıflandırılmıştır.)

1. Köñil küyi odağayları (Duyguları anlatan ünlemler)

2. Şaqıruw nemese tıyım saluw, jekirüw nemese buyıruw mändi odağaylar (Çağırma veya yasaklama, azarlama veya emretme anlamı veren ünlemler) veya;

1. Köñil-küiy odağayları (Duygu ünlemleri)

a. Jağımdı köñil-küiydi bildiretin odağaylar (Olumlu, hoş duyguları bildiren ünlemler)

b. Jağımsız emotsiyanı bildiretin odağaylar (Olumsuz, hoş olmayan duyguları bildiren ünlemler)

c. Äri jağımdı, äri jağımsız emotsiyanı bildiretin odağaylar (Hem hoş, olumlu hem de hoş olmayan, olumsuz duyguları bildiren ünlemler)

2. İmperativtik işara odağayları (Emir bildiren ünlemler)

a. Adamğa bağıştalıp ayılatın odağaylar (İnsana dair kullanılan ünlemler)

b. Malğa, üy hayvandarına bağıştalıp ayılatın odağaylar (Mallara, hayvanlara yönelik kullanılan ünlemler)

3. Turmıs-salt odağayları (Hayat ve geleneklerle ilgili ünlemler)

Kırgız Türkçesinde Ünlemlerin Sınıflandırılması: “Kırgız Tilinin Grammatikası - Morfologiya (1964, s. 317-325)” adlı eserde ünlemlerin yapılarına ve anlamlarına bakılarak iki grupta incelendiği görülür. Yapıları bakımından ünlemler temel ünlemler ve sonradan ünlem olanlar şeklinde iki gruba ayrılırken; anlamları bakımından duygu bildiren ünlemler, emir bildiren ünlemler ile hayat ve geleneklerle ilgili ünlemler ve tek anlamlı – çok anlamlı ünlemler olmak üzere dört grupta ele alınır. Kırgız Türkçesindeki ünlemlerin ayrıntılı tasnifi aşağıdaki şekildedir:

I. Sırdık sözdördün jasalışına karay bölünüşü (Yapıları bakımından ünlemler)

A. Tüp je algaçkı sırdık sözdör (Basit ve birincil ünlemler)

B. *Tuundu sırdık sözdör (Türemiş ünlemler)*

II. *Sırdık sözdördün maanisine karay bölünüşü (Anlamları bakımından ünlemler)*

a) *Sezimdi bildirüüçü sırdık sözdör (Duygu bildiren ünlemler)*

- 1- *Kubanuucu, irazı boluvnu (Sevinme, razı olma bildirenler)*
- 2- *Kubattoo, maktoo (Takdir ve övünme bildirenler)*
- 3- *Tañ kaluu maanisinde (Şaşırma bildirenler)*
- 4- *Okünüü, kaygıruu, keyüü (Pişmanlık, üzüntü bildirenler)*
- 5- *Korkuu, çoçuu (Korku bildirenler)*
- 6- *Jaktırboo maanisinde (Beğenmeme bildirenler)*

b) *Erkti bildirüüçü sırdık sözdör (İrade bildiren ünlemler)*

- 1- *Adamga karata aytiluuçu sırdık sözdör (İnsana yönelik söylenen ünlemler)*
 - i. *Adamdardı çakıruu, jakın keltirüü maksatında aytiluuçu sırdık sözdör (İnsanları çağırma, yakına getirme amacıyla söylenen ünlemler)*
 - ii. *Adamdardı aydoo, çoçutuu maksatında koldonuluuçu sırdık sözdör (İnsanları kovmak, korkutmak amacıyla kullanılan ünlemler)*
 - iii. *Adamdarga kijırı kelgende, alardı kargoo maksatında aytiluuçu sırdık sözdör (İnsanlara kızdığında onlara küfretme amacıyla söylenen ünlemler)*
- 2- *Adamdın aybanatka karata bolgon erktik mamilesin bildirüüçü sırdık sözdör (İnsanların hayvanlara yönelik söylediği iradeyle ilgili davranışlarını bildiren ünlemler)*
 - i. *Aybandardı çakıruu, aydoo üçün aytilgan sırdık sözdör (Hayvanları çağırma, sürme amacıyla söylenen ünlemler)*
 - a. *Aybandardı çakıruu, jakın keltirüü maksatında aytiluuçu sırdık sözdör (Hayvanları çağırma, yakına getirme amacıyla söylenen ünlemler)*

b. *Aybandardı aydoo, çoçutuu maksatında koldonuluuçu sırdık sözdör (Hayvanları sürme, korkutma amacıyla kullanılan ünlemler)*

ii. *Aybandardı tınçituu maksatında aytiluuçu sırdık sözdör (Hayvanları ürkütmek amacıyla kullanılan ünlemler)*

iii. *Aybandarga kijırı kelgende, alardı kargoo maksatında aytiluuçu sırdık sözdör (Hayvanlara öfkelenince onlara küfretme amacıyla söylenen ünlemler)*

c) *Turmuştuk mamileni bildirüüçü sırdık sözdör (Günlük yaşamla ilgili olarak kullanılan ünlemler)*

d) *Köp maanilüü jäne bir maanilüü sırdık sözdör (Çok anlamlı ve tek anlamlı ünlemler)*

III. *Köp maanilüü jäne bir maanilüü sırdık sözdör (Çok anlamlı ve tek anlamlı ünlemler)*

a) *Köp maanilüü sırdık sözdör (Çok anlamlı ünlemler)*

b) *Bir maanide koldonuluuçu sırdık sözdör (Tek anlamlı ünlemler)*

Genel olarak dünyada ünlemler üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında neredeyse hepsinde ünlemlerin çok anlamlı oluşundan bahsedilmekte ve anlamsal sınıflandırmalara yer verilmekte ancak lehçeler haricindeki gramerlerde bunu dikkate alan bir sınıflandırma yapılmadığı göze çarpmaktadır. Lehçelerde anlam ve işlev bakımından yapılan sınıflandırmalarda içerik olarak bir karışıklık olduğu görülmektedir. Bir gramerde anlam bakımından ünlemlerin içerisinde yer alan alt başlıklar diğer bir gramerde işlev bakımından ünlemler başlığı altında yer almıştır. Türkiye Türkçesi gramerlerinde konunun ele alınışına bakıldığında ünlemler üzerine çağdaş Türk lehçeleri gramerlerinin daha ayrıntılı bilgiler verdiği görülmüştür.

2.3. Türkçeyi Konu Alan Gramerlerde Ünlem Kapsamı

Ünlemler üzerine yapılan çalışmalar dikkatle incelendiğinde ünlemin kapsam sınırlarının net bir şekilde çizilmediği görülür. Eski Türkçeden günümüz Türkiye Türkçesine kadarki süreçte hazırlanan sözlük ve dil bilgisi çalışmalarında yer alan ünlem tanım ve sınıflandırmaları incelendiğinde sadece duygu sözcüklerinin ünlem kapsamı içerisinde olduğu hususunda bir görüş birliğine vardıkları görülür.

Araştırmacıların duygu ifadelerinin haricinde “seslenme, cevap, gösterme, sorma, dua, teşvik ifadeleri ile yansıma sesler ve vurgulama ile pekiştirme ifadelerini ünlem olarak değerlendirebildiği görülmüştür. Ancak bu konuda tüm bilim adamlarının aynı düşüncede olduğunu söylemek zordur. Özellikle seslenme ifadelerinin sahip oldukları ses özellikleri, yüksek bir tonla ifade edilmeleri ile özellikle ünlem ve nida adlandırmalarının seslenme sözcüğüyle anlamsal ilişkisi seslenmelerin bu kapsamda olduğu konusunda neredeyse tüm araştırmacıları ikna etmiş durumdadır. Ancak son zamanlarda ünlemler üzerine anlam bilimsel incelemelere ağırlık verilmesi ünlemlerin işlevlerini belirlemeye yönelik çalışmalar yapılması ünlem kapsamında bu sözcüklerin yer almaması gerektiği konusunu gündeme getirmektedir. Bununla birlikte tanım kapsamında seslenmelere yer vermemekle birlikte sınıflandırmada seslenme sözcüklerini ünlemler içerisinde değerlendiren araştırmacılar da yok değildir. Ünlem kapsamında değerlendirilen bir diğer ifade de yansıma seslerdir. Yansımalar sahip oldukları ses yapıları ile ünlemlerin alt kolu ya da ünlemlerle aynı türün bir üyesi olarak görülmüştür. Ancak özellikle Hamza Zülfikar’ın yansımalar üzerine yapmış olduğu çalışma artık bu algıyı kırmış ve bu eser yansıma sesler ile ünlemlerin iki farklı tür olduğu hususunda araştırmacıları ikna etmiştir.

Cevap onay sözcükleri ve gösterme ifadelerinin bir cümle değerinde olmaları yani sahip oldukları anlamsal yoğunluk ve tamlık ile ünlemler kapsamında ele alındığı düşünülebilir. Bugün cevap sözcükleri bu anlamda üzerinde tartışma yürütülen konular arasındadır ve onların ünlem kategorisinde değil de modal sözler içerisinde ele alınması gerektiğini ifade eden görüşler mevcuttur. Bununla birlikte sorma ifadelerinin de bir kısım araştırmacı (Muharrem Ergin, Sezai Güney, Günay Karaağaç, Jean Deny, C. Brockelmann) tarafından ünlem olarak değerlendirildiği buyruk ifadelerinin ise tespit ettiğimiz kadarıyla sadece Nurettin Koç tarafından ünlem olarak görüldüğü söylenebilir. Türk gramercilerin hiçbiri vurgulama-pekiştirme ifadelerini ünlem kategorisinde görmezken; C. Brockelmann ve Jean Deny’nin bunları ünlem olarak kabul ettiği ifade edilebilir.

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen, Özbek, Kırgız ve Kazak gramerlerinde yer alan ünlem tanım ve sınıflandırmalarına baktığımızda duygu sözleri; istek, talep, buyruk, çağırma, emir, yasaklama, kanaat etme ile hayvanları kovma ve sürme vb.

sözler ile günlük yaşamda kullanılan gelenek, göreneklerle ilgili ifadeler ünlem kapsamında değerlendirilmektedir. Adlandırma ve sınıflandırmadaki ufak farklılıklar göz ardı edildiğinde çağdaş Türk lehçelerindeki ünlem tanım ve sınıflandırmalarının içeriklerinin aynı olduğu görülür ki bu çağdaş Türk lehçeleri gramerlerinin dil bilimsel üslup anlamında Rus bilim adamlarının metotlarını takip etmeleri nedeniyle olmalıdır.

Ünlem kapsamı üzerine Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi üzerine çalışmalar yapan araştırmacıların görüşleri aşağıda tablo hâlinde verilmiştir:

ÜNLEM TANIMI YAPAN ARAŞTIRMACILAR	Bilim Adamlarınca Ünlem Kapsamına Alınan İfadeler								
	Duygu Sözleri	Seslenme – Hitap Sözleri (çağrı)	Cevap (Onay-Ret) Sözleri	Gösterme sözleri	Yansıma Sesler	Buyruk- Yasaklama	Sorma	Teşvik	Vurgulama –Pekiştirme İfadeleri
Sözlüklerde									
TDK Sözlüğünde	+				+				
Derleme Sözlüğünde		+							
Örnekleleriyle Türkçe Sözlük	+	+	+	+	+		+		
Berke Vardar	+	+				+			
Tarihî Türk Lehçelerine Ait Sözlüklerde									
Et-tuhfetü'z-Zekiyye Fil-Lugati't-Türkiye	+	+							
Yabancı Dilde Yayınlanan Türkçe Sözlüklerde									
Redhouse	+	+							
Türk Gramerciler Tarafından Yazılan Eski Türkçe Gramerlerde									
Kemal Eraslan	+	+	+	+					
Necmettin Hacıeminoğlu	+								
Mehmet Vefa Nalbant	+	+	+	+					
Recep Toparlı	+								
Mustafa Arğunşah-Galip Güner	+								
Hatice Şahin	+	+	+	+	+				
Halit Ziya Bey	+								
Kamil Tiken	+	+			+				
Yabancı Türkologlar Tarafından Eski Türkçe Üzerine Yazılan Gramerlerde									
K Brokelmann	+	+	+				+		+
Janos Eckmann	+	+	+	+				+	
Yabancı Türkologlar Tarafından Yazılan Türkçe Gramerlerinde									
Jean Deny	+	+		+			+		+
Jaclin Kornlift	+								
Türkçe Gramer Kitaplarında									
Ahmet Cevat Emre	+	+							
Muharrem Ergin	+	+	+	+	+		+		
Tahsin Banguoğlu	+	+							
Tahir Nejat Gencan	+								
Kaya Bilgegil	+								
Doğan Aksan vd.	+				+				
Necmettin Hacıeminoğlu	+		+		+				
Haydar Ediskun	+								
Nurettin Koç	+	+			+	+			
Sezai Güneş	+	+	+				+		
Tuncer Gülensoy	+				+				
Zeynep Korkmaz	+	+	+	+	+				
Kamil Tiken	+	+			+				
Günay Karaağaç	+	+	+				+		

2.4. Türkçeyi Konu Alan Gramerlerde Ünlemin Özellikleri

Türkçe üzerine yapılan çalışmalarda ve yazılan gramer kitaplarında daha çok, ünlemlerin tanımlandığı ve onlar üzerinde yapısal bir inceleme yürütüldüğü görülür. Ancak özellikle son yıllarda dünyada olduğu gibi Türkiye’de de ünlemler konusunun daha çok tartışıldığı ve ünlemler üzerinde yapısal inceleme yanında anlam bilimsel çalışmalar da yapılmaya başlanmıştır. Araştırmacıların geçmişten günümüze yapmış olduğu ünlem çalışmalarından hareketle ünlemin özelliklerini şu şekilde özetleyebiliriz:

“Türkçenin Grameri” adlı eserinde Tahsin Banguoğlu ayrı bir sözcük türü olarak ele aldığı ünlemlerin özelliklerine dair şu bilgileri verir (2015, s. 396-402):

- *Ünlemler dilin konmuş anlamlı kelimeleriyle haykırma arasında yer alan bir kelime sınıfı meydana getirirler. Bunun için dünya dilleri arasında benzeşirler: “Fr “ah!, ouf! Trkç: ah!, of!”*
- *Ünlemler kendilerine göre ton ve vurgu alırlar, farklı sesli uzunlukları, ikizleşme ve durguları olur. Buna göre söyleyişte de çok çeşitlenirler ve pek farklı anlatımlar alırlar. Vay! gibi bir ünlem derin üzüntüden sevince, tehditten okşamaya kadar varan çeşitli anlatımlar gösterir. Yazıda bu ayrım fark edilmezken sözün gelişinden okurken bir dereceye kadar kestirilebilir.*

Doğan Aksan editörlüğünde hazırlanan “Sözcük Türleri” adlı eserde verilen bilgiler dâhilinde ünlemlerin özellikleri şu şekildedir (1983, s. 181-184):

- *Ünlem çoğunlukla “bir dilde değişmeyen, belli sözcükler” diye bilinir. Oysa söyleyişe göre hemen bütün sözcükler ünlem gibi kullanılabilirler. Türkçede bunlar genellikle etkili bir ses, bir sözcük ya da aynı amaçla kullanılan sözcükler dizisidir.*
- *Ünlem olarak kullanılan sözcüklerin tümcede yeri belli değildir. Bir tümce ünlemle başlayabilir, bitebilir. Ünlem tümcenin içinde de geçebilir.*
- *Ünlemlerin tümü tek başlarına ya da yinelenmiş olarak kullanıldıklarında duygusal bir nitelik taşırlar, herhangi bir duyguyu ya da tümcedeki soru kavramını pekiştirirler.*
- *Ünlemler sık sık yinelenmiş olarak, ikileme biçiminde kullanılırlar.*

➤ *Ünlemler ad soylu sözcüklerin bir bölüğü olduklarından, diğer ad soylu sözcükler gibi kimi zaman, adların birçok özelliklerini taşırlar. Ad durumu, iyelik ve çoğul eklerini alırlar ve kimi zaman da ad gibi kullanılırlar.*

➤ *Türkiye Türkçesinde kimi sözcükler kullanılışlarına göre zaman zaman ad, sıfat, ilgeç, belirteç olabilirler. Ancak ünlemler, adın dışında öteki sözcük türlerinin yerine kullanılamaz.*

➤ *Ünlemlerin, tümce içinde seyrek de olsa özne, tümleç ve yüklem oluşlarına rastlanmaktadır.*

➤ *Bir ünlem çoğu kez bir tümce yerini tutabilir ve söyleyişe göre bir tümce de ünlem gibi kullanılabilir. Ünleme anlam ve değer kazandıran söyleyiştir.*

Muharrem Ergin'in "Türk Dil Bilgisi" adlı eserinde ünlemler ile ilgili verdiği bilgilerden hareketle ünlemin özellikleri hakkındaki görüşleri şu şekildedir (2000, s. 349-351):

➤ *Ünlemler umumiyetle geniş bir ifade kabiliyeti taşımakla birlikte gerekince bir cümlenin yerini bile tutabilmektedir;*

➤ *Ünlemlerin bir kısmı ifade kabiliyetlerini ihtiva ettikleri ses unsurlarından, kendi ses yapılarından, bir kısmı ise bir arada kullanıldıkları cümlelerden alır. İfadeleri ses yapılarına dayanan, ses yapıları bir şeye delalet edenler tek başlarına da vazife görebilir, kullanılabilir, bir şeyler ifade edebilirler. İfadeleri bir arada kullanıldıkları cümlelere dayananlar tek başlarına bir şey ifade etmez ve kullanılamazlar;*

➤ *Ünlemler cümle içinde geçmedikleri, tek başlarına kullanıldıkları zaman yazıda sonlarına umumiyetle ünlem işareti konur;*

➤ *Ünlemler tek başlarına ve söz arasında başlı başına kullanılan ve ifade taşıyan edatlardır;*

➤ *Ünlemler kuvvetli vurgulu kelimelerdir. İki hecelilerinde vurgu umumiyetle sondadır. "Haydi" gibi vurgusu başta olanları da vardır.*

Necmettin Hacıeminoğlu (1992, s. 293) “Türk Dilinde Edatlar” adlı çalışmasında ünlemlerin özelliklerine dair menşe ve yapı bakımından ya tabiat seslerini taklit yoluyla, veya hislerin yorumlanarak ses şeklinde elde edilmesiyle oluştuklarını ve bu bakımdan bir kısmının aşağı yukarı bütün dillerde ortak olduğunu söyler.

Mehmet Vefa Nalbant “Divanü Lügati’t-Türk’te İsimler” adlı çalışmasında ünlemlerin özelliklerini şu şekilde sıralar (2008, s. 264):

- *Ünlemler duygu, heyecan bildiren, seslenmeye, işaret etmeye veya cevap vermeye yarayan sözcüklerdir;*
- *Özellikleri bakımından bağımsız kelimelerdir ve ifade ettikleri anlam ve görevleri bakımından edatlardan ayrılırlar;*
- *Bazen bir cümlenin ifade ettiği anlam değerinin tümünü tek başlarına karşılayabilirler;*
- *Bazı durumlarda isimler gibi çekim ya da yapım eki alabilirler;*
- *Bunlar cümle incelemelerinde cümle dışı öğeler olarak görülürler. Fakat cümleye kattıkları anlam değeri bakımından bunları cümle dışı unsur olarak görmek yanlıştır.*

Günay Karaağaç’ın ünlemlerin özellikleri ile ilgili verdiği bilgiler şu şekildedir (2009, s. 167):

- *Ünlemler anlatım gücünü kendi ses yapılarından alırlar;*
- *Aralarında belirli bir duyguyu seslenme yoluyla anlatmak yanında, kendilerine özgü bir anlama sahip olanları da vardır;*
- *Sözlü iletişimde bolca ve rahatça kullanılırlar, yazılı kullanım için ise noktalama işaretlerinden yardım alırlar;*
- *Yazıda tek kullanılıyorsa kendilerinden sonra; bir sözle birlikte kullanılıyorsa, o sözden sonra ünlem (!) işareti konulur.*

Türk Gramerinin Sorunları toplantısında Leyla Karahan ünlemlerin özellikleri ile ilgili şu belirlemelerde bulunur:

- *Edatlar başka sözcüklerin anlamını etkilerken ünlemler başka kelimelerin anlamını etkilemez, kendi anlamları başka cümleler yardımıyla ortaya çıkar (2011, s. 615);*
- *Ünlemler tek başlarına konuşma içerisinde vurgu ve tonlama ile anlam kazanırlar (2011, s. 615).*

Zulfiya Shakhin “Türkçe ve Rusça Ünlemlerin Çeviri Sorunları” üzerine hazırladığı doktora tezinde ünlemlerin özellikleri hakkında şu bilgileri verir: *Ünlemler anlamsal açıdan zengin bir anlam aktarıcı güce sahiptir. Temel ünlemler çok kısa ve ses bilgisel açıdan ekonomik olmalarına rağmen, aktardıkları anlam o kadar yoğun, sıkıştırılmış, renkli ve zengindir ki, bağımsız ve işlev taşıyan sözcüklerin, ünlemlerin anlamlarını aktarmada bazen yetersiz kaldığı görülebilmektedir. Bir ünlem çoğunlukla birden fazla anlam aktarmaktadır ve bu anlamlar, kullanılan dilin sosyal topluluğunun tüm üyeleri tarafından kolaylıkla anlaşılabilir (2012, s. 101). Shakhin (1914) sonrasında ünlemlerin sözcük türleri açısından konumunu irdelediği makalede ise ünlemlerin özellikleri arasında “anlam ya da kavram adlandırma özelliğini taşımadıkları halde, çok büyük bir anlatım gücüne sahip oldukları ve bu keskin anlatım gücünün sözcük türleri arasında yalnızca ünlemlerde bulunduğu” bilgisine yer verir.*

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen, Özbek, Kazak ve Kırgız Türkçelerinde benzer tanım ve sınıflandırma yapıldığından daha önce de belirtmiştik. Ünlemlerle ilgili verilen bilgilere baktığımızda bu benzerliğin ünlemlerin özellikleri hususunda da devam ettiğini görüyoruz. Aşağıda belirtilen lehçelere ait bilgilerden hareketle ünlemlerin özellikleri üzerine şunlar söylenebilir:

“Türkmen Dilinin Grammatikası-Morfolojiya” adlı eserden hareketle Türkmen Türkçesi Gramerlerinde ünlemlerin özellikleri şu şekilde özetlenebilir (1999, s. 561-575):

- *Ünlemlere ait bazı sözler cins ayırt edici özelliğe de sahiptir. Böyle ünlemlerin bir bölümü sadece erkeklerin, başka bir bölümü de sadece kadın ve kızların konuşmalarında kullanılır;*

- *Ünlem bir cümleyi kendinden önceki ve sonraki cümlelere veya onları hangisi olursa olsun herhangi bir ögesine gramatik açıdan bağlayamaz;*
 - *Ünlemler genellikle basit, tekrarlanan sözler şeklinde kullanılırlar. Ünlemlerin tekrarlanarak kullanılması söz yapısına ait bir özellik değildir. Duygusal ünlemlerin bu şekilde kullanılışı güçlü iç duyguları ortaya çıkarmak veya konuşurun kararlı, ısrarlı ve azimli olduğunu vurgulamak içindir;*
 - *Ses düzeni, morfolojik kuruluşu açısından farklı olan iki ünlemin birleşmesine çok rastlanır. Bunlardan ikisi de ya sadece iyi ve yararlı olan ya da sadece ters olan duyguları bildiren ünlemlerden oluşur. Ve sadece ikileme (?) söz grubu şeklinde ortaya çıkarlar. Karşılıklı duyguları bildiren ünlemler kendi aralarında birleşmezler;*
 - *Duygulara ait, ünlemlere ait ayrı ayrı sözcükler duygusal ve canlı çeşit çeşit bazı küçük parçalarla (enklitiklerle) birleşebilir. Görevi ünlemlerin duygusallığını tonluluğunu güçlendirmekten, sağlamlaştırmaktan ibaret olan bu yapıları bazı durumlarda fark etmek zordur.*
- “Hâzirgi Özbek Âdâbiy Tili-I” adlı eserden hareketle Özbek Türkçesi gramerlerinde ünlemlerin özellikleri şu şekilde sıralanabilir (1966, s. 363-375):
- *Ünlemler özellikleri bakımından diğer söz gruplarından farklılaşır. Onlar dil bilgisel özellikleri bakımından ayrı bir sözcük türüdür. Anlamsal özellikleri bakımından ise modal sözlere yakındırlar;*
 - *Ünlemlerin birçoğu konuşmada saf halde bulunur, hiçbir dil bilgisel göstergeye sahip değildir. Yani basit haldedirler, yapım eki almazlar;*
 - *Ünlemler adlaşabilirler. Adlaşan ünlemler ünlemsel özelliklerini kaybederek türlü duygusal hislerin adları haline gelirler;*
 - *Ünlemleri diğer türlerden ayıran en önemli özelliği diğer söz gruplarının aksine cümleye sentaktik açıdan bağlı olmamalarıdır;*
 - *Ünlemlerin birçoğu söz başında kullanılır ve konuşmanın içeriği ile ilgili duygu durumunu ifade ederler. Bununla birlikte bazı ünlemlerin söz ya da cümlenin sonuna geldiği de görülür;*

- *Ünlemler kendi başlarına bir söz oluştururlar. Tek sestem, iki, üç, dört sestem oluşan asıl ünlemler bulunmaktadır;*
 - *Hayvanları kovma amacıyla kullanılan ifadelerin insanlar için de kullanılması mümkündür;*
 - *Dilde yer alan her ünlemin kendine has bir anlamı vardır. Ünlem insanın iç dünyasının, dış alemdeki nesne ve olaylarla ilgili münasebetinin duygusal bir ifadesidir;*
 - *Birden fazla ünlem aynı duyguyu ifade etmek için kullanılabilirdiği gibi, aynı ünlem birden fazla duygunun ifadesinde kullanılabilir. Burada ünlemlerin telaffuzu ile hangi vurgu ve tonlamada kullanıldığı önemlidir. Onlar bu unsurlara göre anlam kazanırlar;*
- “Kazak Tilinin Grammatikası I-Morfologiya” adlı eserden hareketle Kazak Türkçesinde yer alan ünlemlerin özelliklerini şu şekilde özetleyebiliriz (1967, s. 247-254):
- *Başka söz sınıfına giren sözcükler (özellikle isimler) etkileşim kurma amacıyla ünlemleşebilmektedir;*
 - *Kazak Türkçesinde dokunaklı ve duygusal, tonlama niteliğini hala koruyan, başka sözcüklerle birleşik olarak söylenen –ay, -av (şılav) bağlaç/edatları da bulunmaktadır. Bunları ünlemler haricindeki söz gruplarına eklediğimizde köken olarak bağlaç/edat olarak kabul etmeli (Aşvın-ay!, balam-ay, Aristanım-ay vb); ünlemlerle birlikte değerlendirildiğinde ise onları ünlemleştiren sözcüklerle birlikte birincil ünlemler (Aynalayın-ay! Oypırım-ay, Şirkin-ay!, Oybay-ay!, Bärekelde-ay! Vb.) arasında ele alınmalıdır;*
 - *Asıl ünlemlerin yanı sıra Kazak Türkçesinde yer alan anlamsal açıdan parçalanamayacak bazı “Pa degen!, Ya degen!, Täyiri degen!, Jağın qarısqr!, Aynalıp keteyin! Sadağan keteyin!, Topalay kelgir!” gibi yapılar ünlemleşmiştir;*
 - *Ünlemler metnin bağlamına göre tek bir anlamda kullanılabilirdiği gibi iki, üç veya daha fazla anlamda da kullanılabilir. Çok anlamlı ünlemlerin bir kısmının zıt anlamda kullanıldığı da görülmektedir;*

➤ *Kazak Türkçesindeki çok anlamlı ünlemlerin her biri hizmet ettiği anlama bağlı olarak farklı vurgu ve tonlamada söylenir. Farklı vurgu ve tonlamalar anlamı da farklılaştırır;*

➤ *Ünlem bünyesindeki bazı seslerin uzunluğu, özellikle vurgulu olarak söylenmesi o ünlemin anlamını teyit etme amacıyladır. Bazı çok anlamlı ünlemlerin anlamlarının değişmesi onların söylenme melodisi, vurgu ve tonlamasının ritmine bağlıdır. Bazı ünlemlerin ise ne kadar vurgu tonlaması değiştirilerek söylene de anlamları değişmez;*

➤ *Ünlemler kendilerine has eklere sahip değildir. Onların büyük çoğunluğu ek almaz. Ünlemler birbiri ardına tekrarlanıp, çifter çifter söylendiğinde onlar vasıtasıyla bildirilmek istenen duygunun gücünü, emrin sertliği ve sessizliğini bildirir. Ünlemlerin ikizleşmesi, tekrarlanarak söylenmesinde belirli bir kurala uygunluk vardır;*

➤ *Ünlemlerden önce cümlenin hiçbir ögesi yer almaz. Onlar cümleye dâhil olmazlar, tek bir sözcükle cümle kurup bir cümlenin karşılığı şeklinde hizmet ederler;*

➤ *Bazı ünlemler cümle içinde seslenme sözü görevindedir;*

➤ *Ünlemlerin kendi aralarında öbek oluşturması için belirli bir kural vardır. Genellikle olumlu ve içten gelen duyguları bildiren ünlemler kendi arasında öbek oluştururken olumsuz duyguları anlatan ünlemler de kendi aralarında öbek oluşturur;*

“Kırgız Tilinin Grammatikası-Morfologiya” adlı eserde Kırgız Türkçesinde yer alan ünlemlerin özellikleri şu şekilde belirlenmiştir (1964, s. 316-324):

➤ *Ünlemin hangi anlamda kullanıldığı, özellikle, sözlü ifadede belli bir vurgu ve tonlama ile söylendiğinde anlaşılır hale gelir. Ünlemler insanın konuşmasına belli ölçüde duygu katıp, söyleyenin (konuşanın) gerçek davranışlarını ortaya koyar;*

➤ *Şekil bilgisi açısından ünlemler yapım eki alarak diğer sözcüklerden türetilmezler; fakat önceki anlamını kaybedip, bazı kelimelerin ünlemler sınıfına geçmesi mümkündür;*

- *Ünlemlerin yapım ekleri alarak yeni sözcükler türetmesi olayı çok nadirdir. İçsel duyguları anlatan ünlemlerin bazılarında yapım eklerinin getirilmesi de mümkündür. Ancak bu durumda sözcük ünlem olma özelliğini kaybeder;*
- *Ünlemler cümlelerin içerisinde kullanıldığında cümle bilgisi açısından, genelde cümle öğeleri ile ilişkili değildir ve cümlelerin bir ögesi değildirler. Ünlemler kendi aralarında söylendiği cümledeki tonlama aracılığıyla ayrılır. Fakat ilgili olduğu ifade veya diyalog esnasında söylendiğinde ünlemler tek başına kendine has bir söz ya da bütün bir cümle olarak kalıp ifade şeklinde kullanılabilir;*
- *İnsanın içindeki duyguları anlatan ünlemler anlam bakımından aynı değildir; bazıları sadece tek bir anlamda kullanılırken bazıları vurgu ve bağlama ilişkin olarak birkaç anlamda kullanılır;*
- *İçsel duyguları anlatan ünlemlerin çeşitli anlamlarda kullanılmasında vurgu ile bağlamın rolü çoktur. Duygu bildiren ünlemlerin çoğunluğu anlam bakımından değişkendir, her türlü anlamda kullanılabilir;*
- *Her çeşit duygunun anlamlarına göre ünlemlerin ses uzunluğu da değişir;*
- *Ünlemlerin çeşitli anlamlarda kullanılması sadece vurguya bağlı değildir. Ünlemlerin çok anlamlılığında bağlamın da rolü çok büyüktür. Ünlemlerin somut/gerçek anlamı sadece bağlamda açıktır; anlamın çok çeşitliliğinde sorun çözücü rolü vurgu ve tonlama ile bağlam üstlenir, her ikisini birbirinden ayırmak mümkün değildir;*
- *Güçlü bir duyguya sahip ünlemlerin kendi içinde sıralanması yoluyla onların anlamı pekiştirilir;*
- *İnsanın iç duygularını anlatan sonradan ünlemleşen sözcük ve söz gruplarının anlamı kalıplaşmıştır. Onlar bağlama veya vurgu ve tonlamaya bakmaksızın, tek başlarına kelime olarak kalsa da, cümlelerin söz dizimi içinde yer alsın da, tek bir anlamda kullanılır. Kalıplaşmış bir anlama sahip olan bu ünlemler çok fazla değildir.*

3. Ünlemin Anlatım Araçları

Sözlüksel bir anlama sahip olmayan, dil bilgisel açıdan kuralsız ses birleşimlerinden oluştuğu bilinen ünlemlerin (özellikle asıl ünlemler) konuşma anında ya da yazınsal ürünlerde uygun bağlamda kullanıldığında yoğun anlatımlara sahip dil ürünleri olduğu görülür. Onlar yoğun anlamsal özelliklere sahip olması yönüyle bazen birkaç cümlede bazen de birkaç paragrafta anlatılabilecek bir duygu durumunu üzerlerine alırlar. Kimi zaman da aynı ses birleşimlerinden meydana gelen ünlemlerin birbirinden farklı hatta birbirine zıt duyguları ifade ettiği ya da tam tersi farklı seslerin birleşiminden meydana gelen ünlemlerin aynı duyguyu ifade ettiğini görürüz. Leonard'ın ses teorisi¹⁰nde “Duyguların ifadesinde hangi sesi çıkardığımız önemli değildir, aynı duyguyu farklı sesleri çıkararak da verebiliriz; yani ‘aha’ ve ‘mhm’ her ikisi de bir şeye inanmamayı ifade edebilir. ‘Aha’ ve ‘mhm’ sesi aynı şeyi ifade ederken farklı ağız hareketlerini kullanır; fakat aynı şeyi anlatır: “a” sesini çıkarırken ağızımızı açar; ‘m’ sesini çıkarırken ağızımızı kapatırız (Konrad, 1986, s. 28- 29)” şeklinde ifade bulan bu düşünce, bize ünlemlerde seslerin haricinde de anlam ayırıcı(lar) olduğunu göstermektedir.

Ünlemler üzerine gösterge bilimsel bir çalışma yapan Tim Wharton insanların iletişim kurmada geniş bir davranış alanından yararlandığını belirterek bunu şu şekilde örneklendirir: *Birinin hissettiği acıyı nasıl iletebileceğini düşünün. Birinin bu acısını görmemize izin veren metotlar şunlardır: tamamen doğal ve içgüdüsel bir şekilde oluşan biçimsiz bir yüz ifadesi, “aaaaargh” gibi bir çığlık “cehennem gibi acıyor” şeklinde tamamıyla dilsel bir ifade... Hiç kimse kavramsal yapıda yüz buruşturma veya çığlığı kodlamayı amaçlamaz; fakat iletişim esnasında öyle yapar. Ünlemler doğallık, kendiliğindenlik ögesini elinde tutar ki onların doğallık ve dilbilimsellik arasında bir yerde durduğu öne sürülür. Ses tonuyla, yüz ifadeleriyle ve jestlerle bile, onlar kısmen doğal kısmen de kodlanmış özellikleri paylaşırlar ki kavramsalci yaklaşım bunu gözden geçirir (2013, s. 181).*

¹⁰ Leonardın ses teorisi şu şekildedir: “Bir şeye şaşırıyoruz ve o şeyi anladığımız zaman bir ‘aha’ anı oluyor. Bu an olduğunda bu, sadece mimiklerden anlaşılıyor. Eğer bunu söze dökmek istersek ‘aha’ diyoruz. Aynı şey ‘mhm’ için de geçerli. İnanmadığımızı sesle ifade etmek istediğimizde ‘mhm’ diyoruz. Ona göre bu sesleri çıkardığımızda etki daha büyük oluyor; çıkarmadığımızda ise tam etkiyi sağlamıyor.” (Konrad, 1986, s. 27).

E. Konrad da İngiliz geleneğinde ünlemin anlamlarından birinin *konusanın iletildiği tavır ve tonlamayla anlaşılan şey* (1986, s. 191-192) olduğunu belirterek yine ünlemler hususunda vurgu ve tonlama ile jest ve mimiklerin önemine dikkat çekmektedir.

Konuşmanın vazgeçilmez unsurlarından biri olan ünlemlerin konuşma esnasındaki kullanımına bakıldığında onların kendilerine özgü bir tonlama ve vurguya sahip oldukları ve onlara ifade ettikleri duygu durumuna göre fiziksel jest ve mimiklerin eşlik ettiği görülmektedir. Ünlem sahip olduğu çok anlamlılığını da işte konuşmanın ses renginden almaktadır. Bir ünlemin anlam kazanmasında sesin yoğunluğu ve uzunluğu, tonu, tınısı ve ritmi büyük önem taşır. Bunun yanı sıra bu ünlemlerin ikilenmesi hatta üçlenmesi ya da son seslerinin tekrarlanması, ayrıca tekrarlanan ünlülerin farklı tonlamayla telaffuz edilmesi, anlamlarını da renklendirebilir. Yazınsal ürünlerdeki kullanımlarına bakıldığında ise onların ait oldukları bağlam içerisinde anlam kazandıkları ve kendilerinden ya da eşlik ettikleri cümleden sonra ünlem işareti (!) kullanıldığı görülür. Bu açıdan bakıldığında diyebiliriz ki konuşma esnasında ünlemlerde asıl anlam ayırıcıları seslerden çok vurgu tonlama ile jest ve mimiklerdir. Sesler ise sadece ünlemin ifade edildiği dilde o dili konuşanlar tarafından oluşturulan kalıplaşmış sembolik işaretlerdir. Yazıda noktalama işareti ile kullanılan ünlemin anlamını belirleyici unsur ait olduğu bağlamdır. Bu anlam ayırıcılar aynı zamanda ünlemin anlatım araçları, temel unsurlarıdır.

Ünlemlerin temel unsurları üzerine şunlar söylenebilir:

Vurgu ve Tonlama: Vurgu TDK güncel sözlükte: *okuma sırasında bir hece veya kelime üzerine diğerlerinden daha farklı olarak yapılan baskı, aksan* olarak tanımlanır. Zeynep Korkmaz ise vurguyu *konuşma sırasında kelimedeki bir heceyi diğerlerine göre daha yüksek bir ses tonuyla, daha baskılı bir şekilde söyleme* (1992, s. 165) şeklinde tanımlanır. Korkmaz, “Gramer Terimleri Sözlüğü”nde ünlemlerin gerilek bir vurguya sahip olduğunu yani vurgunun son heceden daha önceki hecelerde bulunduğunu ve bu vurgunun çoklukla ilk hecede olduğunu söyler (1992, s. 72). O ünlemlerin söz içinde belirtmek istenen duygu ve heyecanları daha etkili hâle getirdiğini, diğer sözcüklerden daha güçlü bir vurguya ve bu vurguya paralel

olarak yükselip alçalan bir tona sahip olduklarını belirtir. Bu durum yer yer ünleme söyleyişte bir uzunluk katmaktadır. (2009, s. 1144).

Terimsel açıdan bakıldığında tonlama sunuculuk ve televizyonculuk terimi olarak *ifadeye bir fikir, duyuş, heyecan, yumuşaklık, sertlik ayırtısı katmak üzere seslerde meydana getirilen uzatma, perde değişikliği gibi başkalıklar*; Türkçe dil bilgisi terimi olarak *konuşmada anlatıma duygu ve seslenme katmak amacıyla yapılan, ses titreşimlerinin yükselip alçalması, ses değişimleri*; diksiyon ve hitabet terimi olarak ise *duyguların veya düşüncelerin gereğine göre bir uyum içinde, seslerin yükseltilip alçaltılmasına veya konuşanın önem verdiği, anlam katmak istediği sözcüklerde başvurduğu ton, sözcük ve heceler arasında yükseklik ve yoğunluk bakımından meydana getirdiği farklara* denir. Genel anlamda ise tonlama sözcük, söz grubu veya cümlelerin söylenişi esnasında seslerin sert, yumuşak, uzun, kısa, alçak ve yüksek gibi değişik şekillerde ifade edilmesi yoluyla anlam kazanması şeklinde tanımlanabilir.

Grammerlerde ünlemlerle ilgili açıklamalarda vurgu ve tonlama ve özellikle bu unsurların ünlemlerin anlamına ilişkin etkileri üzerinde durulduğu görülür. Türkçenin ilk gramer yazarlarından olan Ahmet Cevat Emre, ünlemlerin daima müzikal bir perdeleme, bir tonlama ile vasıflandığını ve birçok sözcüğün his ve heyecan tonu ile haykırış tarzında söylendiğini belirterek ünlem için vurgu ve tonun önemi üzerinde durur (1931, s. 78). Emre, haykırışlara ve ünlemlere karışan vurgu ve tonlamanın onlara çeşitli modaliteler verebileceğini, anlatılmak istenilen duygu, duygusal istemin tonun o modaliteleriyle sağlandığını belirterek bu düşüncesini şu şekilde örnekler: *Birini beğendiğimizi haykırışlaşmış bir aferin! ile anlattığımız gibi, biriyle alay etmek istediğimiz zaman da aferin! deriz. Beğenme, övme aferin!'i başka, alay (istihza) aferin!'i başka bir ton modalitesiyle söylenir. Maşallah! da öyledir, övmek ya alay etmek istemiyle ayrı ayrı tonlamalar olarak söylenir* (1954, s. 105).

“Türk Gramerinin Sorunları” toplantısında ünlemlerin tartışılan bir yönü de vurgu ve tonlamalarıdır. Şükrü Haluk Akalın'ın “dilde her sözcüğün ünlem olarak kullanılabileceği, konuşma dilinde diğer sözcüklerden farklı tonda ve vurguda söylenen, farklı ünlü uzunlukları, ünsüz ikizleşmeleri ve durguları ortaya çıkan bu sözcüklerin değişik anlatımlar da bildirebildiği (2011, s. 597)” yönündeki fikri toplantıya katılan tüm araştırmacılar tarafından kabul görmüştür. Buna ilaveten

Zeynep Korkmaz ünlem vurgularının normal sözcük vurgusundan nasıl farklılaştığının gündeme gelmesi ve ünlem olan kelimeler üzerine tonlama ve vurgu bakımından bir değerlendirme yapılarak sınıflandırılmaya gidilmesi gerektiğini ifade eder. Hamza Zülfikar da ünlem tanımında onların özel bir tonlama ve vurguya sahip olduğu yönünde bir ifadenin yer almasının önemi üzerinde durur. Mustafa Özkan ise her sözcüğü vurgulamayla, tonlamayla ünlem gibi kullanabileceğimizi kabul ederek ünlemlere anlam kazandıran ögenin vurgu ve tonlama olduğunu ifade eder. Ünlemlerin sahip olduğu anlam ve fonksiyon çeşitliliğine vurgu yapan Özkan bu durumun ünlemin kullanımına bağlı olduğunu, vurgulamanın ünlemlerin anlamını belirlediğini söyler (TGS, 2011, s. 623-632).

Yabancı gramerlerde de ünlemlerin sahip olduğu vurgu ve tonlamanın anlamlarına ilişkin etkileri üzerinde durulduğu hatta ünlem tanımlamalarında vurgu ve tonlamaya yer verildiği görülür. Ünlemler ve anlam bilimi üzerine çalışmaları bulunan Cliff Goddard (2013) günümüzde duyguların sözel ifadeleri üzerine yapılan çalışmaların sesin ifadesinden ziyade vurgu zenginliğine odaklandığını ve bu çalışmaların ağırlıklı olarak ses ve ifadeden ziyade yüzle ilgili olduğunu dile getirir. Goddard ünlemlerin tipik olarak karakteristik bir tonlama ile bütünleştirildiğini ve bazılarının özel mimik ve/veya jestlerle kullanılma eğiliminde olduğunu belirtir. Ona göre ünlem, vurgu ve doğal vücut reaksiyonları ayrılmaz bir bütündür (Goddard, 2013, s. 3).

Ünlemler üzerine kapsamlı bir çalışma yürüten ve belirlediği “wow, hmmm” gibi ünlemleri ses laboratuvarlarında inceleyen Konrad ünlemlerin sahip olduğu vurgu ve tonlama üzerine ayrıntılı çalışmalar yapmıştır. O ünlemlerin sadece fonemlerin birleşiminden ortaya çıkan bir şey olmadığını onlardan daha önemli tonlamaların bulunduğunu belirtmiş, tonlama denince çalışmaların “duygu biçimlendirmesi (affect modulation)” konusu üzerine yoğunlaştığını ifade etmiştir (1986, s. 204). Ona göre tonlama bir ünlemin değişik anlamlar yüklenmesini sağlar (1986, s. 208) ve onlar karakteristik bir tonlama sistemine sahiptirler (1986, s. 211-212). Konrad Bühler’in ünlemlere ilişkin düşüncelerine de yer verir. Buna göre Bühler, ünlemlerin fonetik birleşimlerden oluştuğunu belirterek onların tonla ilgili farklılıklarına değinmektedir. Ona göre ekonomik bir konuşma işlevine sahip olan ünlemlerin, farklı şekillerde telaffuz edilip ortak anlamlara sahip olmasını ya da aynı

seslerle telaffuz edilip farklı anlamlara sahip olmasını sağlayan unsur bu tonal farklılıklar ve benzerliklerdir (Konrad, 1986, s. 240).

Çağdaş Türk lehçelerine ait gramerler de ünlemlere ilişkin açıklamalarında vurgu ve tonlama üzerinde ayrıca durmaktadır. “Türkmen Tilinin Grammatikası” adlı eserde ünlemlerde vurgunun ayrı bir öneme sahip olduğu üzerinde durularak vurgunun ünlemlerin etkisini arttırdığı; ünlemdeki bir veya diğer sesin güçlü, alçak, sakın, çok uzun veya çok kısa, çektirilerek vs. söylenmesinin onların değişik duyguları ortaya çıkarmasına sebep olduğu ifade edilir (1999, s. 561-562). Kazak Türkçesinde de çok anlamlı ünlemlerin her birinin hizmet ettiği anlama bağlı olarak farklı vurgu ve tonlamada söylendiği, farklı vurgu tonlamaların ise anlamı değiştirdiği üzerinde durulur. “Kazak Tilinin Grammatikası”nda ayrıca ünlem bünyesindeki bazı seslerin uzunluğu, özellikle vurgulu olarak söylenmesinin o ünlemin anlamını teyit etme amacından kaynaklandığı belirtilir. Aynı eserde kimi çok anlamlı ünlemlerin anlamlarının değişmesinin onların söylenme melodisi, vurgu ve tonlamasının ritmine bağlı olduğu; kimi ünlemlerin ise ne kadar değiştirilerek söylene de anlamlarının aynı kaldığı aktarılır (KTG, 1967, s. 251-252). Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesinde de ünlemin anlamının belirlenmesinin sözlü ifadede vurgu ya da mimikler sayesinde olduğu ve ünlemlerin kendi aralarında söylendiği cümledeki tonlaması ile ayrıldığı üzerinde durulur (KTG, 1964, s. 316).

Ünlemler üzerine yapılmış çalışmalarda verilen bilgilerden ve yaptığımız incelemelerden hareketle diyebiliriz ki vurgu ve tonlama birincil ünlemlerin farklı anlamlarda kullanılmasını ya da farklı ünlemlerin aynı duyguyu ifade etmesini sağlarken, ünlem olmayan sözcükleri de ünlemlere dönüştürebilmektedir. Vurgu ve tonlama bir ünlemin anlam kazanmasını hatta birden fazla anlam ifade edebilmesini sağlayan; birbirine zıt duyguları aynı ünlemlerle anlatmamıza imkân tanıyan, onu diğer sözcük türlerinden ayıran en önemli unsurdur. Ayrıca vurgu ve tonlama farklı ünlem ve ifadelerin aynı duyguyu ifade edebilmesine de olanak tanımaktadır. Denilebilir ki vurgu ve tonlama ünlemin en temel anlatım aracı, olmazsa olmazdır.

Jest ve Mimik: Konuşma dilinin en temel unsurlarından olan ünlemlerin konuşma esnasında jest ve mimiklerle kullanıldığı görülür. Konuşma esnasında kullandığımız ünlemlerin ifade ettiği anlama bağlı olarak ve kimi zaman istemli kimi

zaman da istemsiz bir şekilde jest ve mimikler kullanılmaktadır. Bu anlatımı daha etkili ve canlı hâle getirmektedir.

Ünlemlerin gösterge bilimselliği konusuna eğilen Tim Wharton, ünlemlere genel anlamda yaygın olarak fiziki jestlerin eşlik etmesinin onların dizinsel doğası ile yakından ilişkili olduğu görüşündedir. Wharton, bazı zamanlarda fiziki jestlerin ünlemlerin yerini alabileceğini söyler. Wharton, Bühler'in "gösterge bilim açısından bakıldığında, ünlemlerin sıradan sözcük ve cümlelerin sembolik fonksiyon karakteristiği ya da temsilinden ziyade bir ifade fonksiyonuna sahip" olduğu yönündeki düşüncesini şu şekilde örneklendirir: "Ugh" ya da "wow" seslerini çıkaran birisi, örneğin tiksinti, şaşma ya da hayranlığını ifade edebilir; fakat, bu sesler birinin "tiksinıyorum ya da şaşırtıcı" şeklinde sözlü olarak bildirdiği hislerini tanımlamaz. Bu, basit bir söylemle T. Wharton'ın "ünlemler söylemekten ziyade gösterir" düşüncesinin ifadesidir (2006, s. 744).

"Tiksinme" ve "sürpriz" ünlemlerinden hareketle ünlemler üzerine anlam bilimsel bir çalışma yürüten Goddard (2013), ses yapıları sayesinde ünlemin nefes alma, öğürme, tükürme, öksürük gibi kısmen fiziksel bir hareket ya da reaksiyon taklidi gibi görüldüğünü, bazı ünlemlerin özel mimik ve jestlerle birlikte kullanılma eğiliminde olduğunu söyler. Klaus Scherer'in ünlem tanımına yer veren Goddard onun ünlemleri "etkili patlamaların bir birleşimi" olarak kabul ettiğini ve bu etkili patlamaları "çok kısa, ayrık ve hem yüz hem de seste etkili olan sözsüz ifadeler" olarak tanımladığını belirtir. Yani Scherer'e göre ünlem, vurgu ile doğal vücut reaksiyonları ayrılmaz bir bütündür. Darwin'in "ürperti"ye sıklıkla "ugh" ifadesinin eşlik ettiğini belirten Wharton; ünlemin soluma, öğürme, tükürme, öksürük gibi kısmen fiziksel bir hareket ya da reaksiyon taklidi gibi görüldüğünü dile getirir. O, bazı ünlemlerin özel mimik ve/veya jestlerle kullanılma eğiliminde olduğunu ancak ünlemlerin işlevlerini yerine getirebilmek için mimiklerle desteklenmeye ihtiyacının olmadığını aktarılır (2013, s. 3-6).

Metnin Bağlamı: Konuşma esnasında ünlemleri tespit etmek yazınsal ürünlere nazaran daha kolaydır. Ünlemin temel anlatım araçları arasında yer alan vurgu ve tonlama ile konuşmanın gelişimi ünlemlerin tespitinde kolaylık sağlamaktadır. Yazınsal ürünlerde ise vurgu ve tonlamanın üstlendiği işlevi, noktalama işaretleri yerine getirir. Ancak yazarın tercihiyle alakalı olarak içerisinde

ünlem bulunan kimi cümlelerin sonuna ünlem işaretinin konmadığı görülmekle birlikte noktalama işaretlerinin yer almadığı eski metinlerde de benzer şekilde ünlemlerin tespitinde zorluk yaşanmaktadır. Bu zorluk birincil ünlemlerde ünlemleşen yapılara nispetle daha az yaşanır. Bu doğrultuda her iki yapıdaki ünlemlerin metin içerisinde tespitinde vurgu tonlama haricinde başka bir unsur önem kazanmaktadır: metnin bağlamı.

Çağdaş Türk lehçelerine ait gramerlerde ünleme ilişkin açıklamalarda bağlamın önemi üzerinde ayrıca durulduğu görülür. “Kazak Tilinin Grammatikası” adlı eserde ünlemlerin çeşitli anlamlarda kullanılmasının sadece vurguya bağlı olmadığı, ünlemlerin çok anlamlılığında bağlamın da rolünün çok büyük olduğu ifade edilir. Aynı eserde ünlemlerin gerçek anlamının sadece bağlamda açık olduğu ve anlamın çok çeşitliliğinde sorun çözücü rolü vurgu ve tonlama ile bağlamın üstlendiği, her ikisini birbirinden ayırmanın mümkün olmadığı dile getirilir (1964, s. 801). “Türkmen Dilinin Grammatikası” adlı eserde ise ünlemlerin her bir durumdaki anlamını kesin olarak bilme ve ortaya koymada vurgu ile metnin bağlamının birlikte göz önünde bulundurulmasının çok önemli olduğu üzerinde durulur (1996, s. 562).

Ünlem ve bağlam ilişkisine dair yaptığımız araştırma ve çalışmalar dâhilinde ünlemlerin ne konuşma esnasında ne de metin içerisinde tek başına yer almadığını, bir bağlam dâhilinde kullanılıp kullanıldığı bağlamla ilişkili olarak anlam kazandıklarını söyleyebiliriz.

4. Seslenmeler ve İkincil Ünlemler Üzerine

Ünlemleri konu alan çalışmalar incelendiğinde onların yapısal, anlamsal ve bağlamsal açıdan sınıflandırıldığı görülür. Bunlardan birincil (primary) ve ikincil (secondary) ünlemler şeklindeki yapısal sınıflandırma, bugün farklı adlandırmalarla da olsa tüm dünyada kabul edilmektedir. Son dönemlerde yapılan ünlem sınıflandırmalarına bakıldığında bunun anlam bağlamında yapıldığı bağlamsal açıdan yapılan sınıflandırmanın ise çok az çalışmada yapıldığı görülür. Tüm bir cümlenin hatta birkaç paragrafta anlatılabilecek sözlerin tek bir ünlemlerde ifade bulduğu düşünüldüğünde ünlemlerin anlamsal bakımından sınıflandırılmasının önemi yadsınamaz. Ünlemlerin anlamlarının belirlenmesinde

en temel unsurun bağlam olduğu açıktır. Bu nedenle anlamsal sınıflandırmanın da bağlamsal çerçevede yapıldığı görülür.

Aşağıda, bir önceki bölümde ortaya koyduğumuz ünlemlere yönelik açıklamalar kapsamında, yapısal sınıflandırmaya göre birçok çalışmada birincil ünlemler içerisinde ele alınan seslenmeler ve yansıma sözcükler ile temel görevi ünlem olmayıp sonradan ünlemleşen ifadeleri anlatmada kullanılan ikincil ünlemler içerisinde ele alınan sorma, gösterme ve cevap sözcükleri üzerinde durulacaktır.

Birincil Ünlemler: Asıl ünlem olarak da ifade edebileceğimiz birincil ünlem terimi Ameka'nın yapısalcı yaklaşıma göre ünlem sınıflandırmasında kullanılan "primary interjections" teriminin Türkçe karşılığı olarak türetilmiştir. Baştan beri insanların duygularını dinleyicilerine ulaştırmak için türettikleri en eski ünlemler olarak kabul edilen bu ünlemler, temel ya da asıl ünlemler olarak da adlandırılabilir. Biz çalışmamızda bu terim için asıl ünlemler adlandırmasını kullanmayı tercih ettik.

Asıl ünlemler üzerine araştırmacıların tanımlama ve açıklamaları bu ünlemin kapsam sınırını belirlediği gibi bu ünlemlerin genel niteliklerini ortaya koyar niteliktedir. Bu araştırmacılardan biri olan ve ünlemleri yapısal anlamda birincil ve ikincil ünlemler şeklinde ilk kez sınıflandıran Felix Ameka asıl ünlemleri "kendi kendine, bağımsız olan ve eksilteli olmayan bir ifade oluşturabilen ve sözcük niteliği taşımayan harf dizisi ya da küçük sözcükler" olarak tanımlar. Ameka İngilizce "Gee!, Oops! vb."; Fransızca "Aie!, Hem!" ünlem örneklerinden yola çıkarak bu ünlemlerin diğer sözcük sınıflarıyla bir yapı içine girmediğini belirtir (2006, s. 744) ve bazı ünlemlerin dil sisteminde başka bir yerde bulunmayan seslerden oluşması nedeniyle, onların ana ses sistemine ait olmadığını söylenebileceğini, ses bilgisel anormalliğin sadece ünlemlerle sınırlı olmadığını, dil bilimciler tarafından dil sisteminin çekirdek parçası (temeli) olarak kabul edilen zamirler ve göstericiler gibi doğal dildeki diğer elemanların da bir özelliği olduğunu ifade eder. Bu bilgiler ışığında Ameka bazı ünlemlerin kendine has fonolojisi nedeniyle dil sisteminin dışında yer alması ve bağımsız bir değişken olarak kabul edilmesinin yanlış olduğunu dile getirir (2006, s. 745).

Hazırladığı gramer kitabında ünlemleri en ayrıntılı şekilde inceleyen araştırmacılardan biri olduğunu söyleyebileceğimiz Zeynep Korkmaz ise bu ünlemleri içe dönük ünlemler başlığı altında ele alır. Ona göre “Bu gruptaki ünlemler, insanın iç dünyasındaki türlü duygu ve heyecanları dışarı vuran ünlemlerdir. Bunlar gramerlerin çoğunda “asıl ünlemler” diye adlandırılan grubu oluşturur. Sayıları da hayli kabarıktır (2009, s. 1148)”.

Birincil ünlemler üzerine Tim Wharton’ın “bir ünlem olarak başka hiçbir anlamda daha kullanılmayan sözcükler olduğu (örn oops ve ouch); ayrıca anlamsal açıdan üretken olmadıkları” yönündeki ifadelerinin ünlemler hakkındaki mevcut bilgilerle çeliştiği söylenebilir. Ancak Wharton’ın ünlemlerin ses değiştirmeyip sözcük sınıfları arasına taşınmadıkları (2003, s. 175) yönündeki açıklamasının ünlemlerin bir özelliği olduğu ifade edilebilir.

Tüm araştırmacılar birincil ünlemler içerisinde ele alınan ifadelerin ve bu grup içinde değerlendirilen duygu ifadelerinin ünlem olduğu konusunda hem fikirdir. Bu araştırmacılardan Wundt; haykırıışların, duygu sözcüklerinin ve yansıma sözcüklerin arasında bağlantı olduğunu ve birincil yani asıl ünlemlerin yansıma sözcüklerin kalıntıları olduğunu savunur (Konrad, 1986, s. 21). Bu düşünce birincil ünlemler ve yansıma sözcükler arasındaki ses yapıları bakımından var olan benzerlik nedeniyle ifade edilmiş olmalıdır. Araştırmacıların yadsınamayacak bir kısmının da asıl ünlemler grubuna haykırıışsal söylenmeleri nedeniyle seslenme sözcüklerini ve ses yapılarındaki benzerlik nedeniyle yansıma sözcükleri dâhil ettiği görülür.

Seslenmeler ve yansıma sözcükler üzerine araştırmacıların verdiği bilgilerden yola çıkarak bu sözcüklerin ünlem kapsamında ele alınıp alınamayacağı hususunda görüş bildirmek daha sağlıklı olacaktır. Aşağıda seslenmeler ve yansıma sözcükler üzerine araştırmacıların görüşlerine yer verilecektir.

Seslenmeler: Seslenme sözcükleri birçok bilim adamınca ünlemler içerisinde yer almış hatta asıl ünlemler içerisinde değerlendirilmiştir. Asıl ünlemlerin duygu ifade etmesi ve dolayısıyla işlev bakımından seslenme sözcükleriyle bir bağlantılarının olmaması nedeniyle onları ikincil ünlemler

bağlamında değerlendiren görüşler de mevcuttur. Seslenme ifadelerinin nerede değerlendirileceği hususunda bilim adamlarının görüşleri şu şekilde özetlenebilir:

Muharrem Ergin'in "Türk Dil Bilgisi" adlı eserine bakıldığında hitap edatları olarak da adlandırılan seslenmelerin ünlemler gibi his, heyecan, tabiat sesi şeklinde bir şey, bir hâl bildirmediği ve sadece hitap, seslenme vasıtaları olduğu yönüne vurgu yapıldığına dikkat çeker (2000, s. 350). Ancak Ergin'in edatlarla ilgili sınıflandırmasına bakıldığında seslenme edatlarını ünlem edatları kapsamında değerlendirdiği görülür. Ergin duygu ifadelerinden ayırdığı seslenmeleri yine ünlem olarak ele almıştır.

Mustafa Levent Yener'in Türk dilinde sözcüklerin tasnifindeki sorunlar üzerine eğildiği makalesine göz gezdirdiğimizde adın dilsel görevlerinden biri olarak ele aldığı ünlemlere "duygu ve seslenme görevi" yükleyerek, seslenmeleri de ünlemler kapsamında değerlendirdiğini görürüz (Yener, 2007, s. 621). Günay Karaağaç da benzer bir düşünceyle; seslenme edatlarının içerisinde her türlü duyguyu ifade eden ünlemlere yer vermiş ve seslenme sözcüklerinin şaşırmadan beğenmeye, takdirden pişmanlığa her türlü niyeti dışarıya vurmaya yaradıklarını belirtmiştir (2009, s. 168). Karaağaç'ın bu ifadesi, seslenme sözcüklerinin duygu ifadesi taşıyabildiği noktada ünlemleştiği yönüne vurgu yapması bakımından dikkate değerdir.

Vladimir Javanovich "The Form, Position and Meaning of Interjections in English" adlı makalesinde ünlem ve seslenme ilişkisine de değinir. Ona göre ünlemler temelde seslenmelerden farklıdır. Ünlemler aslında ayrı bir sınıf oluşturan özel sözcüklerdir ve dilin doğuştan bir üyesidir. Bir sözcük sıklıkla bağırıtı şeklinde ifade ediliyorsa o sözcük ünlem olarak nitelendirilir ki ünlemler ve seslenmeler üretim sırasında ses tonunda aynı miktarda bir yoğunluğa sahiptir. Ancak bu onların aynı grupta değerlendirileceği anlamına gelmez. Javanovich ünlemler ve haykırışlar arasında iki farklılık bulunduğuna değinir: 1) Ünlemler dilin doğuştan bir üyesidir, haykırışlar ise neredeyse istemsiz bir şekilde ve herhangi bir değer yargısı oluşturma girişimi olmaksızın doğal olarak üretilen sözcüklerdir. 2) Ünlemler temelde tek sözcüklük ifadelerden oluşurken, seslenmeler yüklemleme yapısında ortaya çıkan tam teşekküllü bir cümle içine dâhil olmuş birkaç sözcükten oluşabilir. Javanovich bu açıklamalardan yola çıkarak ünlemlerin bir dildeki olası tüm seslenmelerin bir alt

kümesi olabileceğini ancak her seslenmenin ünlem olarak düşünülmemeyeceğini ifade eder (2004, s. 19). Bu söylemlerden hareketle Javanovich'in "*haykırıışların ünlemlerden daha genel bir kavram alanına sahip olduğu*"nu düşündüğü görülmektedir.

Seslenme sözcükleri üzerine açıklamalarda bulunan Zeynep Korkmaz "Bu grupta yer alan ünlemler, insanların karşısındaki insanlara seslenmek veya hayvanları çağırarak ya da yönlendirmek için kullandıkları ünlem türleridir (2009, s. 1174)" diyerek bu türün kapsam sınırını da çizer. Korkmaz'ın açıklamaları Hamza Zülfikar'ın (1995) yansıma sözcükler üzerine yapmış olduğu çalışmasıyla da örtüşmektedir. Zülfikar yansıma sözcüklere ilişkin çalışmasında hayvanların çıkardığı sesleri yansıma sözcükler olarak ele alırken insanların hayvanlara seslenmek ya da onları çağırarak için çıkardığı sesleri yansıma sözcük kabul etmez ve onları ünlem olarak değerlendirir. Korkmaz açıklamalarına şu şekilde devam eder: "Seslenme ünlemleri çok kez, seslenilen, kendine hitap edilen kişiler ile birlikte kullanılır. Aslında "arkadaş!, Ayşe!, baba!, beyefendi!, Yılmaz!" gibi adlar yalnız başlarına birer seslenme ünlemi olarak kullanılabilirler. Ancak, adların başına, seslenmeye yarayan bir ünlem getirildiği zaman, bunlar, adlardaki hitabı daha güçlü ve etkili kılarlar. Seslenme ünlemleri yer yer bir haykırma, nâra atma özelliği de taşır (Korkmaz, 2009, s.1174)". Muharrem Ergin de benzer şekilde seslenme ifadelerini "hitabı kuvvetlendiren kelimeler (2000, s. 350)" olarak tanımlamaktadır.

Ünlemlerin tartışıldığı Türk Gramerinin Sorunları toplantısında seslenme sözcüklerinin gramerlerimizde ve ünlemlerin içerisinde alacağı yerden ziyade onların seslenme kapsamı ve niteliği hususu tartışılmıştır. Cengiz Alyılmaz seslenmeler ile ilgili olarak Mehmet Gece'nin "ünlemin herhangi beklenmedik bir ruh halinin neticesinde gayriihtiyarî çıkarılan sesler" olduğu yönündeki ifadesine bütün ünlemlerin aynı yapıda olmadığını belirtip itiraz eder. Alyılmaz, "Hey Kardeşim" seslenmesinde olduğu gibi seslenme ünleminin tamlayan tamlanan ilişkisi kurduğunu ve zamanla "kardeşim" sözcüğünün düşmesi sonucunda aynı anlam fonksiyonunu "hey"nin üzerine aktardığını dile getirir. Ona göre birer görevli eleman olan ünlemler, özellikle seslenme ünlemleri, verici ve alıcı arasında mesajın gerçekleşebilmesi için alıcıyı iletişim ortamına çeken ve

seslenme grubunu kuvvetlendiren ögelerdir. Yani seslenme ünlemleri rastgele değil, seslenme gruplarını kuvvetlendirmek amacıyla kullanılmaktadır (TGS, 2011, s. 609). Ayrıca Cengiz Alyılmaz, Leyla Karahan'ın ünlemlerin ek olarak kullanılmadıkları hususundaki görüşlerini seslenme sözcükleri üzerinden yeniden yorumlar. Alyılmaz, Uygur döneminde “Ey mogoçlara, Ey mogoçlar” örneğini verir ve buradaki “a ve ay”ın “Mungay (mung-ay)” gibi tam tersi şekilde kullanılabilirdiğini; yani, ‘ey’in bazen hitap bloğunun sonuna getirilebildiğini belirtir. Dolayısıyla seslenme ünlemlerinin burada ekleştirdiğini düşünür (TGS, 2011, s. 616). Leyla Karahan ise bu hususta seslenmenin sadece “ey/ay” ekinde olmadığını, ifadenin bütününde bir seslenme anlamı olduğuna değinir. ‘Allahım’ derken burada seslenmeyi belirtenin ‘-m’ eki olmadığını ‘Allahım’ sözcüğünün bütününde bir seslenme ifadesi olduğunu dile getirir. Karahan, sona gelen ‘-a/-e’ meselesinde ise gramer kitaplarının bunu ünlem edatı olarak değerlendirdiğini bununla ilgili yaptığı araştırmada, “Et-Tuhfetü’z-Zekiyye”de bunun seslenme değil de kuvvetlendirici unsur olduğunu belirtir. Karahan yaygın olan görüşün ‘-e/-a’nın seslenme edatı olarak kabul edildiğini; ancak kendisinin bu görüşte olmadığını söyleyip bunun çeşitli örneklerle ispatlanması gerektiğini ifade eder (TGS, 2011, s. 616). Birsal Oruç; eski Türkçe metinlerdeki “Mar mani priştılarka kut kolar biz tengrim a” ve “terkin sözleñ buryuk a” örneklerinde “tengrim ve buryuk” sözcüklerinin hitap durumunda bulunduğunu ve “a”nın burada kuvvetlendirme fonksiyonu kazandığını belirterek Leyla Karahan’ı destekler. *Ey arkadaşlar* dendiğinde ey’in artık bir hitap unsuru olduğunu ama “arkadaşlar” a bu hitap unsurunun getirilerek arkadaşlar hitabının fonksiyonunun kuvvetlendirildiğini belirtir (TGS, 2011, s. 616-617). Cengiz Alyılmaz; Altun Yaruk’ta “Mungay, mungay yitirmiş men isik sever andak atayımı./ Ey dat, ey dat ben candan sevdiğim oğlumu yitirmişim” örneğinde “mungay”ı “mung-ay” şeklinde düşünür ve “ey dat” olarak anlamlandırır (TGS, 2011, s. 617). Yani burada Alyılmaz ‘-ay’ı bir seslenme ünlemi olarak görmekte ve ekleştirdiğini düşünmektedir. Bu konu toplantıda bir çözüme kavuşturulamamıştır ancak seslenmelerin ünlemler içerisinde değerlendirilmesi hususunda görüş birliğine varılmıştır.

Seslenme sözcüklerinin kullanımları incelendiğinde farklı tonlamalarla dile getirilen “hey” sözcüğünün farklı duyguları ifade edebildiğini ancak sadece birini

kendine baktırmak amacıyla kullanılan “hey” seslenmesinin ise bu duygulardan arındığını görürüz. Dolayısıyla bu durum iki farklı seslenmeyi ortaya koyar: 1) Duygu ifade eden seslenme 2) Birini kendine baktırmak üzere seslenme. “Peki bu iki seslenme aynı kategoride ve aynı tür içerisinde yer alabilir mi?” sorusu kapsamında seslenme ifadelerini irdelemek onların yerini belirleyecektir diye düşünüyoruz. Biz yukarıdaki örnek dâhilinde ve sadece yüksek perdeden söylenmelerinin seslenme ifadelerini ünlem yapmayacağı görüşündeyiz. Kanımızca eğer ona farklı bir anlam katılırsa (uyarıda bulunma, kızma, sevinme vb.) o zaman bu seslenmeler ünlemleşir. Ama birine baktırmak, çağırmak anlamında kullanılırlarsa tıpkı hayvanlara seslenme, çağırma olduğu gibi o zaman seslenme olurlar ve ünlem olarak değerlendirilemezler.

Özbek gramerinde, tıpkı diğer Türk lehçelerine ait gramerlerin ve Hamza Zülfikar’ın da kabul ettiği gibi, hayvanlara yönelik seslenmelerin ünlem olarak ele alındığı ve bu seslenmelerin insana bakarak söylendiği durumların bulunduğu belirtilir. Burada hayvana yönelik kullanılan bir seslenmenin insan için kullanılması ona hakaret, küfür amacıyla ve “kızma” gibi bir duygu durumunun sonucudur. Dolayısıyla burada seslenme ünlemleşmektedir. Seslenmeler ses yapılarının asıl ünlemler olarak adlandırdığımız duygu ifadelerine benzemesi nedeniyle aynı grupta değerlendirilmektedir. Oysa yukarıda duygu ifadeleri ile seslenmelerin işlev bakımından da kullanılışı itibariyle de farklı olduğu görülecektir. Bununla birlikte seslenmelerin bir duygu durumu bildirdiği örnekler sıkça rastlanmaktadır. Yukarıda verdiğimiz bilgilerden hareketle seslenmelerin asıl ünlemlerle aynı kategoride olduğunu düşünmemekle birlikte gramerlerde ele alabileceği yer hususunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Seslenmeler üzerine yapılacak detaylı bir çalışmanın bu konuda yönlendirici olacağını düşünmekteyiz.

Yansıma Sözcükler: TDK’nın yayınlamış olduğu “Dilbilim Terimleri Sözlüğü”nde “doğa seslerine benzer seslerle yapılan kelime, taklidî kelime, onomatope (1949)” şeklinde tanımlanan yansıma terimi Batı dillerinde “onomatopoeia” şeklinde adlandırılmaktadır. Bu terim Grekçe “onoma (ad veya sözcük)” ve “poein (ad verme, ad kurma)” sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuştur (Zülfikar, 1995, s. 2).

Yansıma sözcüklerin gramerlerde nerede yer alacağı konusu yabancı gramerlerde de tartışılmaktadır. Bir dönem bu sözcüklerin ünlem kapsamında ele alınabileceğine yönelik görüşler dile getirilse de bugün ayrı bir sözcük türü olarak ele alındığı görülür. Yapısal açıdan ünlemleri ele alan F. Ameka ünlem – yansıma sözcük arasında birçok ortak nokta bulunsa da ünlemlerin bir alt kolu olarak görülen yansıma sözcüklerle ünlemler arasında “yansıma kelimelerin ruh halini ifade etmekten çok açıklayıcı olma eğiliminde olması ve söyleyişte eksilteli ifade gibi görünseler de ünlemlerin bir cümle niteliğinde ifadeye sahip olmaları (Ameka, 2006, s. 746)” yönüyle farkların bulunduğunu belirtir.

Yansıma sözcükler Ahmet Cevat Emre’de “her türlü ses, hareket ve ışığın seslerle taklidinden doğmuş kelimeler” olarak karşılık bulur. A. Cevat Emre yansımaların da ünlemler gibi dilin en tabii anlatış araçları olduğunu, yine onlar gibi dilden dile değiştiğini, başka başka şekillerde bulunduğunu ve yansımaların da sosyal ve ulusal karakterleri olan bir çeşit sözcük olduğunu ancak yine de yansıma sözcüklerin ünlemlerle aynı olmadığını belirtir (1954, s. 111). Ona göre; yansıma sözcükler dilin hareketleri veya sesleri taklit yolu ile ifadesine hizmet etmesi, ünlemler ise duygularımızın en tabii ifade vasıtaları ve içten kopma anlatış araçları olmaları itibariyle aynı değildir ve yansıma sözcükler ancak edat türüne dâhil edilebilir (Emre, 1945, s. 19-20).

Yansıma sözcükler, ilk defa Tahsin Banguoğlu’nun “Anahatlarıyla Türk Grameri” adlı eserinde ünlem konusuna dâhil edilmiştir. Arap gramerciliğini bir kenara bırakarak Batı gramerciliğini esas aldığı bu kitapta ilk defa ses taklidi sözcükleri ünlemlerle alakalı gören Banguoğlu, daha sonra yazmış olduğu “Türkçenin Grameri” adlı eserinde de aynı yöntemi sürdürmüştür. Türkçe gramer yazarlarımızdan Muharrem Ergin (2000), Doğan Aksan (1983), Nurettin Koç (1996), Zeynep Korkmaz (2009) da yansıma sözcükleri benzer şekilde ünlemler konusu içerisinde ele alır.

Yansıma sözcükler üzerine Türkiye’de yapılan en kapsamlı çalışma Hamza Zülfikar’a aittir. Zülfikar, yansıma sözcükleri şu şekilde tanımlar: “Tabiat seslerini az veya çok andıran, herhangi bir tabii sesle mecâzî olsa bile ilgisi sezilebilen bu sözler, buldukları sesler bakımından tabii sesleri hatırlatmakta, gösterdikleri karakteristik yapıları, sınırlı anlamları ve taşıdıkları belirli görevleri

bakımından öteki sözcüklerden ayrılarak farklı bir grup oluşturmaktadır. Tabîî seslerin yaklaşık karşılıkları olan bu sözlere ses yansımaları denir” (1995, s. 6). Zülfikar doğadaki hareketliliğin, insanların ve hayvanların çıkardığı gürültü ve sesleri yansıma sözcüklerin yaklaşık bir yansıması görür ve hayvanları çağırma veya kovma sözlerini yansıma sözcük olarak kabul etmez, onları ünlem olarak nitelendirir.

Zulfiya Shakhin, “Rusçanın Grameri (Русская грамматика)” adlı eserde ünlem tanımının “Bazı özelliklere göre ses yansımaları ünlemlere benzemektedir.” (2012, s. 15-26) ifadesiyle devam ettiğini ve ünlemlerin duygu dünyasının sözcükleri olduğunu vurgulandığını belirtir.

Ses yansımaları sözcüklerden insan ve hayvanlara yönelik çağırma amaçlı kullanılan sözler, Kazak gramerlerinde ünlemler içerisinde değerlendirilmiş, diğer yansıma kelimeler “Eliktewiş Sözcükler” başlığı altında ayrı bir sözcük türü olarak ele alınmıştır (Biray, 2008, s. 803).

Türk Gramerinin Sorunları toplantısında gündeme gelen ve belki de en çok tartışılan konulardan biri de ünlem ile yansıma sözcük ilişkisi olmuştur. Toplantıda yansıma sözcükler üzerine şu görüşler dile getirilmiştir (2011, s. 613-645):

“Abdullah Bağdemir, yüksek sesle söylenmeleri nedeniyle yansıma sözcükleri ünlemler içerisine dâhil eder. Ahmet Bican Ercilasun, Hamza Zülfikar’ın yansımalarından ayırdığı hayvanlara seslenmelerin de ünlemler kategorisinde ele alınabileceğini; yansımaların ise ismin içerisinde isimlerden de zarf kısmında değerlendirilmesi, fiil kısmında da fiil türetmesi dolayısıyla ondan bahsedilmesi gerektiğini söyler.

Toplantıda konu hakkında açıklamalarda bulunan Zülfikar, “harıl harıl, tak, gümbür, şırıltı” şekillerinin ünlemlerle ilişkisinin olmadığını ancak hayvanları yürütmek için kullanılan ‘deh, pist, çüş’ gibi sözcüklerin bir duyguyu ifade ettiğini veya çağırma için kullanıldığını söyler. ‘Bili bili, pisi pisi, kuçu kuçu’ gibi şekillerin çağırma ünlemi içinde yer aldığını dile getiren Hamza Zülfikar ‘oha, çüş, deh’ gibi şekillerin bir tabiat sesine dayandığı konusunda kesin bir şey söylemenin mümkün olmadığını belirtir. Bu ifadelerin doğrudan insanların

duygusunu herhangi bir sese dayanmadan, onu taklit etmeden ifade eden sözler olması hasebiyle ses yansımalarından çok birer ünlem olduklarını aktarır. ‘Rap rap yürümek, kıs kıs gülmek, mışıl mışıl uyumak, şapur şapur öpmek’ örneklerinin ise ünlemlerle ilgisinin olmadığını ses taklidi olup hareketi sınırlayan sözcükler olduğunu söyler. Yansıma sözcükler hususunda araştırmalarda bulunan Zülfikar, Tahsin Banguoğlu’nun ses taklitlerini ünlem içerisinde verdiği için hemen herkesin yaptığı her tanımda “doğa sesleri” ibaresini kullandığına, dolayısıyla da gramerlere bakıldığında yansıma denilen şeylerin tamamen ünlemle ilgili şekiller olarak görüldüğüne vurgu yapar. O, yansıma sözcüklerle ünlemlerin ayrı kategorilerde ele alınması gerektiğini, yansıma sözcüklerin apayrı ve çok geniş bir konu olduğunu dile getirir. Hamza Zülfikar “üflemek, hohlamak, puflamak” gibi fiillerin köklerinin ses yansımaları kelimeye dayanan şekiller olarak fiiller içerisinde anlatılması gerektiğini belirtir. Ona göre bunların köklerine bakıp “hoh, puf, üf” ünlemdir dolayısıyla yansımalar da bu şekilde ünlem aracılığıyla fiil olmuştur demek doğru değildir. Zülfikar, ünlemler ve yansıma sözcüklerin gerektiği zaman sözcüğün diğer sınıflarına dağılabileceğinin ortak yanı olduğunu belirtir. Ancak ünlemlerde duygu ve heyecanların ağırlıklı olması, kaynağını tabiattaki bir sestən almaması, diğerinin ise bir sesin doğrudan taklidi olması da onları birbirinden ayıran en önemli özelliktir. Zülfikar konu ile ilgili açıklamalarını ses yansımaları sözcükleri “ünlemler” bahsi içerisinde ele almamak gerektiğini belirterek sonuçlandırır. Ünlemler içerisinde ses taklidi sözcüklerin bir yeri vardır ama küçük bir yeri vardır. Zülfikar ayrıca Muharrem Ergin’in ünlemleri bir sözcük grubu olarak tayin etmeyip sadece edatlar içerisinde zikretmesinin yanlış olduğunu sözlerine ekler. Yansıma sözcüklerin dokuzuncu sözcük türü olarak değerlendirilmesinin düşünülebileceğini dile getiren Zülfikar ses yansımaları sözcüklerin ayrı bir tür olarak kabul edilmeyecekse bile her sözcük grubu içerisinde ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğine vurgu yapar. Böylelikle bu sözcüklerin gramerde yerini bulacağını, hatta pek çok sözcüğün etimolojik açıdan dayandığı köklerin bu yolla aydınlatılabileceğini dile getirir. Fatih Kirişçioğlu da Zülfikar’ın bu düşüncesini destekler tarzda yansıma sözcüklerin eğer fiilse fiilin içinde, sıfatısa sıfatın içinde aranması gerektiği yönünde görüş bildirir (TGS, 2011, s. 618-645). Kemal Eraslan ise yansımaların, çok daha farklı bir tür içerisinde, isim kategorisinde değerlendirilmesi gerektiğini belirtir ve isimlerin kendi içinde

“has isimler, özel isimler, cins isimler, yansıma isimler” şeklinde sınıflandırılabileceğini söyler.

Türk Gramerinin Sorunları toplantısında yansıma sözcüklere ilişkin görüş bildiren araştırmacılardan biri de Muna Yüceol-Özezen'dir. Özezen; Tahsin Banguoğlu'nun yansıma sözcükleri ünlem tanımı içerisine almadığını, yansımaları hem ünlemlerle ilgili gördüğünü hem de ilgili görmediğini belirtir. Muna Yüceol'a göre Hamza Zülfikar'ın da dediği gibi yansımaları ünlemlerden ayırmak gerekir. Hatta ona göre birçok sözcük ünlem olabilir, cümleler söyleniş şekillerine göre ünlem olabilirler. O, ünlemlerin bir sözcük türü olarak değerlendirilmek yerine yansımalar gibi ayrı bir sözcük türü olabileceğini belirtir. Özezen'e göre “ah, of” gibi sesler de anlamlı yansımalar olarak değerlendirilmelidir”.

Yansıma sözcükler üzerine yapılan çalışmalar ve belirtilen görüşler bizi şu sonuca ulaştırmaktadır: Yansıma sesler tabiattaki seslerin ve hayvanlar tarafından çıkarılan seslerin insan ağızıyla taklit edilmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Ünlemler ise değişik ortamlarda çıkarılan insan sesleridir. Dolayısıyla hayvanları ya da doğayı taklit yoluyla ortaya çıkmazlar. Bu nedenle yansıma sözcükler ve ünlemler iki ayrı sözcük türüdür. Yurt içi ve yurt dışındaki birçok çalışmada özellikle de çağdaş Türk lehçelerinde ünlemler içerisinde ele alınan hayvanları sürme, kovmaya yönelik ifadeler asıl ünlemlerin sadece ses yapısıyla benzerlik taşımakta ve asıl ünlemlerin diğer özelliklerine cevap vermemektedir. Bu nedenle hayvanlara yönelik seslenmelerin gramerdeki yeri üzerine daha ayrıntılı bir çalışma yürütülmesi konunun kesinliğe kavuşmasında yarar sağlayacaktır. Nitekim “Hâzirgi Özbek Ādābiy Tili” adlı eserde yer alan “hayvanları kovma, sürmeye yönelik kullanılan ifadelerin az örnekte de olsa insanlara yönelik de kullanılabilirdiği” belirtilerek bu kullanım örneklendirilmiştir (1966, s.370). Özbek Türkçesinde bu kullanıma dair verilen örnekler incelendiğinde onların bir duygu yüklendiği gözlenmektedir. Yukarıda yer verdiğimiz bilgiler ve Özbek Türkçesindeki ünlemler üzerine yapmış olduğumuz incelemelere dayanarak diyebilir ki ünlem olarak değerlendirilecek ifadelerin sahip olduğu vurgu, tonlama ve kullanıldığı bağlam dâhilinde bir duygu ifadesi taşıması gerekmektedir. Sadece ses özellikleri benzerliğine dayanarak bir ifadeyi ünlem kabul etmek ünlemlerin diğer özelliklerini görmezden gelmek kanımızca sağlıklı bir uygulama değildir.

Yapısal açıdan ünlemlerin birincil (primary) ve ikincil (secondary) ünlemler şeklinde gruplandırıldığını daha önce söylenmişti. Bu bölümde ikincil ünlemler ve ikincil ünlemler kapsamında ele alınan sorma, gösterme ve cevap ifadeleri üzerinde durulacaktır. Ancak öncelikle ikincil ünlemler hakkında bilgi verilecektir.

İkincil Ünlemler: Yapısalcı yaklaşımın yapı bakımından ünlemler ayrımında “secondary interjections” olarak ele aldığı ikincil ünlemler içerisinde cevap, seslenme, sorma ünlemlerine yer verildiği görülür. İkincil ünlemleri bağımsız anlamsal bir değere sahip olan sözcükler olarak nitelendiren Ameka ikincil ünlemlerle zihinsel bir tutum ya da söylemi ifade etmek için alışılmış bir şekilde eksilteli olmayan ifadeler kullanılabileceğini ifade eder. Ameka, “Help!, Fire! (İng.)” gibi alarm çağrıları ve dikkat çekmek için kullanılan sözcüklerin, “Fuck, Screw! (İng.)” küfür ve tabu sözcüklerinin ve duygusal olarak kullanılan “Bother!, Drat!” gibi diğer sözcüklerin ikincil ünlemler içerisinde ele alındığını belirtir (2006, s. 744). Ünlemler üzerine anlam bilimsel çalışmalar yapan Goddard (2013) da benzer şekilde ikincil ünlemlerin “Shit!” ya da “Christ!” gibi düzenli isimlere ya da fiillere dayandığını, “Kahretsin” ya da “Aman Allahım!” gibi ifadelerin ünlemsel cümleler olarak kabul edildiğini belirtir. Bu düşünce, Tim Wharton’da ise bu düşünce “ikincil ünlemler sınıfına dâhil edilen sözcüklerin bağımsız anlamsal bir değere sahip olduğu, bununla birlikte bu sözcüklerin zihinsel bir tavır ya da durumu anlatan ifadeler olarak kullanılabileceği” (2003, s. 175) şeklinde açıklanmıştır.

Ünlemlerin sınıflandırılmasında yapısalcı yaklaşımı benimseyerek Türkçedeki ünlemleri bu yönüyle tasnif eden Zeynep Korkmaz ikincil ünlemleri dışa dönük ünlemler olarak nitelendirir ve onların içe dönük ünlemler (birincil ünlemler) gibi değil de insanların dış dünyada kendi dışındaki kimselerle hayvanlar ve nesnelere olan iletişim ilişkisini seslenme (hitap), gösterme, sorma, onaylama, cevap verme yollarıyla ortaya koyan ünlem türü olduğunu ifade eder ve bu ünlemleri işlevlerine göre sınıflandırmaya tabi tutar (2009, s. 1173).

Türkmencede de yabancı gramerlerde ve Türkiye Türkçesi gramerlerinde olduğu gibi ikincil ünlemlerin ortaya çıkışları diğer sözcük grupları ile bağlantılı görülür. “Türkmen Dilinin Grammatikası” adlı eserde isim ve fiillere ait belli

sözcüklerin güçlü duygusallıkla ve canlı şekilde söylenmesi neticesinde kendi anlam ve düşünce anlatma görevini yitirerek söyleyicinin iç duygusunu, isteğini, maksadını bildirdiği ve ünlemler sınıfına geçtiği belirtilir. Bunlar esasen, alınma sözlere aittir; bazı isim ve fiiller temelde, sözlük bilimsel anlamında kullanılarak metnin talebine göre ünlem görevinde de kullanılmaktadır (TDG, 1999, s. 568).

Aşağıda ikincil ünlemler içerisinde ele alınan sorma, gösterme ve cevap ifadelerine dair daha detaylı bilgiler verilmiştir.

Sorma İfadeleri: Zeynep Korkmaz'ın "karşılıklı konuşmalarda soru sorma anlatımı taşıyan ünlemler" (Korkmaz, 2009, s. 1180) olarak tarif ettiği bu sözcükler Günay Karaağaç'ın çalışmasında ünlem edatları içerisinde yer bulur. Karaağaç "ya bir söze soru ifadesi kazandıran ya da sözdeki soru ifadesini kuvvetlendirmeye yarayan edatlar" olarak tanımladığı soru edatlarının sayılarının az olduğunu ve farklı yerlerde kullanıldıklarını dile getirmiştir (Karaağaç, 2009, s. 168).

"Hani, acep" gibi soru sözcükleri Türkçe Sözlük'te ve dil bilgisi kitaplarımızın büyük bir bölümünde zarf kategorisinde yer alır. Bazı dil bilgisi kitaplarında ise bunlar, ünlem edatları başlığı altında sorma edatları olarak adlandırılmıştır. Şükrü Haluk Akalın, 'Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı'nda bu sözcüklerin, doğrudan ünlem edatı mı yoksa aslında zarf mı olduğu, yerine göre cümlede ünlem olarak mı kullanılabileceğinin belirlenmesi gerektiğine vurgu yapar (Akalın, 2011, s. 596).

Soru ifadelerinin cümlede sadece cevap almak istenen bir hususta soru sormak amacıyla kullanıldığı örneklerin yanında yer aldığı bağlam dâhilinde merak, şaşırma vb. duyguları ifade ettiği örnekler de bulunmaktadır. Her iki kullanımın aynı işlev ve türü belirttiğini söylemek doğru bir düşünce midir, tartışılır. Yaptığımız çalışmalar dâhilinde ünlemlerin temel özelliklerini göz önüne alırsak, soru anlamının ikinci planda kaldığı örnekteki kullanımlarda bu ifadelerin ünlem türünü karşılamadığını buna mukabil özel bir vurgu ve tonlama yüklenip jest, mimiklerle desteklendiklerinde ise ünlemleştiklerini söylemek mümkündür. Yazılı metinlerde ünlemleşen soru ifadelerinin soru işaretinin yanında ünlem işaretiyle birlikte kullanıldığı görülür. Ünlemin temel unsurları olduğunu

düşündüğümüz vurgu, tonlama, jest ve mimik, bağlam ve yazılı kaynaklarda ünlem işareti kullanımını soru ifadelerini ünlemleştirebilmektedir.

Gösterme İfadeleri: Gösterme ifadeleri Ahmet Cevat Emre'nin hazırladığı gramerde “Sunu (Takdim) Sözleri- Presentatifler” başlığı altında ele alınır. Sunmak (takdim etmek) için yazı diline geçmiş “işte” sözü ve halk dilinde “de ha” ya da sadece ‘ha, nah/na’ gibi ünlemlere benzer dil işaretleri vardır (Emre, 1954, s. 110)” diyen A. Cevat Emre “Türk Dil Bilgisi” adlı eserinde de yine ünlemler içerisinde yer verdiği bu sözleri göstermelik olarak adlandırır (1945, s. 20)

Şükrü Haluk Akalın, “Türk Gramerinin Sorunları” toplantısının ünlemler bahsinde “işte” sözcüğünün Türkçe Sözlük’te ve dil bilgisi kitaplarımızın büyük bir bölümünde zarf türünden bir sözcük olarak verildiğini belirtir. Bu sözcüğün Türkçe Sözlük’te zarf olarak gösterilmesi gibi halk ağzında aynı anlam ve işlevde kullanılan ‘na, nah’ gibi sözcüklerin de ünlem olarak kabul edildiğini söyleyen Akalın, “Na, bir tane daha!” örneğini vererek sözcüğün tamamen işte anlamında kullanıldığını söyler. Akalın, bu sözcüklerin ünlem edatları bölümündeki gösterme edatları başlığı altında mı yoksa cümledeki kullanımına göre ünlem olabilecek sözcükler bölümünde mi ele alınması gerektiğinin tartışılmasını ister (Akalın, 2011, s. 596). Konu ile ilgili görüş bildiren Mustafa Özkan; gösterme edatlarının ünlemler içerisindeki sözcükler arasında değil de nasıl ki sıfatların alt başlıkları varsa bunların da ünlemler alt başlığı altında değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Ona göre ünlemler ‘gösterme, ret ve tasdik’ ifadesi taşıyan ünlemler vb. şeklinde ele alınmalıdır. Hamza Zülfikar da gösterme edatlarının ünlemler içerisinde yer alması gerektiğini belirtir (TGS, 2011, s. 636-637).

Gösterme sözcükleri ünlemler gibi daha çok konuşma dilinde kullanılmaktadır. Ses yapıları bakımından kuvvetli bir vurguya sahip olan bu ifadelerin ünlemler içerisinde değerlendirilmesini doğru bulmuyoruz. Ancak bu ifadelerin konuşma anında yukarıda da belirttiğimiz üzere ünlemin temel unsurları sayabileceğimiz özellikleri barındırıp ünlemleşebildiği örnekler bulunmaktadır. Ancak dediğimiz gibi bu onları ünlemlerin alt başlığı altında değerlendirmemize yeter mi sorusunun tartışılması ve üzerinde ayrıca çalışma yürütülmesi gereken bir konu gibi görünmektedir.

Cevap Sözcükleri: Günlük konuşmalarda sıklıkla kullanılan en basit şekliyle “evet” , “hayır” şeklinde örneklendirebileceğimiz onay ve ret sözcükleri tüm bir cümlenin anlamını içinde barındırır. İkincil ünlemlerin alt başlığı altında ele alınan ve edat, kalıplaşmış öge, zarf, ünlem gibi birbirinden farklı gramer unsurlarıyla ilgili görülen bu ifadelerin yeri hususunda araştırmacıların görüşleri şu şekildedir:

Ahmet Cevat Emre söyleşmelerde sorulara verilen evet, hayır gibi cevapların tam cümle değerinde olduğuna, sese verilen ton ile de bu sözcüklerin duygu ifade edebildiğine değinir ve bunu şu şekilde örnekler: “ -*Toplantıya siz de geliyor musunuz?/ Evet. (=Ben de geliyorum) / Hayır. (=Ben gelmiyorum).*” Bu örnekte sese verilen ton ile toplantıya gitmekten ya da gidememekten dolayı duyulan sevinç veya esef hissettirilebilmektedir (1954, s. 109). Ahmet Cevat Emre'nin verdiği bu örneklerdeki “evet” ve “hayır”ın ünlem olarak kullanıldığı görülmektedir.

Tarihî Türk lehçelerinin önemli kaynaklarından olan Codex Cumanicus üzerine çalışma yapan Mustafa Argunşah ve Galip Güner ünlemleri bağımsız bir sözcük grubu olarak ele almasına rağmen cevap sözcüklerini edatlar içerisinde ele almaktadır. Argunşah ve Güner, cevap edatlarını başka kelimelere bağlı kalmadan tek başlarına bir kavramı ifade eden edatlar şeklinde tanımlar ve zaman zaman - özellikle karşılıklı konuşmalarda- bir cevap edatının bir cümlenin yerine geçebileceğini belirtir (2015, s. 120).

Günay Karaağaç da, Ahmet Cevat Emre ve M. Argunşah ile G. Güner'in düşüncelerine benzer şekilde, cevap sözcüklerinin günümüz dilciliğinde ‘söz-cümle’ olarak görüldüğünü ve bu şekilde adlandırıldığını dile getirir. “Cevap sözcükleri bir soruya cevap oluşturan kalıplaşmış öğelerdir ve anlamları diğer edatlara nazaran daha belirgindir. Bu sözcükler soruyu onaylama, kabullenme ya da ret ve inkâr doğrultusunda cevaplandırır (2009, s. 168-169)”.

“Türk Gramerinin Sorunları” toplantısında araştırmacıların üzerinde en çok tartıştığı konulardan biri de “evet, hayır” sözcükleri bağlamında cevap sözcüklerinin gramerlerimizdeki konumu olmuştur. Bu konudaki görüşler şu şekilde özetlenebilir (2011, s. 600-645): Şükrü Haluk Akalın, bazı dil bilgisi

çalışmalarında ve Türkçe Sözlükte “hani, acep, işte; evet, hayır, yok, peki, hayhay” gibi sözcüklerin zarf olarak adlandırıldığını fakat bazı dil bilgisi kitaplarında ise ünlem, ünlem edatları başlığında ele alındığını belirtir. Akalın, bu ifadelerin zarf olarak adlandırılıp ünlem olabilen sözcükler bölümünde mi yoksa doğrudan ünlem olarak mı kabul edileceği konusunun tartışılmasını ister. Akalın tartışmanın devamında bu sözcüklerin Tahsin Banguoğlu'nun da değerlendirdiği gibi zarf olduğu üzerinde ısrarla durur ve bunların ünlem gibi kullanılabildiğini belirtir. Tartışmanın devamında Şükrü Haluk Akalın “evet, hayır”ın sözcük türü olarak zarf olduğunu ama nasıl ki bir isim, zarf veya sıfat, yerine göre bir başka sözcük işlevinde kullanılıyorsa, evet sözcüğünün de bu şekilde ünlem olabileceğini ifade eder. Ona göre, “Evet Sayın Seyirciler” de söz açıcı unsur görevinde olan bu sözcük, kullanıma bağlı olarak açık bir şekilde ünlem görevinde de kullanılabilir. Yani Türkçede, nasıl ki her sözcük kullanıldığı bağlama göre ünlemleşebiliyorsa bu sözcükler de aynı şekilde ünlemleşebilmektedir.

Toplantıda konu ile ilgili görüş bildiren Leyla Karahan; ünlemlerin sadece duygu bildiren kelimelerden ve seslenmelerden oluşmadığını öne sürerek, “evet” kelimesinin bu kategoride nerede değerlendirileceği üzerinde durur. Öne sürüldüğü üzere ‘evet’ in bir zarf olmadığını, bir cümle değerinin olduğunu dile getiren Karahan ünlemlerin seslenme veya duygu bildirebildiği gibi cevap, gösterme de bildirebileceğini ve ister gösterme, ister seslenme bildirsün cümlenin yerini tutan sözcükler olduklarını belirtir. Dolayısıyla ünlemlerin içine hem seslenme, hem duygu değeri taşıyanların, hem cevap hem de gösterme bildirenlerin alınması gerektiğini ifade eder. Mustafa Özkan; Leyla Karahan'ın görüşlerine katıldığını belirterek “nasıl ki diğer sözcük gruplarını alt başlıklar altında sınıflandırıp değerlendiriyorsak (sıfat, zamir, zarfları kendi aralarında alt başlıklar halinde nasıl sınıflandırıyoruz), ünlemler de madem ki bir sözcük grubu öyleyse onun da alt başlıkları olmalıdır” der. Gösterme ifade eden ünlemler, tasdik ifade eden ünlemler, ret ifade eden ünlemler, ürkütme ifade eden ünlemlerin birer ünlem çeşidi olarak değerlendirilebileceğini söyler. Ona göre “eveet” bir cevaplama ise cevaplama da bir seslenmedir ve dolayısıyla ünlemdir.

Zeynep Korkmaz ise bu konuda “evet, hayır”ın yüklem mi yoksa başka bir sözcük türü mü olduğu hususunda kesin karar verebilmek için cümledeki işlevinin iyi tespit edilmesi gerektiğine değinir. Korkmaz “evet, hayır” için “eğer bir cümlenin yerini tutuyorsa ve bir ünlem karakteri taşıyorsa o bir ünlemdir” der. Bunun tamamen sözcüklerin cümledeki işlevine bağlı olduğunu belirten Z. Korkmaz, cevap sözcüklerinin kimi cümlelerde zarf olarak da kullanılabilirdiğini ve cümle yerine kullanıldığında ünlem olabileceği üzerinde durur. Zeynep Korkmaz’ın görüşlerine katılan Hamza Zülfikar; dilimizin bir özelliği olarak her sözcüğün cümlede çok değişik görevlerde kullanılabilirdiği ve kullanım yerlerine göre de türlerinin değiştiği üzerinde durur. Cevap edatlarının ünlem gibi kullanılan sözcükler tasnifi altında değerlendirilmesi gerektiğini belirten Zülfikar, “evet, hayır” cevaplarının ise zarf olduğunu ifade eder.

Fatih Kirişçioğlu; “evet, hayır” tartışmasının görevli, anlamlı sözcükler bahsiyle çözülebileceğini ve bu sözcüklerin anlamlı sözcükler kategorisinde değerlendirilmesi gerektiğini söyleyerek tartışmayı farklı bir boyuta taşır.

Birsel Oruç; “yok, var, olur, tamam” gibi sözcüklerin cevap verme fonksiyonlarının bulunması nedeniyle “evet, hayır” gibi cevap bildiren sözcüklerin ünlem olarak ele alınmasını sakıncalı görür ve “evet hayır” ünlem olarak kabul edilse bile “yok, tamam, olur” gibi sözcüklere dikkatle yaklaşılması gerektiğini belirtir.

“Evet, hayır” sözcüklerinin hangi sınıfa dâhil edileceği yönünde bir uzlaşmaya varılamadığını dile getiren Mehmet Gece; reddetme, onaylama, cevap verme gibi sözcüklerin ünlemle ilgisinin olmadığını; ünlem olabilmeleri için duygu değeri taşıması, bir de alışılmışın dışında seslendirilmesi gerektiğini belirtir. Bununla birlikte Gece, konuya başka bir yaklaşımla bakarak cevap sözcüklerinin modal sözler içerisinde ele alınabileceğini aktarır. Aynı görüş Ahmet Bican Ercilasun’da ““evet, hayır” gibi sözcüklerin ünlem de isim de olmadığı, Sovyet gramerciliğinde yardımcı sözler (modal sözler) şeklinde ayrı bir tür bulunduğu, Türkçede de böyle bir tür kabul edilebileceği ve ‘evet, hayır’ gibi sözcüklerin bu tür içerisinde değerlendirilebileceği” şeklinde ifade bulur.

Biz de Mehmet Gece ve Ahmet Bican Ercilasun'un görüşüne katılıyor ve cevap sözcüklerinin gramerlerde modal sözler içerisinde yer alması gerektiğini düşünüyoruz. Bu sözcüklerin ünlemleşebilmesi daha önce de ifade ettiğimiz gibi duygu değeri taşıması ve ifade ettiği duyguya özgü bir vurgu ve tonlamayla söylenmesine bağlıdır. Ancak bu kullanımda onları ünlem kategorisinde ele alabiliriz.

İKİNCİ BÖLÜM: ÖZBEK TÜRKÇESİNDE ÜNLEMLER

Türkiye Türkçesinde ünlem olarak terimleştirilen bu sözcük Özbek Türkçesinde de benzer bir yapıyla “ündâv” şeklinde adlandırılır. Terim “ün+” isim köküne “+dâ-” isimden fiil ve “-v+” fiilden isim yapım eki getirilerek oluşturulmuştur.

Gramerlerde kısaca ele alınan bir konu olan ünlemler üzerinde son dönemlerde daha fazla durulduğu görülür. İlk bölümde yurt dışında, Türkiye’de ve Türkçenin konuşulduğu diğer coğrafyalarda yapılan çalışmalar hakkında vermiş olduğumuz bilgiler göstermiştir ki ünlemler sadece ülkemizde değil tüm dünyada gramerlerdeki yeri, tanımı, kapsamı, özellikleri ve sınıflandırılması yönüyle farklılaşan bir gramer konusudur. Son dönemlerde ünlemler üzerine yapılan çalışmalar artmakla birlikte hâlâ ünlemlerle ilgili aydınlatılmayı bekleyen birçok sorun bulunmaktadır. Bu amaçla yaptığımız çalışmada Özbek Türkçesinde yer alan ünlemler temelinde ünlemlerin özellikleri, kapsamı belirlenerek buradan hareketle bir ünlem tanımı yapılacak ve ünlemler yapı ve anlam bakımından sınıflandırılmaya çalışılacaktır.

1. Özbek Türkçesindeki Ünlemlerin Özellikleri

Ünlemlerin karakteristik özelliklerinin doğru bir şekilde ortaya konması yapılacak tanım, kapsam ve sınıflandırma çalışmalarına temel oluşturacaktır. Bu kapsamda çalışmamızda tüm araştırmacıların ünlem olduğu konusunda görüş birliğine vardığı birincil ünlemler ya da asıl ünlemler olarak adlandırılan duygu ifadeleri temel alınarak ünlemlerin özellikleri belirlenmeye çalışılacaktır.

Özbek Türkçesinde tespit ettiğimiz asıl ünlemler olarak adlandırılan duygu ifadeleri aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

ASIL ÜNLEMLER	Basit Yapıdaki Asıl Ünlemler	Bir Sesten Oluşan Basit YAÜ	Ünlü	ä, o	2
		İki Sesten Oluşan Basit YAÜ	ünlü + ünlü	ie	1
			ünlü + ünsüz	âh, eh, âh, ih, iy, oh, ov, uh	8
			ünsüz + ünlü	bâ/bâ-â-â, be/be-e/ be-ä, xä, hâ/hâ-â-â, hä, ho, ke, vâ, vâ, yâ	10
		Üç Sesten Oluşan Basit YAÜ	ünlü+ünsüz+ünlü	ibi, iye/iyye, oho	3
	ünsüz+ünlü+ünsüz		cim, xäh, xäp, xob, xop, heh, häh, hop, ho-ov, hoy, huh, huv, vâh, vey, vâh buv-v, himm, tiss	18	
	ünsüz+ünlü+ünsüz+ünsüz		xäyt, pošt	2	
	Birleşik Yapıdaki Asıl Ünlemler	İki Ünlemin Birleşmesiyle Oluşan Birleşik Yapılı Ünlemler	âbbâ, âxâ, ebiy, ehe, ehä, evâh, âhâ/â-hä, olây, vâey, vâyboy	10	
		Tekrar Grubuyla Oluşan Birleşik Yapılı Ünlemler	âh-vâh, bây-boy, bây-bây, eh-he, xây-xây, 'hây, hây', häxä-xähä, hä-hä, hähhä, ho-ho-o, oy-bây, vây-vây, vây-vuy, vây-bo âh-âh-âh, xe-xe-xe, xä-xä-xä, vây-vây-vây	18	

1.1. Ses Bilgisi Özellikleri

- Dil bilimsel olarak ünlemlerin bazı tiplerindeki seslerin etkisi bazı anlam türleriyle bağlantılı olma eğilimindedir.
- Birincil ünlemler anlamsal açıdan üretken değildirler ki bu ünlemler ses değiştirmez. Sesleri değiştikçe anlamları da değişir.
- Ünlemler fonolojik ve morfolojik açıdan dilin diğer bölümlerinde bulunmayan ses ve ses dizilerini oluşturabilir.
- Ünlemler sık sık yinelenmiş olarak, ikileme biçiminde kullanılır.

- Ünlemler anlatım gücünü kendi ses yapılarından alır.
- Ünlemler kendi başlarına bir ifade oluşturur. Tek sestem, iki, üç, dört sestem oluşan asıl ünlemler bulunmaktadır.

1.2. Anlam Özellikleri

- Ünlemler yer aldıkları bağlama göre anlam kazanır. Bu nedenle uygun söylemde ifade edilmedikçe tam olarak yorumlanamazlar.
- Ünlemlerin tümü tek başlarına ya da yinelenmiş olarak kullanıldıklarında duygusal bir nitelik taşırlar, herhangi bir duyguyu ya da cümledeki soru kavramını pekiştirirler.
- Bazen bir cümlenin ifade ettiği anlam değerinin tümünü tek başlarına karşılayabilirler.
- Ünlemler başka kelimelerin anlamını etkilemezler, kendi anlamları başka cümleler yardımıyla ortaya çıkar.
- Birden fazla ünlem aynı duyguyu ifade etmek için kullanılabilirdi gibi, aynı ünlem birden fazla duygunun ifadesinde kullanılabilir. Burada ünlemlerin telaffuzu ile hangi vurgu ve tonlamada kullanıldığı önemlidir. Onlar bu unsurlara göre anlam kazanırlar.
- Çok anlamlı ünlemlerin bir kısmı birbirine zıt duyguları (nefret, sevgi, sevinç, keder vb.) ifade edebilmektedir.
- Bir ünlemin tek bir anlam kategorisini ifade için kullanılıyor olması onun diğer anlamlarını henüz kazanmadığını gösterir. Bir ünlem sahip olduğu vurgu, tonlamayla uygun bağlamda kullanılırsa her türlü duyguyu ifade edebilecek kabiliyettir.
- Ünlemlerin anlamını etkileyen unsurlar “konuşmada vurgu, tonlama, belirli seslerin uzun söylenmesi (ünlüleri veya son sesteki akıcı ünsüzü) gibi ses bilgisi özellikleri ile yazıda ünlem işareti, uzatılan sesin birkaç defa yazılması (himm, tiss) veya uzatılan sestem sonra kısa çizgi konup tekrarlanması (ho-ho-o) şeklinde söylenebilir.

- Bir ünlem yerine göre yalnız tek bir sözcüğün değil, bütün bir cümlenin anlamını bile verebilirler.

1.3. Vurgu ve Tonlamayla İlgili Özellikler

- Ünlemler tek başlarına konuşma içerisinde vurgu ve tonlama ile anlam kazanırlar.
- Ünlemler diğer sözcüklerden farklı olarak kendilerine göre ton ve vurgu alırlar, farklı sesli uzunlukları, ikizleşme ve durguları vardır. Buna göre söyleyişte de çok çeşitlenirler ve farklı anlam kazanırlar. Yazıda bu ayırım metnin bağlamından anlaşılmaktadır.
- Ünlemler birbiri ardına tekrarlanıp, çifter çifter söylendiğinde o ünlemler vasıtasıyla bildirilmek istenen duygunun gücünü emrin sertliğini, sessizliğini bildirir. Ünlemlerin ikizleşmesi, tekrarlanarak söylenmesinde belirli bir kurala uygunluk vardır.
- Ünlemler insanın konuşmasına duygulu bir görünüm sağlayıp, söyleyenin (konuşanın) gerçek davranışlarını ortaya koyar; edebî metinlerde bu görevi noktalama işaretleri ve metnin bağlamı üstlenir.

1.4. Gramer Özellikleri

- Morfolojik olarak ünlemler çekim ve yapım ekleri almazlar.
- Özellikleri bakımından bağımsız kelimelerdir ve ifade ettikleri anlam ve görevleri bakımından edatlardan ayrılırlar.
- Ünlemler genellikle basit, tekrarlanan sözler şeklinde kullanılırlar.
- Ünlemler adlaşabilirler. Adlaşan ünlemler ünlemsel özelliklerini kaybederek türlü duygusal hislerin adları hâline gelirler.
- Her çeşit hissin anlamlarına göre ünlemlerin ses uzunluğu da değişir.
- Ünlemler iletişimin bir şekli olmaktan ziyade dile ya da iletişime bir eşlik edici olarak görülür.

1.5. İmla Bakımından Özellikler

- Yazıda ünlemler ana cümleden ya bir virgülle ya da ünlem işareti ile ayrılırlar. Ünlem işaretinin kullanımı yazıda tek kullanılıyorsa kendilerinden sonra; bir sözle birlikte kullanılıyorsa, o sözden sonra konulması şeklindedir.
- Güçlü bir duyguya sahip ünlemlerin kendi içinde sıralanması yoluyla onların anlamı pekiştirilir; kendi içinde sıralanan bu ünlemlerin arasına kısa çizgi konulur.
- Ünlem işareti yazılı metinlerde ünlemi ayırt etmemizi sağlayan en önemli unsurdur.

1.6. Söz Dizimi Açısından Ünlemler ve Ünlemlerin Özellikleri

- Ünlemler kendi kendilerine ifade oluşturabilirler; dolayısıyla kendi başlarına söylenebilirler. Söz dizimsel olarak bağımsızdırlar.
- Bir ünlem tam bir cümleye eş değerdir.
- Ünlem olarak kullanılan sözcüklerin cümledeki yeri belli değildir. Bir cümle ünlemle başlayabilir, bitebilir. Ünlem cümlelerin içinde de geçebilir.
- Ünlemler bağlam bağımlıdırlar.
- Bir ünlem çoğu kez bir cümle yerini tutabilir ve söyleyişe göre bir cümle de ünlem gibi kullanılabilir. Ünleme anlam ve değer kazandıran söyleyiştir.
- Söz dizimi bakımından cümle dışı unsurdurlar. Bu yönüyle cümlelerin diğer öğelerini etkilemezler; aksine cümledeki diğer öğeler yardımıyla anlam özellikleri daha belirgin hâle gelir.

Tüm bu bilgiler ışığında ünlemleri şu şekilde tanımlayabiliriz: Konuşmanın vazgeçilmez unsurlarından olan ünlemler “insanın içten gelen çeşitli duygu ve heyecanlarını kendilerine özgü ses, şekil yapısı ile sahip olduğu vurgu ve tonlama aracılığıyla anlatan; konuşma anında yaygın olarak fiziki jest ve mimikler eşliğinde kullanılan; yazılı metinlerde kullanıldığı bağlam çerçevesinde anlam kazanan, geniş bir anlam kabiliyetine sahip insan sesleridir.

2. ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ ÜNLEMLERİN SINIFLANDIRILMASI

2.1. YAPILARINA GÖRE ÜNLEMLER

Ünlemleri yapıları bakımından üç grupta inceleyebiliriz: asıl ünlemler, ünlemleşen sözcükler ve birleşerek ünlemleşen karma yapılar.

2.1.1. ASIL ÜNLEMLER

Asıl ünlemler sözlük anlamı olmayan, bir duygunun ifadesi olan ve kullanıldığı bağlam içerisinde sahip olduğu vurgu, tonlama ile anlam kazanan, cümlede sadece ünlem görevinde kullanılan sözcüklerdir. Kendi başlarına anlamları bulunmayan bu sözcüklerden türemiş yapıları yeni sözcükler de oluşmamaktadır. Asıl ünlemler bu nedenle yapıları bakımından basit ve birleşik olarak sınıflandırılabilir.

2.1.1.1. Basit Yapıdaki Asıl Ünlemler

2.1.1.1.1. Bir Sesten Oluşan Ünlemler

Bu grupta yer alan ünlemlerin sadece ünlüden oluştuğu görülmüştür. Sadece iki örneğine rastladığımız bu ünlemler şu şekildedir:

2.1.1.1.1.1. Bir Ünlüden Oluşan Ünlemler

Bu bölümde iki ünleme rastlanmıştır: ä, o. Her iki ünlem de geniş bir duygu ifadesine sahiptir. Kullanıldıkları bağlam ve sahip oldukları vurgu ve tonlama ile farklı duyguların ifadesinde kullanılabilirler. “ä” ünlemi sadece olumsuz, “o” ünlemi ise hem olumsuz hem de olumlu duyguları ifade etmede kullanılmaktadır. Bu ünlemlere ait bilgiler aşağıda yer almaktadır:

2.1.1.1.1.1.1. Ä: Bu ünlemin Özbek Türkçesi metinlerinden tespit ettiğimiz örnekler kullanıldığı bağlam içerisinde “acıma, kinaye, korku şaşkınlık, telaş, ürkme” anlamları kazandığı görülmüştür.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerinde bu ünlemin “e” ünlemiyle aynı görüldüğü ve bu nedenle ayrı bir başlık altında ele alınmadığı düşünülebilir. Bununla birlikte Clauson’un seslenme ve sürpriz anlamıyla “a” şeklinde ele aldığı ünlemin bu ünlemlerle bağlantılı olabileceği de akıldan çıkarılmamalıdır (1972, s. 1).

Bu ünlemin Karahanlı Türkçesinde yer alan “a” şaşma ünlemiyle bağlantılı olduğu düşünülebilir. Buna göre Eski Uygur Türkçesinde seslenmek için kullanıldığı belirtilen bu ünlemin Divanü Lügati't-Türk'te şaşkınlık ifade eden ünlem olarak “a” şeklinde kullanımı tespit edilmiştir. Nalbant sözcüğün ses yansımaları ünlem olarak görüldüğünden bahsetmiştir (Nalbant, 2008, s. 265).

2.1.1.1.1.2. O: Birini çağırırken, onun dikkatini kendine çekmeyi bildiren ve “hay, hey, ey” şeklinde de ifade edilebilen bu ünlemin tespit edilen örneklerde “acıma, alay, beğenmeme, böbürlenme, çekinme, hoşnutluk, keyiflenme, kızgınlık, merak, sevinç, şaşkınlık, şevklendirme, tedirginlik, telaş, utanç, üzüntü” duygularını bildirdiği görülmüştür.

Clauson bu sözcüğün “bir çağırmanın cevabı olan ünlem” olarak kullanıldığını belirtir. Örn: Birisi “ya Muhammed” dediğinde karşıdaki cevaben “o” der. Bunun anlamı “buyrun” demektir (1972, s. 1). Gülensoy sözcüğün anlamsal genişliğini belirler nitelikte başına geldiği cümlenin anlattığı duyguyu belirttiğini ifade eder (2007, s. 609).

Bu ünlem Kıpçak Türkçesi eserlerinde yer almaktadır. Codex Cumanicus'ta “ey” şeklinde anlamlandırılan bu ünlem seslenme ünlemi olarak verilmiştir (Argunşah, Güner, 2015, s. 783). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde de “ooo!” şeklinde açıklanarak ünlem olarak verilmiştir (Toparlı, 2007, s. 203).

2.1.1.1.1.2. İki Sesten Oluşan Ünlemler

Bu grupta yer alan ünlemler “ünlü + ünlü, ünlü+ ünsüz ve ünsüz+ünlü” birleşiminden oluşmaktadır. En çok örneğe sahip olan ünsüz+ünlü birleşimindekilerdir. İki sestem oluşan ünlemler şunlardır:

2.1.1.1.1.2.1. Ünlü + Ünlü

2.1.1.1.1.2.1.1. İE: Taranan metinlerde sadece “şaşkınlık” bildirdiği örneğe rastlanmıştır.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu ünleme rastlanmamıştır.

2.1.1.1.1.2.2. Ünlü + Ünsüz

2.1.1.1.1.2.2.1. ĀH: Söyleyişte sahip olduğu tonlamaya göre çok farklı anlamlar da kazanan bu ünlemin “beğeni, dikkat çekme, keder, keyiflenme, özlem, ümit, üzüntü” gibi çeşitli duyguları ifade ettiği örnekler tespit edilmiştir.

Sözcüğün Arapça ve Farsçadan alıntı olduğuna dair görüşler mevcut olmakla birlikte köken bilgisi sözlüklerinde sözcükle ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır.

Sözcüğün ilk kez Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Karahanlı Türkçesi eserlerinden TIEM 73’te “feryat” anlamıyla yer alan “āh” bu kullanımda isim türünde bir sözcük olarak karşımıza çıkar, yani ünlem değildir (Ünlü, 2012, s. 26). Sözcüğün ünlem olarak ilk kez kullanımı Harezmi Altınordu Türkçesi dönemine rastlanmaktadır. Bu dönemde “āh” geniş bir kullanım alanına sahip olmuştur. “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde “āh” sözcüğünün Arapçadan geçtiğini “ah, yazık” anlamıyla ünlem olarak kullanıldığını belirten Ünlü farklı bir yazımla karşımıza çıkan “ah” ünleminin de “yazıklar olsun, yuh” anlamlarında kullanıldığını aktarır (Ünlü, 2012, s. 31). “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde de Farsçadan geçtiği belirtilen “feryad, acı, vaveyla” anlamındaki “ah” ve yine Farsçadan geçtiği belirtilen “yazık, ah, eyvah, vaveyla” anlamında kullanılan “āh” sözcüğüne rastlanmıştır (Ünlü, 2013, s. 18). Eski Anadolu Türkçesi’nde “acı ve üzüntü” ifade etmede kullanılan “ah” ünlemi (Tiken, 2004, s. 115) “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde de benzer şekilde “feryat, ah” anlamlarında Farsçadan alıntı bir sözcük olarak yer alır (Toparlı, 2007, s. 4). Görüldüğü üzere “ah” Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren Türkçenin tüm tarihî devirlerinde kullanılagelen bir sözcüktür.

2.1.1.1.1.2.2.2. EH: Bu ünlem sahip olduğu tonlama özelliğine göre “beğeni, dikkat çekme, keyiflenme, nefret, pişmanlık, şikâyet, üzüntü, yazıklanma” gibi hem olumlu hem de olumsuz duyguları bildirebilmektedir.

Köken bilgisi sözlüklerinde “eh” ünlemine ilişkin bir açıklama yer almamaktadır. Tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde de bu ünlem tespit edilememiştir.

2.1.1.1.1.2.2.3. ĀH: “Beğeni, korku” bildiren bir ünlemdir.

Ünleme dair köken bilgisi sözlüklerinde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

“Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde bu sözcük “ah, yazık (ünlem)” anlamıyla “āh” olarak geçer. Ayrıca bu dönemde “yazıklar olsun, yuh!” anlamında “ah” şeklinde de kullanıldığı görülür (Ünlü, 2012, s. 31). “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde ise “feryad, acı” ve “yazık, ah, eyvah” anlamında kullanılan ve Farsçadan geçtiği belirtilen “āh”ın “ah” ünlemiyle (Ünlü, 2013, s. 18) aynı olduğu düşünülebilir. Ancak yine de duygu ifade eden asıl ünlemlerin başka dilden alıntı olduğu düşüncesi bize doğru gelmemektedir.

2.1.1.1.1.2.2.4. İH: Taranan metin ve sözlüklerde “inanmama, öfke” bildirdiği örnekler bulunmaktadır.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu ünleme rastlanmamıştır.

2.1.1.1.1.2.2.5. İY: “Aaaaa, yok artık, olamaz” şeklinde ifade edilebileceği gibi “yazık, tüh, ayyyy” şeklinde de ifade edebileceğimiz bu ünlem “gayretlendirme, şaşkınlık” bildirmektedir.

Köken bilgisi sözlüklerinde bu ünleme rastlanmamıştır.

S. Ünlü bu ünlemi Karahanlı, Harezmi Altınordu ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde “iy” olarak geçtiğini belirtir ve “ey, ay” şeklinde seslenme sözü olarak ele alır (2012a, s. 336, 2012b, s. 272, 2013, s. 551). K. Tiken bu ünlemin Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde “iy/i” şeklindeki bir hitap ifadesi olduğunu, Türkiye Türkçesinde “ey” şeklinde ifade edilebileceğini ve “iy/i” şeklinin ise Farsça olduğunu belirtir (2004, s. 123). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde bu ünlem “ey hey” şeklinde seslenme edatı olarak yer alır (Toparlı, 2007, s. 117).

2.1.1.1.1.2.2.6. OH: Acı çekme kavram ve algılarını anlatmak için kullanılan bu ünlem “ahhhh” şeklinde ifade edilebilir. “Acı” bildirmek için kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir.

Gülensoy “sevinç, beğenme, hayranlık, rahatlama” gibi çeşitli duyguları belirttiğini ifade ettiği bu ünlemin “ōh (o uzun)” yansıma sözcüğü olduğunu söyler (2007, s. 617).

Ünlemin tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde kullanımına rastlanmamıştır.

2.1.1.1.2.2.7. OV: “Tehdit” bildirmede kullanılan bu ünlem köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde yer almamaktadır.

2.1.1.1.2.2.8. UH: “Pişmanlık, ürkme, yorgunluk” ifade etmek için kullanılan bu ünlem Türkiye Türkçesine “ah” olarak çevrilebilir.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu ünlemin kullanımına rastlanmamıştır.

2.1.1.1.2.3. Ünsüz + Ünlü

2.1.1.1.2.3.1. BĂ/ BĂ- Ă- Ă: Türkiye Türkçesine “e”, “be” şeklinde aktarabileceğimiz bu ünlem “alay” ifade eder. “ă” sesi uzatılarak söylendiğinde “itiraz” anlamı da katmaktadır.

Clauson bu sözcüğün Türkçenin ses yapısına uygun olmadığını ve sözcüğün “wā” şeklinde bir önek olabileceğini söyler. Sözcüğün Arapça bir haykırış olan “yazık” anlamındaki “wā” sözcüğünden veya Farsçadan geçmiş olabileceğini belirtir. Bu ünlem birinin söylediği şeye katılmama durumunda söylenen bir ünlem olarak açıklanır (1972, s. 291).

Tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu ünlem tespit edilememiştir.

2.1.1.1.2.3.2. BE/BE-E-/BE-Ă: “İnanmama” ifade eden “be” ünlemi sondaki “e” sesi uzatılarak söylendiğinde “meydan okuma” anlamı kazanırken “ă” sesiyle devam ettirildiğinde şaşkınlık anlamı yüklenmektedir.

Sözcüğün kökeni ile ilgili bir bilgiye rastlanmamış olup, tarihî Türk lehçelerinde kullanımı tespit edilememiştir.

2.1.1.1.2.3.3. XĂ: Bu ifade yer aldığı cümlede “alay, coşkunluk, gayretlendirme, hatırlama, kızgınlık, merak, öfke, şaşkınlık, telaş, yazıklanma” bildirir.

Köken bilgisi sözlüklerinde ünlemin kullanımı ile ilgili bir bilgi tespit edilememiştir. Karahanlı Türkçesinde “evet” anlamında “hää” (Ünlü, 2012, s. 288) olarak karşımıza çıkan bu ünlemin diğer tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde kullanımına rastlanmamıştır.

2.1.1.1.1.2.3.4. HÅ/HÅ-Å-Å: “Gayretlendirme, kızgınlık, razı olmama, şaşkınlık, uyarı” anlamlarının tespit edildiği “hå” ünlemi Türkiye Türkçesinde “hıh” şeklinde ifade bulmuştur. Sondaki “å” sesinin uzatılması ile “sevinç” duygusu ifade ettiği örneklere rastlanmıştır. “Özbek Tilinin İzahlı Lügati” adlı eserin 4. cildinde bu ünlemin “çağırma, müracaat bildirmek ve çağrıya cevap vermek için, sondaki ‘å’ sesi uzatıldığında şüphe, inanmama, kinayede bulunma, razı olmama, reddetme gibi anlamları ifade etmek için ve sevinç, heyecan gibi duyguların ifadesinde kullanıldığı” belirtilir (ÖTİL-4, 2008, s. 540).

2.1.1.1.1.2.3.5. HÄ: Taranan metinlerde bu ünlemin “coşkunluk, gözdağı verme, heyecan, kızgınlık, şaşkınlık” bildirdiği örneklere rastlanmıştır.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu sözcük tespit edilememiştir.

2.1.1.1.1.2.3.6. HO: “kü” enklitiği ile birleşerek “kızgınlık” ifade etmektedir.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait metinlerde bu ünleme rastlanmamıştır.

2.1.1.1.1.2.3.7. KE: Bu ifadenin “merak ve meydan okuma” bildirerek ünlemleştirdiği örnekler tespit edilmiştir.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu sözcüğe rastlanmamıştır.

2.1.1.1.1.2.3.8. VÅ: “Dikkat çekme, sevinç, uyarı” bildiren bu ünlem Türkiye Türkçesinde “aman ha, eyvah, vay/vaaay, vah” şeklinde ifade bulur. “vå” tek başına ünlem olarak kullanılabildiği gibi başka unsurlarla da ünlem görevinde kullanılabilmektedir. “vå dâriğ, vå dâriğå, våey, våh, våhâsrâtå” bu kullanıma örnek gösterilebilir.

Clauson bu ünlemin Türkçenin ses özelliklerine uygun olmadığını ve bu nedenle “wa”nın Farsça ya da Arapçada kullanılan “vah, yazık, tüh” anlamlarında bir ünlem olan ‘wā’ dan alıntı olduğunu belirtir. Bu ünlem acıdan duyulan sıkıntının ifadesinde ya da bir şeye karşı olmayı, inkâr etmeyi bildirmede kullanılır (1972, s.

291). Gülensoy acıma ve şaşma bildirdiğini söylediği bu ünlemin yansıma söz olduğu görüşündedir (Gülensoy, 2007, s. 1010).

Divanü Lügati't-Türk'te "vā" ünlemi muhatabın bir iş emretmesine karşı inkâr ünlemi; üzüntüden duyulan acıyı anlatan bir ünlem" olarak geçer: "Vā nē tir sen [(söylediğini reddederek) ne diyorsun?]" (Ercilasun- Akkoyunlu, 2014, s. 440-938). Mehmet Vefa Nalbant bu ünlemin Divanü Lügati't-Türk'te Kaşgarlı tarafından belirtilen ilk anlamının "inkâr" olduğu için cevap ve ret ünlemleri içerisinde ele alındığını ifade eder. Kaşgarlı'nın bu ünlem için "acı, kaygı" anlamlarını da taşıdığı yönünde bilgi verdiğini belirten Nalbant inkâr anlamı yanında duygu da ifade etmesi yönüyle bu ünlemi içe dönük ünlemler arasında ele alır (2008, s. 268-269). "Karahanlı Türkçesi Sözlüğü"nde "va" olarak geçen bu sözcük için "vay anlamında söz söyleyen veya emreden kimsenin emrini inkâr yerine bir söz" şeklinde açıklama yapılmıştır (Ünlü, 2012, s. 913). "Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü"nde bu sözcük yer almaz. "Çağatay Türkçesi Sözlüğü"nde ise Farsçadan geçtiği belirtilen "vā" şeklindeki bu sözcük için "vah, yazık!" ve "uzaklaştırmak, götürmek" açıklamaları yapılmıştır (Ünlü, 2013, s. 1202). "Kıpçak Türkçesi Sözlüğü"nde bu sözcük yer almaz.

2.1.1.1.1.2.3.9. VÄ: "e"si uzatılarak söylenen bu ünlem bir şeyin, bir kimsenin veya bir hareketin belirlenen ölçünün altında olduğunu, övülen özellikte olmadığını belirtir yani alay ve küçümseme bildirir. Bu ünlem aynı zamanda şaşkınlık anlamı da taşır.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde bu ünlem tespit edilememiştir.

2.1.1.1.1.2.3.10. YĀ: Bu ünlem "merak, şaşkınlık" bildirmektedir. "yā ʾallāh, yāpirāy, yā tävbā" gibi başka unsurlarla birlikte de ünlem görevinde kullanımlarına rastlanmıştır.

Clauson bu ifadenin hem ünlem hem de seslenme olarak kullanıldığını söyler. Ona göre 'ya' Arapçadaki anlamıyla "o", Farsçadaki anlamıyla "veya" şeklinde ifade edilir ve çağdaş Türk lehçelerinde her iki anlamda da kullanılmaktadır. Hakaniye Türkçesinde 11. yy. da Kutadgu Bilig'de yer alan "ya" sözcüğü Clauson'a göre "veya (or)" anlamında kullanılmakta ve Farsçadan bir sözcük olarak

değerlendirilmektedir. Yine aynı eserde verilen bilgiye göre Kaşgarlı'nın DLT'de "sözcüklerin metinde bir kez geçmesi onun alıntı olduğunu gösterir" yönündeki ifadesine rağmen bu sözcüğün alıntı olup olmadığı kesin değildir. DLT'de geçen "ya" sözcüğü tek örnektir (hapax), inkâr bildirir. Uygurcadaki "ya amtı amrak oğlanlarım (şimdi, benim sevgili çocuklarım)" örneğindeki "ya" ise bir seslenmedir inkâr bildirmez (1972, s. 869)".

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde 'ya' ünlem olarak geçer (Caferoğlu, 2015, s. 278). Divanü Lügati't-Türk'te İsim adlı eserinde M. V. Nalbant bu ünlemin "va" ünleminin anlamını verdiğini yani "karşı çıkma, acı, kaygı" bildirdiğini ve DLT'de bu ünlem için " 'va' gibi bir inkâr edatı" olduğu şeklinde bilgi verildiğini belirtir (2008, s. 269). Karahanlı, Harezmi Altınordu ve Çağatay Türkçesi metinlerinde bu ünlem "ya" ve "yā" şekillerinde "ey" seslenme sözü gibi kullanılmaktadır (Ünlü, 2012, s. 918; Ünlü, 2012, s. 650; Ünlü, 2013, s. 1216). DLT'de bu ünlem için "'vā' gibi inkâr ünlemi" olduğu denmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014, s. 440-939). Eski Anadolu Türkçesinde Tiken bu ünleme dair iki farklı başlık açar. Bunlardan biri Arapçadan alıntı olan 'yâ' hitap ünlemidir, 'ey' anlamında kullanılır. Diğeri ise Farsçadan alıntı olan 'ya' daha çok tek başına ve tekrarlı şekilde bağlaç olarak kullanıldığı görülen 'ya'dır ve nadir olarak ünlem olarak kullanılır. Ünlem örneğinde "peki!, yani!, ne dersin!" anlamlarında gerçek olmayan soru cümlesini açıklama yapma ve soru ifadesini pekiştirir, "peki!, madem öyle!" anlamlarında, gerçek soru cümlesindeki merak ve sorma ifadesini pekiştirir (2004, s. 130-131). "Kıpçak Türkçesi Sözlüğü"nde Arapçadan alıntı 'ey', 'hey' anlamında bir ünlem edatı olarak yer alır (Toparlı, 2007, s. 305).

2.1.1.1.3. Üç Sesten Oluşan Ünlemler

Bu bölümde ele alabileceğimiz ve "ünlü+ünsüz+ünlü" ve "ünsüz, ünlü, ünsüz" birleşiminden oluştuğunu tespit ettiğimiz ünlemler şu şekildedir:

2.1.1.1.3.1. Ünlü + Ünsüz + Ünlü

2.1.1.1.3.1.1. **İBİ:** "Heyecan, merak, yalvarma" gibi duyguları dile getiren bu ünlem Türkiye Türkçesinde "vay, ya, gerçekten mi, öyle mi, hadi ya, ya" şeklinde ifade edilebilir.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu ünleme rastlanmamıştır.

2.1.1.1.3.1.1.2. İYE/İYYE: “Şaşkınlık” bildiren bu ünlemin “iyi, iye, iyyä” şeklinde söylenişleri de vardır.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk Lehçelerine ait sözlüklerde bu ünleme rastlanmamıştır.

2.1.1.1.3.1.1.3. OHO: “Şaşkınlık” bildirmek için kullanılan bu ünlemin köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde kullanımına rastlanmamıştır.

2.1.1.1.3.2. Ünsüz + Ünlü + Ünsüz

2.1.1.1.3.2.1. CİM: “Susmak, durmak; sessiz olmak, sessizleşmek, sessizlik” ile “sakinleşmek, susturulmak (ses, bağırtı, gürültü vb. için)” anlamlarında kullanılan bu ifadenin ünlemeleştiği cümlelerde gizli bir uyarı ve korkutma anlamı da bulunmaktadır. Tespit edilen örneklerde “gözdağı verme, uyarı” bildirdiği örneklere rastlanmıştır.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait eserlerde bu sözcüğe rastlanmamıştır.

2.1.1.1.3.2.2. XÄH: “Hayıflanma, hoşnutluk” bildiren bu ünlemin köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde kullanımına rastlanmamıştır.

2.1.1.1.3.2.3. XÄP: Bu ünlem “cim, äyä” ünlemleri gibi kişiyi sessiz olmaya çağırmak amacıyla kullanılır ve Türkiye Türkçesinde “şiiişşş, sessiz, hop” şeklinde ifade edilebilir. Taranan metinlerde “uyarı” bildirdiği örneklere rastlanmıştır.

Köken bilgisi sözlüklerinde uyarı amacıyla kullanılan “hop” ünleminin bu ünleme bağlantılı olduğu düşünülebilir. Tuncer Gülensoy “hō” yansıma köküne dayandırdığı “hop” ünlemini “uyarma amacıyla çıkarılan ses” olarak anlamlandırır (2007, s. 411).

2.1.1.1.3.2.4. XOB: Taranan metinlerde bu ünlemin “kızgınlık” ifade etmek için kullanıldığı görülmüştür.

Bu ünlem köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk Lehçelerine ait sözlüklerde tespit edilememiştir.

2.1.1.1.1.3.2.5. XOP: Taranan metinlerde ünlemin “sitem” bildirdiği bir örneğe rastlanmıştır.

Tuncer Gülensoy’un “ho” yansıma kökünden geliştiğini söylediği ve “uyarma amacıyla çıkarılan ses” olarak anlamlandırdığı “hop” ünleminin bu ünlemle şekilde benzerlik taşıdığı görülür (2007, s. 411). Ortak bir yansıma kökten geliştiğini söyleyebileceğimiz bu iki ünlemin anlamca farklılığının nedeni sahip oldukları tonlama ve kullanıldıkları bağlam gereği olmalıdır.

Tarihî Türk Lehçelerine ait sözlük ve gramerlerde tespit edilememiştir.

2.1.1.1.1.3.2.6. HEH: “Kızgınlık” bildirdiği örnekleri tespit edilen bu ünlem Türkiye Türkçesinde “hıh” şeklinde ifade edilebilir.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu sözcük tespit edilememiştir.

2.1.1.1.1.3.2.7. HÄH: Bu ünlemin “hayıflanma, kızgınlık” bildirdiği örneklere rastlanmıştır. Sonda yer alan “h” sesi kuvvetlendirme işlevinde olmalıdır. Türkiye Türkçesinde “vah” şeklinde ifade edilebilir.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlük ve gramerlerde bu sözcük tespit edilememiştir.

2.1.1.1.1.3.2.8. HOP: Bu ünlem “sitem” anlamı taşımaktadır. Türkiye Türkçesinde “hadi, tamam” şeklinde ifade edilebilir. “xop” ünlemiyle aynı anlamda kullanıldığı görülen bu ünlemin kökeni hakkında Tuncer Gülensoy “ho” yansıma sözcüğünden geliştiğini belirtir. Tuncer Gülensoy bu ünlemin “uyarma amacıyla çıkarılan ses” olarak geliştiği yönünde bilgi verir.

2.1.1.1.1.3.2.9. HO-OV: Ünlemin “gözdağı verme” bildirdiği örneklere rastlanmıştır. “Hooop” şeklinde Türkiye Türkçesine çevrilebilir.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu ünlemin kullanımı tespit edilememiştir.

2.1.1.1.1.3.2.10. HOY: “Kızgınlık, şaşkınlık” bildiren bu ünlemin köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde kullanımı tespit edilememiştir.

2.1.1.1.1.3.2.11. HUH: Türkiye Türkçesinde “hıh” şeklinde anlamlandırabileceğimiz bu ünlemin “kızgınlık” ifade ettiği örneklere rastlanmıştır.

Köken bilgisi sözlüklerinde tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu ünleme rastlanmamıştır.

2.1.1.1.1.3.2.12. HUV: ‘Hu’ ile aynı anlamda yani beddua, sövme ifade eden söz ve ibareler ile birlikte kullanılarak “güçlü öfke, kin, nefret” duygularını bildirmede kullanılır. Bu ifade aynı zamanda genellikle kadınlar ve kızlar arasındaki konuşmalarda birinin çağrısına cevap verme mahiyetinde kullanılmakta, şaşkınlık da ifade edebilmektedir (ÖTİL-5, 2008, s. 555). Taranan metinlerde ünlemin “ilenme, öfke, şaşkınlık” bildirdiği örnekler tespit edilmiştir. Bu ünlem Türkiye Türkçesine “tüüü, hay, ey” şeklinde çevrilebilir.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait metinlerde bu ünleme rastlanmamıştır.

2.1.1.1.1.3.2.13. VÂH: “Ah, vah” anlamlarındaki bu ünlem “dikkat çekme” amacıyla kullanılmaktadır.

Gülensoy bu ünlemin “şaşma, acıma” bildiren “*vā” yansıma sözcüğüne “h” eki getirilerek oluştuğu görüşündedir (Gülensoy, 2007, s. 1010).

“Karahanlı Türkçesi Sözlüğü”nde bu ünleme rastlanmaz. Harezmi Altınordu Türkçesi döneminde Farsçadan alıntı bir sözcük olarak verilen “vāh (vah)” (Ünlü, 2012, s. 643) için “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde iki ayrı başlık altında açıklama verilmiştir: Arapçadan alıntı olduğu belirtilen “vāh” ünlemi “vah!, yazık!” olarak anlamlandırılırken Farsçadan alıntı olduğu söylenen “vaḥ” ünlemi için “ne güzel ne acayip şey!” yerine kullanılan ünlem, doğru, düzgün” açıklaması yapılmıştır (Ünlü, 2013, 1203). Tiken Eski Anadolu Türkçesinde “vah” olarak ifade edilen bu ünlemin Arapça asıllı olduğunu fakat Türkçeye Farsçadan geçtiğini bildirir. Bu ünlemin EAT’de acı ve üzüntü ifade eden örneklerine rastlanmıştır ve tekrarlı şekilde de kullanılabilir (2004, s.130).

2.1.1.1.1.3.2.14. VEY: Türkiye Türkçesinde “vaaayyy” şeklinde ifade edebileceğimiz ve “hayran olma, şaşkınlık, razı olmama” duygularını bildiren bu ünlemin taranan metinlerde “şaşkınlık” bildirdiği örneklere rastlanmıştır.

Köken bilgisi sözlüklerinde bu ünlemlerle ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır.

“Karahanlı Türkçesi Sözlüğü” ile “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde yer almayan bu ünlem “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde Farsçadan alıntı bir ünlem olarak “vey, ey” şeklinde anlamlandırılmıştır (Ünlü, 2013, s. 1213).

2.1.1.1.1.3.2.15. VÄH: Birini korkutmak için aniden ve fark ettirmeden söylenen bir ünlemdir. Türkiye Türkçesinde “be(h) ~bö(h)” şeklinde de karşımıza çıkan bu ünlemin metinlerde “gözdağı verme” amacıyla kullanıldığı tespit edilmiştir.

Köken bilgisi sözlüklerinde bu ünlemlerle ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır.

Karahanlı ve Harezmi Altınordu metinlerinde rastlamadığımız “veh” ünlemi Çağatay Türkçesi metinlerinde “yazık” anlamıyla yer alır (Ünlü, 2013, s. 1210).

Bu örnekler dışında bu yapıda yer alan bazı ünlemlerin sonundaki akıcı ve sürekli ünsüzlerin kuvvetlendirme maksadıyla uzun telaffuz edildiği örnekler bulunmaktadır. Ses özellikleri bakımından burada değerlendirmeyi uygun bulduğumuz bu ünlemlere ait örnekler şunlardır:

2.1.1.1.1.3.2.16. BUV(-V): “Beğenmeme” bildirdiği bir örneğe rastlanmıştır.

Köken bilgisi sözlüklerinde tarihî Türk lehçelerinde bu sözcüğün kullanımına rastlanmamıştır.

2.1.1.1.1.3.2.17. HİM(M): “Özbekçe Sözlük”te sahip olduğu tonlamaya göre “şaşkınlık, şüphe, inanmama, kinayede bulunma, küçümseme, iğneleyici söz söyleme; fikrini ifade ederken zorlanma, tereddüt etme, tutulma/duraksama ve bir şeyi anlama, ondan hoşnut olma ve memnun olma (ÖTİL-5, 2008, s. 530)” gibi farklı anlamlar ifade ettiği belirtilen bu ünlemin “hoşnutluk, hoşnut olmama, şaşkınlık, şüphe” bildirdiği kullanımlarına rastlanmıştır.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu ünleme rastlanmamıştır.

2.1.1.1.1.3.2.18. TİS(S): Bu ünlem ses çıkarmamaya veya yavaş konuşmaya teşvik etmek için kullanılır. Kullanımını tespit ettiğimiz örneklerde “uyarı” ifade ettiği görülmüştür.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihi Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu ünlemin kullanımına rastlanmamıştır.

Bu grup içerisinde yer alan bazı örneklerde yine kuvvetlendirme maksadıyla ünlemin ünlüsünün bazen aynen bazen de değiştirilerek tekrarlandığı örnekler bulunmaktadır. Bunlar da bu grubun içerisinde değerlendirilmiştir.

2.1.1.1.1.4. Dört Sesten Oluşan Ünlemler

Bu bölümde sadece “ünsüz + ünlü + ünsüz+ünsüz” birleşiminden oluşan ünlümlere rastlanmıştır.

2.1.1.1.1.4.1. Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünsüz

2.1.1.1.1.4.1.1. XÄYT: Bu ünlem “gayretlendirme” ifade etmektedir.

Köken bilgisi sözlüklerinde de tarihi Türk lehçelerine ait sözlüklerde de kullanımını tespit edilememiştir.

2.1.1.1.1.4.1.2. POŞT: Bir nevi uyarı anlamında olan bu ünlem insanların yoldan çekilmelerini sağlamak için ve erkeklerin yabancı birinin avlusuna girdiklerinde, kadınları gizlenmeleri hususunda uyarmak amacıyla kullanılır (ÖTİL-3, 2007, s. 331). Tespit edilen örneklerde de “uyarı” bildirdiği görülmüştür.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihi Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu sözcük tespit edilememiştir.

2.1.1.2. Birleşik Yapıdaki Asıl Ünlemler

2.1.1.2.1. İki Ünlemin Birleşmesiyle Oluşan Birleşik Yapılı Ünlemler

2.1.1.2.1.1. ÅBBÅ (å + bå): “Hay Allah, yazık, tüh” şeklinde ifade edilebilen ve yazıklanma bildiren bu ünlem “alay, beğeni, çaresizlik, hayıflanma, kaygı, kızgınlık, şaşkınlık, şikâyet, yazıklanma, yerinme” gibi olumsuz duyguları bildirmede kullanılmaktadır.

Sir Gerard Clauson ‘åbbå’ ünlemine acı çeken bir insanın çıkardığı ses, haykırış olarak tanımlar ve Hakaniye Türkçesinde Kaşgarlı Mahmud’un bu sözcüğü “ava” şeklinde sözlüğüne aldığını, sözcüğün Arapça “wāwayli”ye eşit olduğunu söyler (Clauson, 1972, s. 5). Tuncer Gülensoy Ch. Cymeodis’in Yunanca ‘aba’dan alıntılandığı ve A. Tietze’nin de bu görüşü aynen naklettiğini belirtir. Sözcüğün Eski Türkçe ve Orta Türkçede kullanıldığını DLT’te “awa” şeklinde “acımak bildiren bir söz olarak geçtiğini belirten Gülensoy, Cymeodis ve Tietze’nin sözcüğün Yunancadan alıntılandığı yönündeki görüşlerini reddeder (Gülensoy, 2007, s. 44). Sözcüğün kökeni üzerine Semra Alyılmaz farklı bir bakış açısıyla yaklaşır. Dede Korkut’ta geçen “korku, hayret, şaşma bildiren ‘boy, booy! (Eyvah!, Hayret)” ünleminin kökenini Eski Türkçedeki “bod” sözcüğüne dayandıran Alyılmaz, sözcüğün tarihsel süreçte fonetik değişim geçirdiğini ve “abo, abu, bo, bu” ve türevlerinin kökeninin Türkçe “boy < bod < bod” sözcüğüne dayandığını belirtir. Alyılmaz, Dede Korkut’ta “ey halk, ey insanlar, ey ahali” anlamlarında kullanılan bir seslenme ögesi olan bu sözcüğün bugün Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında Dede Korkut’taki şekil ve anlamıyla kullanıldığını dile getirir. Sözcüğün zamanla seslenme anlamını yitirip “hayret, şaşkınlık, kaygı, korku, ürperti vd.” bildiren bir ünlem olarak “boy, bo, boōy, bov, bōy, buy, booy, bov” şekillerinde kullanıldığını ifade eden Alyılmaz, “abo” ve “abu” seslenmelerini “a+bo” ve “a+bu” yapılarının birleşimine bağlamaktadır. Bu iki sözcüğün oluşumunda yer alan “a”nın cümlelerde seslenmeler ile birlikte kullanılarak onları kuvvetlendiren ve şaşma, hatırlama, sevinme, acıma, üzüme, kızma vb duyguların anlatımına güç kazandıran bir ünlem olduğunu belirtir (Alyılmaz, 2015, s. 1416-1421).

DLT’de “awa” şeklinde geçen ve “üzüntü belirten bir ünlem” olarak anlamlandırılan bu sözcüğün DLT’te “awa awa” şeklinde “bir şeyden acı duyulunca kullanılan ünlem” olarak örneği de bulunmaktadır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014, s. 564). Karahanlı Türkçesinde “awa” şeklinde geçen bu ifadeyi Suat Ünlü “acıma bildiren bir edat” olarak tanımlar (2012, s. 75). Sözcüğün sadece Karahanlı Türkçesi döneminde kullanımı tespit edilebilmiştir.

2.1.1.2.1.2. ÅXÅ (å + xå): Beklenmeyen bir olaya şaşırma ifade eden bu ünlemin “hoşnutluk” anlamı kazandığı da görülmüştür.

“âhâ” ünleminin kökeni üzerine yapılmış net bir açıklamaya rastlanmamakla birlikte T. Gülensoy “İşte burada” anlamındaki bu sözcüğü “â+ha” şeklinde ele alır (Gülensoy, 2007, s. 58). Sözcüğün kökeninin DLT’te geçen ve şaşkınlık bildiren “a”¹¹ ünlemiyle ilgili olduğu düşünülebilir (Ercilasun, 2014, s. 538). Tarihî Türk lehçelerinde yukarıda belirtilen anlam ve şekilde kullanımına rastlanmamıştır.

2.1.1.2.1.3. EBİY (ey + biy): “Merak” bildiren bu ünlemin, kesin olmamakla birlikte, “ey” ve “biy”in birleşimi yoluyla oluştuğu söylenebilir. Taranan eserlerde bir yerde rastlanan bu ünlemin Özbek Türkçesi sözlüklerinde de yer almadığı görülmüştür. Bu durum ünlemin konuşma dilinde kullanıldığı ya da ağız özelliği olduğu şeklinde değerlendirilebileceğini göstermektedir.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerinde de bu ünlemin kullanımına rastlanmamıştır.

2.1.1.2.1.4. EHE (e + he): “Beğenmeme” anlamındaki bu ünlem Türkiye Türkçesinde “ıyyy” şeklinde anlamlandırılabilir.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerinde bu ünlem tespit edilememiştir.

2.1.1.2.1.5. EHÄ (e + hä): “Gerçekten mi, aha; yok be ...” gibi çevrilebilecek bu ünlem yer aldığı bağlama göre “şaşkınlık” bildirmektedir.

Köken bilgisi sözlüklerinde kökeni tespit edilemeyen bu ünleme tarihî Türk lehçelerinde de rastlanmamıştır. “e” ve “hä” ünlemlerinin birleşmesiyle oluşmuş olmalıdır.

2.1.1.2.1.6. EVÅH (ey + vÅh): “Dikkat çekme” amacıyla kullanılan bu ünlemin “ey” ve “vah”ın birleşmesiyle oluştuğunu söyleyebiliriz. Köken bilgisi sözlüklerinde ve Özbek Türkçesi sözlüklerinde olduğu gibi tarihî Türk lehçelerine ait eserlerde de bu ünlem tespit edilememiştir.

2.1.1.2.1.7. ÄHÄ/ Ä-HÄ (ä + hä): Bu ünlem “alay, gayretlendirme, heyecan, şaşkınlık” bildirir.

¹¹ Ercilasun, Akkoyunlu (2014). “Kâşgarlı Mahmud Divanu Lügati-t-Türk”, TDK, Ankara, s.538.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu ünlem tespit edilememiştir. İfade ettiği anlamdan ve metinlerdeki kullanımından yola çıkarak “ä” ünlemine “-hä” kuvvetlendirme ifadesinin eklenmesiyle oluştuğu söylenebilir.

2.1.1.2.1.8. OLÄY: Genellikle kadınlar arasındaki konuşmalarda karşılaşılan bu ünlem hatalı bir iş veya davranış sebebiyle yaşanan heyecanı ifade etmek için kullanılır (ÖTİL-5, 2008, s. 147). Bu ünlem “Aman Tanrım, aman Allahım, ayyyyy” şeklinde anlamlandırılabilir. Taranan metinlerde “tedirginlik” bildiren örneklere rastlanmıştır.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde bu sözcük tespit edilememiştir.

2.1.1.2.1.9. VÄEY (vå + ey): Derin bir elem veya aşırı bir zevk, neşe gibi duyguları karşıladığı ifade ettiği belirtilen ünlemin sadece “beğeni” ifade ettiği örneğe rastlanmıştır.

Ünlemin “vå (<*vay)” ünlemi ile “ey” seslenmesinden oluştuğu düşünülebilir. Bu ünlemlerle ilgili açıklamalara ilgili bölümlerde yer verildiği için burada tekrarlanmayacaktır.

Tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu sözcüğe rastlanmamıştır.

2.1.1.2.1.10. VÄYBOY [vây + bo(y)]: “Aman Allahım” şeklinde çevirebileceğimiz bu ünlem “kaygı, telaş” bildirmektedir.

Köken bilgisi sözlüklerinde bu ünlemle ilgili bir bilgi tespit edilememiştir. Ancak bu ünlem “vây” ve “bo(y)” ünlemlerinin art arda söylenmesi ve birleşip kalıplaşması sonucu oluşmuş olmalıdır. Özbek Türkçesinde ufak ses değişmeleriyle her iki unsur da ünlem olarak yer almaktadır. Ünlemi oluşturan unsurlardan “vây” ünleminin kökeni ve tarihî Türk lehçelerindeki kullanımına dair bilgiye ilgili bölümde yer verildiği için burada ele alınmayacaktır¹². Köken bilgisi sözlüklerinde “boy” ünleminin kullanımına dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

¹² Bknz. s. 158.

Tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu ünleme ve ünlemi oluşturan “vây” ve “boy” ünlemlerine dair bir kullanım tespit edilememiştir.

2.1.1.2.2. Tekrar Grubuyla Oluşan Birleşik Yapılı Ünlemler

2.1.1.2.2.1. ÅH-VÅH: Sadece olumsuz duyguların ifadesinde kullanılan bu ünlem cümleye “üzüntü” anlamı katar. Bu ünlem yapısı itibariyle derecelendirme yapar, kullanıldığı örnekte üzüntünün fazlalığını göstermesi itibariyle üzüntüyü derecelendirmektedir.

“åh” ve “våh” ünlemlerinden meydana gelen basit iki ünlemin ikileme yapısında kullanılmasından oluşmuştur. Kökenleri ile ilgili bilgiye “åh” ve “våh” başlıkları altında değinilmiştir.

Ünlemin tarihî Türk lehçelerinde kullanımı tespit edilememiştir.

2.1.1.2.2.2. BÅY-BOY: “Vaaayyy” şeklinde ifade edebileceğimiz bu ünlemin tespit edilen örnekte “hayranlık” bildirdiği görülmüştür.

Sözcükle ilgili köken bilgisi sözlüklerinde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

“Karahanlı Türkçesi Sözlüğü” ve “Harezmi Türkçesi Sözlüğü”nde tespit edilemeyen bu sözcük Çağatay Türkçesi döneminde “hay hay, peh peh” olarak da çevirebileceğimiz “aferin” anlamı ifade eden bir sözcük grubu olarak “bay bay” şeklinde kullanılmaktadır (Ünlü, 2013, s. 109).

2.1.1.2.2.3. BÄY-BÄY: Farklı tonlamalarda söylenişine göre farklı anlamlar kazanan bu ünlemin anlam yelpazesi geniştir. Kullanıldığı cümlede “aşağılama, beğeni, beğenmeme, şaşkınlık, şikâyet” bildiren “bä-bäy” ünlemi Türkiye Türkçesinde “vay vaaay” olarak ifade bulur.

Köken bilgisi sözlüklerinde bu ünleme ait bir bilgiye rastlanmamıştır.

Karahanlı ve Harezmi Altınordu dönemlerinde bulunmayan bu sözcük, Çağatay Türkçesi döneminde “hay hay, peh peh” anlamında beğenme ifadesi olarak “bay bay” şeklinde karşımıza çıkar (Ünlü, 2013, s. 109). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde bu sözcük yer almamaktadır.

2.1.1.2.2.4. EH-HE: “Umut” bildiren bir ünlemdir. Türkiye Türkçesinde “hehhey” şeklinde ifade edilebilir.

Özbek sözlüklerinde rastlanmayan bu ünlem konuşma dili ve ağızlarda kullanılıyor olmalıdır. Köken bilgisi sözlüklerinde de tespit edilemeyen bu ünleme tarihî Türk lehçelerinde de rastlanmamıştır.

2.1.1.2.2.5. XÄY-XÄY: “Coşkunculuk, dikkat çekme” bildirir. Türkiye Türkçesinde “hey hey, hay hay, peki” şeklinde aktarılabilir.

Ünlemin köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde kullanımına rastlanmamıştır.

2.1.1.2.2.6. HÄY, HÄY: Bu ünlemin kinaye ve kızgınlık bildirdiği örneklere rastlanmıştır. Türkiye Türkçesinde “hay hay, aman aman” şeklinde aktarılabilir.

T. Gülensoy Türkiye Türkçesinde “hay hay” şeklinde ifade edebileceğimiz bu ünlemin yansıma bir söz olduğunu ve “isteyerek, seve seve” anlamlarında onama bildirdiğini belirtir (Gülensoy, 2007, s. 407).

Çağatay Türkçesi metinlerinde rastlanan “vay, eyvah” anlamında ve yas tutan kimsenin iniltisini ifade etmede kullanıldığı belirtilen “hây-hây” ünleminin yanı sıra bu dönemde “tenbih, acele etme, çabuklaştırma” amacıyla “hızlı hızlı, çabuk çabuk” anlamında “hay hay” ünleminin de kullanımına rastlanır (Bodrogligeti, 2001, s. 333; Ünlü, 2013, s. 451). Ayrıca bu ünlem “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde atı harekete geçirmek için söylenen bir ünlem olarak geçmektedir (Toparlı, 2007, s. 94).

2.1.1.2.2.7. HÄXÄ-XÄHÄ: Taranan metinlerde bu ünlemin “alay, şaşkınlık” anlamı yüklendiği tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde “doğru doğru” ya da “Allah Allah” şeklinde ifade edilebilir.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu sözcük tespit edilememiştir.

Yukarıdaki örneklere ek olarak “hähhä” örneğinde tekrarlama esnasında ünlemin hem ses hem de hece tekrarıyla kuvvetlendirildiği görülmektedir. Aynı sebepten ötürü “ho-ho-o” örneğinde de son ses “o” nun uzatıldığı görülür.

2.1.1.2.2.8. HÄ- HÄ: Bir iş veya harekete çağırma ve bunun üzerinde ısrar etme anlamlarında kullanılan bu ünlem “haydi, çabuk, hadi ama” şeklinde ifade edilebilir. Tespit edilen örneklerde bu ünlemin “gayretlendirme” bildirdiği görülmüştür.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu ünlem tespit edilememiştir.

2.1.1.2.2.9. HÄHHÄ: “Allah Allah” şeklinde ifade edebileceğimiz bu ünlem “şaşkınlık” belirtir. Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu sözcük tespit edilememiştir.

2.1.1.2.2.10. HO-HO-O: “Çok şaşırma, hayret etme” bildiren bu ünlemin Türkiye Türkçesindeki ifadesi “oooohoooo” şeklindedir.

Ünlemin köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde kullanımı tespit edilememiştir.

Aşağıda yer alan örneklerde de ses tekrarının üç kez yapıldığı görülmektedir. Bu anlam değiştirme veya ünlemin anlamını kuvvetlendirme nedeniyle olmalıdır.

2.1.1.2.2.11. OY-BÄY (oy + bÄy): “Telaş” bildiren bu ünlem Türkiye Türkçesinde “eyvah” şeklinde ifade bulur.

Ünlemin köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde kullanımına rastlanmamıştır.

2.1.1.2.2.12. VÄY-VÄY: “Acı, ağrı, alay, dikkat çekme” bildiren bu ünlem Türkiye Türkçesinde “ahh, vay vay, vah vah” şeklinde ifade edilir.

Köken bilgisi sözlüklerinde yer almayan bu ünlem ikileme yoluyla oluşmuş olmalıdır. İkilemeyi oluşturan “vÄy” ünlemi Özbek Türkçesinde sıkça kullanılan ünlemlerden biri olup kökeni hakkında bilgi ilgili bölümde verilmiştir.

Sadece “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde tespit edebildiğimiz “vay vay” ünlemi “vah vah, naliş, hasret etme, inleme, feryat” olarak anlamlandırılmıştır (Ünlü, 2012, s. 1208).

2.1.1.2.2.13. VĀY-VUY: Beğeni ifade eden bu ünlem Türkiye Türkçesine “vaaaaayyy” şeklinde aktarılır. Ünlem ‘vây’ ve ‘vuy’ ünlemlerinin tekrarlanmasıyla oluşmuştur.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerinde ünlemin bu şekilde birleşik kullanımına rastlanmamıştır. Ünlem “vây” ve “vuy” ünlemlerinin birleşmesinden oluşmuş olmalıdır.

2.1.1.2.2.14. VĀY-BO: Şaşkınlık bildiren bu ünlem “aaaa” şeklinde ifade edilebilir. Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu ünlemin kullanımına rastlanmamıştır. “vây” ve “bo” ünlemlerinin birleşmesinden oluşmuş olmalıdır.

Bu grupta yer alan ünlemlerden bazıları ünlemin üç kez tekrarlanması ile oluşmaktadır. Aşağıda yer alan ünlemler bu şekilde oluşmuştur.

2.1.1.2.2.15. ĀH-ĀH-ĀH: Tespit edilen örneklerde bu ünlemin “sevinç” ifade ettiği görülmüştür.

Bu ünlem “âh” ünleminin tekrarlanmasıyla oluşmuştur. Bu nedenle “âh” ünleminin kökeni üzerinde söylenenler bu ünlem için de geçerlidir.

Bu ünlem köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde tespit edilememiştir.

2.1.1.2.2.16. XE-XE-XE: Keyiflenme, hoşnut olma, sevinme, mutlu olma vb. anlamları kazanarak ünlemlenen bu söz, gülme sesinin ifadesidir.

Bu ünlem köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde tespit edilememiştir. “Xe” ünleminin tekrarlanmasıyla oluştuğu göz önüne alınırsa “xe”nin kökeni üzerine söylenenler bu ünlem için de geçerlidir.

2.1.1.2.2.17. XĀ-XĀ-XĀ: Kahkaha atarak gülmeyi ifade eden bu sözün “alay” bildirdiği kullanımlar tespit edilmiştir.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde kullanımı tespit edilememiştir.

2.1.1.2.2.18. VÅY-VÅY-VÅY: Taranan metinlerde bu ünlemin sadece “kırgınlık” ifade ettiği örneklere rastlanmıştır.

Bu ünlem “vây” ünleminin tekrarlanmasıyla oluşmuştur. Dolayısıyla “vây” ünleminin kökeni üzerine verilen bilgiler bu ünlem için de geçerlidir.

2.1.2.ÜNLEMLEŞEN YAPILAR

2.1.2.1. Sözlük Anlamı Olan Sözcüklerin Ünlemleşmesi

2.1.2.1.1. İsimlerin Ünlemleşmesi

İsim türünde sözcüklerin kullanıldığı bağlam ve sahip olduğu vurgu, tonlama üzerine duygu ifadesi yüklenerek ünlemleştiği örnekler oldukça fazladır. Bu sözcüklerin köken bakımından Türkçe, Arapça ve Farsçanın söz varlığı içerisinde yer aldığı görülmektedir. Biz bu ünlemleri Türkçenin söz varlığına ait isimlerin ünlemleşmesi ve yabancı dillerin söz varlığına ait isimlerin ünlemleşmesi şeklinde iki başlık altında incelemeyi uygun gördük.

2.1.2.1.1.1. Türkçenin Söz Varlığına Ait İsimlerin Ünlemleşmesi

Özbek Türkçesinin söz hazinesinde yer alan kimi sözcüklerin ünlem hâlinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Tespit ettiğimiz örneklerde bu ünlemleşmiş isimler kök halinde, çekim eki ve yapım eki almış hâlde yer almaktadır. Bu ünlemlere ait ayrıntılı açıklama aşağıda yer almaktadır.

Tespit ettiğimiz basit haldeki ünlemleşmiş isimlere ait örneklerin kök halinde bulunduğunu ya da çekim eki almış halde bulunduğunu görmekteyiz. Özbek Türkçesinde çekim eki alıp kök halinde bulunan ünlemleşmiş isimlerden üç örnek “kani, munçä, bäläm”; hiç ek almayıp kök halinde bulunan ünlemleşmiş isimlerden bir örnek “tek” tespit edilmiştir. Bu ünlemlere dair açıklamalarımız şu şekildedir:

2.1.2.1.1.1.1. TEK: Sessiz olunması hususunda uyarı amacıyla kullanılan bu ünlem “cim” ünlemiyle aynı anlamdadır. “Kımıldama, sessiz, şişt” olarak anlamlandırılabilir. “Uyarı” bildirdiği örnekte ünlemleşmiştir.

Gülensoy “uslu, terbiyetli, rahat, sakın, suskun” olarak anlamlandırdığı bu sözcüğün Orta Türkçede “susmak” anlamında “tek dur- (DLT)” şeklinde geçtiğini ve Anadolu ağızlarında sözcüğün “uslu” anlamıyla “tek, tekin” ve “uslu durmak”

anlamıyla “tek dur-” şeklinde kullanımlarının bulunduğunu belirtir (Gülensoy, 2007, s. 874).

Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesini konu alan sözlüklerde yer almayan bu sözcük DLT’de “susmak” anlamındaki “tek durmak” söz grubu içerisinde Oğuzca bir sözcük olarak geçer (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014, s. 145-867). “Karahanlı Türkçesi Sözlüğü”nde “te/äk” şeklinde geçer ve “sessiz, sakin” olarak anlamlandırılır (Ünlü, 2012, s. 776). “Tek” Harezmi Altınordu ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde “sessiz, sakin, suskun, düzgün” anlamlarında kullanılmıştır (Ünlü, 2012, s. 579; Ünlü, 2013, s. 1101). Eski Anadolu Türkçesinde “hiçbir şey yapmadan; sessiz, cim” anlamındaki bu sözcük “täk, tək” tarzında telaffuz edilir. Sonrasında “ä/ə” ünlüsü “e” ünlüsüne dönüşmüş ve sözcük “täk/tək > tek” şeklinde bir gelişim göstermiştir. Özbek Türkçesinde atı sakinleştirmek amacıyla kullanılan “tek” sözcüğünün aslı Eski Türkçede yer alan “täk”e dayanır (ÖTEL-1, 2000, s. 328). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde “boş, sakin, sessiz yer” anlamında kullanılmaktadır (Toparlı, 2007, s. 268).

Basit yapılu ünlemleşmiş isimlere yönelik tespit ettiğimiz örneklerin çekim eki olarak oluştuğu görülmüştür. Bu ünlemlere dair şu açıklamaları yapabiliriz:

2.1.2.1.1.1.2. QANI: Türkçe bir soru ifadesi olan bu sözcük ünlem olarak kullanıldığı örnekte “alay, dikkat çekme, heyecan, merak” bildirir.

Clauson bu sözü “ne, hangi” anlamına gelen bir soru sözü olarak tanımlar. “kaç, kaçan, kalı:, katlı:, kanı:” soru sözleriyle aynı kökten geldiğini, ve bu soru sözlerinin hepsinin dilde farklı eklerin kullanıldığı daha önceki bir aşamaya geri dönüyor gibi görüldüğünü aktarır. Clauson “tarihîn oldukça erken bir döneminde “ka:nu:”nun “ka:yu:” olduğunu, “kança” örneği dışarıda bırakıldığında uzun dönem “-y” ile “-n-”nin yan yana kullanıldığını, bu ikili kullanımın en kafa karıştırıcı kısım olduğunu belirtir (1972, s. 632). Ş. Rahmetullayev Eski Türkçede de aynı anlamda kullanılan bu soru zamirinin Özbek Türkçesinde “a” ünlüsünün “ä” ünlüsüne dönüştüğünü, “ı” ünlüsünün kalınlık işaretinin yok olduğunu ve sözcüğün “qanı > qäni” şeklinde bir gelişim gösterdiğini belirtir. Ona göre bu sözün aslı “qayu”dur ve ses yönünden değişip yeni bir anlam bildirme yoluyla ortaya çıkmıştır (ÖTEL-1,

2000, s. 521). Türkiye Türkçesinde “hani” şeklinde yer alan bu sözcüğü Tuncer Gülensoy Eski Türkçedeki “kanı” sözcüğüne dayandırır (Gülensoy, 2007, s. 404).

Köktürkçede “kanı” sözcüğü “hani, nerede” anlamıyla yer almaktadır (Ercilasun, 2016, s. 684). Caferoğlu “Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü”nde bu sözcüğü “hanyu (<kanı)” şeklinde verir (2015, s. 81). “kanı”dan gelişen sözcük “hangi, hangisi, kim” anlamındadır (2015, s. 173). DLT’de “nerede, hani” (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014, s. 22-449-450-682) olarak anlamlandırılan bu sözcük Karahanlı, Harezmi Altınordu ve Çağatay Türkçeleri dönemlerinde de varlığını sürdürmüş olup “nerede, hangi, ne, kim, herhangi” gibi anlamlarında kullanılmıştır (Ünlü, 2012, s. 381; Ünlü, 2012, s. 301; Ünlü, 2013, s. 600). Tiken bu sözcüğün önceleri Batı Türkçesinde asıl şekli olan “kanı” olarak kullanıldığını sonradan “hani” şeklini aldığını, Eski Türkçede sadece soru zamiri olarak kullanılan bu sözcüğün soru anlamının giderek zayıfladığını ve ünlem, zarf hatta bağlaç şeklinde kullanışlarının geliştiğini belirtir. Eski Anadolu Türkçesinde sözcüğün hatırlatma, soruma anlamı kazandığı ve ünlemleştiği örnekler yer verir (2004, s. 124). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde bu sözcük “hani, nerede” anlamıyla “kanı” olarak yer almaktadır (Toparlı, 2007, s. 125). Eski Türkçede bu sözcüğün ünlem olarak kullanıldığı örneğe rastlanmamıştır.

2.1.2.1.1.1.3. MUNÇA: “Bunca, bu kadar, bu derece” anlamlarında zarf olarak da kullanılan bu ifade “azımsama” bildirir.

Clauson “munça” sözcüğünü “bunça” sözcüğüyle ilişkili görür (1972, s. 767). O sözcüğün “bu” kökünün eşitlik eki almış şekli olduğunu ve sözcüğün “çok, (sayısız şekilde) çok, bu şekilde, çok fazla” olarak anlamlandırılabilmesini belirtir. Sözcüğün “bunça” yanında “munça” şekli de yaygın olarak kullanılmaktadır (1972, s. 349). Ş. Rahmetullayev, “bu miktarda, bu kadar; bu ölçüde, bu derecede” olarak anlamlandırdığı bu sözcüğün Eski Türkçede “bul” işaret zamirinin “bun” şeklinden “-ça” ekiyle oluştuğunu, daha sonra “b” ünsüzünün m ünsüzüne, Özbek Türkçesinde ise “a” ünlüsünün “ä” ünlüsüne dönüştüğünü belirtir ve ekin gelişimini şu şekilde gösterir: bun + çä: bunça > munça > munçä (ÖTEL-1, 200, s. 242). Tuncer Gülensoy Türkiye Türkçesinde “bunca” şeklinde geçen ve “bu kadar” şeklinde anlamlandırabileceğimiz bu sözcüğün gelişimini “<bu+n+ca” şeklinde verir.

Anadolu ağızlarından verdiği örneklerde sözcüğün “m”li şekilleri de bulunmaktadır (Gülensoy, 2007, s. 183).

Köktürkçede “bunça (bunca)” şeklinde karşımıza çıkar (Ercilasun, 2016, 668). Özlem Ayazlı Eski Uygur Türkçesinde “munça” ve “mınça” olarak yer alan bu sözcüğün “-de yanında; bunca, bu kadar” şeklinde anlamlandırılabilceğini belirtir (2016, s. 181). “Karahanlı Türkçesi Sözlüğü”nde kökeni “bu” işaret zamirine dayandırılan “munça” sözcüğü “bunca, bu kadar” anlamıyla dönem metinlerinde görülmektedir (Ünlü, 2012, s. 151). “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde de benzer anlamda “munça” (Ünlü, 2012, s. 405) şekliyle yer alan bu sözcük Çağatay Türkçesi döneminde ise “munca” ve “munça” şekillerinde karşımıza çıkar (Ünlü, 2013, s. 779). “O kadar çok, bunca” anlamıyla Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde yer alan bu sözcük için “bunçak” karşılığı verilmiştir (Toparlı, 2007, s. 188).

2.1.2.1.1.1.4. BĀLĀM: Türkçe bir sözcük olup sonradan ünlemleşen “bālām” ifadesi tespit edilen örneklerde “sevinç” bildirmektedir. Türkiye Türkçesine bu ünlemi “yavrum, çocuğum” şeklinde aktarabiliriz.

Bu ünlem “bala (çocuk)” ismine “+m” iyelik ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

Clauson sözcüğün Karahanlı, Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinde “yavru, çocuk” anlamlarında yer aldığını belirterek sözcüğün Türkçe kökenli olduğunu kabul eder (1972, s. 332). Tuncer Gülensoy da benzer şekilde çocuk anlamındaki “bala” sözcüğünün Eski Türkçe ve Oğuz, Kıpçak, Karluk grubu Türk dillerinde aynı anlamda kullanıldığını söyleyerek sözcüğün Türkçe kökenli olduğunu ifade eder (2007, s.107).

Türkçenin söz varlığına ait ünlemleşmiş isimlerden tespit ettiğimiz kimi örneğin türemiş sözcük olduğunu görüyoruz. Bu ünlemlere yönelik açıklamalar aşağıda yer almaktadır:

2.1.2.1.1.1.5. BĀLLĪ: Özbek Türkçesine Arapçadan geçen bu söz söyleyişteki tonlamasına göre anlam kazanır. Ünlemin “beğeni, övgü ve üzüntü” bildirdiği örnekler tespit edilmiştir.

Tuncer Gülensoy bu sözcüğün DLT’te geçtiğini ve sözcüğün Orta Türkçede “belgölüg” sözcüğünden geliştiğini belirtir. Ona göre sözcüğün gelişimi “bel (işaret, nişan) + gü +lüg > bel+li+lik” şeklindedir (Gülensoy, 2007, s. 131). Hasan Eren ve

Clauson'da ise bu sözcüğe rastlanmamıştır. Ş. Rahmetullayev ÖTEL'de “rağbetlendirme, tasdikleme, kuvvetleme” anlamlarındaki sözcüğün Özbek Türkçesine Farsçadan geçtiğini ve Farsça “bâli” sözcüğündeki “l” sesinin ikizleşmesi sonucu oluştuğunu belirtir (ÖTEL-3, 2009, s. 19). Türkçenin ses yapısı ile sözcüğün işlevi ve kullanımını düşünüldüğünde Tuncer Gülensoy'un açıklamaları dikkate değer görülmektedir. Sözcük türemiş bir yapıdadır ve tarihî dönemlerde gelişimi şu şekilde olmuş olmalıdır: belgölüg > belgülü > belülü > belü > beli > belli.

Sözcüğün tarihî Türk lehçelerindeki görünüşlerine bakıldığında Çağatay Türkçesi haricinde “beli” sözcüğünün kullanımına rastlanmaz. Köktürkçede “belli” şeklinde rastlanmadığı gibi “belgü, belgülük” şekilleri de yer almamaktadır. Eski Uygur Türkçesinde “alamet, sembol, işaret, belge” anlamında “belgü” ve “belirli, görünen, alametli, tanınan” anlamlarında “belgülük” şekillerinde sözcüğün kullanımlarına rastlanmaktadır (Caferoğlu, 2015, s. 38-39). DLT'de benzer şekilde “işaret, alamet” anlamında “belgü” ve “açık, meydanda, belli, görünen, malum” anlamında “belgülüg” şeklinde kullanımı bulunur (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014, s. 582). “Karahanlı Türkçesi Sözlüğü”nde “belge, im, nişan, alamet” anlamıyla “be/älgü” sözcüğünden türetilerek “belli, görünen, bilinen” anlamıyla “belgülüg” şeklinde karşımıza çıkar (Ünlü, 2012, s. 110-111). Harezmi Altınordu Türkçesi döneminde “belgülig” ve “belgülüg” şekillerinde karşımıza çıkan bu sözcük “belli, belirtili, açık” anlamlarıdadır (Ünlü, 2012, s. 87). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde “zâhir, âşikâr, belli” anlamında “belgü” ve “belli, açık” anlamında “belgülü” sözcüklerinin kullanıldığı görülmektedir (Toparlı, 2007, s. 27). Çağatay Türkçesi döneminde sözcük “damgalı, işaretli” anlamıyla “bêlgülük” sözcüğünün yanı sıra Farsçadan alıntı bir sözcük olarak “beli” sözcüğünün kullanımına da rastlanmaktadır (Ünlü, 2013, s. 119).

Tarihî dönemlerde Farsça beli ile karışmış olabilir fakat biz sözcüğün Eski Türkçeden beri kullanılagelen “belgülüg”den geldiği görüşündeyiz.

2.1.2.1.1.1.6. ESİZ: “Üzgünüm, özür dilerim” şeklinde ifade edilebileceğimiz bu ünlemin “kırgınlık, pişmanlık, üzüntü, yazıklanma” bildirdiği örneklere rastlanmıştır. Emek Üşenmez “yazık, ne yazık” olarak anlamlandırır (2016, s.143).

DLT'de “esiz anıng yigitliki (yazık onun gençliğine)” şeklinde geçen bu sözcük “yazık” olarak anlamlandırılır. Ercilasun sözcüğün “essiz, isiz, issiz” şekillerine de yer verir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014, s. 370-644). Clauson bu

sözcüğün “eyvah, tüh, yazık” anlamlarında bir ünlem olduğunu ve Doğu Türkçesinde “yā asafā” gibi bir keder ifade etme sözü olarak “essiz” şeklinde geçtiğini söyler (1972, s. 253). Gülensoy ise bu sözcüğün kökünü “es (bellek, hafıza, hatır)”e dayandırır. Eski Türkçede Yenisey Yazıtlarında “ēsñā- (hatırlamak)” şeklinde karşımıza çıktığını belirten Gülensoy sözcük üzerinde “ <* ēs TT es + ele- ‘kandırmak’, es + eme ‘mantık’” şeklinde bir etimoloji çalışması yapar (Gülensoy, 2007, s. 340). Bence sözcük es + siz > esiz şeklinde gelişmiştir. “Düşünmeden hareket eden” anlamındadır. Alimov sözcüğün Kırgızcadaki ve Özbek Türkçesindeki kullanımına bakıldığında acınma ünlemi olarak kullanılmasının yanında niteleme sıfatı işlevine de sahip olduğunu, Türk Runik metinlerinde görülen çokluk ve iyelik ekli kullanımının (esizim, esizlerim) ve tamlayan unsur görevinde bulunabilmesinin bu sözcüğün acınma ünlemi işlevini sonradan kazandığını gösterdiğini yani sözcüğün ünlemleşmiş bir isim olduğunu söyler. DLT’de sözcüğün “ya esefa (yazık)” ile aynı anlamı karşıladığına değinen Alimov, sözcüğün köken itibarıyla isim olduğunu fakat belirli bağlamda kullanıldığında sadece duygu bildirme işlevi edinmiş ikincil yani türemiş bir ünlem olduğunu dile getirir. Alimov sözcüğün Eski Türkçedeki ve çağdaş lehçelerdeki anlam ve kullanımından yola çıkarak kökeninin Eski Türk runik yazıtlarında geçen “değerli, kıymetli, aziz” anlamındaki “esirke-” fiilinin başlangıç anlamına dayandığını ve anlam kötüleşmesi neticesinde “yazık” ve benzeri bir acınma anlamına sahip olduğunu düşünmektedir (2013, s. 17-38).

Köktürkçede acınma ünlemi olarak yer alan bu ünlem “äsiz, äsiz ä, äsizim, äsizim ä” şekillerinde karşımıza çıkar. Ahmet Caferoğlu bu sözcüğü “Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü”nde “isiz” olarak verir ve “kötü, fena, kaba” şeklinde anlamlandırır (2015, s. 99). Karahanlı Türkçesi döneminde “esiz” “yazık, fena, kötü” anlamlarında kullanıldığı tespit edilmiştir. Mehmet Vefa Nalbant *Divanü Lügati’t-Türk’te İsim* adlı eserinde bu sözcüğün DLT ve Kutadgu Bilig’de “isiz” şeklinde okunduğunu ve “yazık” anlamına gelen ve acınma bildiren bir ünlem olduğunu belirtir (2008, s. 266). Harezmi Türkçesi döneminde de “kötü, yazık!” şeklinde teessüf, acıma sözü olarak kullanılmaktadır” (Ünlü, 2012, s. 178); Çağatay Türkçesinde sözcük Özbek Türkçesindeki şekliyle “ēsiz” olarak “kötü, fena” anlamlarıyla kullanılırken (Ünlü, 2013, s. 346); “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde bu sözcük yer almaz.

2.1.2.1.1.7. İLDÄM: Sıfat ve zarf görevlerinde de kullanılan bu sözcük tez, canlı ve çabuk hareket etmeye yönelik teşvik edici bir söz olarak ünlem görevinde de kullanılmaktadır. Bu kullanımda “hadi, çabuk” gibi anlamlar kazanmaktadır.

Ş. Rahmetullayev, “ön tarafa doğru hızlı hızlı hareket etmek, haydi ileri” gibi anlamlara gelen bu ünlemi Eski Türkçedeki “ald” anlamındaki “il” adına “-dä (<-lä)” isimden fiil ve sonrasında “-m” fiilden isim yapım ekinin gelmesiyle türetildiğini belirtir (ÖTEL-I, 2000, s. 112-113). Bu bilgiden hareketle tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde “ildäm” şekline rastlamadığımız bu ünlemin kökeninin “doğu, ön” anlamlarına gelen “il” olabileceğini göz önünde bulundurmamız gerekir. “İl+” isim kökü için köken bilgisi sözlükleri ve lehçelerdeki kullanımına baktığımızda şunları söyleyebiliriz:

Tuncer Gülensoy Eski Türkçede “ön taraf, doğu” anlamına gelen “il” kökünden türetilen “ilk, ilkin, ileri, iley” gibi sözcüklere yer verir (Gülensoy, 2007, s. 429). Köktürk metinlerinde “ildäm” sözcüğünün kullanımına rastlanmamakla birlikte “il” isim kökü “doğu” anlamıyla bu metinlerde yer bulur (Ercilasun, 2016, s. 678). DLT’de “il” sözcüğü “ön taraf, doğu” anlamıyla yer almazken “avlu, açıklık” anlamında “il” sözcüğü kullanıldığı görülür (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014, s. 23-664). “Karahanlı Türkçesi Sözlüğü” ile “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde “ön taraf, doğu” anlamındaki “il” sözcüğü de “ilda(ä)m” sözcüğü de yer almaz. “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde ise “il” sözcüğü yukarıdaki anlamda kullanılmaz; “ildam” sözü ise “çabuk, seri, ileri” anlamıyla bu dönem metinlerinde yerini alır (Ünlü, 2013, s. 521).

Çağatay Türkçesinde bu ünlemin Özbek Türkçesinde olduğu gibi “çabuk, seri, ileri” anlamlarında kullanılması ve “il” kökü ile anlamca ve şekilce ortaklıkları bu sözcüğün “il” isim kökünden geldiğini kanıtlar niteliktedir. Muhtemelen bu ünlem “il” isim köküne “+de-” isimden fiil yapım eki ve “-m+” fiilden isim yapım eki getirilerek oluşturulmuştur.

2.1.2.1.1.2. Yabancı Dillerin Söz Varlığına Ait İsimlerin Ünlemleşmesi

Bu bölümde yer alan ünlemleşmiş isimlerin Arapça ve Farsçanın söz varlığına ait olduğu gözlenmiştir. Arapçanın söz varlığına ait ünlemleşmiş isimler şunlardır:

2.1.2.1.1.2.1. ĀCĀBĀ: Arapçadan Özbek Türkçesine geçen bu ifadenin Türkçede ad, zarf ve soru edatı olarak kullanımına rastlanmakta, tespit ettiğimiz örnekte “beğenmeme” bildirmektedir.

Ş. Rahmetullayev Arapça “‘acabā” sözcüğündeki “‘”ın “a” sesine, “ā” ünlüsünün “â” ünlüsüne dönüştürülerek Özbek Türkçesine alıntılanan bu sözcüğün kökeninin Arapça “‘acab” sözcüğüne vurgu ve pekiştirme anlamı ifade eden “-ā” edatının eklenerek oluştuğunu ifade eder. Ona göre bu sözcük çok güçlü şaşırmaı ifade eden bir ünlemdir (ÖTEL-2, 2003, s. 17).

Sözcüğün tarihî Türk lehçelerinde kullanımına baktığımızda ilk kez Karahanlı Türkçesi döneminde “hayret, taaccüb, şaşma, tuhaf, anlaşılmaz” anlamlarıyla kullanıldığı ve “‘ace/āb” şeklinde Arapçadan alıntı sözcük olduğu görülür (Ünlü, 2012, s. 2). Harezmi Altınordu Türkçesi döneminde “‘aceb; ‘āceb” (Ünlü, 2012, s. 23), Çağatay Türkçesinde “‘aceb” şekillerinde karşımıza çıkan bu sözcük “acayip, tuhaf, garip, hayret, şaşkınlık” (Ünlü, 2013, s. 5) olarak anlamlandırılmıştır. K. Tiken, Eski Anadolu Türkçesinde “‘acabā” olarak yer alan sözcüğün “‘āceben”den geldiğini ve “mı/mi”li soru cümlesinde şüphe, tereddüt, merak ve sorma; diğer soru sözcükleriyle kurulan cümlelerde ise merak ve sorma duygularını ifade eden sözcükleri pekiştirdiğini belirtir (2004, s. 114). Arapça “‘şaşılacak, tuhaf” anlamındaki “‘aceb” sözünden Kıpçak Türkçesine geçen bu sözcük “acaba” şeklinde anlamlandırılmıştır (Toparlı, 2007, s. 1)

2.1.2.1.1.2.2. XĀYR: Arapçadan alıntılanan bu sözcük “güzel, iyi” anlamının yanı sıra Özbek Türkçesinde giden kişiye veya uğurlayan kişiye iyilik, güzellik dilemeyi anlatan bir söz olarak da kullanılmaktadır (ÖTEL-2, 2003, s. 475). Aynı zamanda elveda şeklinde anlamlandırabileceğimiz bir kalıp ifade olan bu söz birinin gidişine duyulan “üzüntü”yü anlatmakta ve böylelikle ünlemleşmektedir.

İlk defa Karahanlı Türkçesi sözlüklerinde “iyilik, hayır, iyi iş” anlamlarında “‘hayır, hayır” sözcüklerine rastlanır (Ünlü, 2012, s. 286). Aynı şekilde Harezmi Türkçesi metinlerinde de “hayır, iyilik, sevap, fayda” anlamlarında kullanılan “‘hayır, hayır” (Ünlü, 2012, s. 222-223) sözcüğü Çağatay Türkçesi döneminde “iyi, faydalı” olarak karşımıza çıkar (Ünlü, 2013, s. 452).

2.1.2.1.1.2.3. HÄYHÄT: “Ne kadar uzun! Ne harika bir fark! Ne yazık ki! Yazık! Tüh! Heyhat!” şeklinde ifade edebileceğimiz bu ünlem “acıma, dikkat çekme, üzüntü” bildirir.

Köken bilgisi sözlüklerinde bu ünleme dair bir açıklamaya rastlanmamıştır.

Arapçadan alıntı olan bu ünleme ilk kez Harezmi, Altınordu ve Çağatay Türkçesine ait metinlerde rastlanmaktadır ve “ne yazık ki, heyhat, yazık, vay” anlamlarında kullanıldığı görülmektedir (Ünlü, 2012, s. 228; Ünlü, 2013, s. 466). Bodrogligeti sözcüğün Çağatay Türkçesinde “yazık” anlamıyla ikileme biçiminde “hayhat hayhat” olarak kullanıldığı örneğe yer verir (2001, s.333). Tiken Eski Anadolu Türkçesinde de yer aldığını belirttiği bu ünlemin “ne kadar uzak” anlamına gelen geçmiş zaman çekiminde bir fiil olduğunu ancak Türkçede yalnızca ünlem olarak kullanıldığını belirtir. “Yazık!, neredel!” şeklinde çevrilebilecek bu ünlem Eski Anadolu Türkçesinde acı ve üzüntü ifadesinde kullanılmaktadır (Tiken, 2004, s. 122). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde “yazık!” şeklinde adlandırılan bu sözcük ünlem edatı olarak verilmiştir (Toparlı, 2007, s. 96).

2.1.2.1.1.2.4. İLÂHİ: Arapçadan Özbek Türkçesine geçen ve “Ey Allahım, Ey Tanrım” şeklinde anlamlandırılabilen bu ünlem “temenni, yalvarma” bildirmektedir.

Arapça “ilâhiyy(un) sözcüğünün Özbek Türkçesinde kesreli hemzeyi “i” ünlüsüne, uzun “ā” ünlüsünü “â”ya ve sondaki “yy” seslerinin tek bir “y”ye dönüşmüş şeklidir: ‘ilâhiyy > ilâhiy (ilâhiy). Aslı “Tanrı, hüda” anlamındaki “ilâh(un)” sözünden “-iyy(un)” ekiyle yapılan bu söz “Allah’a ilişkin verilmiş, İlahiyata ait” gibi anlamları ifade eder (ÖTEL-2, 2003, s. 162).

“Karahanlı Türkçesi Sözlüğü” ile “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde “Allahım, Ey Allahım” şeklinde anlamlandırılan bu söz Çağatay döneminde “bu ne hal” anlamı da kazanmıştır (Ünlü, 2012, s. 319; Ünlü, 2012, s. 254; Ünlü, 2013, s. 520). Bodrogligeti sözcüğün Çağatay Türkçesinde “o, efendim” şeklinde anlamlandırabileceğimiz ünlem kullanımını tespit etmiştir (2001, s. 333). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde “Allah” “ilâh” olarak yer alırken, “ilâhî” ise “ey Allahım” şeklinde anlamlandırılmıştır (Toparlı, 2007, s. 109).

2.1.2.1.1.2.5. QĀYİL: Sözlük anlamı ‘söyleyen, konuşan, aktaran; hikâye eden, nakleden’ (ÖTİL-5, 2008, s. 324) olan bu sözcük “aferin, bravo” anlamıyla takdir etmeyi bildirdiği cümlelerde ünlemleşmektedir.

Bu Arapça söz “qā’il(un)”dan Özbek Türkçesine uzun “ā” ünlüsünü “â”ya, kesreli hemzesi “iy” seslerine dönüşerek alınmış ve söz “qā’il > qāyil (qāyil)” şeklinde gelişim göstermiştir. Özbek Türkçesinde bu söz “ zevklenerek tesenna bildirme” anlamı vermek için kullanılır (ÖTEL-2, 2003, s. 538-539).

Arapça kökenli olan bu sözcük “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde “razı, söyleyen, diyen; boyun eğen” anlamlarındadır (Ünlü, 2013, s. 599). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde Arapçadan alıntı olan bu sözcük için “idrak eden, razı olan” ve “söyleyen” şeklinde iki farklı açıklama yapılmıştır (Toparlı, 2007, s. 134).

2.1.2.1.1.2.6. MĀRHĀMĀT: Merhamet, acıma; merhametlilik, iyi kalplilik, acıma, iyi dilekte bulunma anlamlarını taşıyan bu sözcük Özbek Türkçesine Arapçadan geçmiştir. Bu ifade “yalvarma” anlamında ünlem olarak da kullanılmaktadır.

Bu sözcük Arapça “mārhāmāt(un)” şeklinden Özbek Türkçesine geçmiştir. Özbek Türkçesine hırıltılı “h” ünsüzünü “h” ünsüzüne dönüştüren ve “merhametli, şefkatli” anlamına gelen bu sözcük birini beklerken, yemek yerken ses uyumu/ahenk oluşturmak için söylenir. Arapçada “marhamat” olan bu sözcük Özbek Türkçesinde “mārhāmāt” şeklinde kullanılmaktadır (ÖTEL-II, 2003, s. 239).

İlk kez Harezmi Altınordu Türkçesinde “merhamet” olarak geçer (Ünlü, 2012, s. 387). “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde “acıma, esirgeme” anlamlarıyla aynı sözcük yer almaktadır (Ünlü, 2013, s. 742).

2.1.2.1.1.2.7. MĀZĀ: Bu sözcük “lezzet, tat; ruhi zevk, rahatlık anlamlarıyla isim; zevkli, tatlı anlamlarıyla sıfat olarak da kullanılan bu ifade memnuniyet, rahatlık hissini bildirdiği durumlarda ünlem olarak kullanılmaktadır. Bu ünlem “harika, süper” vb. olarak anlamlandırılabilir. Metinlerde “coşkunluk, sevinç” bildirdiği örnekler tespit edilmiştir.

“Māzā” sözcüğü Arapça “muzāh(un)”dan Özbek Türkçesine geçmiştir. Özbek Türkçesine geçişte “u ünlüsünü ve uzun “ā” ünlüsünü “ā” ünlüsüne, hırıltılı “h”

ünsüzünü “h” ünsüzüne dönüştüren bu sözün gelişimi “muzāh > mǎzāh” şeklindedir. Bu sözün aslı “mazaha” fiilinin 1. bab mastarı olup, Arapçada “hazil (şaka)”, Özbek Türkçesinde ise “alay” anlamını ifade eder (ÖTEL-2, 2003, s. 224-225).

“Karahanlı Türkçesi Sözlüğü” ve “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde “tatlı, lezzetli” anlamlarında “mezālīg” şeklinde karşımıza çıkan bu sözcük “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde aynı anlamlarda “mezeliğ” şeklinde yer alır (Ünlü, 2012, s. 539, 391; 2013, s. 755). Tarihî Türk lehçelerinde ünlemleştigi örnekler bulunmamaktadır.

2.1.2.1.1.2.8. SĀDĀĞĀLĀR: Arapçadan alıntılanan bu sözcük Türkçe “+lar” çokluk ekini üzerine almıştır. Tespit edilen örnekte ‘merak’ anlamı yüklenerek ünlemleşen bu ifade bir cümlenin kısaltmış şekli olmalıdır.

Arapçada “sadaqat(un)” şeklinde kullanılan bu sözcük Özbek Türkçesinde “ş” ünsüzünü “s” ünsüzüne dönüştürüp söz sonundaki “t” sesini atarak kabul eder. Yani “şadaqat > sādāqā” şeklinde bir gelişim gösterir. Özbek Türkçesinde bu sözcük “baş-kövidän sādāqā (başımın gözümün sadakası)” anlamında ve bu tamlamanın bir kısaltması şeklinde kullanılmaktadır (ÖTEL-2, 2003, s. 367-368).

“Karahanlı Türkçesi Sözlüğü”, “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü” ve “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde “bağış, sadaka” anlamlarıyla yer alır (Ünlü, 2012, s. 645, 491; Ünlü, 2013, s. 934). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde Arapçadan alıntı bir sözcük olarak “sadaka” anlamıyla bu sözcüğün “şadağa” ve “şadağa” şeklinde kullanımlarına rastlanmaktadır (Toparlı, 2007, s. 221; Argunşah, Güner, 2015, s.802).

2.1.2.1.1.2.9. TĀHSĪN: “oqimāq, äytmāq” fiilleriyle birleştiği şekillere de rastladığımız bu ünlem “bälli, āfārin” ünlemleriyle aynı anlam alanındadır, “beğenme” bildirir.

Arapça’dan alıntı olan bu sözcük “tahsin(un)” şeklinden Özbek Türkçesine “h” sesini “h”ye ve “i” ünlüsünü “i” ye dönüştürerek geçmiştir. Sözcük “hasuna” fiilinin “münasip oldu anlamındaki 2. bab mastarıdır. Arapçada “güzelleşme, düzelme” anlamına gelirken Özbek Türkçesinde “memnuniyet ve övgü” bildirmede kullanılır (ÖTEL-2, 2003, s. 442).

Karahanlı Türkçesi sözlüğünde yer almayan “taḥsîn (i uzun)” sözcüğüne “Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü” ve “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde “beğenme, güzelleştirme, takdir etme” anlamında rastlanmaktadır (Ünlü, 2012, s. 558; Ünlü, 2013, s. 1064). Bu sözcük, “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde “beğenme, takdir” anlamıyla yer almaktadır (Toparlı, 2007, s. 258).

2.1.2.1.1.2.10. TÄSÄDDUQ: “Sadaka, kurban, sadaka verme, hayır amacıyla birine bir şey verme” anlamlarındaki bu söz “kurban olayım” ve “aferin, bravo” şeklinde beğenme ifadesi olarak kullanıldığında ünlemleşmektedir. Bu ifade ayrıca “alay, gayretlendirme” ifade ettiği cümlelerde de ünlem olarak kullanılmaktadır.

Arapça “taşadduq(un)” şekline sahip olan bu söz Özbek Türkçesine “ş” ünsüzünü “s” ye dönüştürerek “taşadduq > täsädduq” olarak geçer. “Kendini sadaka kılmak” anlamındaki bu sözcük “şadaqa” fiilinin 5. bab şeklinden oluşmuş bir mastardır (ÖTEL-2, 2003, s. 425).

Arapçadan Özbek Türkçesine geçen ve “sadaka olarak verme, verilme” anlamına gelen bu sözcüğe Karahanlı Türkçesi döneminde yer almazken Harezm Altınordu ve Çağatay Türkçeleri sözlüklerinde bulunmaktadır (Ünlü, 2012, s. 570; Ünlü, 2013, s. 1085).

2.1.2.1.1.2.11. TÄSÄNNÄ: “Övgü, yüceltme, minnettarlık bildirme” anlamlarındaki bu sözün “äytmâq, demâq, oqımâq” fiilleriyle birleştiği örnekler de mevcuttur. Sözün “alay, beğeni, keder, kaygı, gayretlendirme, hayranlık, merak, sevinç, şaşkınlık” bildirdiği örneklerde ünlemleştiği görülmektedir.

Arapça “taşanna(un)” şeklinden Özbek Türkçesine “ş” ünsüzünü “s” ye, “uzun ā” ünlüsünü “â” ünlüsüne dönüştürerek “taşannâ > täsännâ” şeklinde karşımıza çıkan bu sözcük övgü bildirir ve “aferin” anlamındadır (ÖTEL-2, 2003, s. 426).

Tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu sözcük tespit edilememiştir.

2.1.2.1.1.2.12. VÄVÄYLÄ: Arapçadan Özbek Türkçesine geçen bu ünlem “ne yazık ki, maalesef; tüh, yazık” şeklinde çevrilebilir. “Dikkat çekme” bildiren örnekleri tespit edilmiştir.

Karahanlı Türkçesi sözlüğünde yer almamaktadır. “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü” ve “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde Arapçadan alıntı olduğu belirtilen bu sözcük “çığlık, feryat” olarak anlamlandırılmıştır (Ünlü, 2012, s. 646; Ünlü, 2013, s. 1207). Bodrogligeti Çağatay Türkçesinde “vavayla” ve “vavaylata” şeklinde sözcüğün iki kullanımına rastlanmıştır. O her iki sözcüğü de “yazık” şeklinde anlamlandırır (2001, s. 333). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde “gürültü” anlamında Arapçadan alıntı bir sözcük olarak yer almaktadır (Toparlı, 2007, s. 302).

Arapça bazı isimler başlarındaki -el artikeliyle Türkçeye alınmıştır. Bu kullanıma ait örnekler şu şekildedir:

2.1.2.1.1.2.13. ÄL'ÄMÂN: Türkiye Türkçesinde “elaman” şeklinde kullanılan bu ünlem merhamet, acıma, şefkat, yardım bildirmenin yanı sıra “savaşta teslim olan düşmanın aman dileyen hitabı, çağırısı” olarak da kullanılmaktadır. Bu ünlem Özbek Türkçesine Arapçadan geçmiştir. “Yalvarma” bildirmede kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir.

Ş. Rahmetullayev bu ünlemin Arapça “el” artikeliyle “güvenli, tehlikesiz olmak” anlamındaki “amîna” fiilinin mastarı olan “aman” sözcüğünün birleşmesiyle oluştuğunu ve Arapçada “el aman” şeklinde kullanımı bulunmadığını belirtir. Sözcük Özbek Türkçesine “sağ, selamet” anlamında “ämân” şekliyle girmiştir (ÖTEL-2, 2003, s. 343).

Sadece Çağatay Türkçesi sözlüklerinde tespit edebildiğimiz “el-amân” ünlemini Bodrogligeti (2001, s. 333) “merhamet” şeklinde anlamlandırırken, Suat Ünlü “bıktım artık, usandım, yeter” şeklinde anlamlandırır (Ünlü, 2013, s.330).

2.1.2.1.1.2.14. ÄLHÄZÄR: Özbek Türkçesine Arapçadan giren bu sözcük “Allah korusun” olarak çevrilebilir. “Sakınma, şaşkınlık, temenni” bildirdiği örneklerde ünlemleşmiştir.

Arapçadaki “al” artikeli ile “hazar” sözcüğünün birleşmesinden oluşan bu sözcük Özbek Türkçesinde “Allah saklasın, Allah korusun” anlamında kullanılmaktadır (ÖTEL-2, 2003, s. 29-30). “hazar” sözü Arapça “hazar(un)”dan gelmektedir. Bu söz “dikkat etmek, saklamak” anlamına gelen “hazira” fiilinin 1. bab mastarı olup “ihtiyatlılık, dikkat” gibi anlamlara gelir (ÖTEL-2, 2006, s. 673).

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde bu ünlem tespit edilememiştir.

2.1.2.1.1.2.15. ÄLVİDÄ: “Hoşça kal” anlamında kullanılan ve sonsuza kadar sürecek bir vedayı ifade eden bu sözcük Özbek Türkçesine Arapçadan geçmiştir. Türkiye Türkçesinde “elveda” şeklinde karşılanan bu sözcüğün “dikkat çekme” anlamı yüklenerek ünlemleştigi örnek tespit edilmiştir.

Ş. Rahmetullayev Arapça’dan Özbek Türkçesine geçen bu sözün “el” kesinlik/açıklık artıkelisi ile “vedalaşmak” anlamındaki “vada’(un)” mastarının çokluk şekli olan “vidā’un” sözcüğünün birleşmesinden oluştuğunu belirtir. Özbek Türkçesi bu iki kısmı bütünleştirip, “uzun ā” ünlüsünü “â” ünlüsüne dönüştürmüş, söz sonundaki “ ’ ”ı düşürmüştür. Bu ifade sadece ses bakımından değil anlam bakımından da değişmiş; Arapçada “görüşürüz” anlamında iken Özbek Türkçesinde “ebediyen elveda” anlamında kullanılmıştır (ÖTEL-2, 2003, s. 27).

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde bu ünlem tespit edilememiştir.

Farsçanın söz varlığına ait olup Özbek Türkçesinde de yer alan ve ünlemleşen isimler şu şekildedir:

2.1.2.1.1.2.16. ÄFÄRİN: Farsça “Tahsin, medh, sena” anlamlarına gelen ve Farsçada ifade edildiği şekilde Özbek Türkçesine geçen bu sözcük memnuniyeti, hoşnut olmayı, hayranlığı anlatır; övgü sözü, beğeni ifadesi olarak kullanılır. Bu ünlem beğenme, memnuniyet bildiren ve ünlem olarak zikredilen “bälli” ve “bäräkällä” ünlemleri ile de aynı anlamdadır. “Aytmak” fiili ile birlikte kullanıldığında “aferin demek, kutlamak” anlamına gelmektedir (ÖTİL-3, 2007, s. 158).

Andreas Tietze “bravo” şeklinde tanımladığı bu ünlemin Farsça “äfirîn / äfirîn” sözcüğünden alıntı olduğunu bildirir (2002, s. 104). Ş. Rahmetullayev de bu ünlemin memnuniyeti, zevk almayı, hoşnut olmayı ifade etmek için kullanıldığını; “yarat-, bünyad kıl-” anlamına gelen “Farsça “äfäridän” fiilinin “äfär” şimdiki zaman temeline “-in” ekinin eklenerek oluşturulduğunu belirtir (ÖTEL-3, 2009, s. 174).

Harezmi Altınordu Türkçesi döneminde “beğenme, alkış” anlamıyla “āferîn” şeklinde Hüsrev-i Şirin’de geçen bu sözcük; Çağatay Türkçesi döneminde “aferin, alkış, bravo” anlamıyla kullanılmaya devam etmiştir. Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde kullanımına rastlanmayan bu ünlemin EAT’de ünlem olarak kullanımı bulunmamaktadır.

2.1.2.1.1.2.17. BÄÇÇÄĞAR: “Yaramaz, piç” olarak çevirebileceğimiz bu sözcüğün bağlam içerisinde “öfke” anlamı kazanarak ünlemleştiği görülmektedir.

Ş. Rahmetullayev bu sözün “bâlâ (çocuk)” anlamına gelen Tacikçedeki “bäççe” sözcüğüne yine Tacikçe fahişe anlamındaki “ğar” isminin eklenmesiyle oluştuğunu belirtir (ÖTEL-3, 2009, s. 25).

Tarihî Türk lehçelerinde sözcüğün varlığı tespit edilememiştir.

2.1.2.1.1.2.18. DĀD: “Figan, feryat, inleme, nale” anlamlarındaki bu ünlem Özbek Türkçesine Farsçadan geçmiştir. Ruhsal veya fiziksel olarak yaşanan acıya katlanamayıp çıkarılan acı ses, çığlık, feryadı ifade eder; genel anlamda “acı ve ağrı, üzüntü ve yardım dileme” bildirmektedir.

Ş. Rahmetullayev Farsçadan Özbek Türkçesine geçen bu ünlemi “rûhî veya cismânî azaba dayanamayıp haykırılan sert, yüksek ses; feryat, bağıris” olarak anlamlandırır (ÖTEL-3, 2009, s. 90).

“Dād” “adalet, doğruluk” anlamında ilk kez Karahanlı Türkçesi metinlerinde dikkat çeker (Ünlü, 2012, s. 197). Harezmi Altınordu Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde de “adalet” anlamıyla “dād” şeklinde bu sözcüğü görmekteyiz (Ünlü, 2012, s. 140; Ünlü, 2013, s. 267). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde Farsçadan alıntı bir sözcük olarak “adalet, hak” anlamının yanında “kısmet, nasip” anlamıyla da kullanılmaktadır (Toparlı, 2007, s. 55).

2.1.2.1.1.2.19. DĀRİĞ: Türkiye Türkçesinde “yazık, ne yazık, tüh” şeklinde aktarabileceğimiz bu sözcüğün “üzüntü” anlamı taşıdığı örneklerde ünlemleştiği görülmüştür.

Ş. Rahmetullayev; Farsçadan alıntılanan ve Farsçadaki şekliyle Özbek Türkçesine geçen bu ünlemi üzüntü bildiren “tüh, yazık” ifadeleriyle anlamlandırır (ÖTEL-3, 2009, s. 78).

Sözcüğün tarihî Türk lehçelerindeki kullanımına bakıldığında Karahanlı Türkçesinden itibaren benzer anlam, şekil ve işlevde kullanıldığı görülmektedir: Farsça “dirîg” (i uzun) sözcüğünden geldiğini belirten S. Ünlü “mühlet, süre, esirgeme” anlamıyla Karahanlı Türkçesi metinlerinde tespit eder (2012, s. 201). Harezmi-Altınordu Türkçesi döneminde eser “esirgeme, sakınma, yoksun bırakma, yazık!” anlamlarıyla “darîg” şeklinde yer alır (Ünlü, 2012, s. 141). Çağatay Türkçesi döneminde sözcük “dirîg” şeklinde “esirgeme, önleme, eyvah, yazık” anlamlarıyla (Ünlü, 2012, s. 299); Eski Anadolu Türkçesinde “dirîg” şeklinde “yazık, yazık ki, eyvah, eyvah ki” anlamlarında acı ve üzüntü ifade etmek için ünlem görevinde kullanılmıştır (Tiken, 2004, s. 117). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde bu sözcük “dirîg” şeklinde “esirgeme; yazık!” anlamlarında kullanılmaktadır (Toparlı, 2007, s. 62).

2.1.2.1.1.2.20. DOST: Şükretme, beğenmeyi anlatan ünlem “heeeeeyyyy, yaşşaaaaa” şeklinde ifade edilebilir. Ünlemdeki “o” sesi uzun olarak söylenir. Taranan metinlerde “minnettarlık” bildirdiği örneklere rastlanmıştır.

Farsça “dōst” sözünden Türkçeye geçen bu sözcük ilk kez Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde görülür (Ünlü, 2013, s. 202). Harezmi Altınordu metinlerinde “dost, sevgili, arkadaş” anlamlarıyla “dost” şeklinde kullanılır (Ünlü, 2012, s. 151). Çağatay Türkçesi döneminde hem “dōst” hem de “dost” şekline rastlanan bu sözcük tarihî dönemlerde yüklendiği anlamı bu dönemde de devam ettirir (Ünlü, 2013, 303). Farsçadan alıntı bir sözcük olarak Kıpçak Türkçesinde “arkadaş, dost” anlamında kullanılmaktadır (Toparlı, 2007, s. 64). Tarihî dönemlerde sözcüğün Özbek Türkçesindeki kullanımıyla özdeş, ünlemleşmiş bir yapıda kullanımı yoktur.

2.1.2.1.1.2.21. XOŞ: Özbek Tilinin İzahli Lügati adlı eserde soru sözlerinin başına gelerek karşıdakinin dikkatini çekme, onu düşündürme amacına yönelik kullanıldığı belirtilen bu sözcüğün aynı başlık altında “haydi” şeklinde ifade edilebilecek gayretlendirme ve harekete geçirme amacıyla ve konuşma anında akla gelmeyen sözler yerine kullanıldığı aktarılır (ÖTİL-IV, 2008, s. 438). Emek Üşenmez ise sözcüğün “peki, sonra” anlamlarında olduğunu belirtmiştir (2016, 488). Tespit ettiğimiz örneklerde ise bu sözcüğün “alay, kızgınlık, merak, tehdit” ifade ederek ünlemleştiği görülmüştür.

“Özbek Tilining Etimologik Luğati” adlı eserin III. cildinde “hoş” sözcüğünün Farsçanın ağızlarından biri olan Tacik dilinde tasdik, razı olma gibi anlamları ifade eden bir söz olduğundan bahsedilmektedir (OTEL-3, 2009, s. 248). F. Steingass’ın hazırlamış olduğu “A Comprehensive Persian-English Dictionary” adlı Farsça-İngilizce sözlüğe baktığımızda ise “hoş” sözcüğünün “tatlı, mükemmel, güzel, adil/dürüst, büyüleyici, hoş, keyifli, enfes, neşeli, sevimli, güzel, hafif/kibar, alçakgönüllü, zarif; sağlıklı, ılıman; mutlu, iyi, memnun; istekli bir şekilde” olarak açıklandığını görmekteyiz (1963, s. 485).

Bu sözcük Karahanlı Türkçesinde “hoş, güzel” anlamında yer almaktadır (Ünlü, 2012, s. 295). Harezmi Altınordu Türkçesi eserlerinde de “hoş, iyi güzel (Ünlü, 2012, s. 234) anlamında kullanılan bu sözcük, “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde de aynı anlamdadır (Ünlü, 2013, s. 478-479).

2.1.2.1.1.2.22. XUDĀ: Farsça “Tanrı” demek olan bu sözcük korku anında yakarıшта bulunurken dile gelen bir ünlemdir. “Korku, yalvarma” bildirmektedir.

Ş. Rahmetullayev Farsça kökenli “hüda” sözcüğünün Tacik dilinde “öz” anlamına gelen “xud”a “-o” ekinin gelmesiyle ortaya çıktığını ve “Allah” anlamında olduğunu belirtir (ÖTEL-3, 2009, s. 244).

İlk defa Harezmi Altınordu Türkçesi metinlerinde “hüdāy (Allah)” olarak geçen (Ünlü, 2012, s. 239) bu sözcük Çağatay Türkçesi metinlerinde “hüdā, hüdāy” şekillerinde yer alır (Ünlü, 2013, s. 482-483).

2.1.2.1.2. Modal Sözcüklerin Ünlemleşmesi

2.1.2.1.2.1. YUQ: Bir cevap sözü olan bu ifadenin “korku” anlamı yüklenerek ünlemleştiği örneklere rastlanmıştır.

Clauson bu sözcüğü “yo:-” fiilinden getirmektedir. Kaşgarlı’nın bu sözcüğü “var” karşıtı olarak tanımladığını belirten Clauson sözcüğün yaygın olarak cümlede belirtilen konuyla ilgili olarak yüklem şeklinde kullanıldığını söyler. Bu nedenle bir fiil doğasına sahiptir ancak çekimlenemezler ve yardımcı fiille desteklenmezler (Clauson, 1972, s. 895).

Köktürk metinlerinde (Ercilasun, 2016, s.732) ve DLT’te (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014, s. 33-36-141-155-158-182-349-406-408-409-410-980) bu

sözcüğün sadece “yok, olmaz, değil” anlamlarında bulunduğu cümleyi olumsuz yaptığı örneklere rastlanmıştır. Eski Uygur Türkçesinde de “yok, kötü, fena” anlamlarıyla “yoq” sözcüğüne rastlanmaktadır (Caferoğlu, 2015, s. 301). Karahanlı, “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü” ve “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde “yoq” sözcüğü “hayır, yok, değil” anlamında kullanılmaktadır (Ünlü, 2012, s. 1008; Ünlü, 2012, s. 691; Ünlü, 2013, s. 1257). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde iki başlık altında ele alınan bu sözcük için “yok, mevcut olmayan” ve “hayır” şekilde açıklama yapılmıştır (Toparlı, 2007, s. 326). Eski Anadolu Türkçesinde “yoh” şeklinde karşımıza çıkan bu ünlem aslında isim olup bağlaç olarak da karşılaşılan ve nadir örnekte ünlem şeklinde kullanılan bir sözcüktür. Ünlemleştigi örneklerde “hayır!, olmaz!” anlamlarında ret ve “hayır!, mümkün değil” anlamlarında mümkün görmeme ifade etmektedir (Tiken, 2004, s. 131).

2.1.2.1.3. Söz Gruplarının Ünlemleşmesi

2.1.2.1.3.1. Tamlamaların Ünlemleşmesi

Özbek Türkçesinde tespit ettiğimiz ünlem görevindeki tamlamaların kökenine baktığımızda hepsinin Arapçadan alıntı olduğu görülür. Bu ünlemleşen tamlamalar şunlardır:

2.1.2.1.3.1.1. BÄRÄKÄLLÄ: Özbek Türkçesine Arapçadan geçen bu ünlem “Barek Allah”tan gelişen “Allah mübarek etsin, hayırlı ve bereketli olsun!” anlamında bir sözcüktür. “Allah iyiliğini versin, aferin, bravo, çok iyi” ifadelerine karşılık gelen bu ünlem “alay, beğeni, beğenmeme, kızgınlık, övgü, saygı, takdir” bildirir.

Ş. Rahmetullayev Arapça olduğunu belirttiği bu sözün bir işi gerçekleştirmek için dua okumak manasındaki “baraka” ile “allāhu” sözünün birleşmesiyle oluştuğunu ve “Allahın hayır ve ihsanı yar olsun” anlamında kullanıldığını söyler. Rahmetullayev “bäräkällä” ifadesinin ikinci hecedeki “ā”nın “ä”ye dönüşmesi, birinci sözcük sonundaki ve ikinci sözcük başındaki “a” ünlülerinin tek bir “ä” sesinde birleşmesi ve “hu” kişi zamirinin düşmesi sonucu oluştuğunu belirtir. Yani bu ifade “bāraka Allahu > bäräkällä” şeklinde gelişmiştir (ÖTEL-2, 2003, s. 67).

Bu sözcük Karahanlı, Harezmi Altınordu ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde yer almamaktadır.

2.1.2.1.3.1.2. ĀSTĀĠFİRULLĀ: Özbek Türkçesine Arapçadan geçen ifade “Allahım, sen koru; Allahım, sen affet” anlamındadır. Bu ünlem “keyifsizlik, şaşkınlık” bildirdiği örneklerde ünlemleşmektedir.

Arapça “āstāġfiru” ile “ullā” sözcüklerinin birleşmesinden oluşan bu ünlemde “ullā” “āllā, Tanrı” sözcüğünün ses bakımından değişmiş hali, “āstāġfiru” ise “affetmek, günahından kurtulmak” anlamındaki “ġāfārā” fiilinden gelişmiş “af dilemek” anlamındaki “āstāġfārā” fiilinin emir şeklidir. İki sözcük birlikte telaffuz edildiğinde birinci sözcüğün sonundaki ve ikinci sözcüğün başındaki “uu” sesleri tek bir ünlüde birleşir ve söz sonundaki uzun ā ünlüsü “â” ünlüsüne dönüşür yani sözcük “āstāġfiru ullā > āstāġfirullā (āstāġfirullā)” şeklinde gelişim göstermiştir (ÖTEL-2, 2003, s. 50). Asıl anlamı “Affet Allah” olan sözcük sonrasında anlam genişlemesine uğrar ve “beklenmeyen hareket ve durumla karşılaşp, çok fazla şaşırılmayı, hayrete düşmeyi” ifade eden bir ünleme dönüşür (ÖTİL-1, 2006, s. 60).

Bu ünlem ilk kez Harezmi Altınordu Türkçesi döneminde “ēstāġfirullah < istāġfiru’l-lah” şeklinde “Allah’tan bağışlanmayı dilerim” (Ünlü, 2012, s. 179) anlamında bir tövbe sözü olarak kullanılmaktadır. Çaġatay Türkçesi döneminde ise “ēstāġfiru’llāh” şeklinde “Allah’tan af dilerim” (Ünlü, 2013, s. 347) manasında yer alır.

2.1.2.1.3.1.3. XUDĀYİM: Üzüntü bildiren bu ünlem Farsçadan Özbek Türkçesine geçen “xudā” ismine “+im” birinci tekil şahıs iyelik ekinin eklenmesiyle oluşmuştur¹³.

2.1.2.1.3.1.4. VĀSSĀLĀM: Özbek Türkçesine Arapçadan geçen bu ünlem “işte bu kadar, son söz budur, aksini söylemek imkânsız” anlamlarında kullanılır. Taranan metinlerde “telaş” ifade etmede kullanıldığı gözlenmiştir.

Tespit ettiğimiz örnekler arasında “vāssālām” tamlamasının Arapçadan alıntı olduğu görülür.

Karahanlı Türkçesi sözlüklerinde yer almayan bu sözcük “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü” ve “Çaġatay Türkçesi Sözlüğü”nde “işte bu kadar, son söz budur” anlamındadır (Ünlü, 2012, s. 648; Ünlü, 2013, s. 1213). “Kıpçak Türkçesi

¹³ Bknz. s. 134.

Sözlüğü”nde bu sözcük “işte bu kadar” anlamında geçmektedir (Toparlı, 2007, s. 303).

2.1.2.1.4. Kalıp İfadelerin Ünlemleşmesi

Taranan metinlerde kimi kalıp ifadelerin kullanıldığı bağlam çerçevesinde duygu yüklenerek ünlemleştiği görülmüştür. Tespit ettiğimiz örneklerde sadece sözcüklerin değil cümlelerin ve cümleden kısaltmış kalıp ifade yapılarının ünlemleştiği görülmüştür. Tespit ettiğimiz bu yapıların yalnızca Özbek Türkçesine ait olmayıp yabancı dillerden alıntılandığı da görülmüştür.

Özbek Türkçesinin söz varlığına ait tespit ettiğimiz ünlemleşmiş kalıp ifade olan “âlğä” hakkında şunları söyleyebiliriz:

2.1.2.1.4.1. ÂLGÄ: Sözlükte “Allahuekber yani “Allah büyük, ulu” şeklinde anlamlandırılmaktadır. Allah’a yalvarma, sığınma ibaresi ve ileriye doğru hareket etme, çağırma nidası olarak kullanıldığı belirtilen bu ünlemin tespit edilen örnekte cümleye “gayretlendirme” anlamı kattığı görülmüştür.

“Allahuekber (Allah büyük, ulu)” anlamındaki “âlğä” sözcüğünün bu anlamı karşılar nitelikte “âllâhğä > âllâğä > âlgä” şeklinde geliştiği düşünülmektedir.

Sözcüğün tarihî Türk lehçelerinde ünlem olarak “alğa” şeklinde kullanımına rastlanmamıştır.

Sözcük ve söz grubu yapısındaki kalıp ifadelerden çoğunun yabancı dillerden alıntı olduğu görülür. Özellikle Arapçadan alıntı “âmin, rāhmāt, şükür, tāvbā, tāşākkür, uzr” sözcüklerinin Özbek Türkçesinde ünlemleşmiş kalıp ifade olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu sözcüklere ilişkin şunları söyleyebiliriz:

2.1.2.1.4.2. ÂMİN: Bir kalıp ifade olan ve dua maksadıyla kullanılan bu sözcük herhangi bir şeyden hoşnut olma, bir şeyi beğenme, takdir ve bir şeye şükretme anlamlarını da ifade etmektedir. Taranan metinlerde “hoşnutluk” bildiren örneklerine rastlanmıştır.

İlk kez Harezmi Altınordu Türkçesi metinlerinde görülen Arapça kökenli bu sözcük bu dönemde “Ya Rab dualarımızı kabul eyle” anlamında kullanılmıştır (Ünlü, 2012, s. 43). Çağatay Türkçesi döneminde de varlığı tanıklanan bu sözcük “Öyle

olsun, ya Rab dualarımızı kabul eyle” şeklinde anlamlandırılır (Ünlü, 2013, s. 40). Toparlı “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde Arapça “âmen” sözünden alıntı olarak ifade ettiği bu sözcüğü “amin, öyle olsun” şeklinde anlamlandırır (2007, s. 8).

2.1.2.1.4.3. GÄRDKÄM: Aşık atarken söylenen bu söz “ne olursa olsun” anlamında kullanıldığında ünlemleşmiştir. “Heh-heyyy” şeklinde ifade edebileceğimiz bu ünlem gayretlendirme anlamı taşımaktadır. Tespit edilen örnekte “umut” anlamını ifade etmektedir.

Sadece Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde “gerd” ve “kem” (Ünlü, 2013, s. 391-607) sözcüklerinin ayrı ayrı yer aldığı görülmüş, tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinden hiçbirinde bu sözcük tespit edilememiştir.

2.1.2.1.4.4. RÄHMÄT: Cümleye şefkat, merhamet, merhametlilik, acıma anlamı katan bu söz teşekkür ve minnettarlığı ifade eder (ÖTİL-3, 2007, s. 363). Taranan metinlerde “minnettarlık” bildirdiği örneklere rastlanmıştır.

Bu sözcük Arapça “rahmat(un) sözcüğünden Özbek Türkçesine “h” ünsüzünü “h” ye dönüştürülerek alınmıştır, “merhamet, rahmet gösterdi” anlamıyla “rähmät” şeklinde kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde bu söz temelde “teşekkür” anlamı vermek amacıyla kullanılır (ÖTEL-2, 2003, s. 357).

S. Ünlü Karahanlı, “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü” ve “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde “rahmet” şeklinde karşımıza çıkan bu sözcüğü “acıma, merhamet, esirgeme” şeklinde anlamlandırmıştır (2012, s. 636, 2012, s. 477, 2013, s. 908). Bu sözcük “merhamet, acıma, esirgeme” anlamlarında “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde de yer almaktadır (Toparlı, 2007, s. 217).

2.1.2.1.4.5. ŞÜKÜR: Memnun olma, hoşnutluk, kanaat hissi bildiren bu ünlem Özbek Türkçesine Arapçadan geçmiştir. Taranan metinlerde “hoşnutluk, sevinç” ifade ettiği örneklere rastlanmıştır.

Arapça “şukr(un)” şekline sahip “minnettar olma”yı bildiren “şakara” fiilinin 1. bab mastarı olan bu sözcük “minnettarlıklar” anlamındadır (ÖTEL-2, 2003, s. 511).

Türkçeye Arapçadan geçen “şük(ü)r” sözcüğü Karahanlı, Harezmi Altınordu ve Çağatay Türkçesi metinlerinde “şükür, şükretme, minnettarlık” anlamlarında

kullanılmaktadır (Ünlü, 2012, s. 721; Ünlü, 2012, s. 553; Ünlü, 2013, s. 1055). Tiken, Eski Anadolu Türkçesinde “şükür” şeklinde karşımıza çıkan bu ünlemin “şükür, şükürler olsun!” sözünün kısalıp kalıplaşmış şekli olduğunu belirtir. Bu ünlem şükür, minnet ve kanaatkârlık ifade etmektedir (2004, s. 128-129). Bu sözcük “şükretme, şükür” anlamıyla “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde de yer almaktadır (Toparlı, 2007, s. 255).

2.1.2.1.4.6. TÄŞÄKKÜR: Minnettarlık bildirme ve rahmet dileme ifade eden bu ünlemin taranan metinlerde “minnettarlık ve takdir” bildirdiği örneklere rastlanmıştır.

Arapça asıllı bu sözcük “minnettarlık ifade etmek, rahmet dilemek” anlamındaki “taşakkur(un)”dan gelir. “şakara” fiilinin 5. bab mastarı olup “minnettarlık, rahmet dilemek” anlamında kullanılmaktadır (ÖTEL-2, 2003, s. 460).

Tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu sözcüğe rastlanmamıştır.

2.1.2.1.4.7. TÄVBÄ: Özbek Türkçesine Arapçadan giren bu ünlemin “af dileme, şaşkınlık, uyarı” bildirdiği örneklerde ünlemleştigi görülmüştür.

Arapça “tavbat(un)” sözünden Özbek Türkçesine söz sonundaki “t” ünsüzünü düşürüp kabul edilen bu sözcüğün gelişimi “tavbat > tävbä” şeklindedir. Sözcük “doğru değil, yaptıkları için af diledi” anlamındaki “täba” fiilinden gelişmiştir. “tavb(un)” sözcüğünün 1. bab mastarından “-at (un)” ekiyle türetilen bir ad olup “doğru olmayan hareketi nedeniyle af dileme” anlamı bildirmektedir (ÖTEL-2, 2003, s. 403).

Harezmi Altınordu ve Çağatay Türkçesi metinlerinde “tevbe” şeklinde geçen bu sözcük “tövbe, bir suçtan dolayı pişman olarak bir daha yapmamak üzere söz verme” anlamında kullanılmıştır (Ünlü, 2012, s. 588; Ünlü, 2013, s. 1118). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde “tevbe” şeklinde karşımıza çıkan bu sözcük “tövbe (etme), işlediği bir günah veya suçtan pişman olarak bir daha yapmamaya karar verme” anlamında yer alır (Toparlı, 2007, s. 272).

2.1.2.1.4.8. ÜZR: Özbek Türkçesine Arapçadan geçen bu sözcük “üzr soramâq” veya “üzr äytmâq” olarak da kullanılmakta ve “affedin, özrümü kabul

buyurun, afedersiniz, bağışlayın” anlamlarında kullanıldığında ünlemleşmektedir. Bu ünlem “af dileme, utanç” bildirir.

Arapçadan alıntı olan bu sözcük Karahanlı, Harezmi Altınordu ve Çağatay Türkçesi eserlerinde “özr” olarak karşımıza çıkar. S. Ünlü bu sözcüğü Karahanlı Türkçesi sözlüğünde “mazeret, bahane” (2012, s. 628), “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde “özür, suç” (2012, s. 466) ve “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde “kusur, eksiklik” (2013, s. 883) olarak anlamlandırmıştır. “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde “özr” şeklinde yer alan bu sözcük “kusur, özür” olarak anlamlandırılmıştır (Toparlı, 2007, s. 214).

Karahanlı Türkçesi sözlüğünde “sıkılma, bıkmama, üfleme, can sıkıntısı” (Ünlü, 2012, s. 896) ifadesi olarak kullanıldığı belirtilen sözcüğe Harezmi Altınordu ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde rastlanmaz. “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde yer alan bu sözcük için sadece “ünlem” olduğuna dair bir bilgi verilmiştir (Toparlı, 2007, s. 297).

Taradığımız metinlerde Farsçadan alıntı olup ünlemleşmiş kalıp ifade olarak tespit ettiğimiz tek bir örnek bulunmaktadır: gärdkäm. Bu sözcüğe ilişkin şunları ifade edebiliriz:

Taradığımız metinlerde cümle formundaki bazı yapıların kısalıp kalıplaşarak söz grubu hatta sözcük biçimine dönüştüğü görülmüştür. İç yapıda cümleye dair unsurları barındıran bu ifadeler sözcük halindeki kalıp ifadelerden ayrı olarak değerlendirilmelidir. Bu kalıp ifadelerle ilişkin şunları belirtebiliriz:

2.1.2.1.5. Cümlelerin Ünlemleşmesi

2.1.2.1.5.1. CÖNÄ: Türkçenin söz varlığına ait olan bu fiilin emir kipli çekimi olan “jönä” sözcüğü “yok ol, git, defol; hadi” anlamlarında “kovma” ifadesiyle ünlem olarak kullanılmaktadır.

Sevortyan’ın “bir tarafa hareket et, git” anlamındaki bu ifadenin Eski Türkçedeki “yön” sözcüğünün “yöneliş” anlamından “-e” eki ile türetildiği yönündeki görüşünü benimseyen Rahmetullayev bu sözcüğün sonradan söz başındaki “y”sinin “c” sesine dönüştürüp “ö” sesindeki yumuşaklık işaretinin yok

olduğunu yani sözcüğün “yön+ä > yönä- > cönä” şeklinde bir gelişim gösterdiğini belirtir (ÖTEL-1, 2000, s. 104).

Tuncer Gülensoy Türkiye Türkçesinde “yön” olarak karşımıza çıkan bu sözcüğün kökünü “bir yere yönelmek” anlamındaki “yö (/ü)-” fiiline götürür ve sözcüğün üzerine “-n” eki alarak isimleştiğini belirtir. Gülensoy, “yön” sözcüğünün “belli bir noktaya göre olan yer, taraf; bir şeyin belli bir noktaya baktığı yan, veçhe; bir yere gitmek için izlenen yol, istikamet, cihet; mecazi anlamda tutulacak izlenecek yol” anlamlarında kullanıldığını belirtir ve DLT’te sözcüğün “yöre, yüre, yére” şeklinde “çevre, muhit” olarak anlamlandırıldığına değinir. Özbek Türkçesinde bu sözcük “yâq” olarak geçmektedir (Gülensoy, 2007, s. 1166).

Köktürkçe, Eski Uygur Türkçeleri ile DLT’te varlığını tespit edemediğimiz bu sözcüğe diğer Tarihî Türk lehçelerinde “yön” “taraf, yan, cihet” anlamıyla rastlamaktayız. Ancak bu kullanımlarında da ünlemleştiği söylenemez.

2.1.2.1.5.2. CÜRİNG: Türkiye Türkçesinde ‘haydi’ şeklinde ifade edebileceğimiz “gayretlendirme” bildiren bu ünlem cümle özelliği taşımaktadır.

Ünlemin Eski Türkçede “yori-” şeklinde yer aldığı görülür. “yori-” fiilinin kökenine bakıldığında Clauson bu sözcüğü “yürümek, marş” şeklinde “süresiz/belirsiz şekilde yürümeye devam etmek” olarak anlamlandırır. Ona göre bu fiil daha çok önüne zarf fiil eki almış sözcükle yardımcı fiil görevinde kullanılır. Sözcüğün “o” sesinin Turfantext 8’deki yazımda belirlenmiş olduğunu belirten Clauson “york, yoriğa”nın modern hali bugün yalnızca Kuzeydoğu Türkçesinden Tuvacada “coru-/cor-“ şeklinde yaşadığını; Orta Türkçe döneminde tüm ünlülerin aşağı yukarı değişime uğramış olmasının muhtemelen bu sözcüğün ünlüsünü de etkilediğini ve bu gün artık “-o-” ünlüsünün çağdaş lehçelerde “-ü-“lü biçimde olduğunu belirtir (Clauson, 1972, s. 957).

Tarihî Türk lehçelerinin yazılı devirlerinden itibaren geçirdiği seslik değişimlere bağlı olarak farklı şekillerde karşımıza çıkan bu sözcük Orhun abidelerinde “yügür-” şekliyle “koşmak, akmak” anlamıyla geçmektedir (Ercilasun, 2016, s. 734). Eski Uygur Türkçesinde “yürümek, gitmek, hareket etmek” anlamında “yori-” sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. Sözcüğün “yoriğ (gidiş, yürüyüş)” ve “yorit- (yürütmek, işletmek, harekete getirmek)” şekilleri bulunmaktadır (Caferoğlu, 2015, s. 302). DLT’te ise bu sözcük karşımıza yürümek anlamında “yor- ~ yori- ~ yoru-” şeklinde çıkar (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, s. 981). Karahanlı Türkçesi

dönemine ait sözlüklere bakıldığında dönemin diğer eserlerinde “koşmak, seğırtmek” anlamıyla “yüğü-” şeklinde yer aldığı görülmüştür (Ünlü, 2012, s.1030). Harezmi Altınordu döneminde sözcüğün “yüğü-” “koşmak, koşuşturmak, hızlı yürümek” (Ünlü, 2012, s.700) benzer şekilde Çağatay Türkçesi döneminde de “koşmak, seğırtmek, hareket etmek” (Ünlü, 2013, s. 1264) anlamıyla “yüğü-” sözcüğü yer alır. “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde de “yüğü-” olarak geçen bu sözcük “hızlı hızlı yürümek, koşmak, zıplaya zıplaya koşmak” anlamında kullanılmaktadır (Toparlı, 2007, s. 331).

2.1.2.1.5.3. ÄYLÄNÄY(İN): “Kurban olayım!” olarak çevirebileceğimiz bu ünlemin ‘äylänäy’ şekli “hayranlık, sevgi, şaşkınlık, uyarı, yalvarma” ‘äylänäyin’ şekli ise “kaygı ve yalvarma” ifade ettiği örneklerde ünlemleşmektedir.

Ş. Rahmetullayev bu sözcüğün kökünü Eski Türkçedeki “daire şeklinde hareket etmek” anlamına gelen “ay-” fiiline dayandırır. “ay-” fiil kökü “-la-” yapım eki ile dönüşlülük ifade eden “-n” ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. Sonrasında “a” ünlüleri “ä” sesine dönüşmüştür (ÖTEL-I, 2000, s. 22-23). Tuncer Gülensoy “dönmek, başıboş dolaşmak” anlamındaki “äy-” fiil köküne değinir. Gülensoy, Talat Tekin’in bu kökten türetilen “dönmek, etrafını çevirmek” anlamındaki “<*äyla-” fiili ve bununla türetilmiş sözcüklere yer verir (Gülensoy, 2007, s. 95). Özbek Türkçesindeki “äylänäy(in)” de bu kökten türetilmiş olmalıdır. Sonuç olarak buyruk ifade eden bu sözcüğün “aylanmak” fiilinin çekimlenmiş hali olduğu ve “äylä (FK) – n (FF) – äy (Emir 1.T.Ş.)” şeklinde oluştuğu söylenebilir. Sözcük sonradan duygu ifadesi yüklenerek ünlemleşmiştir.

Bu görüşlerde öne sürülen “ay-” fiiline “+la-” ekinin gelmesiyle ilgili görüş bize doğru gelmemektedir. “-la” eki bir isimden fiil yapım ekidir. Dolayısıyla “ay-” fiilinin üzerine gelebilmesi için önce bu fiilin isimleştirilmesi gerekir. Bu nedenle bu açıklamanın gözden geçirilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Bize göre “ay-” fiil kökü bir ekle isimleştirilmiş ve daha sonra burada isim yapan ek düşmüş olmalıdır.

Harezmi Türkçesi döneminde sözcüğün “aylan-” şeklinde “dönmek, daireler çizmek” anlamında kullanıldığı görülür (Ünlü, 2012, s. 66). Benzer şekilde Çağatay Türkçesi döneminde de “dönmek, çevrilmek, dolanmak, kuşatmak, dolamak” anlamında “aylan-” ve “döndürmek, dolaştırmak” anlamında “aylandur-“ şeklinde

kullanıldığı görülür (Ünlü, 2013, s. 78). Bu dönemde yukarıdaki anlamından bağımsız olarak “ay-” fiilinin “esirgemek, uzak tutmak, kaçırmak” (Ünlü, 2013, s. 74) anlamında kullanıldığı örneklere de rastlanmıştır. “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde yer alan “dönmek, döndürmek” anlamındaki “eylen-” (Toparlı, 2007, s. 79) fiili bu ünlemle alakalıdır.

2.1.2.1.5.4. ÄNÄVİNİ QARÄNGLÄR: “Şaşkınlık” ifade eden bu ünlem Türkiye Türkçesinde “şuna bakın, aaaaa” şeklinde şaşkınlık ifadeleriyle anlamlandırılabilir.

Rahmetullayev “änä” nin biraz uzakta yer alan kişi ve nesneyi göstermede kullanıldığını belirtir. “änävi” sözcüğünün Özbek Türkçesinde “änä” ve “u” zamirlerinin birleşmesiyle ortaya çıktığını ifade eden Rahmetullayev önceden iki ünlü arasında “v” ünsüzünün geldiğini, sonrasında söz sonundaki “u” ünlüsünün “i” ünlüsüne dönüştüğünü söyler (ÖTEL-I, 2000, s. 29). Clauson bu ünlemin yüklemi görevindeki “kara-” fiilinin bakmak anlamında olduğunu ve ilk kez Çağatay Türkçesi dönemi metinlerinde sözcüğün tespit edildiğini belirtir (1972, s. 645). Cümle yapısında karşımıza çıkan bu ünlemin fiili “kara-” emir üçüncü çoğul şahısta çekimlenmiştir.

2.1.2.1.5.5. HÄRMÄ(NG): Çalışan veya çalıştığı yerden ayrılan kişinin halini sormayı ve ona yardımcı olmayı ifade eden bu ünlemin ‘härmä’ şekli “beğeni” ‘härmäng’ şekli ise “sakinleştirme ve takdir” bildirdiği örneklerde ünlemleşmektedir.

Sözcüğün bu şekilde kullanımı köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde yer almamaktadır. Sözcük, ifade ettiği anlam ve Özbek Türkçesinin ses ve şekil yapısı düşünüldüğünde muhtemelen “hâr < ar-” fiiline “mä” olumsuzluk eki getirilmiş ve fiil emir 2. şahısta çekimlenmiştir. Bu görüşümüzü köken bilgisi sözlükleri ve tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde kökün yer aldığı şekil ve anlam şu şekilde desteklemektedir:

Clauson “ar-” fiilinin “yorulmak, yorgun düşmek, zayıflamak” anlamlarında olduğunu belirtir. Bu fiil çağdaş Türk lehçelerinde sıklıkla “arı-/aru-” biçiminde uzatılmış olarak geçer. Çağdaş ve Tarihî Türk lehçelerinde “ar-” şeklinde “yorulmak” anlamıyla karşımıza çıkan bu sözcüğün Çağatay Türkçesi sözlüklerinden Senglah lüğatinde “har-” şekline de rastlandığını belirten Clauson bu iki fiilin aynı

olduğuna vurgu yapar (1972, s. 193). Ő. Rahmetullayev de bu ifadenin Sevortyanın Eski Türkçede “mihnet çekip veya yol yürüyüp yorulmak” anlamındaki “a:r-” fiil köküne dayandırdığı görüşünü kabul eder. Eski Türkçedeki “a:” ünlüsünün uzunluk işaretinin yok olduğunu, sonrasında bu fiile pekiştirme/kuvvetlendirme anlamı veren “-ı” ekinin ve söz başına da “h” ünlüsünün eklendiğini belirten Rahmetullayev, sonrasında zbek Türkçesinin “a” ünlüsünü “” ya dönüŐtürdüđünü, “ı” pekiştirme işaretinin de düŐürüldüđünü söyler. Buna göre ekin gelişimi “(a:r- > ar-) + ı: arı->harı->hrı-” Şeklindedir. Bu fiil “hr-” Şeklinde de kullanılmaktadır (TEL-1, 2000, s. 596). Gülensoy da bu sözcüğün kökünü Rahmetullayev ve Sevortyan gibi “yorulmak” anlamındaki “ar- (DLT)” fiiline dayandırır. Gülensoy “< *har- yorulmak” köküyle ilişkili bulduğu “ar-” fiilinin ağatay Türkçesinde “ar-, har-; aruz-, harkuz- (yorulmak) < ar- (yorgun olmak) + -đuz (<-đ-z-)” Eski Anadolu Türkçesinde ise “ar-, arı-” Şekillerinin varlığını ortaya koyar. Köktürk metinlerinde “ar-” fiili sadece “aldatmak” anlamında kullanılmıştır (Ercilasun, 2016, s. 652). Taranan eserlerde Köktürk ve Eski Uygur Türkçesi sözlüklerinde sözcüğün “yorulmak” anlamındaki kullanımına rastlanmamıştır. Bununla birlikte DLT’te bu sözcük “yorulmak” anlamında “r-~ar-” olarak karşımıza çıkar: “er rdı (adam yoruldu)” (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014, s. 89-553).

S. nl’nn “Karahanlı Türkçesi Sözlüğü”, “Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü”, “Çağatay Türkçesi Sözlüğü” ve R. Toparlı vd.nin “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde “ar-” olarak tespit ettiği bu sözcüğün “yorulmak, dermansız kalmak, yorgun düşmek” anlamlarında kullanıldığını ifade edilir (2012, s. 45; 2012, s. 47; 2013, s. 46; 2007, s.10).

2.1.2.1.5.6. HYDNG(LR): “Haydı” anlamına gelen bu nlemin ‘hydng’ Şeklinin “gayretlendirme, öfke” ‘hydnglr’ Şeklinin ise “coşkunluk” bildirdiği örneklere ünlemleştiği görülür.

Türkiye Türkçesinde farklı varyantlarda karşımıza çıkan bu nlem için farklı köken bilgisi açıklamaları yapılmıştır. Sözcük zerine ayrıntılı bir çalışma yürüten Toker sözcüğün kökeni üzerine araştırmacılar arasında bir fikir birliği olmadığını söyler ve bunlara kısaca Şu Şekilde değinir: “Haydi kelimesinin kökeni hakkındaki görüŐlerden birisi, kelimenin yabancı kaynaklı olduğudur. Bu görüŐe göre haydi kelimesi, Arapça heyte kelimesinden ortaya çıkmıştır. Bazı araştırmacılar kelimenin

“hay” ve “di-/de-“ yapısından, bazıları “hay” kelimesi ve “di” ünleminden bazıları ise “ha/hay” kelimeleriyle deiktik (göstermeye dayanan) ve kuvvetlendirici işlevi olan “-di” ekinin birleşiminden oluştuğunu iddia etmektedirler. Bir kısım araştırmacı da kelimenin “hayda-“ fiilinden ortaya çıkmış olabileceğini söylemektedir.”¹⁴

Toker, yapmış olduğu incelemelere ve bu sözcüğün Türkiye Türkçesinin yazı dili ve ağızlarında da tanıklanan lehçelerdeki¹⁵ görünümüne dayanarak “hayda-” fiilinin ikinci teklik şahıs emir ifadesinden ortaya çıkmış olduğu ve “haydi” sözcüğünün “hayda-” fiilinin isimleşmiş semantik bir türevi olduğu sonucuna ulaşır (Toker, 2011, s. 66). Sözcüğün kökeni üzerine görüş bildiren bir başka araştırmacı ise Mehmet Vefa Nalbant’tır. Nalbant sözcüğün bir Tanrı adı olan “(h)a(y) ‘Allah’” ve “de-/di-” sözcüklerinden oluştuğunu belirtir. Ona göre “hayda-” fiilinden gelişmiş bir ünlemin haydi ünlemiyle karışması ve bu iki ünlemin iki farklı kökten gelişmiş olabileceğinin de hatırdâ tutulması gerekir.

Sözcüğün Özbek Türkçesindeki kullanımına baktığımızda ise gelişimi hakkında şunları söyleyebiliriz: Özbek Türkçesinde bu sözcük “häydäng” şeklinde geçmektedir. “hayy” ismi ile “de-” fiilinden oluştuğunu düşündüğümüz bu sözcük emir ikinci şahıs çekiminde bir cümledir. “häydäng” sözcüğünün Özbek Türkçesinin ünlüleri inceltme temayülü dâhilinde “hay > häy (Allah’ın adlarından biri)” ismine dönüşmüş sonrasında ise bu iki sözcük birleşip kalıplaşmıştır.

Yukarıda sözcüğün kökeni ile ilgili verilen bilgilerden hareketle sözcüğün anlam ve şekil bakımından “hayy de-” yapısından gelişmiş olduğunu düşünüyoruz.

Tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu ünlem tespit edilememiştir.

¹⁴ Toker, Mustafa (2011). “Haydi, Hadi, Hayda Kelimeleri Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 30, ss. 66.

¹⁵ Burada dikkat çeken noktalardan biri Özbek Türkçesi için “haydi” ünlemine karşılık verilen “birinin dikkatini çekme, seslenme, davet bildirme”¹⁵ de kullanılan “qäni” sözüdür. Aynı işlevde kullanılan bu iki sözcüğün aynı kökten geldiği hususuna ihtiyatla yaklaşmak gerekir. “qäni” sözü Eski Türkçeden itibaren kullanılagelen “qanı ~qayu” soru sözünün Özbek Türkçesindeki şeklidir. “haydi” sözcüğünün Özbek Türkçesindeki kullanımı ise konuşma dilinde varlığını tespit ettiğimiz ve Özbek Destanlarında da yer alan “häydäng” sözü olmalıdır.

2.1.2.1.5.7. HÄYDÄY BERİNG: Türkiye Türkçesine ‘haydi, devam edin’ şeklinde aktarabileceğimiz bu ünlem karşısındakini sakinleştirme amacıyla kullanıldığı örneklerde ünlemleşmektedir.

Özbek Türkçesiyle yazılmış metinlerde “häydäy bering” cümlesinin ünlemleşmiş kullanımları tespit edilmiştir. “Häydäng” şeklinde kullanımına da rastladığımız bu ünlem “hayy” Allah ismi, “de-” fiili ve “ber-” tasviri fiilinden oluşmaktadır. “hayy” Özbek Türkçesinde ünlülerin incelleme temayülüne uyarak “häy” şekline dönüşmüş ve sondaki “y” sesinden birini kaybetmiş, “dä-” fiiline gelen zarf fiil eki “e” düşmüş ve bu fonksiyonunu “y” yardımcı sese aktarmış ve son olarak tasviri fiil emir ikinci şahısta çekimlenmiştir. Yani bu cümle “hay deye bering” şeklinden gelişmiş bir kalıp ifade olmalıdır.

Tarihî Türk lehçelerine ait metinlerde bu ünleme rastlanmamıştır.

2.1.2.1.5.8. KETE BER: “Kovma” bildiren bir küfür cümlesi olan bu söz üzerine aldığı vurgu, tonlama ile bağlam içerisindeki kullanımı ile kızgınlık belirterek ünlemleşmiştir.

Bu ünlem tasviri fiillerden tezlik fiili ile çekimlenen “ket-”, fiilinin emir ikinci şahıs çekimidir.

2.1.2.1.5.9. ÖRGİLÄY: Övgü, beğenme bildiren bu ünlem “Kurbanın olayım” şeklinde ifade edilebilir. Taranan metinlerde bu ifadenin “sevinç” bildirdiği tespit edilmiştir.

Sözcüğün “örgiläy” şekli köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde yer almamaktadır. Sözcüğün kökeni üzerinde düşündüğümüzde “yükselmek” anlamındaki “ör-” fiilinden türediği yönündeki görüş mantıklı gelmektedir. “ör-” kökünün kullanımına bakıldığında DLT’teki “yükselmek” (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014, s. 789) anlamında yer aldığı görülür. Clauson bu sözcüğü “yüksek, yukarı, yüksek yer” olarak anlamlandırır. “ör-” fiili ile eş sesli olduğunu belirten Clauson “ör-/+” isim ve fiil köklerinin ufak anlamsal farklılıkları bulunduğunu bu nedenle ikisi arasında tam bir bağlantı kurulamayacağını söyler. Orta Türkçe döneminden önce karşılaşılmayan bu sözcüğün “örle-, örlet-” şekillerinden yola çıkarak orta Türkçe döneminden daha eskicil bir sözcük olduğunu

söyler. Çağatay Türkçesinde ü'lü şekli olmayan sadece “ö” lü şekli bulunan “örk/ör” haricinde tüm çağdaş Türk lehçelerinde benzer şekilde kullanılmaktadır (1972, s. 193).

Köktürkçede sözcüğün kökü olabilecek “ör-” fiilinin “ayaklanmak, baş kaldırmak” anlamında kullanımı bulunmaktadır (Ercilasun, 2016, s. 703). Eski Uygur Türkçesi sözlüğünde “öri (yüksek, vakur)” ve “örüki (yüce, yüksekteki, âli)” sözcüğü bu sözcükle ilgili olmalıdır (Caferoğlu, 2015, s.152-153) Karahanlı, Harezm Altınordu Türkçesi metinlerinde “ör-” fiili “belirmek, çıkmak, yükselmek; ayağa kalkmak” anlamlarında kullanılmaktadır (Ünlü, 2012, s. 615; Ünlü, 2012, s. 461). “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde hem isim hem de fiil olarak karşımıza çıkan bu sözcük “yokuş, yukarı” ve “yükselmek, çıkmak, yukarı çıkmak” anlamlarında kullanılmıştır (Ünlü, 2013, s. 876). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde “ör-” ise “kalmak” anlamında kullanılmaktadır. “öre” sözcüğü için açılan başlıkta da bu sözcüğün “ayakta dik durmak anlamını bildirdiği” yönünde açıklama yer alır (Toparlı, 2007, s. 211).

Yani denilebilir ki “ör-” fiil kökü üzerine fiilden fiil yapım eki almış “ör-gil-” ve bu türemiş yapıdaki sözcük “ây” emir istek ekiyle çekimlenmiş, kalıplaşarak “kurbanın olayım” anlamını yüklenmiş ve ünlemleşmiştir.

2.1.2.1.5.10. SĀDĀĠĀN BOLĀY(İN): “Şaşkınlık, merak, keder, üzüntü, yalvarma” bildiren bu ünlem kalıp ifadelerin ünlemleşmesi ile oluşmuştur. Taranan metinlerde “merak, yalvarma” ifade ettiği örneklere rastlanmıştır.

Arapça bir isim ve Türkçe “bol-” fiilinden oluşan bu yapı basit bir cümledir. Cümlede iyelik eki ile çekimlendiğini gördüğümüz “sādāġā” ismi üzerine daha önce köken bilgisi bakımından bilgi verildiği için burada köken bilgisi üzerine bir açıklama yapılmayacaktır. Cümlelerin yüklemi görevindeki “bol-” fiili ise istek birinci şahısta çekimlenmiştir.

Tarihî Türk lehçelerine ait metinlerde bu ifadenin ünlem olarak kullanımına rastlanmamıştır.

2.1.2.1.5.11. ŞĀŞMĀ(NG): “Şaşmaq” fiilinin emir şeklidir. Taranan metinlerde “şāşmā” ve “şāşmāng” şekillerinde karşımıza çıkan ve birine telaş

etmemesi gerektiğini ifade etmede, herhangi bir iş, belli bir hareketten alıkoyma, dikkatini çekme ve itibarını ölçmede kullanılan bu ifadelerin karşısındakini “sakinleştirme” maksadıyla kullanıldığı örneklerde ünlemleştigi görülmektedir.

Ş. Rahmetullayev “bir işi tez yapmaya gayret etmek” anlamına gelen Eski Türkçedeki “şaş-” fiilinin Özbek Türkçesinde “a” ünlüsünü “ä” ya dönüştürerek kullanıldığını belirtir (ÖTEL-I, 2000, s. 457). Sözcük “şâş-” fiiline “-mâ” fiilden fiil olumsuzluk ve “-ng” şahıs emir ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. Gülensoy “umulmayan, beklenmeyen veya olağanüstü bir olay, bir olgunun karşısında şaşkın bir duruma gelmek, hayret etmek” olarak anlamlandırdığı “şaş-” fiilinin Orta Türkçede “arasını ayırmak” anlamında “şaş-ur” , DLT’te “ürkek” anlamında “sâş->saş-” olarak geçtiğini ve Özbek Türkçesinde sözcüğün “şâş-” şeklinde kullanıldığını belirtir (Gülensoy, 2007, s. 840).

Sözcüğün “şâşmä(ng)” şeklindeki ünlem olarak kullanımı tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde tespit edilememiştir. Sözcüğün “şâş-” fiil kökünden türetilip çekimlendiği düşünülerek “şâş” sözcüğünün tarihî Türk lehçelerindeki görünümüne yer verilecektir. Eski Uygur Türkçesinde “şaş-” fiili “şaşmak” olarak anlamlandırılır (Caferoğlu, 2015, s. 216). DLT’de “şaş-” sözcüğüne rastlanmamıştır. DLT’de “saş at” tamlamasında yer alan “ürkek” anlamındaki “saş” olabilir (Ercilasun, 2014, s. 808). Karahanlı Türkçesi Sözlüğünde “saş (ürkek)” geçer (Ünlü, 2012, s. 660). Sözcük, “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü” ve “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde yer almamaktadır. “Karahanlı Türkçesi Sözlüğü”nde “şaş-” fiili yer almazken, “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde “şaşmak” anlamında “şaş-” sözcüğü yer alıyor (Ünlü, 2012, s. 545). “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde ise “şaş-” sözcüğü “tan kalmak, akli gidip yoldan ayrılmak, şaşırmak, hayret etmek” anlamlarında karşımıza çıkar (Ünlü, 2013, s. 1028). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde de “şaşırmak, hayret etmek” anlamlarında “şaş-” fiili kullanılmaktadır (Toparlı, 2007, s. 250).

2.1.2.1.5.12. URÄ: Bu ünlem saldırıda bulunan savaşçıların hücum sesini; coşkulu bir ruhla boyun eğmeyi yani sevinci ifade eder. Taranan metinlerde “gayretlendirme, sevinç” bildirdiği örneklere rastlanmıştır. Türkiye Türkçesinde “yaşa, hey, oley” şeklinde ifade bulur.

Sözcüğün kökü olarak düşünülebilecek olan “ur-” Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesinde “vur-” anlamıyla kullanılmaktadır (Ercilasun, 2016, s. 723; Caferoğlu, 2015, s. 266). Bu sözcüğün kökü DLT’de geçen “vurmak, dövmek” anlamındaki “ur-~ür-” fiil köküne dayandırılabilir. “ä” kuvvetlendirme enklitiği olmalıdır. Türkiye Türkçesinde “hurra” olarak karşımıza çıkan bu ünlem Oğuz Ergene’nin “*Türkiye Türkçesinin Ölçünlü Dilinde Kullanılan Batı Kökenli Ünlemler*” adlı makalesinde İngilizce “*hurray* (2013, s. 49)” sözcüğüne dayandırılmıştır. TDK’de genellikle Batılı ulusların hep bir ağızdan “yaşa” anlamıyla destek vermek amacıyla kullandığı bir söz (TDK, 2005, s. 904) olarak anlamlandırılan bu söz kanımızca Özbek Türkçesindeki “ur-ä” ünlemiyle ilişkilidir ve köken bakımından “ur” fiiline “e” veya “ey” ya da “ha/hä” gibi bir kuvvetlendirme edatı getirilerek oluşturulmuştur. Kırgız Türkçesinde yer alan “hurrä (KTG-I, 1964, s. 317-318)” ünlemi de bu düşüncemizi kanıtlar nitelikte görünmektedir. Ancak sözcüğün kökeni üzerine ayrıntılı bir çalışma yapılması konuyu kesinliğe kavuşturacaktır.

“Karahanlı Türkçesi Sözlüğü” ve “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde sözcüğün “urä” şekline rastlanmamıştır. “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde ise “ura” şeklinde “seslenme sözcüğü, şaşkınlık, hayret” ifade eden kelime” olarak anlamlandırıldığı görülür (Ünlü, 2013, s. 1186). Sözcüğün kökü “ur-” olarak düşünüldüğünde Karahanlı, Harezmi Altınordu, Çağatay ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde sözcük “dövmek, vurmak” anlamıyla kullanılmıştır (Ünlü, 2012, s. 880; Ünlü, 2012, s. 626; Ünlü, 2013, s. 1186; Toparlı, 2007, s. 293).

2.1.2.1.5.13. YÄŞÄ: “Aferin, bravo, yaşşaaa” olarak ifade edebileceğimiz bu ünlem Özbek Türkçesindeki “bälli, bäräkällä” ünlemleriyle özdeştir ve “beğeni” ifade eder.

Gülensoy hoşnutluk, sevinç gibi duyguları anlatmak veya alkışlamak için söylendiğini ifade ettiği bu ünlemin “yaş” ismine “-a” isimden fiil yapma eki getirilerek oluştuğunu belirtir. Ünlemin Özbek Türkçesindeki kullanımını “yášäsin” olarak verir (Gülensoy, s. 1083).

Eski Uygur Türkçesi sözlüğünde geçen “ömür” anlamıyla “yaş” ismi ve “yaşamak, yaşında olmak” anlamındaki “yaşa-” fiili bu sözcükle ilgilidir (Caferoğlu, 2015, s. 289; Ayazlı, 2016, s. 277). “Yaşa-” şekliyle “yaşamak” anlamında Köktürk

metinlerinde (Ercilasun, 2016, s. 728) ve DLT’de de kullanılmaktadır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014, s. 385-957). Karahanlı, Harezm Altınordu ve Çağatay ve Kıpçak Türkçesi eserlerinde “yaşa-” fiili “yaşamak, ömür sürmek” anlamlarında kullanıldığı örnekler bulunmaktadır (Ünlü, 2012, s. 968; Ünlü, 2012, s. 669; Ünlü, 2013, s. 1238; Toparlı, 2007, s. 314).

Tespit ettiğimiz örneklerden cümle formundaki kalıp ifadeler içerisinde değerlendirdiğimiz “sādāğā/ sādāğān bolāy(ın)” örneği bir yabancı (Arapça) unsur ve bir Türkçe unsurdan oluşmuştur. Bu örneğe ilişkin şunları söyleyebiliriz:

2.1.2.2. Sözlük Anlamı Bulunmayan Yapıların Ünlemleşmesi

Ünlemler üzerine yapılan çalışmaların birçoğu seslenme ve yansıma sözcükleri birincil yani asıl ünlemler içerisinde ele alır. Ünlemler yaptığımız araştırma sonucundaki değerlendirmelerimiz seslenme ifadeleri ile yansıma sözcüklerin ses yapıları ve sözlük birimsel bir anlama sahip olmamaları nedeniyle her ikisinde asıl ünlem olduğu görüşüne ihtiyatlı yaklaşmamıza neden olmuştur. Taradığımız metinlerde tespit ettiğimiz örnekler de bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Buna göre kimi seslenme ifadelerinin duygu yüklendiği kimisinin ise sadece birine seslenme amacı güttüğü; yine aynı şekilde kimi yansıma sözcüğün diğerlerinden farklı olarak belli duyguları ifade ettiği görülmüştür. Bu nedenle biz bu yapıları ünlemleşen sözcükler içerisinde sözlük anlamına sahip olmayan sözcüklerin ünlemleşmesi başlığı altında ele almayı uygun gördük.

2.1.2.2.1. Seslenmelerin Ünlemleşmesi

2.1.2.2.1.1. E: Geniş bir anlam yelpazesine sahip olan bu ünlem şu kullanım kavram alanlarına sahiptir: “dikkat çekme, gözdağı verme, içerleme, kaygı, keyiflenme, kırgınlık, kızgınlık, küçümseme, merak, meydan okuma, öfke, pişmanlık, sakinleştirme, sitem, şaşkınlık, uyarı, üzüntü, yalvarma”.

Özlem Ayazlı Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış din dışı metinlere yönelik yaptığı çalışmada “ey, ya” olarak seslenme, ünlem ve “o, oh” ile ifade ettiği bu sözcüğün “ya” anlamında olduğunu ve Özbek Türkçesinde “e, a” olarak karşımıza çıktığını söyler (2016, s. 267). DLT’de bu ünlem “e” şeklinde seslenme bildiren bir ünlem olarak şu şekilde geçer: “Külse kişi atma anar örter kül e / Bakkıl angar eğgülükün azgın küle”. Ercilasun bu bölümü “Birisi sana güler gelirse onun yüzüne sıcak kül atma. Ona iyilikle ve güler yüzle bak.” şeklinde anlamlandırır

(Ercilasun, Akkoyunlu; 2014, s. 65-632). Brockelmann “Ost Turkish Grammatic” adlı eserinde çağırma seslenme ünlemleri içerisinde yer verdiği “ā”yı “ oğlumā (ey oğlum), idiyā (ey Tanrım)” şeklinde örneklendirir ve bu “ā”nın herhangi bir anlam ifade etmediğini sadece ahenk yaratmak için sık sık sözcüklerin sonuna geldiğini dile getirir. Brockelmann Kırgız, Kazan ve Osmanlı Türkçelerinde ünlem olan “ā”nın bulunduğunu ve eklendiği sözcüğe özel bir vurguyla davet anlamı kazandırdığını belirtir ve şu örnekleri verir: söilāsāñā ‘hemen söyle’, ağlamasaña ‘ama lütfen ağlama’vb. (1954, s.192). Eski Anadolu Türkçesinde bu ünlem “a” şeklinde yer alır. Tek başına şaşma, yadırgama, ayıplama, övme vb. duygular; isim unsurunun önünde yer alıp ünlem grubu oluşturarak kullanıldığında hitapla birlikte sevgi, övme, öfke, sitem, gücenme, şikâyet, sabırsızlanma, azarlama vb. duygular; çekimli fiilin sonuna geldiğinde de hitapla birlikte sorma, teşvik, uyarma, şaşma, emir vb. duygular ifade eden bir ünlemdir (Tiken, 2004, s. 113). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde “e” ünlemine karşılık olarak “ey, i, iy” ünlemleri verilmiş ve bu ünlem “ey, hey” şeklinde seslenme sözcüğü olarak yer almıştır (Toparlı, 2007, s. 69).

2.1.2.2.1.2. EY: Bu ünlem sahip olduğu vurgu ve tonlama dâhilinde “açgözlülük, büyülenme, çaresizlik, dikkat çekme, heyecan, inanmama, istek, korku, merak, öfke, sakinleştirme, sevinç, sitem, şaşkınlık, telaş, uyarı, üzüntü, yalvarma” gibi farklı duyguları bildirmektedir.

Clauson bu ifadenin sadece bir seslenme ön eki olduğunu ve diğer çağdaş Türk lehçelerinde olduğu gibi Farsça ve Arapçada da mevcut olduğunu belirtir. Clauson ayrıca bu ifadenin konuşmaya başlangıç seslenmesi olduğunu, cümleye başlamada da kullanıldığını belirtir (1972, s. 265). T. Gülensoy, DLT’te “ay!” şeklinde yansıma olarak değerlendirdiği bu sözcüğün buyruğu tanımamayı bildirmede ve hitap olarak Eski ve Orta Türkçede kullanıldığını belirtir. Gülensoy, Tietze’nin bu sözcüğü Farsça olarak değerlendirmesine karşı çıkar. Türklerin, tarihî yazı dillerinden itibaren bu sözcüğü kullandığını belirten Gülensoy yansıma bir sözcüğün alıntılanması düşüncesini reddeder (Gülensoy, 2007, s. 350).

Köktürkçe kaynaklarda sözcüğe rastlanmazken; Eski Uygur Türkçesinde ünlem edatları seslenme edatları içerisinde değerlendirilmiş olup “ay” edatının getirilmesiyle oluşan seslenmenin Uygurcada yaygın kullanılışa sahip olduğu belirtilir: ay y(a)rlıқанчуçı көңүллүгү atam қанғим! (ey merhametli gönüllü atam,

babam!” (Eraslan, 2012, s. 276). Caferoğlu ise bu sözcüğü “äy (ey)” olarak verir ve ünlem olduğunu söyler (2015, s. 79). Mehmet Vefa Nalbant DLT’de “ay” şeklinde yer aldığını belirttiği bu ünlemin çağırma ve hitap bildirdiğini ve ses yansıması sonucu oluştuğunu söyler. Nalbant bu ünlemin Eski Uygur Türkçesinde yer alan “aya” ile Karahanlı Türkçesi eserlerinde yer alan “aya” ve “ya” ünlemleriyle paralel kullanıldığını belirtir (2008, s.270). Sadece DLT’de değil Karahanlı Türkçesi sözlüğünde de “ey” sözcüğünün Özbek Türkçesindeki şekliyle yazıldığı ve seslenme göreviyle kullanıldığı görülür (Ünlü, 2012, s. 262). “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”ne baktığımızda ise “ey” ve “iy” bulunur (Ünlü, 2012, s. 183). Çağatay Türkçesinde seslenme edatı şeklinde “ey, iy veya eyā” şeklinde (Ünlü, 2012, s. 353) açıklanmıştır. Harezmi Altınordu Türkçesi dönemi metinlerinde geçen “ay (ey)” seslenmesi ile “ay (ah!)” pişmanlık, özlem ifade eden söz de bu seslenmeyle ilgilidir (Ünlü, 2012, s. 64). Bodrogligeti Çağatay Türkçesinde “ay” şeklinde ifade edilen bu ünlemin birini göze çarpan nitelikleriyle ya da uygun bir isimle çağırma kullanıldığını belirtir (Bodrogligeti, 2001, s. 333). “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde de benzer şekilde “ey, hey” şeklinde anlamlandırılacak bu ünlemin “ey” seslenmesinin bir türevinin olduğunu bildirir (Ünlü, 2013, s. 74). “ey, hey” edatı olarak “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde yer alan bu ünleme “e, i, iy” karşılıkları verilmiştir (Toparlı, 2007, s. 78).

2.1.2.2.1.3. Ä: Bu sesin “acıma, kinaye, korku, şaşkınlık, telaş, ürkme” ifade ettiği durumlarda ünlem olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

2.1.2.2.1.4. ÄYÄ: Türkiye Türkçesinde “acaba, ey” şeklinde ifade edebileceğimiz bu ünlemin “alay, gözdağı verme” anlamında kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir.

Clauson, Arapça ve Farsçada da bulunduğunu söylediği bu ünlemi “aya” şeklinde ele alır. Ona göre bu ünlem “ay” ünleminin genişlemiş şeklidir ve “oh” anlamındadır. Seslenme ön eki olarak yaygın biçimde kullanılır (1972, s. 267).

Köktürkçe hariç tüm tarihî Türk lehçelerinde karşımıza çıkan bu ünlemin kullanımı şu şekildedir: Uygur Türkçesinde “aya” şeklinde karşımıza çıkan bu ifade Kemal Eraslan tarafından ünlem edatlarından seslenme edatları içerisinde ele alınır. Eraslan “ay” ve “a” unsurlarının birleşmesinden oluştuğunu söylediği bu ünleme

“İnça tep dedi: ay-a emgek! (TT, X, 301) (Şöyle dedi: ey eziyet!” (Eraslan, 2012, s. 277). “Äyâ” Karahanlı Türkçesi döneminde seslenme sözü olarak “aya” şeklinde ifade edilir ve “ey” şeklinde anlamlandırılır (Ünlü, 2012, s. 78). Necmettin Hacıeminoğlu ise “Karahanlı Türkçesi Grameri” adlı eserinde bu ünlemin “ayâ/eyâ” şeklinde yer aldığını belirterek sözcüğün “a+yâ” birleşiminde bir seslenme sözü olduğunu bildirir (2013, s. 108). “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde S. Ünlü Farsçadan dilimize geçtiğini söylediği bu sözün “eya, ayâ” şekillerinin varlığından bahseder ve bu ifadeyi seslenme sözü olarak değerlendirir (2012, s. 64). Recep Toparlı da benzer şekilde bu ifadeyi seslenme edatları içerisinde değerlendirmiştir (1998, s. 36). Çağatay Türkçesi döneminde “âyâ” şeklinde olan Ünlü’nün Farsçadan geçtiğini belirttiği bu söze “acaba, hey, ey” şeklinde anlam verilmiştir (2013, s. 74). Janos Eckmann da seslenme edatı olarak “eyâ” ya yer vermiştir (2012, s. 147).

Bu ifade Farsçadan alıntı bir söz olarak Eski Anadolu Türkçesinde “eyâ” şeklinde yer alır. Tiken Eski Anadolu Türkçesi üzerine yaptığı çalışmada “ey” hitap ünleminin, isimlerin sonuna eklenerek kullanılan aynı anlamdaki “-â” hitap ünlemi ile pekiştirilmiş olan “eyâ” ünlemi, “ey” anlamında hitap ifadesiyle ünlem grubu oluşturduğunu söyler (2004, s. 118). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde ise yanına Arapça ve Farsça ibaresi konulan “eyâ” ünlemi “ey, hey” şeklinde anlamlandırılmıştır (Toparlı, 2007, s. 78).

2.1.2.2.1.5. XÄY: Birinin dikkatini kendine çekmeyi, birini çağırma bildiren ve “ey” şeklinde ifade edilebilecek olan bu seslenme sözü öfke, sevinç vb. duygu yüklendiği anda ünlemleşmektedir. Bu ünlemin ikileme şeklinde “häy-häy” kullanımı bulunmakta ve bu durumda coşku ve heyecan ifade etmektedir. Ele alınan metinlerde “öfke” bildirdiği örnekler tespit edilmiştir.

Jean Deny “hey” şeklinde ifade ettiği bu ünlemin kısmen “ey” ünlemiyle benzer kullanışlarının olduğunu ancak “hey”in daha anlamlı ve kimi durumda daha kaba olduğunu bildirir (2012, s.640). Suat Ünlü’nün Farsçadan alıntılanmış olduğunu söylediği “hey” sözü “hey ve hay” şeklinde Harezmi Türkçesi dönemi metinlerinde yer almaktadır (Ünlü, 2012, s. 227). Çağatay Türkçesi döneminde bu söz “seslenmek veya ilgi ve dikkat çekmek için kullanılan bir ünlem” olarak verilmiştir (2013, s. 465). Janos Eckmann da “Çağatayca El Kitabı” adlı eserinde bu ifadeyi “hitapta veya bir kimseyi çağırma kullanılan hitap edatları” arasında ele alır (2012, s. 147).

Tiken Eski Anadolu Türkçesinde “hey” şeklindeki bu ünlemin “hay” ve “ey” ile menşe bakımından yakın olduğunu, “hay” ve “hey”in “ey ile “ha/he”nin birleşimi olabileceğini ifade eder. Bu ünlem hitap, hitapla birlikte merak ve sorma, tembih, şaşma, ayıplama, küçümseme, öfke, tahkir, azarlama ifade eder (Tiken, 2004, s. 121).

2.1.2.2.1.6. HĀ: “Hey, hay, ey” anlamıyla seslenme, çağırma; “he, he ne diyorsunuz, duyuyorum” anlamıyla çağrıya cevap da anlatan bu ifadenin cümlede razı olmamanın yanı sıra “ā” sesi uzun söylendiğinde “şaşkınlık, inanmama, kinaye, kızgınlık” duygularını ifade ettiği belirtilmektedir (ÖTİL-5, 2008, s. 540). Tespit edilen örneklerde bu ünlemin “gayretlendirme, kızgınlık, razı olmama, şaşkınlık, uyarı” bildirdiği görülmüştür.

Sadece “Karahanlı Türkçesi Sözlüğü”nde tespit edilen bu ünlem “işte” anlamında “hā” ve “ha!” olarak yer alır. Metinlerde “ya” şeklinde çevrilen merak bildiren “ha” ünleminin tespit edildiği de belirtilir (Ünlü, 2012, s. 277).

2.1.2.2.1.7. HĀV: “Hā” ünlemi ile aynı anlamda olan ve “seslenme, çağırma” bildiren bu ifade “çaresizlik, çekinme, gözdağı verme, kin, uyarı” duyguları yüklenerek ünlemlenebilmektedir.

Köken bilgisi sözlüklerinde bu ünlem tespit edilmemiştir.

İlk kez Harezmi Altınordu Türkçesi metinlerinde “hāv” şeklinde geçen ve “evet, doğru” şeklinde anlamlandırılan bu söz Farsça kökenlidir (Ünlü, 2012, s. 221). Çağatay Türkçesi metinlerinde “evet, doğru; hey” anlamlarında “hav” şeklinde tespit edilmiştir (Ünlü, 2013, s. 447-448). Janos Eckmann, “Çağatayca El Kitabı” adlı eserinde kabul ve red edatları bahsinde bu ifadeye yer vermiştir (2012, s. 147).

2.1.2.2.1.8. HĀY: Çağırma veya seslenme bildiren bu ifade “acı, gözdağı verme, kıvanç, kızgınlık, şaşkınlık, uyarı” bildirdiği durumlarda ünlemlenebilmektedir.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde “hay” şeklindeki sözcük “hey” olarak anlamlandırılmıştır (Ünlü, 2012, s. 286). Harezmi Türkçesinde bu söz “teessüf ve tekdir ifadelerinin başında kullanılan ünlem, hey” olarak anlamlandırılarak “hay” şeklinde karşımıza çıkar (Ünlü, 2012, s. 222). Çağatay Türkçesi metinlerinde Suat Ünlü’nün Farsçadan alıntı olduğunu belirttiği “yas tutan kimsenin iniltisi”ni ifade

eden “hāy” ve “vay, hey, eyvah” anlamlarındaki “hāy” ile Türkçe “hey, vay, eyvah” anlamlarında kullanılan “hay” bu ünlemle ilgili olmalıdır (2013, s. 449). Eski Anadolu Türkçesi üzerine yaptığı çalışmada Tiken, bu ünlemin “hey” ile menşe bakımından ilgili olabileceğini ve “hay”ın “ha” ile “ey”in birleştiği olduğunu düşünür (2004, s. 121).

2.1.2.2.1.9. HE: Birine seslenme, birini çağırma esnasında söylenen, “ey, hey” şeklinde ifade edilebilecek olan bu ünlem “heyecan, hoşnut olmama, ilenme, kızgınlık, öfke” bildirmede kullanılır.

Köken bilgisi sözlüklerinde bu sözcük tespit edilmemiştir.

Bu ifadeye tarihî Türk lehçelerinden sadece “Karahanlı Türkçesi Sözlüğü”nde “hää” “evet” şeklinde rastlanmıştır (Ünlü, 2012, s. 288).

2.1.2.2.1.10. HÄY: Taranan metinlerde “ hoşnutluk, uyarı” bildirdiği örnekler tespit edilen bu ünlem Türkiye Türkçesindeki ifadesi “hey, harika” şeklinde ifade edilebilmektedir.

Köken bilgisi sözlüklerinde sözcükle ilgili bir açıklamaya rastlanmamıştır.

İlk kez Harezmi Altınordu Türkçesine ait metinlerde “hey” şeklinde geçen bu ünlem “hay” sözcüğünün karşılığı olarak kullanılır (Ünlü, 2012, s. 227). “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde S. Ünlü’nün Farsçadan alıntı olduğunu söylediği bu sözcük “seslenmek veya ilgi ve dikkat çekmek için kullanılan bir ünlem” olarak tanımlanır (2012, s. 465). Tiken bu ünlemin Eski Anadolu Türkçesinde “he” ve “ey” ünlemlerinin birleşmesiyle oluşmuş bir hitap ünlemi olduğunu düşünmektedir ve bu ünlem hitap yanında değişik duyguları (merak, şaşma, ayıplama...) ifade edebilmektedir (2004, s. 121).

2.1.2.2.1.11. HU: Beddua, sövme ifade eden söz ve ibareler ile birlikte kullanılarak güçlü öfke, kin, nefret duygusunu bildirir. Bu ünlem aynı zamanda İlahî güçten, Allah’tan, yardım isterken de kullanılmaktadır (ÖTİL-5, 2008, s. 555). Taranan metinlerde ünlemin “ilenme, kızgınlık ve yardım dilenme” bildirdiği örneklerle rastlanmıştır.

Gülensoy, Türkiye Türkçesinde seslenme ünlemi olarak kullanıldığını belirttiği bu ünlemin kökünü “hū” yansıma sözcüğü olarak belirler (2007, s. 413).

Tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu ünleme rastlanmamıştır.

Seslenme sözcükleri içerisinde tespit ettiğimiz örneklerden “äyyuhännâs (ey insanlar)” seslenmesinin Arapçadan Özbek Türkçesine geçtiği görülmüştür. Bu ünleme ilişkin şunları söyleyebiliriz:

2.1.2.2.1.12. ÄYYUHÄNNÂS: Bu ünlem “Ey İnsanlar” şeklinde seslenme ifade eder. Halka, büyük topluluklara bakılarak söylenen hitap olarak kullanılan bu ifade duygu anlamı da yüklenerek ünlemleşmektedir. Bağırış, haykırma, inleme, feryat anlamında kullanımı ünlemleşmesine örnek teşkil etmektedir. Tespit edilen örneklerde “uyarı” bildirmede kullanıldığı görülmüştür.

Özbek Türkçesine Arapçadan geçen bu söz “ey” anlamındaki “äyyuhā” seslenme/çağrı ünlemi ve “al” kesinlik artikeli ile birlikte kullanılan “insanlar” anlamındaki “näs” sözünden oluşmuştur. Arapçanın ses değişimi kaidesine binaen “n” ünsüzü, ünsüzü önündeki “l” ünsüzünü “n” ye, hemzeyi “ä” ünlüsüne, birinci uzun “ā” ünlüsü “ä” ünlüsüne dönüşmüştür. Aslı “Ey ademler” anlamına gelen bu söz Çağdaş Özbek Türkçesinde “şāvqin-surân” “feryat” gibi anlamları ifade etmektedir (ÖTEL-II, 2000, s. 22-23).

Tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde bu ünlem tespit edilememiştir.

2.1.2.2.2.Yansımaların Ünlemleşmesi

2.1.2.2.2.1. FU: “Iyyy” şeklinde ifade edebileceğimiz bu ünlem iğrenme durumlarında kullanılır. Metinlerde iğrenmenin yanı sıra “sıkıntı/sıkılma, uyarı, umursamama/umursamazlık” bildirdiği görülmüştür.

Bu ünlem köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine dair sözlüklerde tespit edilememiştir.

2.1.2.2.2.2. TFU: Türkiye Türkçesinde “tüüü” ya da “tu” şeklinde ifade edebileceğimiz bu yansıma sözcük ‘nefret’ ifadesi olarak kullanıldığında ünlemleşmektedir.

Tuncer Gülensoy sözcüğü “yazıklar olsun” şeklinde anlamlandırarak yansıma olduğunu belirtir (2007, s. 929).

2.1.2.2.2.3. TUF: “Göz değmesin, maşallah” demek amacıyla söylenen bu ünlemin sadece “beğeni” bildirdiği örneğe rastlanmıştır.

Türkiye Türkçesinde “tüh” olarak ifade edebileceğimiz bu ünlem Gülensoy’a göre “tü (ü uzun)” yansıma kökünden gelişir, “yazıklar olsun” anlamındadır (Gülensoy, 2007, s. 941-942)

“Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde “tüf kı-” şeklinde tek örneği yer alan bu sözcük “tü!, tüf!” şeklinde anlamlandırılmıştır (Ünlü, 2012, s. 610). Harezmi Türkçesi gramerinde bu ifadeye rastlanmamıştır. “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde “balgam, tükürük, tüfki, tüfürcük” şeklinde anlamlandırılan (Ünlü, 2013, s. 1168) bu sözcük “Çağatayca El Kitabı”nda yer almaz.

2.1.2.2.2.4. UF: Bu yansıma sözcüğün ‘yorgunluk’ ifadesi olarak kullanıldığında ünlemleştiği tespit edilmiştir.

Tuncer Gülensoy sözcüğün “ü” yansıma sözcüğüne “f” eki getirilerek oluşturulan bir isim olduğunu ve acı, sızı duyulan durumlarda kullanıldığını ifade eder (2007, s. 958).

“Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde bu ifade “uf tè-” şeklinde geçer ve “üf demek, şikâyetçi olmak, zorlanmak” şeklinde anlamlandırılır (Ünlü, 2012, s. 619). Tarihî Türk lehçelerine ait diğer sözlüklerde ve Tarihî Türk lehçeleri gramerlerinde sözcüğün kullanımı tespit edilememiştir.

2.1.2.2.2.5. UH: Bu yansıma sözcüğün “pişmanlık, ürkme ve yorgunluk” bildirdiği kullanımlarda ünlemleştiği tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde bu kullanımında “ah, hıh” şeklinde ifade bulunmaktadır.

T. Gülensoy “Türkiye Türkçesinde acı, sızı duyarak uf demek” anlamında kullanılan “ufla-” fiilinin kökünü “u” yansıma sözcüğüne götürür (2007, s. 958). Bu ünlem de benzer şekilde oluşmuş olabilir.

Tarihî Türk Lehçelerine ait sözlüklerde bu sözcük “uh” şekliyle yer almamaktadır. “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde “uf” şeklinde metinlerde

yer aldığı ve şikâyet, zorlanma bildirdiği belirtilir (Ünlü, 2012, s. 619). Tarihî Türk lehçelerine ait gramerlerde sözcük tespit edilememiştir.

2.1.2.2.2.6. ÜF: Bir şeyden şikâyet etme, incinme/kırılma, bunalma gibi duyguları ifade eden ünlemin “hoşnut olmama, sıkıntı” bildirdiği görülmüştür. Bu kullanımları Türkiye Türkçesinde “üfff, püff” şeklinde ifade edilir.

Türkiye Türkçesinde de aynı seslerle karşılanan bu ünlem Gülensoy’a göre “ü” yansıma köke “f” sesinin eklenmesiyle oluşur (Gülensoy, 2007, s. 987).

2.1.2.2.2.7. VÅY: Söyleyiş ve tonlama özelliğine göre “derin bir acı, acıma, beğeni, dikkat çekme, heyecan, kaygı, korku, sevinç, şaşkınlık, ürkme, üzüntü” gibi birbirinden farklı hatta birbirine zıt duyguları ifade eden bu ünlem Türkiye Türkçesine “ahhh, vaaaay, vaaavvv, aman Tanrım” şeklinde aktarılabilir.

Gülensoy şaşma ve ağrı, acı gibi duyguları anlattığını belirttiği bu ünlemin “vā” yansıma sözcüğüne “y” sesinin eklenmesiyle oluştuğunu belirtir. Özbek Türkçesinde “vāy” şeklinde kullanıldığını ifade eder (Gülensoy, 2007, s. 1012).

Karahanlı Türkçesi Sözlüğü”nde Arapçadan alıntı bir sözcük olarak verilen “vāy” ünlemi “yazık!, müstehak!” olarak anlamlandırılmıştır (Ünlü, 2012, s. 915). “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde de Arapçadan alıntı bir sözcük olarak ele alınan “vāy ‘vay’ (Ünlü, 2012, s. 646)”ın bu dönem metinlerinde ünlem olarak kullanıldığı görülür. “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde Farsçadan alıntı “eyvah, yazık” anlamlarında bir ünlem olarak değerlendirilir (Ünlü, 2013, s. 1207). Bodrogligeti Çağatay Türkçesinde bu ünlemin “yazık” şeklinde anlamlandırıldığını kaydeder (2001, s.333).Eckmann da yine aynı şekilde sözcüğü “yazık” olarak anlamlandırır (2012, s. 147). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde “vay, ah” şeklinde anlamlandırılan bu sözcük şaşırma edatı olarak yer alır (Toparlı, 2007, s. 302).

2.1.2.2.2.8. VUY: “Abartmayı, korku, şaşkınlık” ifade etmede kullanılan bu ünlem Türkiye Türkçesine “vaaayy” şeklinde aktarılabilir.

Gülensoy Türkiye Türkçesinde korku bildiren bu ünlemin “vu” yansıma köküne “+y” sesinin eklenmesiyle oluştuğu yönünde görüş bildirir (2007, s. 1020).

Tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde bu ünlem tespit edilememiştir.

2.1.2.2.3. Ek Edatların Ünlemleşmesi

2.1.2.2.3.1. –DE: Kendinden önce gelen sözcüğün ifade ettiği anlamı kuvvetlendirici bir işleve sahip olan bu ek edat “kırgınlık” bildirdiği örneklerde ünlemleşmektedir. Ayrıca başka ünlemlerle birtlikte kullanıldığı durumlarda bu ünlemlerdeki duygu ifadelerini pekiştirerek “acıma, açgözlülük, alay, beğeni, çaresizlik, çekinme, dikkat çekme, hayal kırıklığı, hayıflanma, heyecan, istek, merak, öfke, sakınma, sitem, hatırlama, şaşkınlık, tedirginlik, utanç, uyarı, üzüntü, yazıklanma” ifadesi taşıdığı da görülmektedir.

Köken bilgisi sözlüklerinde bu ifadeye rastlanmamıştır. Harezmi Türkçesinde “da” şeklinde kuvvetlendirme edatları kısmında bu ifade yer almış (Toparlı, 1998, s. 36); ancak kullanımına dair bir örneğe yer verilmemiştir. “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde ise “dahi, de” anlamıyla bu sözcük kuvvetlendirme edatı olarak yer almıştır (Ünlü, 2012, s. 143). “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde de aynı anlam ve görevde bu ifadeye rastlanmaktadır (Ünlü, 2013, s. 267).

2.1.2.2.3.2. –E / -(y)E: Bir seslenmeden ziyade ek edat, pekiştirme enklitiği, anlam pekiştirici olarak ele alabileceğimiz bu unsurun ünlemden, ünlemleşen yapıdan ve cümleden “-” yardımıyla ayrılarak yazıldığı görülür. Taranan metinlerde “abartma, alay, serzeniş, suçlama, şaşkınlık” bildirerek ünlemleştiği tespit edilmiştir.

Clauson “-e” sesinin genellikle seslenme olarak kullanıldığını, bazen şaşkınlık ifade ettiğini, erken dönemlerde kendinden önceki sözcüğe bağlandığını sonrasında ise yabancı dillerin etkisiyle yerinin değişmiş olabileceğini belirtir. O, Kutadgu Bilig’de ve diğer şiirlerde bağlamın sonuna iliştilen “-e/-a”nın Farsça bir işaret/özellik olduğunu ve belki de öz Türkçede yer almadığını dile getirir. Tüm çağdaş Türk lehçelerinde ayrıca Türkçenin dâhil olduğu dil ailesinin diğer üyelerinde. “a” için “ol meni a kıldı (o beni şaşırttı)” örneğini veren Clauson şaşırma ünlemi olduğunu söyler. “-a”nın kafiye oluşturmak adına bir mısra doldurucu olarak kullanıldığını söyler. “a”nın seslenme harfi (harf-i nida) olduğuna değinir. “anlar > alar” şeklindeki sözcüklerde “an”ın bir kısaltması olarak da tanımlanabileceğini belirtir. “E” bir seslenme ünlemidir. Bu seslenmede e çağrılan kişinin isminin önünde de yer alabilir (Clauson, 1972, s. 1).

Köktürk metinlerinde “-a” şeklinde ifade edilen bu sözcük pekiştirme enklitiği (Ercilasun, 2016, s. 647) olarak verilir. Talat Tekin Orhun Türkçesi üzerine hazırlamış olduğu gramer kitabında “a/ä”yi seslenme ünlemleri bahsinde ele alır.

Tekin bu ünlemin “anta sakıntım a” örneğinde kuvvetlendirme görevinde olduğunu ve Yenisey yazıtlarında da sıkça kullanıldığını belirtirerek “daha çok acınma ünlemleri olan ‘äsiz’ ve ‘äsizim’ ile ünlem olarak kullanılan ‘açıg’ ve ‘buñ’ sözcüklerine de eklendiğini” ifade eder.

A. Von Gabain ünlemler içerisinde değerlendirdiği bu ekin/sözcüğün “a, ya, ay, äy” şekillerine ait Uygur Türkçesinden örneklere yer vermektedir: ämgäk + a (/ä?) “ey ızdırıp!”, tängri+y+a “ey tanrı”, ay yäklär + ä “ey, siz şeytanlar”, “iliglär bäglärning kut tängrisi + a “Ey hükümdarlar ve beylerin saadet tanrısı!”. Bir de cümle başlatıcı olarak “ya (haydi)” örneğine yer verir (2007, s. 104).

Kemal Eraslan “-e” yi ünlem edatlarından seslenme edatları içerisinde değerlendirir. Uygurcada seslenme görevi yüklenen şeklin +a/+e eki olduğunu dile getiren Eraslan, Ş. Tekin’in “+a/+e” ekinin kalınlık incelik uyumuna bağlılığının belli olmadığı ve bu ekin eski dativ veya lokativ eki(vokativ) de olabileceği yönündeki görüşünü de göz önünde bulundurur. (Eraslan, 2012, s. 276).

Caferoğlu bu ekin ünlem karşılığı olarak kullanıldığını belirtir ve şu örneği verir: oğlum-a “ey oğlum, tanrı-y-a “ey tanrı” (Caferoğlu, 2015, s. 1).

Recep Toparlı ve Hanefi Vural tarafından hazırlanan “Kıpçak Türkçesi” adlı eserde de “e/a” ne çekim edatları ne de seslenme edatları bahsinde yer almaz, ünlem edatı olarak ele alınır (2004, s. 31).

Eski Anadolu Türkçesinde “-â” şeklinde geçen bu ek, hitap için isimlerin sonuna eklenen bir ünlem olarak değerlendirilir. İki görevi vardır: Hitap ifadesiyle hitap unsurunun sonuna eklenir ve ey anlamında, ünlem grubu oluşturan “iy” ünlemini pekiştirir (Tiken, 2004, s. 114).

Janos Eckmann “Çağatayca El Kitabı” adlı eserinde “-ä” nın vokallerden sonra sözcüğe eklenerek “-yä” şeklinde yer alan birini çağırma kullanılan seslenme edatı olduğunu belirtir (2012, s. 147).

Eserin Özbek Türkçesindeki kullanımlarına bakıldığında kuvvetlendirme işlevindeki bu ifadenin duygu ifadesi yüklenerek ünlemleştirdiği görülür. Bu örneklerde ifadenin seslenme işlevinde bulunmadığı da ayrıca dikkat çeker. Tarihî Türk lehçelerinde de kuvvetlendirme işlevine rastlanan, hatta ünlem olarak kullanılan isimlere de eklendiği belirtilen bu ifadenin sözcük ve cümle sonundaki kullanımlarında seslenme edatı görevini yürütmediğini, kuvvetlendirme edatı işlevinde olduğunu düşünmekteyiz.

2.1.2.2.3.3. –EY: Bu edat cümlede “keyiflenme, kızgınlık” gibi anlamlar ifade eder ve kendinden önceki sözcükten “-“ işaretiyle ayrılır.

Köken bilgisi sözlüklerinde bu ifadeyle ilgili bir bilgi tespit edilememiştir. Tarihî Türk lehçelerindeki kullanımına bakıldığında Janos Eckmann’ın “Çağatayca El Kitabı” adlı eserinde hitap edatları bölümünde “eyā éy, ahi éy” şeklinde yer alan yapılar dikkat çeker. Bu yapılarda yer alan “éy” in kuvvetlendirme fonksiyonunda olduğu ihtimali de değerlendirilmelidir.

2.1.2.2.3.4. –Ä: “coşkunluk, dikkat çekme, hayıflanma, şaşkınlık” ifade ederek ünlemleşen bu unsur kendinden önceki sözcükten “-“ işaretiyle ayrılır. Bu ifadenin yukarıda yer alan “-e” ile ortak olduğunu düşünmekteyiz.

2.1.2.2.3.5. –HÄ: “coşkunluk” ifade etmede kullanılan bu unsur kendinden önceki sözcükten “-” işaretiyle ayrılır.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine dair çalışmalarda bu ifade tespit edilememiştir.

2.1.2.2.3.6. -KÜ: Cümlede “alay, kızgınlık, üzüntü” bildirerek ünlemleşen bu unsur kendinden önceki sözcükten “-“ işaretiyle ayrılır.

Köken bilgisi sözlüklerinde bu ifadenin kullanımı tespit edilememiştir.

“Orhun Türkçesi Grameri”nde “äsizim kı katlan bodunum ädg ü kan” örneğinde karşımıza çıkan ve acınma ünlemi olarak yer alan “kı”nın bu enklitikle ilgili olduğu düşünülebilir (Tekin, 2016, s.151). Ayrıca “kı”nın “Karahanlı Türkçesi Sözlüğü”nde çağırma edatı olarak kullanıldığı da tespit edilmiştir (Ünlü, 2012, s. 413).

2.1.3. BİRLEŞEREK ÜNLEMLEŞEN KARMA YAPILAR

2.1.3.1. Asıl Ünlem+Ünlemleşen Yapı

2.1.3.1.1. E ÄTTÄNG: Türkçe “e” ile Arapça “ättäng (ÖTİL-1, 2006, s. 116)”in birleşmesiyle oluşan bu ünlemin “tedirginlik” bildirdiği bir örneğe rastlanmıştır. Bu ünlem “e” ve “ättäng” ünlemlerinin birleşiminden oluşan bu ünlem Özbek gramer ve sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait eserlerde tespit edilememiştir. Bu nedenle “e ättäng” ünleminin Özbek konuşma dilinde kullanıldığını ya da ağız özelliği olarak dile girdiğini söyleyebiliriz.

2.1.3.1.2. E DÄRİĞ: “e” ve “dariğ” ünlemlerinin birleşmesiyle oluşan bu ünlem “dikkat çekme” bildirmektedir.

Ünleme köken bilgisi sözlüklerinde, Özbek Türkçesi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde rastlanmamıştır. Bununla birlikte Eski Anadolu Türkçesinde “î dirîg” şeklinde yer alan bu ünlemin anlam ve oluşum bakımından Özbek Türkçesindeki “e dariğ” ünlemi ile ortak olduğunu ve “yazık, yazık ki, eyvah, eyvah ki” (Tiken, 2004, s. 117) anlamlarındaki acı ve üzüntü ifade etmek için kullanıldığını söylemek mümkündür.

2.1.3.1.3. EY, HÄ: “Ya, işte” şeklinde ifade bulan bu ünlem “kınama” bildirir. Ey seslenmesi ile “hä” ünleminin birleşmesi ile oluşmuş olmalıdır.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine dair eserlerde bu ünleme rastlanmamıştır. Bu ünlemi oluşturduğunu düşündüğümüz “ey” ve “hä”nin kökeni ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerdeki kullanımına dair bilgilere yukarıda yer verildiği için burada tekrarlanmamıştır¹⁶.

2.1.3.1.4. HÄ, ÄTTÄNG: İki ünlemin (hä +ättäng) bir araya gelmesi ile oluşan ve ‘yazık’ olarak ifade edebileceğimiz bu yapı “kaygı” bildiren bir ünlemdir.

Bu ünlem “hä” ve “ättäng”in bir araya gelmesiyle oluşmuştur. “hä” ünleminin kökeni ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerdeki kullanımına dair bilgilere yukarıda yer verildiği için burada tekrarlanmamıştır¹⁷. “Ättäng” ünleminin kökeni ve lehçelerdeki kullanımına dair bir bilgi yer almamaktadır.

2.1.3.1.5. HÄY DÄRİĞ: Bu ünlemin “kaygı, korku, üzüntü” bildirdiği örneklere rastlanmıştır.

“häy” ve Farsça “däriğ” ünlemlerinin birleşmesiyle oluştuğunu düşündüğümüz ünlemin bu kullanımına köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde rastlanmamıştır. “häy” ve “däriğ” sözcüklerinin kökeni ve tarihî Türk lehçelerindeki kullanımına dair bilgiler ilgili bölümde verildiği için burada tekrarlanmamıştır¹⁸.

¹⁶ Bknz. s. 151, s. 102.

¹⁷ Bknz. s. 161.

¹⁸ Bknz. s. 155, s. 132-133.

2.1.3.1.6. HÄY ÄTTÄNG: “Häy” ve “ättäng” ünlemlerinin birleşimiyle oluşan bu ünlem “dikkat çekme, hayal kırıklığı, hayıflanma, korku, pişmanlık, sakinleştirme, sitem, üzüntü” gibi farklı duyguları bildirmektedir.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlük ve gramerlerde bu sözcük tespit edilememiştir. “häy” ünlemine yönelik köken bilgisi sözlüklerinde yer alan ayrı ayrı değerlendirmeler ve yapılan açıklamalar tekrara düşmemek adına burada verilmemiştir¹⁹. “Ättäng” ünleminin kökeni ve lehçelerdeki kullanımına dair bir bilgi yer almamaktadır.

2.1.3.1.7. HÄYLÄ: Bu ünlem” şaşkınlık, üzüntü” bildirmektedir.

Sözcük üzerine köken bilgisi sözlükleri ile tarihî Türk lehçelerine ait sözlük ve gramerlerde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Özbek Türkçesinin ses ve yapı özellikleri göz önüne alındığında sözcüğün oluşumu üzerine birkaç öneride bulunabiliriz. Bunlardan ilki “hey” seslenme sözü ile “Allah” isminden oluşmuş olabileceğidir. Türkçede “Allah” isminin birçok örnekte kendinden önceki sözcükle birleşerek kısaltıldığı görülmektedir. Özbek Türkçesinde bu sözcük “ällâ(h)” şeklinde sondaki “h” sesini düşürerek yer alabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında sözcüğün “hey/hay” ünlemi ile “Allah” isminin derilip birleşmesi sonucu oluştuğu ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Sözcüğün oluşumu hususunda bir diğer önerimiz Türkiye Türkçesinde de yer alan bir yapı olan “Allahım yarabbim” yapısının bir nevi Özbek Türkçesindeki yansımasıdır. “hayy” sözcüğü Allah adlandırmalarından biridir. Bu adlandırma “ällâ(h)” ismiyle birleşmiş sonrasında ise Özbek Türkçesinin Arapça sözcükleri inceltme temayülü ve yine derilip birleşme yoluyla ortaya çıkmış olabilir. Son önerimiz ise bu ünlemin “hay” ünlemi ile “-la” enklitiğinden meydana geldiği yönündedir. Bizce sözcüğün oluşumu üzerine “hey” ve “Allah” sözcüklerinin derilip birleşmesi sonucu sözcüğün ortaya çıktığı yönündeki ilk öneri daha olası gelmektedir.

Tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu ünleme rastlanmamakla birlikte “Çağatayca El Kitabı” adlı eserde ünlem bahsinde acınma bildiren ve “yazık” olarak anlamlandırabileceğimiz iki ayrı ünlem halinde “hey” ve “la”nın yer alması dikkati çeker.

¹⁹ Bknz. s. 155.

2.1.3.1.8. VÅ ÄCÄBÅ: Bu ünlem “kaygı, merak, şaşkınlık, telaş” bildirmede kullanılmaktadır.

“vå” ile “äcäbå” birleşiminden oluşan bu ünlemin kökeni ile ilgili bilgiler bu iki sözcüğe ayrılan bölümde yer almaktadır. Bu nedenle burada tekrarlanmayacaktır²⁰.

2.1.3.1.9. VÅ DÄRİĞ: “Üzüntü” bildirmede kullanılan bu ünlem Türkçe “vå” ünlemi ile Farsça “däriğ” sözcüğünün birleşiminden oluşmuştur²¹.

2.1.3.1.10. VÅYDÅD: Bu ünlemin “keyiflenme, korku, razı olmama, üzüntü, yardım dileme” bildirdiği örnekler için kullanımlar tespit edilmiştir.

Bu ünlem “våy” ve “dåd” ünlemlerinin birleşip kalıplaşmasıyla oluştuğunu düşündüğümüz bu ünlemin kökeni ile ilgili bilgi “våy” ve “dåd” ünlemleri ile ilgili bölümlerde verilmiştir²².

Tarihî Türk lehçelerine ait metinlerde bu ünlem tespit edilememiştir.

2.1.3.1.11. YÅ ÄLLÅH: Bu ünlem şaşkınlık bildirmektedir.

Tek başlarına da Özbek Türkçesinde ünlem olarak kullanılan “yå” ile Arapça “Ällåh” sözcüklerinin birleşiminden oluşmaktadır.

“yå” ünleminin kökeni ile ilgili bilgiye daha önce yer verildiği için burada tekrarlanmayacaktır. “ällåh” ünleminin kökeni üzerine şunlar söylenebilir: Ş. Rahmetullayev Özbek Türkçesine Arapçadan geçen “tanrı, hüda” anlamındaki “ällåh” sözünün aslının “ällåhu” şeklinde olduğunu belirtir. Ona göre Özbek Türkçesinin ses bilgisi kuralları dâhilinde sözcüğün gelişimi şu şekildedir: “hemzeli a” sesi “å” ya, “å” ünlüsü de “å”ya dönüştürülürken söz sonundaki “u” düşürülmektedir. “h” ünsüzü de çoğunlukla telaffuz edilmemektedir. Yani bu söz “ällåhu > ållå(h) [оλλη(x)]” şeklinde gelişmiştir (ÖTEL-2, 2003, s. 341).

İlk kez Karahanlı Türkçesi döneminde Türkçede yer alan Arapça kökenli “Allah” sözcüğü isim olarak kullanılmaktadır. Bu dönem metinlerinde “Ällåh” şeklinde geçen “Tanrı, Allah” anlamıyla kullanımı da mevcuttur (Ünlü, 2012, s. 35).

²⁰ Bknz. s. 103, s. 125.

²¹ Bknz. s. 103, s. 132-133.

²² Bknz. s. 132, s. 132-133.

Sözcüğün bu süreçten itibaren tüm tarihî lehçelerde kullanıldığı görülmektedir. (Bkz: Ünlü, 2012, s. 41; Ünlü, 2013, s. 41; Toparlı, 2007, s. 7).

Tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde ünlemin “yâ  ll h” şeklindeki kullanımı tespit edilememiştir.

2.1.3.1.12. YA T VB : Şaşkınlık bildiren bu ünlem Türkçe “y ”  nlemi ile Arapça “t vb ” sözcüğünün birleşimiyle oluşmuştur. Bu  nlemlerin kökenleri üzerine daha önce bilgi verildiği için burada tekrarlanmayacaktır²³.

Tarih  Türk lehçelerine ait eserlerde “ya t vb ”  nleminin kullanımı tespit edilememiştir.

2.1.3.2.  nlemleşen Yapı+ Asıl  nlem

 nlemleşen bir yapı ve asıl  nlemden oluştuğunu tespit ettiğimiz  nlem örneklerinin tamamının Farsça ve Türkçe ifadelerin birleşiminden oluştuğu gözlenmiştir. Bu oluşumdaki  nlem örnekleri şu şekildedir:

2.1.3.2.1. D RİĞ : “E yazık, çok yazık; eyvah” şeklinde ifade edebileceğimiz bu  nlem  zbek Türkçesine Farsçadan geçmiştir. “ z nt ” bildirmektedir.

 nlemin Farsçadan alıntı bir sözcük olan “d riğ” ile Türkçe “ ” enklitiğinin birleşmesinden oluştuğunu düşünmekteyiz.

Sözcüğü ayrı bir başlık altında inceleyen Rahmetullayev Farsçadan Tacik eye geçtiğini belirttiği bu  nlemin  z lme, eseflenme duygusunu ifade eden “d reg (d riğ)”  nlemine kuvvetlendirme işlevindeki “-o”nun eklenmesiyle oluştuğunu ve  nlemin “efsus-ey” anlamında olduğunu belirtir ( TEL-3, 2009, s. 78). Bize göre bu  nlem Farsça bir sözcük olan “diriğ” ve asıl  nlem olan “ ”nın birleşiminden oluşmuş olmalıdır. Sözcüğün kökeni üzerinde daha önce yapmış olduğumuz açıklamalar bu  nlem için de geçerlidir.

İlk defa Karahanlı Türkçesi döneminde “diriğa” şeklinde karşımıza çıkan bu sözcük “yazık, eyvahlar olsun, hayfa” anlamındadır ( nl , 2012, s. 201). Bu  nlem Harezmi Altınordu Türkçesinde ve  ağatay Türkçesi döneminde “diriğ ” şeklinde “eyvah, yazıklar olsun” anlamıyla yer almaktadır (Toparlı, 1998, s. 36; ünlü, 2013, s.

²³ Bknz. s. 104-105, s. 139-140.

299). Bodrogligeti Çağatay Türkçesinde bu ünlemin “direğa” şeklinde kullanıldığını kaydetmiş ve ünlemi “ne yazık” şeklinde anlamlandırmıştır (2001, s. 333). Eski Anadolu Türkçesinde de benzer şekilde “dirîgâ” şeklinde geçen “yazık, yazık ki, eyvah, eyvah ki” anlamlarındaki bu ünlem acı ve üzüntü ifade etmek için kullanılmıştır (Tiken, 2004, s. 117).

2.1.3.2.2. ÄTTÄNG-Ä: “Tüh, yazık, ne yazık, eyvah” anlamlarındaki bu ünlem “hayal kırıklığı, kaygı, pişmanlık, yazıklanma” bildirmektedir.

Köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçeleri sözlüklerinde bu ünlem tespit edilememiştir. Bize göre bu ünlem Arapça “ättäng” (ÖTİL-1, 2006, s. 116) sözcüğü ile “ä” ünleminin birleşmesinden oluşmuş olmalıdır. “ättäng” ünleminin kökeni ve tarihî Türk lehçelerindeki kullanımı tespit edilememiş olup “-ä” nin kökeni ve tarihî Türk lehçelerindeki kullanımına dair bilgiler ilgili bölümde verildiği için burada tekrarlanmamıştır²⁴.

2.1.3.3. Asıl Ünlem + Ünlemleşen Yapı + Asıl Ünlem

2.1.3.3.1. HÄY ÄTTÄNG-Ä (häy + ättäng-ä): “Häy”, “ättäng” ve “ä” ünlemlerinin birleşimiyle oluşan bu ünlem çaresizlik, keder, hayıflanma, serzeniş, sitem, yalvarma” gibi duyguları bildirmektedir.

Ünlemin bu kullanımına köken bilgisi sözlüklerinde ve tarihî Türk lehçelerine ait sözlük ve gramerlerde rastlanmamıştır. Ünlemi oluşturan unsurlardan “ättäng” ile ilgili köken bilgisi sözlükleri ile tarihî Türk lehçelerine ait eser ve sözlüklerde herhangi bir bilgiye rastlanmazken “häy” ve “-ä”ye dair bilgiler ilgili bölümde verildiği için burada tekrarlanmamıştır²⁵.

2.1.3.3.2. VÄDÄRİĞÄ (vâ + dâriğ + ä): Üzgün olma, pişmanlık ve ah vahi anlatan bu ünlemin “dikkat çekme” ifade ettiği örnek tespit edilmiştir.

Ünlemin kökenine bakıldığında “vâ” ünleminin, Farsçadan alıntı bir sözcük olan “dâriğ (dirîg)” ve “ä” ünlem/enklitiğinden oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu sözcükler üzerine köken bilgisine yönelik açıklamalar ilgili bölümlerde yapıldığı için burada tekrarlanmayacaktır²⁶.

²⁴ Bknz. s. 161.

²⁵ Bknz. s. 155, s. 161

²⁶ Bknz. s. 103, s. 132-133, s. 159-160.

Tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde bu sözcüğe rastlanmamıştır. Bununla birlikte Bodrogligeti bu ünlemin Çağatay Türkçesinde “çok yazık” anlamında “vā direğā” şeklinde kullanıldığını tespit etmiştir (2001, s. 333).

2.1.3.3.3. VĀHĀSRĀTĀ (vā + häsrät + ā): Derin bir acı, üzüntü vb. durumlarda söylenen bu ünlem “aaaahhh” şeklinde çevrilebilir. Metinlerde “dikkat çekme, hüzün, pişmanlık” bildirdiği örneklere rastlanmıştır.

Özbek Türkçesine Arapçadan geçen (ÖTİL-1, 2006, s. 470) bu ünlem bize göre “vā” ünlemine “häsrät” sözcüğü ve “ā” kuvvetlendirme ekinin gelmesi ile oluşmuştur.

Tarihî Türk lehçelerine ait sözlüklerde kullanımına rastlamadığımız bu ünlemin Çağatay Türkçesinde “yazık” anlamıyla “vā hasratā” şeklinde kullanıldığı kaydedilmiştir (Bodrogligeti, 2001, s. 333).

2.1.3.3.4. YĀPİRĀY (yā + pir(im) +)äy: “Merak, özlem, serzeniş” bildiren bu ünlem “a-aaa” şeklinde ifade edilebilir.

Kesin olmamakla birlikte bu ünlemin “yā pirim ey”den kısaltmış bir yapı olduğu düşünülebilir. Buna göre bu ifade ünlem, sözcük grubu ve ünlemin üst üste gelmesiyle oluşmuştur. Ünlemi oluşturan unsurların kökenleri ve tarihî Türk lehçelerindeki kullanımlarına dair bilgiye ilgili bölümlerde yer verildiği için burada tekrarlanmamıştır²⁷.

Tarihî Türk lehçelerine ait sözlük ve gramerlerde bu ünlem tespit edilememiştir.

²⁷ Bknz. s. 104-105, s. 161.

2.2. ANLAMLARINA GÖRE ÜNLEMLER

Ünlem sınıflandırmalarına bakıldığında ses yapıları dolayısıyla görevli sözcükler içerisinde ele alınan ünlemlerin anlamdan ziyade yapısal açıdan sınıflandırıldığı görülür. Ünlemlerin anlamsız ses birleşimleri olduğu savları bugün kabul görmemektedir. Aksine onların yoğun anlam değerlerine sahip sözcükler olduğu üzerinde durulmakta ve ünlemler üzerine anlam bilimsel çalışmalar yapılmaktadır. Özellikle günlük konuşmalarda yoğun olarak kullandığımız ünlemler sahip oldukları vurgu, tonlama ve kullanıldıkları bağlam çerçevesinde anlam bakımından zengin sözcük türlerimiz arasında yerini almıştır.

Ünlemler üzerine anlamsal açıdan yapılan çalışmalara bakıldığında onların olumlu ve olumsuz duyguları ifade eden ünlemler şeklinde sınıflandırıldığı çalışmalarla karşılaşmaktayız. Ancak bazı duyguların ne olumlu ne de olumsuz addedilememeleri ve kimi ünlemlerin her üç durumda da yani hem olumlu, hem olumsuz hem de nötr duyguları ifade edebilme kabiliyetleri böylesi bir sınıflandırma yapmaktan bizi alıkoymuştur. Daha önce de söylediğimiz gibi ünlemler yoğun anlamlara sahip dil birimleridir. Dolayısıyla tek bir anlama sahip olabildikleri gibi birbirine zıt ya da birbirine yakın birden fazla anlamı da ihtiva edebilir. Bu nedenle çalışmamızda duygular baz alınarak aşağıda sıralanan duyguları karşılayan ünlemlerin duygu kategorisi altında ele alınması uygun görülmüştür.

Çalışmada duygu ifadeleri alfabetik olarak sıralanmış ve bu duyguyu ifade eden ünlemler ile onlara ait örnekler şu şekilde gruplandırılmıştır.

2.2.1. Abartma

2.2.1.1. -e

❖ *Yâtib ağâb: “Vây öldim, vâ y öldim, ânâ u bâççâğar mengâ bir qarâdi, ôtım bir qarâdi, şu âdâm Göroğlimikân? O, yârânlar, öldim-e, öldim. O, âğaynilâr, şu âdâmnı köringlâr, men ölâmân, âdâm bolmäymân, öldim-e, öldim”, -deb baqirâ berdi.*

Yatıp kıvranarak “Vay öldüm, vay bittim! İşte o şu lanet olası bana bir baktı, ödüm koptu, o adam Köroğlu mu ki? Hey yarenler, **öldüm ki ne öldüm (öldim-e, öldim)**! Hey kardeşlerim, şu adama bakın, ölüyorum ben, adamlıktan çıkıyorum, öldüm **be** öldüm”, diye bağırıverdi.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 214)

2.2.1.2. vuy

❖ *Vuy, âdâm! Vuy (vaayy), âri! Şşş Vuy (vaayy), çirâyililigini! Kâkil, bu kimniki, özingnikimi?*

Vaayy (vuy), adam! Vaayy (vuy), arı! Şişş Vaayy (vuy), güzeliğini! Bu kahkül kimin ki, seninki mi?

(S. Siyâev, Yârûğlik) (ÖTİL-1, 2006: 471)

2.2.2. Acı-ağrı

2.2.2.1. dâd

❖ *“Dâd ölämän, färyâd ölämän, heç kâsâlim yoq edi, şu bâççâğar bir qarâdi, şu bälâgä yoliqdim, täyin Göroği”, -deb şâvqum sâlib baqirâdi.*

“Ahh ölüyorum, imdat ölüyorum, hiç derdim yoktu, şu uğursuz bir baktı, bu belaya uğradım, kesin Köroğlu o” diye bağırıp çağırıyordu.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 216)

2.2.2.2. oh

❖ *Oh, biqinim yâmân sänçdi-kü!*

Ahhh (oh), benim kalçam çok sancıdı ya!

(Ä. Muhiddin, Hädyä) (ÖTİL-5, 2008, s. 195)

❖ *Ekâbirning ikki âyâği vä beli sinib ketgän edi. Qimirlätmänglär, oh! – dedi u.*

Ekabir’in iki ayağı ve beli kırılmıştı. O “Kımıldatmayın, ahhh! (oh)” dedi.

(ÖHÖESE, Bâhâr Ötdi, 2012, s. 522)

2.2.2.3. vây

❖ *Vây öläy!*

Ahhhh (vây) keşke ölseydim!

(Bodrogligeti, 2003, s. 179)

2.2.2.4. *vây-vây*

❖ *Vây-vây qolim ağrib ketdi.*

Ahhh (*vây-vây*), kolum ağrıyor!

(HÖÄT, 1966, s. 366)

2.2.3. Acıma

2.2.3.1. *ä*

❖ *Beçârä cüdä aç ekän-dä, ä, bâbâ? – dedi ayıqqa rähmi kelib.*

- *He, beçârä bolmäy öyi küysin! Keçä çeläkni päçäqläb, tumbâçkälärni sindirgän edi.*

Ayıya acıyıp “Biçare ne kadar da açmış, öyle değil mi baba?” dedi.

- Yaaaa, biçareymiş, ocağı batsın! Gece kovayı yamultup, dolapları da kırmıştı.

(ÖHÖESE, *Äyiq Täşvişi*, 2012, s. 449)

2.2.3.2. *hây*

❖ *“Hây, qizginä, u tonkâ sening bu fidâyiliginggä, mehringgä arzimäydi-ku!” degän xitâb şundâqqinä tilimning uçidä titrâb turâr, lekin qizning yürägi qa’ridägi ümid uçqunlärini söndirişni istämäsdim.*

“Ahh, kızcağız, o ahmak senin bu fedakârlığına, sevgine degecek biri değil ki!” sözü dilimin ucuna kadar geldi; fakat kızın kalbinin derinliklerindeki umut kıvılcıklarını söndürmek istemedim.

(ÖHÖESE, *Mä’sumä Qız Qarğışi*, 2012, s. 554)

2.2.3.3. *hâyhât*

❖ *Ätâni sâatqinlär âsibdi dârgä. Hâyhât! Bâxt üstügä qandây körgilik?!*

Atayı satanlar asmışlar darağacına, // **Yazık (hâyhât)!** Baht üstünde nasıl bir kader?!

(R. Bâbâcân) (ÖTİL-5, 2008, s. 489)

2.2.3.4. o

O... sercânt, bu uruş köp âdâmlârning yâstîğini quritib yubârdi

Ahhh (o) çavuş, bu savaş çok insanın başını yedi.

(HÖÄT, 1966, s.365)

2.2.3.5. vây

❖ *Uring, Urmâncân âkâ! Soying! Qârnim âyâgingizgâ tókilsin. Vây desâm, insân emâsmân!*

Vurun, Urmancan ağa! Derimi yüzün, karnımı yarın. **Vayyyy (vây)** dersem, insan değilim!

(A. Qahhâr, Koşçınâr Çirâqdari) (ÖTİL-1, 2006, s. 466)

❖ *Yâtib âgab: “Vây öldim, vây öldim, ânâ u bâççâgar mengâ bir qarâdi, ötim bir qarâdi, şu âdâm Göroğlimikân? O, yârânlâr, öldim-e, öldim. O, âğaynilâr, şu âdâmnî koringlâr, men ölâmân, âdâm bolmâymân, öldim-e, öldim”, -deb baqirâ berdi.*

Yatıp kıvranarak “**Vay (vây)** öldüm, **vay (vây)** bittim! İşte o şu lanet olası bana bir baktı, ödüm koptu, o adam Köroğlu mu ki? Hey yarenler, öldüm ki ne öldüm! Hey kardeşlerim, şu adama bakın, ölüyorum ben, adamlıktan çıkıyorum, öldüm be öldüm”, diye bağırıverdi.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 214)

❖ *Enâm bolsâ öldirmâsmi özini,
Vây Dâlli deb soyib ikki yüzini,
Şu âhvâldâ körsâ yâlgiz qizini,
Ulârni cânidân bezâr äylâding.*

Anam ise öldürmez mi kendini,

Vay (vây) Dalli deyip yırtar yüzünü,

Şu halde görse biricik kızını,

Onları canından bizar eyledin.

(Dalli-6, 2017, s. 182)

2.2.4. Açgözlülük

2.2.4.1. *ey*

❖ *Äsäd mergän äytdi: - Ey Şadmân äkä, tilä degändä Häzâräsp şährini tiläp otirmä, Bälqiyän şährini häm qoşib tilä! Bälä-çäqäng rizqi-dä, bir şähär bizlärgä nimä bolädi?!*

Avcı Esed: -Ey, Şadman ağabey, iste dediğinde sadece Hazarasp şehrini değil, bunun yanında Balkıyan şehrini de iste! Çoluk çocuğun rızkıdır, bir şehir nemize yeter?!

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 72)

2.2.5. Af Dileme

2.2.5.1. *tävbä*

❖ *Ämmä xalq bundäy yälvarışlärgä, **tävbä**, täzärrulärgä qulâq sâlmädi, çünki iş ötgän, gışt qälindän köçgän edi.*

Ancak halk böylesi yalvarışlara, **tövbe (tävbä)**, özörlere kulak asmadı; çünkü iş işten geçmiş, tuğlalar yerinden oynamıştı.

(Ä. Qâdiriy, Ötgän Künlär) (ÖTİL-3, 2007, s. 631)

❖ *Hädeb: “Özing keçir”, “**Tävbä**”, “ästägfirullâ” deyäveräsigä..*

Hädeb: “Kendisi “affet, **tövbe (tävbä)**, estağfirullah” deyivereceğine...

(Güldästä) (ÖTİL-3, 2007, s. 631)

2.2.5.2. *üzr*

❖ *-Üzr, sizni qorqıtıb yubârdım, - dedi Ğulâmcan*

- Gulamcan “**Özür dilerim (üzr)**, sizi korkuttum.” dedi.

(M. İsmâiliy, Färgänât) (ÖTİL-4, 2008, s. 269)

2.2.6. *Alay*

2.2.6.1 *ābbā*

❖ *Eşitsāk eşitāverāimizku-yā, āmmā muāllimimizning āytişiçā eng zor kāsmik kemāning hām Mārsğā bārib kelişi üçün yüz yıl hām yetmāsmiş. –Ābbā, bu yerdā ilmiy münāzārā bolmāyāptimi? Hā, eşitāylik endi. Gāpirāver, Muzāffār.*

Dinlemesine dinleyelim de, öğretmenimizin söylediğine göre en güçlü uzay gemisinin/roketlerin bile Mars'a gidip gelmesi yüz yıldan fazla sürermiş. **A aaaa (ābbā)** burada ilmi münazaralar yapılmıyor muydu? Evet, dinleyelim şimdi. Anlat Muzaffer.

(ÖHÖESE, Qızıl Ālmā, 2012, s. 528)

2.2.6.2. *bā*

❖ *Bā-ā, endi şuning hām tāşvişini tārtib, oylāysizmi?*

Ee-e (bā-ā), şimdi bunun da kaygısını çekip, düşünüyor musunuz?

(S. Nurāv, Narvān) (ÖTİL-1, 2006, s. 199)

2.2.6.3. *bārākāllā*

❖ *–Bārākāllā-e! – dedilār māshārā qilgāndāy külib.*

Alay edercesine gülerek “**Aferin be (bārākāllā-e)**! dediler.

(E. Rāimāv, Ācāb Qıslāq) (ÖTİL-1, 2006, s. 164)

❖ *Göroğlini körgānlār qırq ikki, qırq üçlārdā bār deydi. Bārākāllā sizlārgā, yüzgā kirsām hām men Göroğli bolsām?! Sizlār şu aql-fāmlāring bilān qişdān qandāy çiqdinglār?*

Köroğlu'yu görenler onun kırk iki kırk üç yaşlarında olduğunu söyler. **Maşallah (bārākāllā)** size, yüze yakın yaşına rağmen bana Köroğlu diyorsunuz! Siz bu akılla kışı nasıl atlattınız?

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 214)

2.2.6.4. -e

❖ *Xäyriyät-e, bunçäyäm mehrیبân bolmäsängiz, nimä gäp, äytävering?*

Hayret doğrusu (xäyriyät-e), o kadar sevgi dolu olmadığınız göre, ne var, söyleyin!

(ÖHÖESE, Sävğä, s. 564)

2.2.6.5. ähä

❖ – *Ähä, qaläy yamân bätib ketdimi?.. ---- dedi Hämzä çort kesib.*

Hamza keskin bir ifadeyle:

“–Aha (ähä), nasıl, kötü mü battı?..” dedi.

(K. Yaşın, Hämzä) (ÖTİL-1, 2006, s. 129)

2.2.6.6. äyâ

❖ *Äyâ, märdlär esi-aqlingni âlärmi,*

Elgä pädşâ sirä gädây bolärmi,

Yurt egäsi devänälik qılärmi,

Men Göroğli emäs, âtim Xuşkeldi.

Mertler, **acaba (äyâ)** hiç aklınız alır mı,

İlin padişahı hiç dilenci olur mu,

Yurt sahibi divanelik eder mi,

Ben Köroğlu değilim, adım Xuşkeldi.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 216)

2.2.6.7. xä

❖ *Beçârä cüdä aç ekän-dä, ä, bâbâ? – dedi ayıqqä rahmi kelib.*

- *Xä, beçârä bolmäy öyi küysin! Keçä çeläkni päçäqläb, tumbäçkälärni sindirgän edi.*

Ayıya acıyıp “Biçare ne kadar da açmış, öyle değil mi baba?” dedi.

- *Yaaaa (xä), biçareymiş, ocağı batsın! Gece kovayı yamultup, dolapları da kırmıştı.*

(ÖHÖESE, Äyiq Täşvişi, 2012, s. 449)

❖ *Eşitsäk eşitäverämizku-yä, ämmâ muällimimizning äytişiçä eng zor kâsmik kemäning häm Märsgä bârib kelişi üçün yüz yıl häm yetmämiş. –Äbbâ, bu yerdä ilmiy münâzärä bolmäyäptimi? Hä, eşitäylik endi. Gäpiräver, Muzäffär.*

Dinlemesine dinleyelim de, öğretmenimizin söylediğine göre en güçlü uzay gemisinin/roketlerin bile Mars’a gidip gelmesi yüz yıldan fazla sürermiş. A aaaa, burada ilmi münazaralar yapılmıyor muydu? **Evet (hä)**, dinleyelim şimdi. Anlat Muzaffer.

(ÖHÖESE, Qızıl Älmä, 2012, s. 528)

2.2.6.8. xä-xä-xä

❖ *–Xä-xä-xä, şämäl sizdän öçimni âldi, qani, gäpiring! – dedi Ra’na Änvärgä.*

Ra’na, Enver’e “**Hahaha (xä-xä-xä)**, rüzgâr sizden öcümü aldı, haydi, konuşun!” dedi. (Ä. Qâdiriy, Mehrâbdän Çäyân) (ÖTİL-4, 2008, s. 392)

❖ *–Xä-xä-xä.. –Fäzliddin Nurining söz/ tridän tä’sirlänib, qattiq küldi, - ätänggä pul keräk bolsä, bizdän qarz âlsin.*

-**Hahahah (xä-xä-xä)**.. -Fäzliddin Nuri’nin sözlerinden etkilenerек çok güldü ve “Babanın paraya ihtiyacı olursa bizden borç alsın.” dedi.

(Äybek, Tännlängän Äsärlär) (ÖTİL-4, 2008, s. 392)

2.2.6.9. xoş

❖ *Qassáb bâzârining itlâri-kü, meni bez tergât kelgân, deb qızgânişi mümkin edi. Xoş, külâllikning itlâri nimâni qızgânâdi?- dedi Şum bâlâ.*

Uğursuz çocuk “Kasap pazarının itleri bile bomboş geziyorlarmış deyip kıskanması mümkündü. Söylesene (xoş), çömlekçinin itleri neyi kıskanıyor?” dedi.

(Ğ. Ğulâm, Şum Bâlâ)(ÖTİL-1, 2006, s. 209)

2.2.6.10. häxä-xähä

❖ *Amân häm mening gâpimgä pâk uçgân bolsä keräk, ikki gâpning biridä “häxähä”, deb qoyâr edi.*

Aman da benim sözüme katılıyor olsa gerek, iki lafımın birinde “doğru, doğru (häxähä)”, deyip duruyordu.

(Ğ. Gulâm, Şum Bâlâ) (ÖTİL-5, 2008, s. 523)

2.2.6.11. qani

❖ *Öldirmâqqa keldim seni,
Täniysän-kü başdän meni,
Küçing yetsä, âl-çi qani,
Qani ğirât, qani ğirât?*

Öldürmeye geldim seni,

Tanırsın ya baştan beni,

Gücün yeterse al haydi,

Hani (qani) Kırat, hani (qani) Kırat?

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 250)

- ❖ *Sen zor bolding Ğirât bilän,
 Ât kötârding bir ât bilän,
 Âl-çi kelib gayrât bilän,
 Qani Ğirât, qani Ğirât?*

Sen güçlüydün Kırat ile,

Nam saldın bir at ile,

Haydi al gelip gayret ile,

Hani (qani) Kırat, hani (qani) Kırat?

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 250)

2.2.6.12. -kü

- ❖ *Öldirmâqqa keldim seni,
 Tâniysân-kü başdän meni,
 Küçing yetsä, âl-çi qani,
 Qani ğirât, qani ğirât?*

Öldürmeye geldim seni,

Tanırsın ya (kü) baştan beni,

Gücün yeterse al haydi,

Hani Kırat, hani Kırat?

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 250)

2.2.6.13. o

- ❖ *O, bâbâ, “tânimäsni siylämäs” degän gâb bâr, bâbâ, hâli tânimäy sizgä
 ulây-bulây debdi. Endi köpi tânib qâldi.*

Ooo (o) baba “tanınmayı sevmezler” diye bir söz var, daha tanımadan size söyle böyle demiş. Şimdi çoğu tanıdı.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 218)

❖ *Änä şundä Xunxârşâh külib yubârdi: -O, mâmâ, sengä nimä bälâ boldi, öläsi çâlni yetäklâb yüribsän? Körgänlär Göroğlini qırq beş- qırq âltidä deydi, sen bir yüzgä kirgän çâlni qayâqdän tâpib âlding, yâ bolmäsä tegämän desäng, âlmäymän dedimi, nimä bälâ? O, mâmâ, sening bu işing aqlgä toğri kelmäy qâldi, şu Göroğlimi?!*

O zaman Hunharşah gülerek “Hey nine, başına ne bela geldi de ölecek ihtiyarı sürükleyip geldin? Köroğlu’yu görenler onun kırk beş kırk altı yaşlarında olduğunu söylüyor, sen yüzüne basmış bir ihtiyarı nereden bulup da getirdin; yoksa yakalayınca gelmem mi dedi, bu nasıl bir bela? Hey nine, senin bu işin akla mantığa uymadı, bu Köroğlu mu?!

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 234)

2.2.6.14. *täsädduq*

❖ *Hämmäsini kiyib, zebu ziynätlerini taqib âlibsiz-kü, täsädduq.*

Hepsini giyip, Hint öküzü gibi takıp takıştırmışsınız, kurban olayım, kurban (täsädduq).

(K. Yâşin, Hämzä) (ÖTİL-4, 2008, s. 7)

2.2.6.15. *vây- vâý*

❖ *Şu häm gäpmi, ölging kelsä, indämäy, vağirlämäy öläver. Vây-vâyçı vâý-vâý, ölämänçi ölämän deydi. Ölsäng, qandäy qiläy.*

Bu da laf mı şimdi! Öleceğin varsa, ahlayıp vahlamadan (bağırmadan) öl. Vay vay ki ne vay vay (vây-vâyçı vâý-vâý), öldüm ölüyorum da ne! Ölürsen öl ne yapalım!

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 218)

2.2.6.16. *vä*

❖ *Vä-hä-hä* özimizning şu kättä betânkä yol bilän bârgänmi tâğäng Märsgä. Olä-olä, qasämxor, ötrikçi.

Ha ha ha (*vä-hä-hä*), Dayın Mars'a bizim şu büyük asfalt yoldan mı gitmiş. Maşallah, aferin, yalan yere yemin edip duran, dolandırıcı.

(ÖHÖESE, Qızıl Älmä, 2012, s. 527)

2.2.7. Aşağılama

2.2.2.7.1. *bäy-bäy*

❖ *Bäy-bäy! Kelin degän häm şundâq, lättä qogırçaq bolädimi?*

Vay vay (*bäy-bäy*)! Gelin dediğın de böyle, korkak kukla olur mu?

(S. Ähmäd, Säylänmä) (ÖTİL-1, 2006, s. 141)

2.2.8. Azımsama

2.2.8.1. *munçä*

❖ [*Xâtini erigä:*] Hä, *munçä!*.. *Türtmäsdän gäpirä bering.*

Hatun erine: He, *yeter (munçä)!*.. Dürtmeden konuşun.

(A. Qahhâr, Änâr) (Lätifälär) (ÖTİL-2, 2006, s. 642)

2.2.9. Beğeni

2.2.9.1. *âbbâ*

❖ *Äbbâ Qâmilcân-e, âbbâ Qâmilcân-e, sözgä cüdä ustäsiz-dä!*

Maşallah (*âbbâ*) Kamilcan ya, maşallah (*âbbâ*) Kamilcan, söze çok hakimsin ya sen!

(HÖÄT, 1966, s. 364)

2.2.9.2. *âferin*

❖ *Äferin aytmâq (oqımâq). Hämmä qahrämângä âfärlär äytib, uni qutläşibdi.* Bütün kahramanlara övgülerde bulunmuş (*âfärlär aytmış*), onu kutlamıştı.

(Ertäklär) (ÖTİL-3, 2007, s.158-159)

❖ *Āfārin, Māvlāning da' vālāri isbāt boldi, - deb yubārdi hāmmā.*

Aferin (āfārin), Māvlān'ın iddiaları kanıtlandı diye hepsini gönderdi.

(M. Āsim, Sehrli Söz) (ÖTİL-3, 2007, s.159)

❖ *Çaqqān, epçil işläyātğān āskārlār āldidā toxtāb: -Āfārin bāhādirlār! – deb maqtāb ötārdi generāl.*

General tez canlı, eli çabuk/becerikli olan askerlerin önünde durup: -**Bravo** (āfārin) bahadırlar!, diye övgüde bulundu.

(Āybek, Quyāşqārāymās) (ÖTİL-3, 2007, s.159)

❖ *Özbāk urdi ātini,
Kōrsātđi gāyretini,
Āfārin deb maqtāşib
Bāl Āvāzning qāşindā
Qirqtā āzāmātini.*

Özbek sürdü atını,

Gösterdi gayretini,

Aferin (āfārin) deyip övüp,

Bal Avaz'ın yanında

Kırk tane yiğidini.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 120)

2.2.9.3. *âh*

❖ *Âh, bu yâqimli hid qayerdân keldi ekân.*

Ah (*âh*), bu hoş koku nereden geldi ki!

(*H. Tohtâbâyev, Şirin Qâvunlâr Mâmlâkâti*) (ÖTİL-3, 2007, s.194)

2.2.9.4. *bây-bây*

❖ *Bây-bây, uning yâlkâvligi, ämmâ til degân bir qulâç.*

Vay vay (*bây-bây*), hem tembel hem de lafını esirgemiyor.

(*Âybek, Tânlängân Âsârlâr*) (ÖTİL-1, 2006:141)

❖ *Endiginâ yâtâqhânâ zinâ-pâyâsigâ yetgân hâmediki, bâlkândân pâstgâ qarâb turgân qizgâ közi tüşdi: **Bây-bây**, çâkki emäs-u! “yâşlik”... bâkâvul içigâ qiymâ tiqilgân kâkliklârni âlib ötyäpti. “**Bây-bây**, munçâ hidi yâhişi-yâ?”- deb oylâdi u, âğzining suvi kelib.*

Alışkanlık üzere yatakhane merdivenine yatmıştı ki, balkondan aşağı bakıp duran kıza gözü takıldı: **Vay vay** (*bây-bây*), boşa değil ya! “Gençlik”. .. aşçı içine kıyma doldurulan keklikleri alıp gidiyor. “Ağzının suyu akarak: **Vay vay** (*bây-bây*), böyle güzel koku olur mu?” – diye düşündü.

(*M. Âsim, Otrâr*) (ÖTİL-1, 2006:141)

❖ *[Burhân:] **Bây-bây**, bu vinâ emäs, âsâl-kü, dostim.*

Burhan: **Vay vay** (*bây-bây*), bu şarap değil, sanki bal, dostum.

(*Uygun, Hürriyât*) (ÖTİL-1, 2006:141)

2.2.9.5. *bâlli*

❖ *Uning fikrini mâ`qullâvçi âvâzlâr eşitildi: -**Bâlli**! Âtângizgâ râhmât.*

Onun fikrini akıllıca bulan sesler işitildi: - **Elbette** (*bâlli*)! Atanıza rahmet.

(*P. Tursun, Okutuvçi*) (ÖTİL-1, 2006, s. 150)

❖ *Bälli, ânä qizim, - dedi Melivây äkä zävqlänib.*

Melivay ağa zevke gelip “– **Elbette (bälli)**, nazlı kızım.” – dedi.

(S. Ähmäd, Ufq) (ÖTİL-1, 2006, s. 150)

❖ *İzzätullä äkä bäläning başını çipâr şäpkäçäsi üstidän silärkän: “Bälli” deb qoydi.*

İzzetullah Ağa çocuğun başını lekeli başlığı üstünden okşarken: “**Belli (bälli)**” deyiverdi.

(Gäzetädän) (ÖTİL-1, 2006, s. 150)

❖ *Ähmäd särdâr uning işini özim qilämän, deb ästäginä Äväzxänning äldigä kelib ärz qildi: O, ciyänim, men seni häli heç iş bilmäydi, deb yürsäm, häli ciyänim yaş deb sinägänim yoq edi, bäräkällä ciyänim, yavgä barişing häm, kelişing häm, yürişing häm, uruşing häm, xuruşing häm Göroğlidän cüdä-cüdä bäländ. Endi qâyil boldim, **bälli**, ciyänim. Sening heç işdän käming yoq.*

Ahmet Serdar onun işini ben görürüm, diye usulca Avazhan’ın önüne gelerek “Hey yeğenim, ben senin için hiç bilmez biri diyordum, henüz gençsin diye seni sinamamıştım. Maşallah yeğenim, düşmana varışın da, gelişin de, yürüyüşün de, vuruşun da, saldırışın da Göroğlı’dan çok çok iyi. Şimdi emin oldum, **evet (bälli)** yeğenim, senin hiçbir eksiğin yok.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 128)

❖ *Dälli gäpirdi Häsängä,*

Qâyil boldim endi sengä,

***Bälli**, özbäk, ölmä özbäk,*

Yetgin murâd-mäqsädinggä.

Dalli dedi ki Hasan’a,

İnandım şimdi sana,

Aferin (bälli), Özbek, ölme Özbek,

Gören insan kaldı hayran.

(Dalli-6, 2017, s. 172)

❖ *Häsän äytdi: -O, xân Dälli,*

*Bärnâliginggä yüz **bälli**,*

Bir kâsâ suv bersäng özing,

Bâl-äsäldän bolsin tâlli.

Hasan dedi ki: -Ey Han Dalli,

Güzelliğine yüz kere **aferin (bälli)**,

Bir kâse su versen özün,

Baldan olsun daha tatlı.

(Dalli-6, 2017, s. 172)

2.2.9.6. *bäräkällä*

❖ ***Bäräkällä**, yigit! Mänâ bunisigä qâyil!*

Aferin (bäräkällä), delikanlı! İyi yaptın!.

(K. Yaşın, Hamza) (ÖTİL-1, 2006, s. 164)

❖ *-**Bäräkällä**, çevärim. Bälli himmätli qızim- deb Nâr âtä sözini zävqlänib tügättdi.*

Nar ata sözünü zevkle “**Aferin (bäräkällä)**, terzim. Belli fedakâr kızım” diyerek bitirdi.

(Q. Muhammediy) (ÖTİL-1, 2006, s. 164)

- ❖ *Yügrüklikkä tasadduq mening cânım,
Bäräkällä, sengä uçar häyvänim,
Âmân-esân keldi süyib âlgänim.*

Hızlı ata kurban benim canım,
Aferin (bäräkällä), sana uçan hayvanım,
Sağ salim geldi sevip aldığım.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 510)

- ❖ *Yänä tegdi Çämbilning qoççâğigä,
Bäräkällä bekning tobiçâğigä.
Negä ul düşmängä gırât räd berib,
Äväzni âbketdi Hulkär tağigä.*

Yine kaldı Çambil'in kucağında,
Aferin (bäräkällä) beyin asil atına.
Nice düşmana Kırat direnerek,
Avazı götürdü Hulkar Dağı'na.

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 64)

- ❖ *Yigitlär äytädi: “Bäräkällä, Xaldârxân bütün birinçi vâfâdâr yigit
ekân-dä, yigit bolsäng, şundäy bolsäng. Üyi küysin, bâççâğar Ähmäd Sârdâr
bolmäyin ölsin!*

Yiğitler “**Maşallah (bäräkällä)**, Haldarhan öyle vefalı bir yiğitmiş ki, yiğit isen öyle olmalısın. Evi yansın, zalim Ahmet Serdar gibi olmasın ölsün!” demiş.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 186)

❖ *Meni şunçä yigin-tödädän erlik-zorlik bilän qorqmäy-biqmäy, şaşmäy-sürünmäy, tänhä –bir özi âlib kelib otiribdi, **bäräkällä** şungä.*

Beni o kadar kalabalık içinde zorlukla korkmadan bıkmadan, şaşıp sürünmeden, tek başına alıp getirdi, **aferin (bäräkällä)** ona.

(Dalli-6, 2017, s. 186)

❖ ***Bäräkällä**, mänä endi özingizgä keldingiz.*

Aferin (bäräkällä), işte şimdi kendinize geldiniz.

(M. İsmäiliy, Färgänät) (ÖTİL-1, 2006, s. 164)

2.2.9.7. *eh*

❖ *Eh! Dedi Ergäş şe‘rni Jörä okup tügätgändän keyin...*

Ergeş, Jöre şiirini okuyup bitirdikten sonra “**Ah (eh)!**” dedi.

(HÖÄT, 1966, s. 364)

2.2.9.8. *äh*

❖ *Äh, sâz iş boldi-dä!*

Eh (äh), iyi iş oldu ya!

(Böribây) (HÖÄT, 1966, s. 364)

2.2.9.9. *härmä*

❖ *“**Härmä** bär bol”-dän keyin Corä qamçisini tåkçägä täşlädi-dä, otgä kelib ısındı.*

Jora “**Heyyy (härmä)**, var ol”dan sonra kamçısını rafa kaldırdı ve ateşin yanına gelip ısındı.

(H. Şäms, Düşmän) (ÖTİL-5, 2008, s. 546)

2.2.9.10. *härmäng*

❖ *Härmäng, deb kelâyâtir*

Nâzâr nânin yegânlâr,

Hâl-âhvhaâl sorâyâtir

Târigä oynägânlâr.

Kolay gelsin (härmäng) diyor

Nazar'ın ekmeğini yiyenler

Halini ahvalini soruyor

Onun adamı olanlar

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 78)

2.2.9.11. *tâhsin*

❖ *-Tâhsin-tâhsin! – deydi Xâtib Dâmlä (Mullä Âbidgä) häsädli tääccüb bilân, - tâzä hâm pulni qirdiq, deng.. Tâhsin-tâhsin!*

Hatip Rahip Molla Abid'e kiskançlıkla karışık bir şaşkınlıkla “-**Bravo, aferin (tâhsin tâhsin)!**”, şimdi köşeyi döndük.. **Bravo, aferin (tâhsin tâhsin)!**” dedi.

(K. Qâdiriy, Âbidketmân) (ÖTİL-4, 2008, s. 43)

2.2.9.12. *täsädduq*

❖ *Seni toqqân ânänggä ming täsädduq, Qay yigitning sendek bähdiyâri bâr!*

Seni doğuran anaya binlerce **aferin (täsädduq)**, hangi yiğit senin kadar bahtiyardır!

(*Yâ. Mirzâ*) (ÖTİL-4, 2008, s. 7)

❖ *Påxtäsini bäyrâq qilgän Pæxtäkârgä täsädduq.*

Pamuğu bayrağı haline getiren pamukçuya **aferin (täsädduq)**.

(N. Nærzullaev) (ÖTİL-4, 2008, s. 7)

2.2.9.13. tūf

❖ *-Änzirät xälä uning bäläsigä häväsi kelib, ornidän turub, bäläni qoligä åldi: -Tūf, yamån közdän saqlä, munçä häm dombâq, munçä häm åppâq!*

Enziret hala heveslenerek yerinden kalktı ve çocuğu eline aldı: **-Tü tü tü (tūf)**, kötü gözlerden irak, hem bu kadar tombalak, hem de bu kadar appak, dedi.

(Ä. Muhtâr, Äpä-Sintillär) (ÖTİL-4, 2008, s. 213)

2.2.9.14. våey

❖ *Våey, yaş bälä degän şunaqa şirin bolädimi! Şşş [Mäysärä Hidâyätgä:] Kelin qorqqanidän huşi ketib qâldi, ikkåvingiz-kü mäyli, bu ortädä meni xudâ urdi. Xuddi tilkä-tilkä qilädi-dä, våey!*

Vayyyy (Våey), küçük çocuk dediğin bu kadar da şirin mi olur! Meysere, Hidayet'e: Şşş, gelinin korkudan aklı gitti, ikiniz de kabul, burada beni vuran Tanrı, sanki paramparça etti beni, **vayyyy (våey)**!

(Hämzä, Mäysäräning İşi) (ÖTİL-1, 2006, s. 465)

2.2.9.15. vây

❖ *Vây, kir munçä, çırâyli bop ketdi! dedi zävķ bilän Mätlubä kirgä tikilip.*

Matlube kire bakıp hayranlıkla, **“Vaay (vây)**, o kadar kir ne güzel de kaybolup gitti!” dedi.

(HÖÄT, 1966, s. 364)

2.2.9.16. *vây-vuy*

❖ *Vây-vuy! Asl cännät deng, täqsir!*

Vaaayyy (*vây-vuy*)! Cennet dediğin asıl budur, efendim!

(HÖÄT, 1966, s. 364)

2.2.9.17. *yäşä*

❖ *Yäşäng, oğlim, käm bolmäng!*

Yaşa (*yäşäng*), oğlum, eksik olmayın.

(Ä. Qahhâr, Äsârlâr) (ÖTİL-5, 2008, s. 126)

2.2.10. Beğenmeme

2.2.2.10.1. *e*

❖ *E, bulärning hämmäsi eski gäp.*

Ooof (*e*), bunların hepsi eski lakırtı.

(HÖÄT, 1966, s. 365)

2.2.10.2. *bây-bây*

❖ –*Bây-bây, gâyat xunuk iş bolibdi,- dedi dâmlä gämginlik bilän.*

Hoca üzüntü içinde “ – **Vay vay (bây-bây)**, gayet iğrenç bir iş olmuş, - dedi.

(Muştum) (ÖTİL-1, 2006, s. 141)

2.2.10.3. *bäräkällä*

❖ *Änä endi Göroğlibek Häsänxân pälvänni bu sözlärini eşitib, külib: -**Bäräkällä** märd pälvân, şerämärd, -deb Häsänxändän dimâği çâq bolib, Häsänxängä äytäyâtgän cävâbi:*

İşte şimdi Köroğlu Bey, Hasanhan pehlivanın bu sözlerini duyup gülmüş: - **Pekâlâ (bäräkällä)**, mert pehlivan, korkusuz yiğit” diye Hasanhan’dan memnun bir şekilde ona şu cevabı vermiş:

(Dalli-6, 2017, s. 38)

❖ *Änä endi Göroğlibek Häsänxân pãlvãnning bu sözlärini eşitib, külib: - Bäräkällä mård pãlvãn, şerãmård, -deb Häsänxândãn dimãgi çãq bolib, Häsänxãngã äytäyãtgãn cãvãbi:*

İşte şimdi Köroğlu Bey, Hasanhan pehlivanın bu sözlerini duyup gülmüş: “- Pekâlâ (bäräkällä), mert pehlivan, korkusuz yiğit” diye Hasanhan’dan memnun olup ona şu cevabı vermiş:

(Dalli-6, 2017, s. 38)

2.2.10.4. buv-v

❖ *Buv-v! Ädãm quribdiki! Nimã, qiz qurib qãldimi? Ertãindin åliy mã lumãtli bolãsiz, bãlä!*

Oyyy (buv-v)! Adam mı kalmadı! Niye, kızların soyu mu tükendi? Bugün yarın üniversiteden mezun olacaksın oğlum!

(ÖHÖESE, Bähär Ötdi, 2012, s. 516)

2.2.10.5. ehe

❖ *Ehe, bu hãm çãlişmi? Ustãlãri çãlgãndã eşitsãng.*

Hıh (ehe) bu da nağme mi? Sen bir de ustalar çaldığında işitsen.

(HÖÄT, 1966, s. 365)

2.2.10.6. äcãbã

❖ *Äcãbã, bu qandãy gãp!*

Acaba (äcãbã), bu nasıl laf!

(ÖTİL-1, 2006, s. 43)

2.2.10.7. o

❖ *-O, nã qadãr vãhşiylik, dedi Sãidiy.*

Saidi: “Ooo (o), ne kadar berbat!” dedi.

(Ä. Qahhãr, Sãrãb) (ÖTİL-5, 2008, s. 132)

2.2.11. Böbürlenme/Kibir

2.2.2.11.1. o

❖ *Häsənxān äytdi: -O, xān Dālli, suluvliġinggä bālli, sözləring qənd, əsəl-bāldān hām tālli. Bu kün mening urişimni, mäydāndä xuruşimni, düşmänni qirişimni, erdäy bop yürişimni, ortädä Rustämdäy turişimni kördingmi?*

Hasanhan “Ey (o), Han Dalli, güzelliğın malum, sözlerin şeker misali baldan da tatlı. Bugünkü savaşıımı, meydandaki saldırımı, düşmanı kırışımı, aslan misali yürüyüşümü, ortada Rüstəm gibi duruşumu gördün mü?” dedi.

(Dalli-6, 2017, s. 268)

2.2.12. Büyükleme

2.2.2.12.1. ey

❖ *Sāğāl işgä günāhkār qib turāsān,
Bizni nāçār, cüdä bilāsān,
Şerning xunin bālki bersām ālāsān,
Qāhr äylāsām, ey Qāsımşāh, ölāsān!*

Basit işe günahkâr kılarırsın

Bizi çaresiz, çok çaresiz bilirsın

Aslanın öcünü belki verirsem alırsın,

Kahreylesem, ey Kasımşah ölürsün!

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 164)

2.2.13. Coşkunluk

2.2.2.13.1. -ä

❖ *Ur-hä, ur, āt-ä, āt, uç-ä, uç boldi,
Bir-birimän tārāf bolsä öç boldi.
Köp qoşınmän tānhā Häsān sālīşib,*

Tälätöp köp boldi, kün häm keç boldi.

Vur ha vur , **at ha at, uç ha uç** (ât-â, ât, uç-â, uç) oldu,

Birbiriyle taraf olunca öç oldu,

Nice asker ile tek başına Hasan savaşıp

Karışıklık çok oldu, gün de geç oldu.

(Dalli-6, 2017, s. 264)

2.2.13.2. xä

❖ *Änä endi qırq yigit*

Hä, deb mäydâgä tüşdi,

Siltäb keskir qılıçdi,

Siltägändä kesädi

Qılıçı sânsiz başdi.

İşte şimdi kırk yiğit

Haydi (hä), deyip meydana indi,

Sallayıp keskin kılıcı

Salladığında kesti

Kılıcı sayısız başı.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 106)

2.2.13.3. xäy-xäy

❖ *Ävâz baş bop ât qoydi,*

Duç kelgänini soydi,

Âç böridäy bop tiydi,

Häy-häylär mäydän içindä

Avaz baş olup at saldı,
Denk geldiğini kesti,
Aç kurt gibi kaçırttı,
Heyheyler meydan içinde.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 114)

2.2.13.4. -hä

❖ *Qaçmäy qolgä tüşärmisän,
Küyib-yänib yâpişärmisän,
Çü-hä, çü, deb qämçi bersäm,
Şu qäl' ädän aşär misän?!*

Kaçamayıp yakalanır mısın,
Yanıp tutuşup erir misin,
Deh ha, deh (çu-hä, çu), deyip kamçı vursam,
Şu kaleden aşar mısın?

(Dalli-6, 2017, s. 174-176)

❖ *Ur-hä, ur, ât-ä, ât, uç-ä, uç boldi,
Bir-birimän täräf bolsä öç boldi.
Köp qoşinmän tәнһä Häsän sâlişib,
Tälätöp köp boldi, kün häm keç boldi.*

Vur ha vur (*ur-hä, ur*), at ha at, uç ha uç oldu,
Birbiriyle taraf olunca öç oldu,
Nice asker ile tek başına Hasan savaşıp,

Karışıklık çok oldu, gün de geç oldu.

(Dalli-6, 2017, s. 264)

- ❖ *Bir uruş qozğâldi, **ur-hä, ur** boldi,
Bâtirlär şâvqin sâp **kir-hä, kir** boldi,
Qorqâqlär, qârilär, qoymäy bällärni,
Bärmä deb bâgirib, **tur-hämut, tur** boldi.*

Bir savaş başladı vur ha vur (**ur-hä, ur**) oldu,

Bahadırlar bağırıp gir ha gir (**kir-hä, kir**) oldu,

Korkaklar, kadınlar, bırakmayıp yavrusunu,

Gitme diye bağırıp, dur ha dur (**tur-hä, tur**) oldu.

(Dalli-6, 2017, s. 460)

2.2.13.5. häydänglär

- ❖ *Beş bir yândan, on bir yândan,
Âtlär keçsin lälä qândan,
Yâv ayrılsın çuçuq cândan,
Häydänglär, yâvning üstigä.*

Beş bir yandan, on bir yandan,

Atlar geçsin kızıl kandan,

Düşman ayrılsın tatlı candan,

Haydi (**häydänglär**) sürün, düşman üstüne.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 508)

- ❖ *Sâlinglär âläm işini,
Cäsäddän kesing başını,*

Taxt boptı âtam qoşını,

Häydängläär, yävning üstigä.

Verin onlara elemi,

Bedeninden kesin başını,

Hazırlandı babamın askeri

Atılm (häydängläär) düşman üstüne.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 516)

2.2.13.6. *mäzä*

❖ *Häligi ircäygän ädämning köngli çäpdimi, söläkäyini äqizdi: **Mäzzä!***

Deminki sırtan adamın gönlü çoşunca ağzının suları aktı, “**Harika, super (mäzzä)**” (diye bağırdı.)

(Muştum) (Lätifälär) (ÖTİL-2, 2006, s. 524)

2.2.14. Çaresizlik

2.2.2.14.1. *äbbä*

❖ *Näzärbây içidä: “**Äbbä**, bolmädi-yä! Buning häm ilâci yetmädi-yä! Endi nimä qılsäm-ekäm?” –deb turgän edi.*

Nazarbay içinden “**Eyvah (äbbä)**, olmadı ya! Bunun da gücü yetmedi ki! Şimdi ne yapsam acaba?” deyip duruyordu. (Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 56)

2.2.14.2. *ey*

❖ *-Ey, Äqämân ağä, nimäsini äytäyin, här nä bârimdän äyrildim, -deb turibdi.*

Ey Akaman, hangi birini diyeyim, neyim varsa hepsinden ayrıldım, demişti.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 82)

❖ *İkkâvi birgä-birgä tågning başigä çiqib qaräsä, tågning u tərəfidä düşmäning köp läşkəri bâr. Buni bulär kördi. Äsäd mergän äytdi: -Ey, Şadmân äkä! Bu düşmân köp ekän, ulärning üstigä bäsib barmâq müşkül-dä.*

İkisi birlikte dağın başına tırmanıp bakınca, dağın diğer tarafında kalabalık düşman askeri olduğunu gördüler. Bunları görünce Esad avcı dedi ki: “Ey Şadman ağabey! Bu düşman kalabalık imiş, onların üstüne varmak zor olacak.

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 68)

2.2.14.3. hâv

❖ *Şundä Nâzärbây äytdi: -Hâv, sâvçilär! Bu qiyin sävdâ bolibdi-kü, bu nârsälärni qayerdän, qändäy qilib tâpsä bolädi. On-on beş ävçi bilän bitiş qiyin, endi nimä qilämiz?*

O zaman Nazarbay “Ey (hâv), dünürçüleri! Bu öyle zor bir sevda ki, bunları nereden nasıl bulmalı. On on beş avcıyla olacak iş değil, şimdi ne yapacağız?

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 40)

❖ *Äqämân, hâv, Äqämân,*

Nimäsini äytäyin,

Bu cähändä kimim bâr,

Endi qayân ketäyin.

Akaman **hey (hâv)** Akaman,

Hangisini diyeyim,

Bu cihanda kimim var,

Şimdi nereye gideyim.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 82)

2.2.14.4. *hây ättäng-ä*

❖ *O, vällämätim, qandâq qiläyin. Sen qay yerdä bolsäng, xizmätिंगni qilib, sirä seni yäkkä-tänhä yubärmäs edim, qâşingdän äyrimäs edim, dâim birgä bârib kelär edim, cân-dil bilän xizmätिंगni qilär edim. Qandäy tänhä bârämän. Uzâq (yol) bolsä, ortäsi suvsiz çöl bolsä, **hây ättäng, hây ättäng**, -deb äytgäni:*

Vah, velinimetim, nasıl yapayım? Sen nerede olursan ol, hizmetinde bulunup seni asla tek başına göndermezdim, yanından ayrılmazdım, hep birlikte gelirdim, canı gönülden hizmetini görürdüm. Nasıl tek başına varırım? Uzun yol ise, ortası susuz çöl ise, **vah vah yazık (hây ättäng, hây ättäng)** diye şunları söyler:

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 204)

2.2.15. Çekinme

2.2.15.1. *hâv*

❖ *Ävâz cönägändän song, Ähmäd särdâr, yigitläri yigib, mäslähät qilib äytdi:-Göroğli âtini ävâzgä berdi: âstigä mingändir ğırâtıni, hâr yergä bârsä tâpâdi murâdni. (370) Şu bâççägärning bâr ğäyräti: bir künläri Mälükäni âlib kelär, keyin nâmi beklikkä uyât bolär. **Hâv** yigitlä, bir nä'rä şer bârmisän? Ävâz yol bilän ketdi, sizlä tikläb yol târtsänglä, âldidän ötsänglä, Ävâzdän ilgäri Pâlâpân tâgigä pärini âlib kelsänglä. Göroğli Mälükä bilän âvârä bolib qälär; şundä yurtıni öz qolimizgä âlsäk. (375) Bir nä'rä şer bârmisän?*

Avaz gittikten sonra, Ahmet serdar, yiğitleri toplayıp onlara tavsiyede bulundu: Köroğlu atını Avaz'a verdi: bindiği Kırat'ı. Nereye varsa isteğine ulaşır. (370) Bu oğlan gayretli, bir gün Melike'yi alıp gelir, sonra şanı beylik için utanç olur. **Ey (hâv)** yiğitler bu naranın sonu kötüye varmasın? Avaz yola çıktı, siz de kestirmeden gidip önüne çıksanız, Avaz'dan önce Palapan dağına ulaşsanız, Köroğlu Melike ile meşgul olurken biz de yurdu ele geçiresek. İyi olmaz mı?

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 38)

2.2.15.2. *o*

❖ *Mergänlä äytdi: - O Ävâzcân! Bâşqägä bändärgäh bolsä, kirib çiqmâqqä räsım bolsä, sengä käsm boldi Sening âtingni uşläb turmâqqä häm bizgä*

cân qâlmâdi. Keçä kelâyâtgän yerdä bizlärgä ât uşlätib özing ketding, bizlärgä devni yubârib yürägimizni yârding.

Avcılar “ Oooo (o) Avazcan! Herkes için bilmediği bir yere girip çıkmak tehlikelidir ancak bu senin adetin oldu. Biz de senin atına bakacak güç kalmadı. Gece bize atını tutmamız için bırakıp gittiğin yere sonra devleri yollayarak ödümüzü kopardın.

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 90)

2.2.16. Dikkat çekme

2.2.16.1. *âh*

❖ *Qani Gulnâr? Qani cânâni? – Âh, u yoq.*

Hani Gülnar? Hani cananı? – Ah (âh), o yok!

(Âybek, Tânlängän Äsârlär) (ÖTİL-3, 2007, s.194)

❖ *Âh, fâlâkât, pädâr la'nât! Şarmändä qilding kü âhiri!*

Ah (âh), bu bir felaket, lanet olsun! En sonunda rezil ettin!

(Hämzä, Tânlängän Äsârlär) (ÖTİL-3, 2007: 194)

❖ *Zärgärâv dârrâv kreslâgä otirib: Âh! Vâh! Sugur! Sugursâng-çi!*
[Märâsul âtburni çâglâb:] Hâzir. Hâzir.

Zergerov hemen koltuğa oturarak: Ah (âh)! Vah! Dağ sıçanı! Bir dağ sıçanı!
Meresul atburnu hazırlayıp: Şimdi... Şimdi...

(A. Qahhâr, Âğrıqtışlär) (ÖTİL-3, 2007, s. 194)

2.2.16.2. *e*

❖ *E, enä, yârimni qutqarib kelây, ägär yârim ölä bolsä, men häm ölmâğim qulây, (...)*

Ey (e) ana, ben yarimi kurtarıp geleyim, eğer yarim ölecekse benim de ölümüm yakın.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 348)

2.2.16.3. e dâriğ

❖ *Eralixân yiğlâb: “E dâriğ, şunung tãgigã qânım töklär ekân-dã” – deb äfgân qilib sözlãgãnidir.*

Eralihan ağlayarak “Ey Allahım (e dâriğ), şunun dibine kanım dökülecekmiş ya!” diye feryat ederek şunları söylemiş:

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 200)

2.2.16.4. vãy

❖ *“Vãy şäytãnlãr, rãsã ohşãtibdi!” dedi-dã, cimginã tãmãşãgã berildi.*

“Vayyy (vãy) şeytanlar, tamı tamına benzetmişler” dedi ve sessizce izlemeye koyuldu.

(Äybek, Tãnlãngãn Äsãrlãr) (ÖTİL-1, 2006, s. 466)

2.2.16.5. eh

❖ *“Eh, kekçi poezd, kekçi poezd,/ Seviklimni âlib ketding-ã...”*

“Ah (eh) akşam treni, akşam treni, / Sevgilimi alıp gittin ya...”

(ÖHÖESE, Keçmiş Hisãbı, 2012, s. 604)

2.2.16.6. evãh

❖ *Äqizdilãr, evãh, qirmiz qãn.*

Eyvah (evãh), kızıl kan döküldü.

(Güldãstã) (ÖTİL-5, 2008, s. 17)

❖ *U yãlgiz vafãni yãlgiz xãhlãrdi, Evãh, cãfã ondan ming kãrrã köprãq.*

O yalnız vefayı yalnız isterdi, eyvah (evãh), cefa ondan bin defa daha çok.

(E. Äxunãvã) (ÖTİL-5, 2008, s. 17)

2.2.16.7. ey

❖ *Tillāqiz āyim buvişining ketārini bilib, yürāk-bāğri ezilib, közidān yāşi tizilib, burni āqib, nimā qilārini bilmāy: -Ey sānāmi Tillāqiz buvişim! Bizlārni qandāy qilib tāşlāb ketāsiz. Bizlārning siz ketgān song künimiz qandāy keçādi, -deb dād-fāryād qilib yiglāb, Tilleqizgā qarāb bir söz dedi.*

Tillekız Hanım sahibesinin gideceğini anlayınca, bağı yanar, gözünden yaş döker, burnu akar, ne yapacağını bilemez. “Ey sen de mi Tillekız sahibem! Bizi nasıl bırakıp gidersin. Siz gittikten sonra günümüz nasıl geçer” diye feryad figan ederek ağlayıp, Tillekız’a bakıp şunları söyler:

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 2018)

❖ *Ey, buni qarā, läylākning uyāsi.*

Hey (ey), şuna bak, leylek yuvası.

(Ā.Yāqubāv, Erbāşigā İştüşsā) (ÖTİL-5, 2008, s. 23)

2.2.16.8. -ā

❖ *Bāçārāning qoligā qarā, naq kāsāv-ā!*

Biçarenin ellerine bak, nasırlaştı ya (ā)!

(ÖHÖESE, Sāvgā, 2012, s. 565)

2.2.16.9. ālvidā

❖ *Ālvidā, ey munisi gāmxor, mehmānim, ānām.. Vāqif. .. toplār gümbüri āstidā ötkāzilgān beş minutlik sukunātdān nātāniş birāvning fāryādi eşitildi: Ālvidā, ey cānācān dostimiz, ālvidā.*

Elveda (ālvidā), ey çilekeş dostum, misafirim, anam.. Vakıf.. Top sesleri altında geçirilen beş dakikalık sessizlikten sonra tanımadığı birinin feryadı işitildi: Elveda (Alvidā), ey can ciğer dostumuz, elveda (ālvidā).

(P. Tursun, Oqituvçi) (ÖTİL-1, 2006, s. 68)

2.2.16.10. xäy-xäy

❖ *“Elgä âvâzä boldi, tuhmätini yürğizär boldi” – deb yârigä qarab, - Häy-häy, bäräkällä, bârgäni çin mi? – deb soräb (...).*

Padişah “Herkes öğrendi, yine de çocuklarımı töhmet altında bırakmaktan vaz geçmedi.” diyerek yarine bakıp “**Hay hay, peki**, geldikleri doğru mu” diye sormuş.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 130)

2.2.16.11. häy ättäng

❖ *Mengä bu qaländär bir zârär qiläyin desä, hämdämläşär edi, “häy ättäng!” -deb köp oyläb keläyätir.*

Bu kalender bana bir zarar vermek istese yardım ederdi, “**yazık!**” diye uzun uzun düşünüp kederleniyordu.

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 360)

2.2.16.12. häy ättäng-ä

❖ *Men ärmändä qâldim, mengä oq tegdi,*

Begam edim, yürägingä çoğ tegdi.

Häy ättäng-ä, dim dävâsi yoq tegdi,

Özim yaşmân yürägingä dâğ tegdi.

İçimde ukde kaldı, bana ok saplandı,

Gamsızdım, yüreğime kor düştü.

Hey yazık (häy ättäng-ä), dermansız derde düştüm,

Genç yaşımda yüreğime dağ değdi.

(Dalli-6, 2017, s. 282)

❖ *Bek Göroğli dâryädäy bop tâşdi endi,*

Häy ättäng, deb märdgä vähm tüşdi endi,

Esiz Häsän bolgän ekän yärädâr,

Häy ättäng-ä, deb közdän tökdi yaşı endi.

Qırq yigitim, äzämätim, beklärim,

Ġazâ küni urgurägän şerlärim,

Häy ättäng-ä oġlim bopti yärädâr,

Sözimni eşiting, pälvân erlärim.

Bey Köroġlu derya olup taştı şimdi,

Hey yazık, diye merde vehim düştü şimdi,

Yazık Hasan olmuş yaralı,

Hey yazık-ya (häy ättäng-ä), diye gözden döktü yaşı şimdi.

Kırk yiġidim, azametim, beylerim,

Gaza günü kükreyen aslanlarım,

Hey yazık ya (häy ättäng-ä) oġlum olmuş yaralı,

Sözümü işitin, pehlivan erlerim.

(Dalli-6, 2017, s. 328)

2.2.16.13. häyhât

❖ *Yâvuz taqdîr tig urdî qalbimâ, dâd! Netây endi tügäldî säbrim, häyhât!*

Kötü kader kılıç çaldı kalbime, ah! // Ne edeyim şimdi tükendi sabrım **ne yazık ki, heyhat (häyhât)!**

(M. İsmâiliy, Färġänâ) (ÖTİL-5, 2008, s. 489)

2.2.16.14. qani

- ❖ *Men kingä gäpiräy dârdimni yârib,
Pâşşâmân deb, men hârn lâfni urmâymân.
Âldingdâ şul zâmân bolgân mân ġarib.
Qani, egä bolgin mämläkätimä!*

Ben kime anlatayım derdimi ya rab,
Padişahım deyip, ben kimseye laf edemem.
Karşınızda şimdi oldum bir garib.
Haydi (qani), sahip olun memleketime!

(Rüstern Han Destanı-5, 2016, s. 28)

2.2.16.15. vâ

- ❖ *Qırq yigitmân elsiz, suvsiz çöllärdä,
Vâ Häsân deb bek Göroġli yiglädi.
Âtgä minib Göroġlidäy vällämät,
Endi Häsân xân märdni sorâġlädi.*

Kırk yiğitle ıssız, susuz çöllerde,
Vah (vâ) Hasan deyip Bey Köroġlu ağladı.
Ata binip Köroġlu gibi velinimet,
Şimdi mert Hasan Hanı soruştırdı.

(Dalli-6, 2017, s. 352)

- ❖ *Vâ bälâm deb mäyiblârdäy ingränib,
Yâqäsi höl közdän âqqan yâşigä...*

Vah (vâ) balam deyip yaralılar gibi inleyip,
Kenarı ıslak gözden akan yaşına...

(Dalli-6, 2017, s. 392)

- ❖ *Âtâm körsä şu künimni bir zâmân,
Vâ bälâm deb qilmäsmidi yüzün qân,
Mening üçün berär edi tändä cân,
Körsätmäy, mendän bexäbär äyläding.*

Atam görse bir gün şu günümü,
“**Vah (vâ)** yavrum diye yırtmaz mı yüzünü,
Benim için verirdi tendeki canını,
Göstermeden, benden bihaber eyledin.

(Dalli-6, 2017, s.182)

- ❖ *Zârgâr yâdigä tüşgändä “vâ, öläy”, deb içini târtib, köz yâşini pânädä
artib: -“Eru xâtın ikkâvigä câbr boldı” – deb yürä bersin.*

Zerger aklına geldiğinde “**Ah, ben öleyim (vâ öläy)**” diyerek iç çekip, boncuk boncuk yaş döktü ve “Bu karı koca için çok kötü oldu” diyerek dolandı.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 350)

2.2.16.16. *vådäriğâ*

❖ *Vådäriğâ! Bu qandây gâp!*

Yäkkäläşsä, kelär edi zorligim,

Vådäriğâ, körsätmädim erligim.

Äsir qâlib, keldi qattıq xorligim,

Qizilbaşgä bändi boldim, näyläyin.

Çok yazık (Vådäriğâ)! Bu nasıl bir laf!

Tekleşse, yoksullaşacaktı,

Yazık (Vådäriğâ), mertliğimi gösteremedim.

Esir olup ağır bir şekilde aşağılandım,

Kızılbaşa bağlandım, neyleyim.

(Göroglining Tuğilişi) (ÖTİL-1, 2006, s. 464)

2.2.16.17. *vâh*

❖ *Turfä sävdälär başımä tüşdi, ketdi ixtiyâr, Vâh, ötärgä oxşädi endi ümr zâncirdä.*

Yeni sevdalar başıma düştü, akıl gitti. **Vah** (**vâh**), ömür zinciri şimdi geçip gideceğe benziyor.

(Hämzä) (ÖTİL-1, 2006, s. 470)

❖ *Qizil güldây xâtinim qâldi. Vâh, gâh, peşânäm. Yâdimgä tüşsä, cigärim xun bolädi.*

Kırmızı bir güle benzeyen karım kaldı. **Vah (vâh)** alın yazım. Ne zaman aklıma gelse, içim ezilir.

(Åybek, Tãnlãngãn Åsãrlãr) (ÖTİL-1, 2006, s. 470)

- ❖ *Åh degãndã, yürãgim*
Ålãdãyin yãnãdi,
***Vãh** degãndã, Şu tãnãm,*
Kökkã tütãb bãrãdi.

Ah çektikçe, yüreğim

Alev gibi yanıyor,

Vah (vâh) dedikçe Şu bedenim,

Göge uçup varıyor.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 84)

- ❖ *Åtãm Őorli qaylãrdã*
***Vãh**, bãlãm, deb yürgãndir!*
Bãlki sening tüşingdã
Sengã cãbr qilgãndir

Bahtsız babam nerelerde

Vah (vâh), yavrum diye dolaşıyordur!

Belki senin düşünde

Sana zulmediyordur.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 118)

- ❖ *Közdän äqqän yâşigä*
Âtning yâli höl boldi,
Vâh, enäm, deb ingräsä,
Tâş, ärçälär kül boldi,

Gözünden akan yaşla

Atın yelesi ıslandı,

Vah (vâh) anam, diye inleyince,

Taşlar, köknarlar kül oldu.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 178)

- ❖ *Âh târtädi ipäkdäy bop eşilib,*
Häsän deydi sinä-bägri teşilib,
Vâh Häsän deb näxrä târtär çöllärdä,
İzlâb bârär qırq yigitmân qoşilib.

Ah çeker ipek gibi saçılıp,

Hasan der sine bağı deşilip,

Vah (vâh) Hasan diye açlık çeker çöllerde,

Arayıp durur kırk yiğitle birleşip.

(Dalli-6, 2017, s. 350)

2.2.16.18. *vâhäs-rätâ*

- ❖ *Vâ hasrätâ, çilvir tüşdi qolimgä,*
Râzıdirmiz egäm sâlgän ölimgä,

Hämmä düşmân, enâm yıǵlâr şoringä,

Ädsär âsasân körgän dâringä.

Hey Allahım (vâ hasrätâ), ince urgan düştü elime,

Razıyız biz Allah'ın takdir ettiǵı ölüme,

Herkes düşman, bir anam aǵlar kaderime,

Tabii asarsın, şu gördüğüm daraǵacına.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 204)

❖ *Säbil boldı äncâmim häm baydâǵım,*

Qarigändä, dariǵ, küydi dumâǵım,

Älib kenglâr ikkiginä gödâǵım,

Vâ hasrätâ, oçar boldı çirâǵım.

Sebil oldu devletim ve bayraǵım,

Ne yazık, yaşlanınca yandırdı derdim,

Getirin bana iki sevgili yavrumu,

Hey Allah'ım (vâ hasrätâ), sönecek şimdi ocağım.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 134)

2.2.16.19. vâväylâ

❖ *Vâväylâ qılmâq. Negä bulut ärä bâqäsân, âftâb, Negä küylärdä häm dâriǵ, vâväylâ?*

Niçin bulutların arasından bakıyorsun. Güneş, bütün naǵmelerde de eyvah, **ne yazık (vâväylâ)!**

(Mırtemir) (ÖTİL-1, 2006, s. 464)

2.2.16.20. *vây*

- ❖ *Men uning qolini qattiqraq qisdim. Mähbubä “vây” deb yubardı.*

Ben onun elini sıkıca tuttum. Mahbube “**vayyy (vây)**” dedi.

(O. Yâqubâv, İkki Muhäbbät) (ÖTİL-1, 2006, s. 466)

- ❖ *Suluvlär yaraşar kimxâ parçagä,
Enädäyin rähbär bârmi bälägä,
Körmäysizmi qâşi qârä muştıpar,
Vây bälâm deb çıqdi şähär köçägä.*

Kimhâ parçası, yakışır güzele,
Ana gibi rehber var mı çocuğa,
Görmez misin kaşı kara zavallı,
Vah (vây) oğlum, deyip çıktı şehir meydanına.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 164)

- ❖ *Qani âtäm cändän ziyâd körgäni,
Häm oğlim deb, häm qizim deb yürgäni,
Men ölgändä **vây** bälâm deb turgäni,
Ulärni qäçân xäbärdâr äyläding?*

Hani babam, canından fazla sevdiğini,
Hem oğlum deyip, hem kızım dediğini,
Öldüğümde “**vay (vây)** yavrum” deyip durduğunu,

Onları ne zaman haberdar edeyim?

(Dalli-6, 2017, s. 180)

- ❖ *Mening üçün ölib ketip bāräsän,
Dälli deb xunâbi yutib bāräsän,
Meni kimgä täşläb ketip bāräsän,
Vây, bir biläk ärslânimdän äyrildim.*

Benim yüzümden ölüp gidersin,
Dalli deyip kan yutarsın,
Beni kime bırakıp da gidersin,
Vay (vây), bir bilek arslanımdan ayrıldım.

(Dalli-6, 2017, s. 290)

- ❖ *Vây, xudâyim-ey, -âğir tin âldi kâmpir. – Qarib qâpmân, bâlälârim...
keyin tuyqus mâ' yus târtâdi.*

İhtiyar “**Vaaay (vây)**, hey Allah’ım! Yaşlandı mı ben, çocuklarım...” diyerek derin bir nefes aldı. Sonra kederli kederli iç çekti.

(ÖHÖESE, Änä, 2012, s. 558)

2.2.16.21. vây-vây

- ❖ *Zâr yığläydi körgänlärning bärisi,
Mâtämdâr bop endi yâşi, qarisi,
Ölgänining sâni bolmäy qâlibdi,
Vây-vâyläydi mäydäsi häm irisi.*

Zar zar ağlar görenlerin hepsi,

Yas tutar artık genci, yaşlısı,

Ölenin sayısı bilinmez,

Vah vah (vây-vây) eder büyüğü küçüğü.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 276)

❖ *Xân Dällining kânizlâri çağını yâyıb, yüzini soyıb, xân Dällining dâgigä küyib, vây-vâyılâb, çirqirâb, zâr yigläb, vâydâd, dâd-dâd, deb pādşâgä bârdi.*

Han Dalli'nin cariyeleri saçlarını yolup, yüzlerini yırtıp, Han Dalli'nin feryadına yanıp, “**vay vay (vây-vây)**” diye bağııp çağırıp ağlayarak “yazık, eyvah” diyerek padişahın yanına vardılar. (Dalli-6, 2017, s. 176)

2.2.17. Gayretlendirme

2.2.17.1. *âlgä*

❖ *Qani, âlgä, ğaläbä ärslânlâri! Qäni, âlgä vätän qahramânlâri!*
Haydi, **ileri (âlgä)**, zafer arslanları! Haydi, ileri, vatan kahramanları!

(Âlimcân, Tânlängän Äsârlâr) (ÖTİL-3, 2007, s. 121)

2.2.17.2. *cüring*

❖ *-Cüring, hämmämiz bâräyik, qaländärni öldiräyik, yä bolmäsä bizlär häm qaländärning qolidä öläyik!-deb qançä gäplârni äytib, şerdil qilib: “Bu qandây zâlimlik. Âtimizni âlsä, bälämizni âlsä, xâzinämizni âlsä – bizni tälâbdî-ku. Bu qandây zâlimlik. Bundän ölib ketgänimiz yâxşi emäsmi “üydä kişisi bârning tüzdä urâlmäs” degän gâp bâr âdämzâdlârdä.*

“**Haydi (cüring)**, hep birlikte varıp ya kalenderi öldürelim ya da kalenderin elinde biz ölelim!” “Bu nasıl bir zalimlik! Atımızı alıyor, balamızı alıyor, hazinemizi alıyor, talan etmiş bizi ya! Bu nasıl zalimlik! Bunu görmektense ölmemiz daha iyi değil mi? Evde bekleyeni olan ovada vurulmaz, diye bir sözü var insanoğlunun.” şeklinde bir nice söz söyleyerek birbirlerini yüreklendirmiş.

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 298)

2.2.17.3. *ähä*

- ❖ *-Däryädäy bop täşärmisän,*
Ummändäy bop çoşärmisän,
Kir-ähä, kir, deb qämçi bersäm,
Şu qäl'ädän äşärmisän,

*-Derya olup taşar mısın,
Umman olup çoşar mısın,
Gir hadi (ähä), gir diye kamçı vursam,
Şu kaleden aşar mısın?*

(Dalli-6, 2017, s. 174)

2.2.17.4. *hä*

- ❖ *Qani, hä yigitlär! İşgä! İşgä, äzämätlär! – degän tävuş eşitildi.*

“Haydi, **ha** gayret (**hä**) yiğitler! İşe! İşe, ahali!” diyen ses işitildi.

(Ä. Qahhâr, Qoşçınâr Çirâqläri) (ÖTİL-5, 2008, s. 50)

2.2.17.5. *xä*

- ❖ *Qaytsin bätir, sävdä tüşgän başindä,*
Çöldä tänhä, heç kimi yoq qaşindä,
Hä, deb kelâyätir axir netär deb,
Yälgiz özi er Xizirning däşindä.

Dönsün bahadır, sevda düşen başında,

Çölde tek, hiç kimse yok karşısında,

Haydi (xä) deyip geliyor sonra ne eder deyip,

Tek başına Er Hızır'ın çölünde.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 206)

2.2.17.6. *xäyt*

❖ *Göroğlibek Çämbildän çiqib, özini bildirmäy, xäyt deb yolgä tüşib ketib bäräyätibdi:*

Köroğlu Bey Çambil'den çıkıp, kimseye görünmeden, **haydi (xäyt)** deyip yola düşüp gide durur:

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 206)

2.2.17.7. *hä-hä*

❖ *Hähä, tez bolinglär! Hä-hä bilän devärni tikkä qilib äldik. Körişmäsdän ilgäri Jändär olärning hämmäsigä kiçik stäkänlärdä mäy qoyib tutdi, "hähä, tärälä" bilän tik turib içişdi.*

“Haydi, haydi! (hä-hä), çabuk olun! Ha gayret, ha gayret (hä-hä)” ile duvarı inşa ettik. Görüşmeden önce Jandar, onların hepsine küçük cam bardaklarda mey koydu, “Haydi, haydi (hä-hä), dağıtın!” ile dikelip içti.

(Åybek, Tänlängän Äsärälär) (ÖTİL-5, 2008, s. 523)

2.2.17.8. *häydäng*

❖ *Çärçämäs beklär häyvâni,*

Kim bolar ekän elning sultâni,

Kingä yäräşâr zamâni,

Häydäng, beklär, körämiz xânni!

Yorulmaz beylerin hayvanı,

Kim imiş bu elin sultanı,

Kime yaraşır padişahlık zamanı,

Haydi (häydäng) beyler, görelim hanı!

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 274)

2.2.17.9. iy

❖ *İy, qaç, at tepib älädi! İy, yiqilib tüşäsän.*

Ayyy (iy), kaç, at tepebilir! Ayyy (iy), devrilip düşeceksin.

(Lätifälär) (ÖTİL-2, 2006, s. 184)

2.2.17.10. täsädduq

❖ *Hâzir, täsädduq! Hâzir, bäläm.*

Şimdi, kurban (täsädduq); şimdi balam..

(S. Nurâv, Nârvân) (ÖTİL-4, 2008, s. 7)

2.2.17.11. urä

❖ *U eşikdän çiqişi bilän bir gälä bälä yâ “urä!” yâ “ölä” degänini ängläb bolmäs dâracädä şâvqin sâlib, uni urtägä äldi.*

O kapıdan çıkmasıyla birlikte bir sürü çocuk ya “yaşa (urä!)” ya da “oley” diye ne dedikleri anlaşılmaz şekilde bağırarak onu ortalarına aldılar.

(P. Tursun, Oqıtuvçi) (ÖTİL-4, 2008, s. 292)

2.2.18. Gözdağı Verme

2.2.18.1. cim

❖ *–Cim! – muştini kötârdi Yârmet.*

Yârmet “Sessizlik (cim!)” diye gözdağı verdi.

(Äybek, Tânlängän Äsârlär) (ÖTİL-2, 2006, s. 88)

2.2.18.2. e

❖ *-E, hāvliqmā! Dāvlāt bu dāraxtlārnı senıng qoylāring üçün ekkān emäs. Häli jävāb beräsän! Töläysän!*

-Eeeeh (e), havlayıp durma! Devlet bu ağaçları senin koyunların için ekmedi. Daha hesap vereceksin! Ödeyeceksin!

(ÖHÖESE, Järimä, 2012, s. 621)

❖ *E, āpā, siz āldın nimä gāplıgını biling. Ortägä tüşgän äybdārmi?*

Aman (e) abla, siz önce ağzınızdan çıkanları bir bilin. Ortada olan şeyin ayıplısı mı olur?

(ÖHÖESE, Järimä, 2012, s. 622)

2.2.18.3. äyā

❖ *-Äyā özbäk, sözni büytib sözlämä,
Özing pästdä, bäländ yerni közlämä,
Sening āting bu ātlārdän emäsmi,
Özing ālsäng deysän, köngling bizdämä?*

-Ey (äyā) Özbek, sözünü bu şekilde söyleme,

Kendin aşağıdasın, yükseği gözleme,

Senin atın bu atlardan değil mi?

Kendin alsan dersin, gönlün bizde mi?

(Dalli-6, 2017, s. 146)

2.2.18.4. hāv

❖ *Nāzārbāy äytdi:*

-Hāv, Äytoti mama! Erıngning āldıdägi hämmä māl özlāringniki, soygāningni soyıb, sātgāningni sātä beringlār. Men bārib xātinlārimning birini sofı qilib,

âldilâringgä ikkitä âdâmni ertägä yubârämân. Ulâr qizni âmin qilişädi, qâlinini kelişädi. Âgzing tolgâniçä âlâsân. Agâr sen yâki ering “Qizimni bermäymân”, desäng, körgiligingni köräsân.

- Nazarbay “**Hey**, Aytoti anne! Kocana emanet ettiğim bütün mallar kendisinindir. İstedığınızı kesin, istediğınızı satın. Ben şimdi gidip hatunlarımdan birini sözcü yapacak, yanlarına iki adam katıp tez zamanda göndereceğim. Onlar kızının sözünü kesip duasını ederler, başlığını kararlaştırırsınız. Gözün doyana kadar al. Eger sen ya da kocan “Kızımı vermem.” dersiniz olacakları görürsünüz.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 32)

2.2.18.5. hây

❖ *Közim közigä tüşgânçä,
Körgin, düşmanning tänidân
Cüdâ qılay källäsini.
Hây, şâhinggä aytıb bâring,
Yiğıştirsın lâşkârni bârini,
Tökip qoçqıl qânını
Şüytib qılamân gorini,
Negä qamâr mendây xânnıng
İkkiginä mehmânini.*

-Gözüm gözüne değince

Görün, düşmanın bedeninden

Nasıl da ayıracağım kellesini,

Hay (hây), şahınıza varın söyleyin,

Toplasın tüm ordusunu,

Dökeyim hepsini kanını,
 Hazırlayayım mezarını,
 Neden hapsetti Han'ın
 Sevdiğim iki misafirini

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 452)

2.2.18.6. *hā*

❖ *Nimā yeb, nimā içäyâtgäningizgäçä bilämän, hā... Hämmaniki ikkitä bolsä mening közim törttä, bildigizmi? Rāhbärmän-ä?!*

Ne yiyip ne içtiğimize kadar biliyorum, ona göre **ha (hā)**! Hepinizin iki gözü varsa benim dört gözüm var, anladınız mı? Başkanım ben ha!

(ÖHÖESE, Sāvgä, 2012, s. 575)

2.2.18.7. *hov (ho-ov)*

❖ *-Ho-ov! Ho-oy, mäncäläqi! Ketäsänmi, yâ bir urib, yergä kirgizib yubâräymi?*

Hooop! (Ho-ov)! Hoooop, kavgacı! Gidiyor musun, yoksa bir vurup yere yapıştırıyım mı?

(ÖHÖESE, Järinä, 2012, s. 622)

2.2.18.8. *väh*

❖ *Ārqadän kelib “väh” desä, bir çöçib tüşibmän.*

Arkadan gelip “**böh (väh)**” deyince, birden korktum.

(ÖTİL-1, 2006, s. 450)

2.2.19. Hatırlama

2.2.19.1. *xä*

❖ *Hä, senikiğä kelgän bolsä, undän ilgäri biznikigä kelib ketib edi-dä, - dedi.*

Eveet (hä) sizinkine gelmeden önce bizimkine gelip gitmişti ya, dedi.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 218)

2.2.20. Hayal Kırıklığı

2.2.20.1. *däriğä*

❖ *Däriğä, äyri lib qaldım ul äy yüzli nigârimdän.*

Yazık, çok yazık (däriğä), tam bir hayal kırıklığı. Yazık, o ay yüzlü niğarımdan ayrı düştüm. (Hurşid) (ÖTİL-1, 2006, s. 566)

❖ *Däriğä Furqatıy, beilm qaldım, Üzimni cahl zindâniğä sâldım.*

Eyvah (däriğä), Furkatıy, ilimsiz kaldım, kendimi cehalet zindanına attım.

(Furqat) (ÖTİL-1, 2006, s. 566)

2.2.20.2. *ättäng-ä*

❖ *Ättäng-ä, yoq ekän yaxşilik sendä,*

Ölgän ävlä qiliçläşib mäydändä,

Göroğlining aş-nânini şutib yeb,

İt häm haqlär bersäng, häyvân-dä.

Yazık (ättäng-ä), yokmuş iyilik sende,

Ölen evladır kılıç çalıp meydanda,

Köroğlu'nun ekmeğini aşını yiyip öyle,

İt de hakkını verir versen, hayvan da.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 152)

2.2.20.3. *h y  tt ng*

❖ *“H y  tt ng, bef rz ndlik  und y bol r ek n-d ,  u s f r mening s zim sindi,  zimin ing sing nim  ul-d ;  g r o lim bols  edi,  t mning sözi sinm sin, deb  uk s ni ölür edi”.*

“Yazık (*h y  tt ng*), evlatsızlık demek b yleymi , bu sefer sözüm yerde kaldı, benim  z ld  m şey  u ki eğer oğlum olsaydı, babamın s z u yerde kalmasın diye bu kadehi alırdı.”

(Dalli-6, 2017, s. 28)

2.2.21. Hayıflanma

2.2.21.1. * bb *

❖ *– bb , - dey  k nglid n  tk zdi Q r b ev. – T fl m sd n  rts  h m görgü edi.*

– bb  iblis- ey, - dedi ust zim uf t rtib, -  bb  l n ti- ey, bu ke   yönü uhl m bdi. Karabayev içinden “**ahhh ( bb )**” diye geçirdi. T h demeden yüklense de mezarda idi.

Ustam of çekip “**ahhh ( bb )** iblis” dedi ve devam etti “**ahhh ( bb )** lanet olsun, bu gece de rahat uyku yok.

(X. Toxt b ev,  irin Q vunl r M ml k ti) ( T L-3, 2007, s.70)

❖ *Z rg r aytdı: -  bb , n m z vaqtid  bir fikr uyqug  ket vdim, b  rti, o  nd  kelg n ek n, qoynimg , bu ni  n ni s lg n ek n.*

Kuyumcu “**Eyvah ( bb )**, namaz vaktinde biraz uykuya dalmı tım, herhalde o zaman gelmiş, koynuma bunları bırakmış.” dedi.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 328)

❖ * und  q l nd r: “ bb , meni k rg n ek n, endi  iqm s m bolm ydi”, -deb s y kning  stid n  iqdi.*

O zaman kalender “**T h ( bb )** beni görmüş, şimdi  ıkmazsam olmaz” deyip kemiklerin altından  ıktı.

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007: 140)

2.2.21.2. -ä

❖ “Öl-ä, xâtinni äbgâr qıbsän-kü” degän içki nidâ qulâqlâri âstidä jârânglägändäy boldi.

“Aaferiin/Geber emi (öl-ä), karına hiç bakmamışsın” diyen iç sesi kulaklarında cımlar gibi oldu.

(ÖHÖESE, Sävğä, 2012, s. 564)

2.2.21.3. xäh

❖ Tääccüb bilän baş çäyqadi. **Häh**, bäläm, dedi xäyälän, sening yâşingdä men häm häli yâlgizlik bälâsi neligini bilmäs edim, ämmâ uning iztirâbi ilâ çulgänmâqni xuş kürär edim!...

Hayıflanarak başını salladı. Hayale dalıp “**Vah (heh)** yavrum! Senin yaşındayken ben de henüz yalnızlık belasının ne olduğunu bilmiyordum, ama onun ızdırabı ile hemhal olmayı hoş görürdüm.” dedi.

(ÖHÖESE, Nuktä, 2012, s. 481)

2.2.21.4. häy ättäng

❖ **Häy, ättäng**, ne bir zâmânlâr ötdi,

Neçâv xursänd bolsä, neçâv qân yutdı,

“Vâh, enäm!” –deb zâr qaqsädi Äyçinâr,

Yiğläşimän ärçälärni qulätđi.

Heyyy, eyvah (häy, ättäng), nasıl da zaman geçti,

Niceleri mutlu olsa da niceleri kan yuttu,

“Vah, anam!” diye ağlayıp inledi Ayçınar,

Ağlayışıyla köknarlar yıkıldı.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 70)

❖ *Änä endi Äväzxân bu sözlärni eşitib, Äväzxân aytdi: “Häy ättäng, kişining elidä pādşâh bolgândän öz elingdä pādä bāqqan yaxşı” degän emäsmi, bolmäydi ekän, endi şu qırq yigitni bir gazâgä ergäştirib çiqib, erligimni, ötkirliğimni, çâpçân –epçilligimni, xuruşimni, uruşimni, yürüşimni körsätib ketäyin; men ketgândän song Äväzxân oğlan özi kiçkinä bolsä häm becây ötkir edi, deb äytä-äytä yürsin (...)*

Şimdi Avazhan bu sözleri işitip “**Hay yazık (häy ättäng)**, başkasının yurdunda padişah olmaktansa kendi yurdunda çoban olmak daha iyi” dememişler mi? Olmuyormuş! Şimdi şu kırk yigidi bir gazaya götürüp, erliğimi, atıcılığımı, çevikliğimi, kıvraklığımı, kükreyişimi, vuruşumu, yürüyüşümü göstereyim de ben gittikten sonra “Avazhan oğlan kendi küçük olsa da çok keskinmiş!” diye söylesinler.”

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 22)

❖ *Häy ättäng, yalgizlik qilib qâldim-dä.*

Tüh (häy ättäng), tek başıma kaldım ya.

(Dalli-6, 2017, s. 194-196)

2.2.21.5. *häy ättäng-ä*

❖ *Häy ättäng-ä, yâmân boldi ähvâlim,*

Âldi-ârtimni âldi köp ganim, zâlim,

İlâhiy pästgä ketmägäy iqbâlim,

Elim-xalqim, köz körgänim bolmädi.

Hey yazık ya (häy ättäng-ä), yaman oldu ahvalim,

Önümü ardımı sardı nice düşman, zalim,

İlahi, ardımda kalmasın ikbalim,

İlim, halkım, görür gözüm olmadı.

(Dalli-6, 2017, s. 198)

- ❖ *Qaytäyin başımä boldi qiyâmät,
Fäläk, sendän şad bolmädim bir sääät!
Häy ättäng-ä, garib öldim men endi,
Qani mengä şu vaqtdä qirqtä äzämät.*

Ne edeyim koptu başımda kıyamet,
Felek, senden mutlu olmadım bir saat!

Yazık (häy ättäng-ä), garip öldüm ben şimdi,
Hani bana şu zamanda kırk yiğit.

(Dalli-6, 2017, s. 236)

- ❖ *Häy ättäng-ä, yetgän ekän äcälüm,
Yärä yedim, tändä qalmäy macälüm,
Mengä sitäm qildi bu fäläk zälüm,
İç küyürlär bilmäy qâldi ähvälüm.*

Çok yazık (häy ättäng-ä), gelmiş ecelim,
Yaralandım, tenimde kalmadı mecalim,
Bana sitem etti bu felek zalim,
Yakınlarım bilmez oldu ahvalim.

(Dalli-6, 2017, s. 280)

- ❖ *Bäri bir yaq, ägär Ävöz qâlgändä,
Bändi bolmäy arämizdä bolgändä...
Şunçä qılgän mehnätimiz yoq boldi,
Häy ättäng-ä, bäri bekâr, yâlgân-dä.*

Avaz kalsaydı da, hepsi onların olsaydı,

Esir olmayıp aramızda bulunsaydı...

Bunca çektiğimiz mihnet hiç oldu,

Vah yazık (häy ättäng-ä), hepsi boş, hepsi yalan oldu.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 174)

2.2.22. Hayranlık

2.2.22.1. *bây-boy*

❖ *Bây-boy, âdäm degän häm şu qadär mükämmäl bolädimi?*

Vaaaayyy (bây-boy), adam dediğin de bu kadar mükemmel olur mu?

(A. Muqimov, Dânişmänd)

2.2.22.2. *äylänäy*

❖ *Vây, Toläjänimdän äylänäy! Vây, şundäy şe'rlär yâzgän ogilcânimdän urgiläy.*

“Vay, Tölecanıma kurban olayım (äylänäy)! Vay, böyle şiirler yazan oğluma kurban olayım.”

(M. İsmâiliy, Bizning Râmän) (ÖTİL-1, 2006, s. 54)

2.2.22.3. *täsännâ*

❖ *Dengizlär ärtidän kelär äks sädâ Yer yüzi yaşlari deydi? Täsännâ!*

Denizlerin çok ötesinden gelen aksiseda, / Yeryüzü gençleri der ki: Vay canına (täsännâ)!

(R. Bâbâcân) (ÖTİL-4, 2008, s. 7)

2.2.22.4. *vây*

❖ *Vây munçä çirâyli üzük!*

Vaauvv (vây) ne kadar güzel bir yüzük!

(Bodrogligeti, Vol.II, 2003, s. 1050)

2.2.23. Heyecan

2.2.23.1. *ey*

❖ *-Ey, yârânlâr, Toqlibâyni sökmânglâr, urgâni râst ekân, yârâdâr bolgâni hâim râst ekân. Bu kelâyâtgân u özbâk emäs, -deb bir söz äytädi:*

-Ey, yarenler, Tojlibay'a kızmayın, vurduğu doğruymuş, yaralı olduğu da doğruymuş. Bu gelen o Özbek değil, diyerek şunları söyledi:

(Dalli-6, 2017, s. 298-300)

2.2.23.2. *ä-hä*

❖ *Ä-hä! - Tursunây säpçib ornidân turdi. Xuddi çaqindek "yält" etib ötgân uşbu âniy sâniyälärdä uning zimistân yürägi, sezgiläri, içki şuuri fävqulâddä bir nur bilân yârışib ketgânde boldi.*

Aha! (ä-hä) Tursunay yerinden sıçrayarak kalktı. Tıpkı bir şimşek gibi aniden çakıp geçen bu saniyelerde onun zindan gibi kararın yüreği, sezgileri iç dünyası fevkalade bir nurla dolmuş gibi oldu.

(ÖHÖESE, Quyâş Negä Çıqäverädi?, 2012, s. 730)

2.2.23.3. *he*

❖ *He, bärmisiz, birädâr! He, taqsir! – dedi äfândi. Siz gâp bâşlâgâningizdân buyân äğzimni şunçä âçdimki, u yirilib ketädigân dâracägä yetdi.*

Heyyy, huuu (he), var mısınız, birader! "(Eyyy, heyyy) (he), efendim!" dedi. Siz söze başladığınızdan beri ağzımı öyle açtım ki, ağzım ikiye ayrılacak dereceye ulaştı.

(Latifälär) (ÖTİL-5, 2008, s. 523)

2.2.23.4. *hä*

❖ *Hä-dä! Tänirmidingiz ulärni?!- deb häyäjânlänädi yigitçä.*

Delikanlı "**Evet ya (hä)!** Tanıyor muydunuz onları?" diye heyecanlandı.

(ÖHÖESE, Xäççä - Bu, 2012, s. 578)

2.2.23.5. *ibi*

❖ *Suhbätdāsim bu gäplärni eşitgäç, uning yüzidä birdän quvânc nuri päydä bolib, häyâcânlärib: İbi. ’- dedi.*

Sohbet ettiğim kişi bu sözleri duyunca, yüzü birden aydınlanıp heyecanlanarak: “Hadi ya/gerçekten mi (ibi)?” dedi.

(S. Äyniy, Esdäliklär.) (ÖTİL-2, 2006, s. 169)

2.2.23.6. *qani*

❖ *Xafä bop gam yemägin, färzändim,*

Sengä tâzä şadmânliqni bildirip.

Äyimplär mästân kämpirdän bu sözlärni eşitib:

-Qani, biz bilän birgä yüring, tängä-tillâni-haqingizni âlib keling- dedi.

Kämpir äytidi:

-E bäläm, fälânçi kämpir saçı âqargändä Sultânxâanning gâznäsigä oğirliqqa kelib yüribdi, degän âtni hâm eşitäyin mi?!

Tasalanıp gamlanmayın, çocuğum

Size yeni mutluluk getireceğim.

Hanımlar mestan kadınların bu sözlerini işitib:

-Haydi (qani), bizimle gelin; para, altın ne ise hakkınız alıp dönün, dedi.

Yaşlı kadın:

Ey çocuğum, falan kadın saç ağardığında Sultanhan’ın hazinesine hırsızlık için gelmiş, şeklinde sözler mi duyayım?!

(Rüstem Han Destanı-5, 2016, s. 48)

2.2.23.7. *vây*

❖ *Keçkurun köçä eşigi taqıllädi-yu, kämpirning “Vây örgiläy! Vây, girgittân” degän tâvuşi eşitildi. Hâyäl ötmäy eşikdän Sämändäräv kirdi.*

Akşam, sokak kapısı çaldı ve yaşlı kadının “Vayyyyyy (vây), kurban olayım! Vayyy (vây) başına döneyim!” diyen sesi işitildi. Bir saniye bile geçmeden eşikten Samandarov girdi.

(A. Qahhâr, Qoşçınâr Çirâqläri) (ÖTİL-1, 2006, s. 466)

2.2.24. Hoşnutluk

2.2.24.1. *âhâ*

❖ *-Âhâ! Jämââ jâm-ku! Munçâ? – Sorägän kişi boldi Mämät, âtinig jilâvini târtib.*

Mehmet “**Hah** (**âhâ**), cemaat toplanmış ya! Bu kadar mısınız?” diye sordu, atının dizginini çekip.

(ÖHÖESE, Järimä, 2012, s. 619)

2.2.24.2. *âmin*

❖ *Âmin! Esân sağ bolgin,*

Pärvärdigâr säqläsın,

Sähär vâqti säxâbä,

Avliyälär yoqläsın.

Amin (âmin)! Sağlıcakla kal,

Yaradan esirgesin,

Seher vakti sahabe,

Evliyalar yoklasın.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 138)

2.2.24.3. hä

❖ *Şundä Xunxârşâh dimâğı cüdä çâğ bolib: -Hä, bâbâ, qani, câningdän bâbâsi, âtni dâimgidây qilib qoyıbsız, bäräkällä-bäräkällä, bâbâ.*

O zaman Hunharşah'ın keyfi yerine gelip “**Hey (hä)** ata, haydi, atana rahmet, atı eski haline döndürmüşsünüz, maşallah maşallah ata!” dedi.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 246)

2.2.24.4. xäh

❖ *Xäh, qurmägurlär, qandingu ur! – dedi sâmovärçi zävq bilän kâftlärini bir birigä işqalâb. –Mâşinâni kelin bâlâning özi häydâb qâlmâbdı yaxşı.*

Çaycı zevkle avuçlarını ovuşturarak “**Hah**, işte şimdi çok güzel oldu, canıma değsin! Arabayı gelinin kendi sürmüyor, güzel.” dedi.

(ÖHÖESE, Qarz, 2012, s. 409)

2.2.24.5. xe-xe-xe

❖ *–Päri yigitgä âşiqmisân! Xe-xe-xe! –Negä küläsän, Gülşän âpä?*

- Güzel kız bu delikanlıya aşık mısın? **He he he (xe-xe-xe)**! - Niçin gülüyorsun, Gülşen abla?

(Ä. Qâdiriy, Mexrâbdän Çâyân) (ÖTİL-4, 2008, s. 394)

2.2.24.6. häy

❖ *-Häy, bolmäsä, säkkiz minggä râzimisiz? Şungä bäräkä qılâylik, qolingizni bering, ükä!*

-**Harika (häy)**, o zaman sekiz bine razı mısınız? Elinizi uzatın da sekiz bine anlaşalım, kardeşim!

(ÖHÖESE, Järimä, s. 627)

2.2.24.7. himm

❖ *Men käsälning başläniş cärâyânini uzâq hikâyä başlädim. U âräçärädä “himm, yaxşı yahşi, himm, bezärär, ötib ketädi”, deyä qoyädi.*

Hastalığın başlangıçtaki sürecini uzun uzun anlatmaya başladım. O arada sırada “**Hımm(hımm)**, güzel güzel, **hımmm (hımm)**, zararsız, geçer gider” diyordu.

(N. Äminâv, Qaltis Hätâ) (ÖTİL-5, 2008, s. 530)

2.2.24.8. o

–*O, bu yardımingizni sirä unutmäymän dostim. –Räxmät, o, räxmät! – dedi Elmurâd bãyçeçäklärni âlär ekän.*

-**O (o)**, bu yardımınızı asla unutmayacağım dostum. Elmurad gelincikleri alırken “Teşekkürler, **ooo (o)**, çok teşekkürler!- dedi.

(P. Tursun, Oqıtuvçı) (ÖTİL-5, 2008, s. 132)

2.2.24.9. şükür

❖ *Şungä häm şükür. –Sağlıgingiz qaläy? – Şükür, yäxşi! Bär ekänmiz, ming märtä şükür.. deyä ânä yâydi дәsturxân.*

Buna da şükür –Sağlığınız nasıl? Anası: “**Şükür**, iyi! Var oluşumuza/varlığımıza, sağlığımıza bin şükür diye sofrayı serdi.

(H. Polät) (ÖTİL-5, 2008, s. 5)

2.2.25. Hoşnut olmama

2.2.25.1. he

❖ *He, nimäsini soräysiz, äfändi! İşlär çätâq!*

Tüh (He), ne söylüyorsunuz, efendi! İşler kötü!

(Lätifälär) (ÖTİL-5, 2008, s. 523)

❖ *He, buruş başgä bitgän bälâ boldi-kü!*

Tüh ya, olmaz olsun (he), şüphesiz bu savaş başa bela oldu be!

(Äybek, Tänlängän Äsärilär) (ÖTİL-5, 2008, s. 523)

2.2.25.2. *himm*

❖ –*Sen ävväl sekin dārāmād qilsäng, yaxşı bolär edi. –Himm.. – dedi Sārāxān läbini burib.*

-Sen önce az da olsa para kazansan, iyi olurdu. Sarehan dudak büküp “**Himm (himm)..**” dedi. (Ä. Qahdär, Säräb) (ÖTİL-5, 2008, s. 530)

2.2.25.3. *üf*

❖ *Üf, hävâ cüdäyâm dim! Üf, särimsâq isi kelyäpti! Üf, hämmä yâqni tütün bäsib ketdi! (şt) – Üf! Suvsädim, - dedi Fâtimä yelpigiçini silkitär ekän.*

Üfff (üf), etraf fazlasıyla sessiz! Üf, sarımsak kokusu geliyor! Üf, her tarafı duman basmış! (şt) Fatime yelpazesini sallarken: – Üf susadım, dedi.

(P. Tursun, Oqituvçi) (ÖTİL-4, 2008, s. 304)

2.2.26. Hüzün

2.2.26.1. *vâhäs-rätâ*

❖ *Nähâtki uning qismäti bir ümrgä şundäy vâhäs-rätâ bolib qälüb ketsä.*

Ahhhhh (vâhäs-rätâ) şaşırtıcı, onun kısmeti de böyle bir ömür boyu hasret içinde yaşamak olsa.

(K. Yaşın, Hämzä) (ÖTİL-1, 2006, s. 470)

❖ *1930 yildä Käşqädäryâ qışlâqlärigä.. Bârgänimizdä, kämbägäl dehqanläarning vâhäs-rätâ külbälärini.. körüb kelgän edik.*

Aaaahhhh (vâhäs-rätâ), 1930 yılı Keşkaderya kışlaklarına vardığımızda, yoksul köylüleri, hasret dolu kulübeleri görüp gelmiştik.

(H. Näsirävä, Men Üzbek Qızimän) (ÖTİL-1, 2006, s. 470)

2.2.27. İçerleme

2.2.27.1. *e*

- ❖ *E, pādşāhim, egām ālsin cāningni,*
Dost bilāsān hāzırgi dūşmaningni,
Soymāy qoying şu ikki oğlāningni,
Rāzımān, soy qāşlāri qāmāningni!

Ey (e) padişahım, yaradan alsın senin canını,

Dost bilirsin şimdiki düşmanını,

Kesmeyin şü iki oğlunuzun serini,

Razıyım, kes kaşları kemanının başını!

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 182)

2.2.28. İğrenme

2.2.28.1. *fu*

- ❖ *Fel'dşer, fu, deyä äftini buriştirdi.*

Hemşire, “ıyyy (fu)” diye yüzünü buruşturdu.

(T. Murād, Ötkişnägän Äqşâm) (ÖTİL-4, 2008, s. 366)

2.2.29. İlenme

2.2.29.1. *he*

- ❖ *He, la' nāti! He, başārāng körsin!*

Hay (he), Allah seni kahretsin! Hay (he) sıfatın dökülsün (Görünmez ol, öl, yüzün gülmesin)!

(ÖTİL-5, 2008, s. 523)

2.2.29.2. *hu*

❖ *Hu, yer yutsin seni! Devâr üstidä turgän on ikki yaşlardägi bir qız devärdän kesäk köçirib älib, mullâ Nârközigä oqtäldi: - Hu, ol, türqing qursin!*

Tüüü (hu) yer yutsun seni, yerin dibine gir! Duvarın üstünde duran on iki yaşlarındaki bir kız çocuğu duvardan bir toprak parçası alıp, Molla Narkozi'ya fırlattı: -**Tüüüh (huuu)** defolup git. Soyun sopun kurusun!

(Ä. Qahhâr, Mâyizemägän Hâtin) (ÖTİL-5, 2008, s. 554-555)

2.2.29.3. *huv*

❖ *Huv, közingni yel yesin, bir dästä päringni Yâkut âpängdän äyäysänmi, bulärni men yâvgä älib bärämänmi?*

Tüüü (huv), gözünü toprak doyursun, bir deste kuş tüyünü ablan Yakut'tan mı esirgiyorsun, ben bunları alıp düşmana mı veriyorum?

(Ğ. Ğulâm, Sâyälär) (ÖTİL-5, 2008, s. 555)

2.2.30. İnanmama

2.2.30.1. *be*

❖ *Be, şängillägän bilän iş bitär ekänmi? – dedi Tâcibây qol siltâb.*

Tacibay elini sallayarak “-**Be**, bağırmaıyla iş biter miymiş?” dedi.

(P. Tursun, Oqituvçi) (ÖTİL-1, 2007, s. 199)

2.2.30.2. *ey*

❖ *Ey, hämmäsi bähänä..*

Ey, hepsi bahane..

(Äybek, Tänlängän Äsärär) (ÖTİL-5, 2008, s. 23)

2.2.30.3. *ih*

❖ *Sen yalgiz emässän – piçing qıldı Sälim, - Gülnärdäy ânäng bär. .. Nurining ğazäbi tutaqib.. “ih!” deb, teskärî burildi.*

Sen yalnız deĝilsin -ıslık çaldı Selim- Gülnar gibi bir annen var. ... Nuri'nin gazabı diye bağırıp, “**Hih (ih)!**” diyerek, gerisin geri döndü.

(Åybek, Tännlängän Äsärlär) (Lätifälär) (ÖTİL-2, 2006, s. 265)

2.2.31. İstek

2.2.2.31.1. *ey*

❖ *-Ey cännivâr turnä, endi bizning elĝä bäräsän, Yävmitning kölidä, Täkänning elidä, Çämbilning belidä ikki-üç kün qonib ötäsän-dä, cännivâr.*

Hey (ey) turna, şimdi bizim ile varırsan, Yavmit'in gölünde, Tekenin elinde, Çambil'in belinde iki üç gün konup gitsen ya, hayvancağız.

(Dalli-6, 2017, s.310)

❖ *“Ey, xudâ. Özing bändäm de, özing äsrä, yalgiz oĝlimning arzu-häväsini körmäy ölib ketäverämänmi?” deyä Allâhgä ilticâ qılâveribdi.*

Ey Allahım, ben aciz bir kulunum, sen koru, biricik oĝlumun mürüvvetini görmeden mi ölüp gideceğim?” diye Allah'a dua ediyordu.

(ÖHÖESE, Qızıl Älmä, 2012, s. 529)

2.2.32. İtiraz

2.2.32.1. *bâ*

❖ *“Bâ xudâ, ordä Bekäçi bolsä özigä”, dedim.*

“Allahın izniyle orda kendine sahip çıksa **be (bâ)**”, dedim.

(A. Qâdiriy, Ötgän Künlär) (ÖTİL-1, 2006, s. 199)

❖ *Bâ—Özi-ku sähärdä işdän keldi. Uyquni buzib, täbrikläşĝä çıqqanini qarä?*

E (bâ), o seher vakti işten geldi. Uykusundan kaldırıp tebrik etmek için gidişine bak?

(K. Âbidcân, Äkäng Qarägäy Gulmät) (ÖTİL-1, 2006, s. 199)

❖ –*Bâ-â xudâ! Ämmänggä häm ämäl tegib qâlgän.*

E (bâ-â) Allah'ım! Halana da iş verip duruyor.

(H. Nâzâr, Bir Tüp Gözä) (ÖTİL-1, 2006, s. 199)

2.2.33. Kaygı

2.2.2.33.1. äbbâ

❖ *Göroğlibekning huşi ketdi, äytdi: “Äbbâ, bu Äväzxân bälälik qilib, xunxârgä qâçgän. Ğirkökkä heç ât yetälmäy qutulib ketgän, häy ättäng” – deb pästgä tüşib Mäcnunkök âtini minib, qırq yigitning âldigä çıqdi.*

Köroğlu Bey'in aklı çıktı ve “Eyvah (äbbâ), bu Avazhan çocukluk edip, Hunhar'a kaçmış. Ğirkök'e hiçbir at yetişemediğinden kaçıp gitmiş, vah yazık” diye aşağı inip Mecnun misali atına binip, kırk yiğidin karşısına çıktı.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 186)

2.2.33.2. e

❖ *E... Sorämä qizim... Dünyâning işläri qursin*

Ah(e), sorma kızım... Dünyanın işi batsın!

(HÖÄT, 1966, s. 364)

2.2.33.3. äylänäyin

❖ *Umar heç gäpirmäy, dostining enäsigä bāqıb, muştı bilän mangläyini muştılab yiğläy berdi. Gülmästürä ornidän turib, Umärning qolidän uşläb, nimä sävdä bār, äylänäy? – deb bir söz äytgäni:*

Şu şähärgä häm ayralıq zamânmi,

Qan yiğläysän, yâ ahvâling yâmânmi,

Endi özing bunça urmä, Umärcän,

Äylänäyin iki dosting ämânmi?

Umär hiç konuşmadan, dostunun anasına bakıp, yumruğunu alnına vurup ağlamaya başladı. Gülmastura yerinden kalkarak, Umar'ın elinden tuttu ve “**Kurban olduğum** ne oldu?” diye sorup şunları ekledi:

Bu şehirde de ayrılık zamanı mı,

Kan ağlıyorsun, ya ahvalin yaman mı

Kendini bu kadar hırpalama, Umarcan

Kurbanın olayım, iki dostun aman mı?

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 160)

2.2.33.4. *he, ättäng*

❖ *Änä endi Girkök ätning munggäyib qättiq kişnägänini körib, beklär xäfä bolib: “He, ättäng, Häsänxängä bir gäp bolgän ekän”, - deb qırq yigit yügürüb bårsä, Häsän pälvân hä ätäsining sözlärini eşitib, yigläb yätgän ekän.*

İşte şimdi Girkök atın bunalıp acı acı kişnediğini işitip, beyler kaygılanmış: “**Evet, yazık (he, ättäng)**, Hasanhan'a bir şey olmuş” diye kırk yiğit giderken Hasan pehlivan da babasının sözlerini işitip ağlıyormuş.

(Dalli-6, 2017, s. 522)

2.2.33.5. *hây dăriğ*

❖ *“Hây dăriğ, ätamizgä royi siyâ qildi. Ägär şu ğäzi üçün şuçä şävqinni qilgän bolsa, köpräk ğâz âlib beräylik desäk, bilmäsdän urgänmiz – deb bildirsäk, elänsäk, günâhimizdän ötärmikän?” – deb enäsigä qaräb...*

Hay Allah (hây dăriğ), atamıza kara leke sürdü. Eğer bu kaz için bunca gürültü koparıyorsa... Ona sahip olduğundan daha fazla kaz vereceğimizi, kazını bilmeden vurduğumuzu söylesek, yalvarsak, bizi affeder mi ki?” deyip annesine bakmış.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 116)

❖ *Eralixân: -Häy däriğ, mehmänning kelgäni hubdir yaxşı ketgäni yâmândir. Oğri-düzi bâr, toğri bâr, egri bâr. Özläringdän hâbärdâr bolinglär. Sälâmät baringizlär – deb (...)*

Eralihan: “**Hay Allah (häy däriğ)**, misafirin gelmesi iyidir de gitmesi kötüdür. Hırsızı var, doğrusu var eğrisi var. Kendinize dikkat edin. Sağ salim varım” demiş.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 402)

2.2.33.6. *tävbä*

❖ *Tävbä, nä öligi, nä tirigi mä'lim!*

Tövbe tövbe (*tävbä*)! Ne ölü olduğu belli, ne diri.

(HÖÄT, 1966, s. 364)

2.2.33.7. *vâ äcäbâ*

❖ *Göroğlibek: “Vâ äcäbâ, bu bälâ här qandäy qilsä häm, böri bolsä häm, tülki bolsä häm kelsä keräk edi, özini bildirsä keräk edi, nimägä bundäy”- deb Häsänxân pälvänni yâdlänib (...)*

Köroğlu Bey “**Eyvah (vâ äcäbâ)**, bu çocuk her ne olursa olsun gelmeliydi ya da bir haber göndermeliydi, neden böyle acaba!” diyerek Hasanhan pehlivanı hatırlamış.

(Dalli-6, 2017, s. 320)

2.2.33.8. *vây*

❖ *Keyin, özining häm âyâği yengil deydilär. Bekârgä Qarşini täşläb kelmägän. Özi ölärdäy qaqaçân... Vây, bilämän men!*

Sonra, o kızın hafif biri olduğunu söylüyorlar. Boş yere Karşı'yi bırakıp gelmemiş. Bir o kadar da ukala... **Oyyyyy/Eyvah** ben biliyorum.

(ÖHÖESE, Bähär Ötdi, 2012: 516)

2.2.33.9. *vâyboy*

❖ *[Äripäv:] Xoş, xänim, qayergä kelgän edik? Mengä qaräng, vâyboy, munçä qävâğingizdän qâr yâğyâpti.*

Aripov: Söylesenize, hanım, nereye gelmiştik? Bana bakın, **aman Allahım** (vâyboy), neden suratını asiyorsun?

(Säid, N. Säfäräv, Tarih Tilgä Kirdi) (ÖTİL-1, 2006, s. 466)

2.2.34. Keder

2.2.34.1. *âh*

❖ *Qani Gülnâr? Qani cânânî? – Âh, u yoq.*

Hani Gülnar? Hani cananı? – **Ah (âh)**, o yok!

(Âybek, Tänlängän Äsârlär) (ÖTİL-3, 2007, s.194)

❖ *Âh, fälâkât, pädâr la'nât! Şärmändä qilding kü âhiri!*

Ah (âh), bu bir felaket, lanet olsun! En sonunda rezil ettin!

(Hämzä, Tänlängän Äsârlär) (ÖTİL-3, 2007, s.194)

❖ *Zärgäräv därräv kreslâgä otirib:] Âh! Vâh! Sugur! Sugursâng-çi!*
[Märâsul âtburni çâglâb:] Hâzir. Hâzir.

Zergerov hemen koltuğa oturarak: **Ah (âh)**! Vah! Dağ sıçanı! Bir dağ sıçanı!
Meresul atburnu hazırlayıp: Şimdi... Şimdi...

(A. Qahhâr, Âğrıqtıslär) (ÖTİL-3, 2007, s.194)

2.2.35. Keyiflenme

2.2.35.1. *âh*

❖ *Âh, gözâl cânân häyât, sendä erür âzâd kişi.*

Ah (âh), güzel sevgili, özgür insan hayat sendedir.

(Z. Diyâr) (ÖTİL-3, 2007, s.194)

2.2.35.2. *e*

❖ *E, ükâ, keräk bolsä, yuvâşning yoğâni çıqadi. Tâmaşâni endi köräsiz.*

Eeee (e), kardeşim, gerekirse yumuşak atın çiftesi pek olur. Siz şimdi izleyin şamatayı.

(ÖHÖESE, Cärimä, 2012, s. 633)

2.2.35.3. *eh*

- ❖ *–Eh! - deb yubârdi Sângin öz oyidân özi zâvqlänib.*

Sengin kendi düşüncesinden kendisi zevke gelerek “Eh!” dedi.

(Ä. Muxtâr, Tuğiliş) (ÖTİL-5, 2008, s. 68)

- ❖ *Yäm-yâşil otâv içrâ yäsâb bir hücrâ, Qoysäng ägâr pâtefân. Eh.. râhâticân.* Eğer yemyeşil otağ içine yapılmış bir hücreye gramafon koysan: Eh...

Değmeyin keyfime.

(X. Sälâh) (ÖTİL-5, 2008, s. 68)

2.2.35.4. *-ey*

- ❖ *İzvâşlâring şunâqa yumşâqmi-â? Naq bâhmâl tüşâkdây, cânnîng huzuri-ey.*

Faytonlar öyle yumuşak mı? Tam bir kadife döşek gibi, canın huzuru-ey.

(Äybek, Tânlängân Äsârlâr) (ÖTİL-5, 2008, s. 23)

2.2.35.5. *o*

- ❖ *.....Häsânxângâ äytdi: “-O, dostim, ho-ho, dostim, bugün men seni âlib bârib, dost boldim, deb özimgâ qarägân âdâmlârni yigib, bârining qârnini toygizib, undân song qançâ suluv bozbâlâlâr bolsâ, bârisini âlib kelib, sening âldingdâ toqizib, bâzmni qizib qilib, tâng âtgunçâ sening käyfingni çağlâsâm keräk.*

... Hasanhan “Ooo (o), dostum, hey dostum, bugün ben seni alıp varayım. Dostumsun diye adamlarımı toplayıp bir ziyafet çekeyim. Ondan sonra ne kadar yakışıklı delikanlı varsa getirip tan atıncaya kadar sürecek bir eğlence düzenleyeyim de senin keyfini hoş edeyim.

(Dalli-6, 2017, s. 136)

2.2.35.6. *vâydâd*

- ❖ *–Dâd! Vâydâd! Kârâqçilâr bâsdi!!! – dâvân ârkasidân ikki xâtin fâryâd kôtârib çıqdi.*

–Heh heyyy (vâydâd)! Mirsalimov tavuk gibi gıdaklayarak güldü.

(Güldâstâ) (ÖTİL-1, 2006, s. 466)

2.2.36. Keyifsizlik

2.2.36.1. *ästägfirullâ*

❖ *Maxdum äyvängä çiqib otirär çâgidä yänä bir “ästägfirullâ” deb qoydi. Çünki käyfi cüdä häm buzilgän edi.*

Mahdum terasa çıkıp otururken yine “*estağfirullah (ästägfirullâ)*” dedi. Çünkü keyfi çok fena kaçmıştır.

(A.Qâdiriy,Mehrâbdän Çâyân) (ÖTİL-1, 2006, s. 111)

2.2.37. Kınama

2.2.37.1. *ey, hä*

❖ *-Ey, hä, - dedi räisä, - beçärä er xâtinini äyâb şundäy kirmâşinä âlib bersäyu siz nâz qildingizmi? Şorlikni ädâ qildingiz-kü!*

Başkan “*Ya, işte (ey, hä)*, biçare adam karısını düşünüp şu çamaşır makinesini alsın getirsin, sen de naz et! Düşüncesizlik etmişsiniz ya!

(ÖHÖESH, Sâvgä, 2012, s. 575)

2.2.38. Kırgınlık

2.2.38.1 *e*

❖ *Äyimplär mästân kâmpirdän bu sözlärni eşitib:*

-Qani, biz bilän birgä yüring, tängä-tillâni-haqingizni âlib keling- dedi.

Kâmpir äytdi:

-E bäläm, fälânçi kâmpir sâçi âqargändä Sultânxâanning gâznäsigä oğirliqqa kelib yüribdi, degän âtni häm eşitäyin mi?!

Hanımlar mestan kadınların bu sözlerini işitip:

-Haydi, bizimle gelin; para, altın ne ise hakkınız alıp dönün, dedi.

Yaşlı kadın:

Ey(e) çocuğum, falan kadın saçı ağarmış haliyle Sultanhan'ın hazinesine hırsızlık için gelmiş, şeklinde sözler mi duyayım?!

(Rüstem Han Destanı-5, 2016, s. 48)

❖ *Hürâyim bul sözni eşitib: “E Xımçääyim, men seni dost âdämim deb, tüşimni äytib edim. Sen häm düşmännliq qılding, tüşimni yâmân yolgä başqarib gäpirding” dep xafâ boldi.*

Hürayim bu sözleri işitip “**Ey (e)** Hımça Hanım, ben seni dost görüp düşümü anlattım. Sen ise düşmanlık kılıp, düşümü kötüye yordun” diye üzüldü.

(Rüstem Han Destanı-5, 2016, s. 64)

2.2.39. Kıvanç

2.2.39.1. *hây*

❖ *Eralidir mening âtım*

Hây, bisyâr boldı дәvlätim,

Mening häm bolsın färzändim,

Duâ qıng endi, bâbâsi.

Eralidir benim adım,

Hey/Ya şükür, sonsuz oldu devletim,

Benim de olsun bir evladım,

Dua edin şimdi, dedesi.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 398)

2.2.40. Kızgınlık

2.2.40.1. *âbbâ*

❖ *Änä endi Häsänxân pâlvan bu sözlärni äytdi, kösäning câni tâs tepäsigä çıqib ketdi. Qulâgi çippä bitdi, esi ketdi, hisâbi yitdi. Közläri âlärib, ölädigän yerigä yetdi, kindigi ârqäsigä qäräb târtıdı. Şundä kösâ äytdi: “**Äbbâ***

bäççägär, guppi özbäk, bu qayâqdän keldi, käsâfâti lâppi özbäk, gäp bilmägän pukki özbäk.”

İşte Pehlivan Hasanhan bu sözleri söyleyince, Köse'nin tepesinin tası attı. Kulakları uğuldadı, aklı başından gitti, şuurunu kaybetti. Gözleri döndü ve ölecek gibi olup, karnına ağrılar girdi. Bunun üzerine Köse “**Abboo (âbbâ)** beyzade, kof Özbek, bu da nerden çıktı, sözü lanetli Özbek, ettiği lafı bilmeyen kof Özbek.” dedi.

(Dalli-6, 2017, s. 122)

❖ *Bu sözni Çöntâq cällâddän eşitib, cällädlärning içidä Mirzäbâşi degän bir cällâd bâr edi. Mirzäbâşi äytdi: **Âbbâ** bäççägär Çöntâq, sözlägän sözingning bäri ähmâq.*

Bu sözü Cellat Çöntak'ten işiten cellatların içinde Mirzabaşı adlı bir cellat vardı. Mirzabaşı “**Vay (âbbâ) şerefsiz** Çöntak, söylediklerinin hepsi ahmakça!” dedi.

(Rüstem Han Destanı-5, 2016, s. 104)

❖ ***Âbbâ!** – dedi âtä oğilning keskin gäpläridän äğrinib, - mengä qarä, äqköngillik qaçândän beri äyb sänälib qâldi?*

Babası oğlunun keskin sözlerine şaşırıp “**Abboo (âbbâ)!** Bana bak iyi niyetli olmak ne zamandan beri ayıp sayılıyor” dedi.

(ÖHÖESE, Sävğä, 2012, s. 565)

2.2.40.2. *bäräkällä*

❖ *[Kümüş:] – Döppi tikib otiribsiz-kü, mening äldingä çiqarmidingiz, **bäräkällä** sizgä! – dedi.*

[Kümüş:] – Takke mi diyorsunuz, bana göstermediniz, **Aferin (bäräkällä)** size! dedi.

(Ä. Qâdiriy, Ötgän Künlär) (ÖTİL-1, 2006, s. 164)

2.2.40.3. *-dä*

❖ *Häsänhân pälvân isfihângä qolini yubârib äytdi: -“İçkilik şundäy bolär mi? Bir käsä –mehmân käsäsi, içdim. İkkävni ziyâfât käsäsi deb içdim. Üçävni*

nävbät kâsəsi, deb içdim, endi nävbätini ğl-dä! Baringni çapib täşläyinmi? deb bir ğlä qaräb edi.

Pehlivan Hasanhan Isfahan kılıcına elini atıp “İçmek böyle mi olur? Bir kâse misafir kâsesi diye içtim. İkincisinde ziyafet kâsesi diye içtim. Üçüncüsünü nöbet kâsesi diye içtim, şimdi nöbetinizi **alın-be (ğl-dä)**! Hepinizi kesivereyim mi yoksa?” deyip kötü kötü baktı.

(Dalli-6, 2017, s. 138)

2.2.40.4. e

❖ *Şundä dârvâzâbân: -E, özbäk, cüdä häm köp ğäpirding, özing ğäpgä tüşünmäğän özbäk ekänsän. Men nimä deymän, sen nimä deysän; äslä açılmäydi, xänning ämri bilän açilädi, -dedi. Şundä Häsänxân: -Hä, bâbâ, aç dârvâzâni, -deb bir söz dedi:*

O zaman kapıcı: “Eee (e), Özbek, çok konuştun, ne laftan anlamaz bir Özbekmişsin. Ben ne diyorum, sen ne diyorsun; kapı hanın emri ile açılır, yoksa açılmaz!” dedi. Bunun üzerine Hasanhan: “Hey, dede, aç kapıyı!” deyip sözlerine şöyle devam etti:

(Dalli-6, 2017, s. 106)

❖ Rüstem:

-E nâdân, közim kör bolsä, keyin bolğän. Men ilgäri häm körmidim, enämni tänimäy qâlgän?

Rüstem “Ey (e) cahil, gözüm kör olduysa sonradan oldu. Ben önceden kör müydüm ki anamı tanımadım!” dedi.

(Rüstem Han Destanı-5, 2016, s. 218)

❖ *Räyim Çälning xâyâlläri çälkäşdi: bolär-bolmäsgä zârlänib, xâstäligidän nâligänidä Ğulâm âtäning beâzârginä cerkib täşläğänini eslädi: “E-e, qanäqa âdämsiz, Râyim äkä! Dünyâğä keldingizmi, miriqib yäşâyvering!*

Rayim Dede'nin aklı karıştı: olur olmaz her şeyden dert yanıp Gulam Dede'nin kendi kendini küçümseyip azarlayışını hatırladı: “**Eeee**, sen nasıl bir adamsın Rayim Ağa! Dünyaya geldin mi, doya doya yaşayıver!

(ÖHÖESE, Saf, 2012, s. 491)

❖ *Vây-vây-vây. Kim bopsän, cä ädämlärni mensimäydigän. Men üçün bir tiyinsän, bildingmi, bir tiyin. Bir tiyingäyäm älmäymän seni. E, kekkäymäy ol, - qizişib ketdi Mâhirä.*

Mahire Askar'a kızıp “Vay vay vay! Sen kim oluyorsun da insanları hor görüyorsun! Benim için sen bir kuruşluk adamsın, anladın mı, bir kuruşluk. Bir kuruşa verseler de almam seni. **Eeeeh (e)**, yok ol!” dedi.

(ÖHÖESE, Qızıl Älmä, 2012:526)

2.2.40.5. esiz

❖ *E, xâtin çäliş bolmäy ol, esizginä boybäst!*

E, kadın çalışsın olacak şey mi hiç, boyuna postuna **yazık (esiz)**!

(Ä. Muxtâr, Borânlärdä Bârdek Hälâvât) (ÖTİL-5, 2008, s. 54)

2.2.40.6. -ey

❖ *Äbbä näinsâf-ey, şirmän bulâqning etägidägi qârä toprâq yerläarning bärisini qolgä kirgizib äldi-yä!*

Eh, insafsız **ey (-ey)**! Tatlı pınarın eteğindeki kara toprakların hepsini eline geçirdi ya!

(M. İsmâiliy, Färgänät) (ÖTİL, C.V, 2008, s. 23)

❖ *Üying küygür-ey, buni negä pächäqläbdi? – dedi Xâliq buvâ çeläkkä açinib.*

Haluk dede kovaya içi gidip “Hay ocağın batsın **ya (-ey)**, bunu niye yamulttun!” dedi.

(ÖHÖESE, Äyiq Täşvişi, 2012, s. 448)

2.2.40.7. *ähmâq*

- ❖ *Neçä vaqt pâşşanggä xizmät qilibsän,
Ähmâq, sözni özing köp mäşq qilibsän,
Câsus deb sözlämä, bâbâ ölärsän,
Câsusning işini songrä körärsän!*

Ne zamandır padişahına hizmet edersin,

Ahmak, boş laf etmeyi kendine adet etmişsin

Casus deyip durma, ihtiyar ölürsün,

Casusun yaptığı işi o zaman görürsün!

(Rüstem Han Destanı-5, 2016, s. 150)

2.2.40.8. *xä*

- ❖ *Şundä dârvâzâbân: -E, özbäk, cüdä häm köp gäpirding, özing gäpgä tüşünmägän özbäk ekänsän. Men nimä deymän, sen nimä deysän; äslâ açilmäydi, xänning ämri bilän açilädi, -dedi. Şundä Häsänxân: -Xä, bâbâ, aç dârvâzäni, -deb bir söz dedi:*

O zaman kapıcı: “Eee, Özbek, çok konuştun, ne laftan anlamaz bir Özbekmişsin. Ben ne diyorum, sen ne diyorsun; kapı hanın emri ile açılır, yoksa açılmaz!” dedi. Bunun üzerine Hasanhan: “Hey (xä), dede, aç kapıyı!” deyip sözlerine şöyle devam etti:

(Dalli-6, 2017, s. 106)

- ❖ *Xä, ähmâq, bu nimä qiliq? – qiçqirdim men dostimning yelkäsigä turtib.*

“Aferin (xä) ahmak, ne yaptın?” diye bağırarak arkadaşımı omzundan tutup silkeledim.

(ÖHÖESE, Qızıl Älmä, 2012, s. 552)

2.2.40.9. xäp

❖ *Xär iş ätgä oxşab täysällämäy xäp tursäng-çi!*

-Her iş ata benzer şekilde sessizce (xäp) dursa ya!

(S. Ähmäd, Çöl Birgüti) (ÖTİL-5, 2008, s. 505)

❖ *-Xäp ötir, turmizäk, -hisâbçi bälâni cerkib berdi.*

Muhasebeci çocuğa “Şişşst/sessiz (xäp) otur, aptal” diye kızdı.

(H. Gulâm, Mäm‘äl) (ÖTİL-5, 2008, s. 505)

2.2.40.10. xob

❖ *Änä keldi, xob yärädâr qilgân ekänsän, qirägäy mergän bomäy ol, otirikçi bächägär!*

İşte geldi, hani (xob) yaralanmıştın, nişancı olmaz olmaz, tembel şey!

(Dalli-6, 2017, s. 298)

2.2.40.11. xoş

❖ *Näriği üydän uvädäsi çiqib ketgân yâstiqni kötärrib Häm-däm çiqdi: - Otir bu yâqqä! Xoş, sen nimä üçün köçe bäläläriğä oxşab ählâqsizlik qiläsän?*

Häm-däm biraz ilerideki evden eski yastığı alıp çıktı: Şuraya otur! Söylesene (xoş), sen niçin sokak çocukları gibi ahlaksızlık yapıyorsun?

(Ä. Qahhâr, Äyb Kimdä?) (ÖTİL-1, 2006, s. 306)

2.2.40.12. hä

❖ *-Hä, özbäk, bärväqtrâq kelsäng bolmäydimi, yurtni buzding-kü, yärim äkşâmdä sengä kim äytdi dävâzä açilädi, deb!*

Hey (hä), Özbek, daha erken gelsen olmaz mıydı, buranın huzurunu bozdun ya, gece yarısı sana kim söyledi kapının açıldığını!

(Dalli-6, 2017, s. 104)

2.2.40.13. häy

❖ *Hây, näinsâf! Bir beçäre seni deyä ne köygä tüşgänini körmäyäpsänmi?*

Hey insafsız (*Hây, nâinsâf*)! Bir biçarenin senin aşkından nasıl da yandığını görmüyor musun? (ÖHÖESE, Mâ'sumä Qız Qarğışi, 2012, s. 554)

❖ *-Hây, näs bâsgänlä, turiylä! Yätuvrädimi, tongizgä ohşäb?! Hâvlini çängi çiqip yâtipti, suv sepsäläring öläsänmi?! Hây, Zümräd, ergä teysäng tügädigän bopsänu, ükäläringgä qaräsäng bir cäying kämäyib qälädimi!*

Heyy (*hây*), uykucular, kalkın çabuk! Domuz gibi yatacak mısınız? Avlu çalı çırpıdan geçilmiyor, sulayıp süpürseniz ölür müsünüz?! Heyy, Zümrüd, ere varsan tükenip gideceksin, kardeşlerine baksan incilerin mi dökülür!

(ÖHÖESE, Xäççä-Bu, 2012, s. 577-578)

❖ *Hây, dâvdir, çaynäyni sindiräyâzdingü!*

Hay(*hây*) dengesiz, çaydanlığı kıracaktın ya!

(ÖHÖESE, Xäççä-Bu, 2012, s. 583)

2.2.40.14. *hây, hây*

❖ *Hây, hây, yol bolsin, birätölä körpä- tüşägingni häm älib ket. Yelkängning çuquri tolädi. Qaytib kelmäs emiş-ä, keläsän, kelmäy kör-çi?!*

Hay hay (*hây*), uğurlar olsun! Bu arada yatağını yorganını da al git. Daha da gelme! Bir daha gelmeyecekmiş ha, gelirsin, gelirsin, gelme de gör bakalım?!

(ÖHÖESE, Sävğä, 2012, s. 573)

2.2.40.15. *he*

❖ *Beçärä cüdä aç ekän-dä, ä, bâbâ? – dedi ayıqqä rahmi kelib.*

He, beçärä bolmäy oyi kuysin! Keçä çeläkni päçäqläb, tumbâçkälärni sindirgän edi.

Ayıya acıyıp “Biçare ne kadar da açmış, öyle değil mi baba?” dedi.

Yaaaa, biçareymiş, ocağı batsın! Gece kovayı yamultup, dolapları da kırmıştı.

(ÖHÖESE, Äyiq Täşvişi, 2012, s. 449)

2.2.40.16. *heh*

❖ *Heh, şu hām gāp boldimi? Heh, seni qarā-yu.*

Hih (heh), şu ettiğin laf oldu mu? **Hih (heh)**, seni baksana.

(ÖTİL-5, 2008, s. 525)

2.2.40.17. *hā*

❖ *-Hā cinni boldim, cinni boldim, şundäy desām köngilläring tolädimi? Meni aqldän äzdirgän mänä şu ätäng boldi, - dedi ânäsi täbârä zârilläb.*

-Annesi kızgınlıkla “**He ya (hā)**, delirdim, aklımı kaybettim. Böyle desem gönlünüz olur mu? Bana aklımı kaçırıtın işte şu babanız oldu!” dedi.

(ÖHÖESE, Sāvgä, 2012, s. 572)

❖ *...-u endi ikki qolini biqinigä tiräb dārvāzä yānidä kelinining bilägidän uşläb nimä qilärini bilmäy turgän qoşnisigä täşländi: -Hā, Ququbānu, gāp tergäni keldingizmi? Keling, keeling, mänä sizgä qańçä gāp keräk bolsä yetib ärtädi, terib āling, “tu-tu-tu-tu”...*

...o şimdi iki elini beline koymuş bir şekilde kapının yanında gelininin bileğinden tutmuş ne yapacağını bilmeksizin duran komşusuna atıldı: **-Eee (hā)**, Kukubanu, laf aramaya mı geldiniz? Gelin gelin, işte size bir sürü laf, hem de istediğinizden de fazlası, alın “mış mış da mış mış”...

(ÖHÖESE, Sāvgä, 2012, s. 573)

❖ *Hā, öl-ä! Bār, tezrāq üstigä kül bās, simgä il, körpälärimmi çiritib yuvārđiylä...*

Hay (hā) geberesice! Git çabuk üstüne kül dök, ipe as, yorganlarımı çürüttünüz be!

(ÖHÖESE, Xäççä - Bu, 2012, s. 578)

2.2.40.18. häh

❖ *Häh, häli aqibat şumi? Häh, çöçitvârding-kü! Häh, häli qaräb tur, ädäbingni yäysän! -Häh! Sen häli mening şairligimni nâzâringgä ilmâdingmi! – deb [pâdşâ] äfândini üç kün âtxânägä qamäb qoyışni buyurdi.*

Olamaz, yok artık (häh), sonuç hâlâ aynı mı? Olamaz, yuh (häh), korkutuverdin be! Yuh (häh), hâlâ bakıyor, edebini takın!/edepli ol! -“Häh, Padişah “Yok artık (häh)! Sen hâlâ benim şairliğimi dikkate almadın mı!” deyip Efendi’nin üç gün ahıra hapsedilmesini buyurdu.

(Lätifälär) (ÖTİL-5, 2008, s. 523)

2.2.40.19. ho

❖ *-Ho, özbäk, bärvâqtrâq kelsäng bolmäydimi, yurtni buzding-kü, yärim âkşâmdä sengä, kim äytdi dârvâzä açilädi, deb!*

- Hey (ho), Özbek, daha erken gelsen olmaz mıydı, buranın huzurunu bozdun ya, gece yarısı sana kim söyledi kapının açıldığını!

(Dalli-6, 2017, s. 104)

❖ *Ho, âğzindän qâning kelgür! Öçir âvâzingni!*

Hay (ho) kan kusasıca! Kapat çeneni!

(ÖHÖESE, Cärimä, 2012, s. 630)

❖ *Ho, qân qusgur!*

Hay (ho), kan kus emi!

(ÖHÖESE, Cärimä, 2012, s. 633)

2.2.40.20. hov

❖ *-Hov, qiz ölmägür, ketişiyndän qaytişing tez boldi... Tinçliymi? Sän, bâlä, esi-xuşıyni yiğvâgin-ä!*

Hay (hov) gebermeyesice kız, dönüşün gidişinden tez oldu... Hayırdır? Sen, çocuk, aklını başına al ha!

(ÖHÖESE, Häççä-Bu, 2012, s. 583)

❖ *-Hov, tentäy, sän nägä baqräyib qâldiyng? Közing yâmân sâni, közing!*

Hey, aptal, sen niye bakıp duruyorsun? Gözün yaman senin, gözün!

(ÖHÖESE, Häççä-Bu, 2012, s. 586)

2.2.40.21. hoy

❖ *-Hoy, mengä qarä, nimä demâqçisän özi?*

Heeeeey, bana bak, ne demek istiyorsun sen?

(ÖHÖESE, Cärimä, 2012, s. 629)

2.2.40.22. hu

❖ *Hu qirilib ketgür!- Bänât gâzâbini bir çekkadä munğäyib otirgän oğligä sâçdi.*

Hay geberesice seni! Benat sinirini bir köşede sıkıntılı bir şekilde oturan oğlundan çıkardı.

(ÖHÖESE, Cärimä, 2012, s. 632)

2.2.40.23. huh

❖ *-Huh, seni!.. Munçâqni suiiste' mâl qilsin deb, sengä kim äytdi? – dedi Mehmânâv qızçäsığä.*

-Mehmanov kızcağızına “Hih (huh), seni!.. Bunca şeyi suistimal et diye sana kim söyledi, dedi.

(S. Abdullâ, Âbroyim Tökilâdi) (ÖTİL-5, 2008, s. 569)

2.2.40.24. -kü

❖ *İlgäri özbäkni häm körär edik, bundäy özbäkni sirä körgän emäsmiz. Bu qandäy özbäk, bälâ ekän-kü, - deb ästä-ästä sökäyâtir.*

Önceden de Özbek görürdük, böyle Özbek'i hiç görmedik. Bu nasıl Özbek, bela imiş **çattık belaya be (kü)**, diye yavaş yavaş sövüyor.

(Dalli-6, 2017, s. 104)

2.2.40.25. o

❖ *-O, telbâ xâtin, negâ zârdâ qılâsân, -dedi ârqaşigâ süyänib, közini yumıb.*

Arkasına yaslanıp gözlerini yumarak: “-Hey (O), deli (çılgın) kadın, niçin sinirleniyorsun?” dedi.

(Ä. Qahhâr, Sârâb) (ÖTİL-5, 2008, s. 132)

❖ *Âydânâ köp xafâ boldi, âpâşigâ qarâb äytdi: -O, kättâ bolmäy kätmänlänib qâlgur.*

Aydane aşırı derecede sinirlenip ablasına baktı ve “**Ahhh (o)**, büyük olmayıp parça parça kalasıca.” dedi.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 74)

❖ *Göroğlibekning tuzini yeb-yeb qilägän işing şumi, o, härâmi?! Göroğlibek vâ bälâm, deb âldimizgâ çıqsâ, “âtni minib, tonimni kiygänlär, sizlär şu ümiddä tuzimni yebmidinglär?!” – desä, nimä cävâb beräsän.*

Köroğlu Bey'in ekmeğini yiyip yiyip yaptığın iş bu mu, **hey (o)** harami?! Köroğlu Bey vah oğlum deyip de karşımıza çıksa “atıma binip, eşyama giyenler, sizler bunun için mi ekmeğimi yemiştiniz?!” – dese, ne cevap vereceksin.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 150)

❖ *Şundâ Dânişmänd äytdi: -O, yigit, âlämän lâşkär, kördinglärmî, Äväzxânning bir qattıq düşmäni bâr ekän, suhbät qılâmiz, deb âldâb şundäy xatärlî*

yerlärdä äldäb mäst qilibdi. Uning üstigä, körmäysizmi, äslä beş-on kündä özigä kelmäsin, deb âğzidän, burnidän, qulâğidän quyä beribdi. Abbâ, bächçägar, cüdä becây yâmân âliftä ekän.

O zaman Danişment “**Hey (o)** yiğit, ahali, asker! Gördünüz mü, Avazhan’ın zalim bir düşmanı varmış. Sohbet ederiz diye kandırıp böyle tehlikeli bir yerde onu sarhoş etmiş. Bir de üstüne görüyorsunuz ya, beş on gün kendine gelemesin diye ağzından, burnundan, kulağından içki dökmüş. Vayyy, alçak, pek sinsi bir düşmanmış.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 172)

2.2.40.26. *vây-vây-vây*

❖ *Vây-vây-vây. Kim bopsän, cä âdämlärni mensimäydidän. Men üçün bir tiyinsän, bildingmi, bir tiyin. Bir tiyingäyäm älmäymän seni. E, kekkäymäy ol, - qizişib ketdi Mâhirä.*

Mahire Askar’a kızıp “**Vay vay vay (vây-vây-vây)!** Sen kim oluyorsun da insanları hor görüyorsun! Benim için sen bir kuruşluk adamsın, anladın mı, bir kuruşluk. Bir kuruşa verseler de almam seni. Eeeh, yok ol!” dedi.

(ÖHÖESE, Qızıl Älmä, 2012, s. 526)

❖ *Vây, işingiz qursin, - dedi xâtin nârizâginä baş çayqab, bir âğiz sorämäbsiz-dä.*

Kadın onaylamaz bir şekilde baş sallayıp “**Vay**, yaptığımız iş batsın, hiç sorup danışmıyorsunuz da!” dedi.

(ÖHÖESE, Sävğä, 2012, s. 568)

2.2.41. Kin

2.2.41.1. *hâv*

❖ *Şundä Äqämân äytdi:*

-Hâv, Xälÿâr! Äldin bizning gäpgä könmäding, qizingni bâyğä bermäding, bergäningdä bundäy bolmäş edi. Endi kör bol! Arslân häm yoq, qâplân häm yoq. Tört tãmâning qiblâ, ketäver. Acäb bopti, xop bopti.

- O zaman Akaman “**Hey (hâv)**, Halyar! Önce bizim sözüme inanmadın, kızını beye vermedin; verseydin böyle olmazdı. Şimdi kör ol! Aslan da yok, kaplan da yok. Bundan sonra dört tarafın kible, nereye gidersen git. Çok iyi oldu, oh oldu sana!

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 86)

2.2.42. Kinaye

2.2.42.1. *ä*

❖ *Kirmägän?! Hä-ä, şundäymi? Yänä nimä demâqçisiz? Tägin qanäqa tuhmätiniz bâr, qoşnicân!? Äyting! Ärmân bolib qâlmäsin. Bälki дәvlätning bedäsi kättä enängizdän qâlgändir, sizgä meräs bolib!? Qolingizdä qâğäzingiz häm bårdır, bu bedäzardä Bänätning qoyläri bemäläl otläb yüräverişi mümkün, degän. Ä?!*

Girmemiş haa öyle mi? Başka neler söyleyeceksiniz? Daha başka ne gibi iftiralarınız var komşucuğum!? Söyleyin, içinizde kalmasın! Belki devletin arpası büyük ninelerinizden size miras kalmıştır!? Elinizde kağıdınız bile vardır belki “Bu arpalıkta Benat’ın koyunları rahatça otlayabilir” diye, **ha?!**

(ÖHÖESE, Cärimä, 2012, s. 635)

2.2.42.2. *hây, hây*

❖ *Hây, hây, nimälär deyäpsiz kelinpâşâ?*

Aman aman (**hây, hây**) neler diyorsunuz paşa gelinim?

(ÖHÖESE, Sävğä: 571)

2.2.42.3. *iyä*

❖ *İyä, mübâräk bolsın, äyim pâşşä!*

Oooo (**iyä**), mübarek olsun, sevgili anneciğim!

(HÖÄT, 1966, s. 365)

2.2.43. Korku

2.2.43.1. ey

❖ *-Ey, Şadmân âkâ, bu yer devning câyi ekân, âvâz bârgân song âvâzni yeb turib, “Buning cörâsi bârdir”, deb bizlârni âxtârib kelâyâtir.*

-Ey, Şadman ağa, burası devlerin yeriymiş, Avaz gidince Avaz’ı yemiş, bunun dostu da var, bizi arıyor.

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 80)

❖ *Şundâ Bâlâning qorqqanlığını bilib, ornidân turib, Bâlâning çâp qulâğidân âlâ ketdi. Bâlâ turib âytdi:*

Ey Huşkeldi dostim, bu sening uşlâgâningmi, tişlâgâningmi?

O zaman çocuk Belagerdan’ın korktuğunu anlayıp hemen yerinden kalktı ve Belagerdan’ın sol kulağına yapıştı. Belagerdan kalkıp dedi ki:

-Ey Huşkeldi dostum, bu senin tuttuğun mu, dişlediğin mi?

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 346)

❖ *Devlâr hâm Âsâddân qorqdi. “Qâni suyuq, rângidâ qâni yoq, közi âlâygân yâmân yigit ekân”, deb devlâr qorqib turibdi.*

-Ey, ciyânim! Bizlârni kâm qilib nimâ qilâsiz, bizlâr qirqtâimiz. Munâv yergâ bârsâlâringiz, qâçib yürgân, uçib yürgân âqsâq-toqsâq devlâr köp, şulârdân uşlâb âlib bâsib yeb ketâ berâsizlâr, - dedi.

Devler de Esad’dan korktu. “Kanı soğuk, benzi soluk, iri gözlü kötü niyetli bir yiğitmiş” deyip devler korkuyordu.

-“Ey, yeğenim (Ey)! Bizi eksiltip de ne yapacaksın, bizler kırk taneyiz. Eğer şu tarafa doğru giderseniz orada kaçan, uçan, aksak devler çok; onları avlayıp yer gidersiniz.” dedi.

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 82)

2.2.43.2. ä

❖ *Kärvânbâşi häyâtigä xävf sâlâyâtgân kättä xätärni sezgäç säkräb ornidän turdi, ävväl çuqur nâfäs âlib, bâr quvväti bilän qollarini ikki yângä yâzgäniçä “a-a-a!” deyä qiçqirdi, songrä “Turinglär!” deb häyqirdi vä...*

Kervanbaşı hayatlarını tehlikeye atan büyük tehlikeyi sezer sezmez yerinden sıçrayarak kalktı, önce derin bir nefes aldı ve kollarını iki yana açıp var gücüyle “Aaaaaa (a-a-a-a)!” diye haykırdı, sonra “Kalkın!” diye bağırdı ve...

(ÖHÖESE, Qızıl Älmä, 2012, s. 542)

2.2.43.3. äh

❖ *-Tezrâq keling, Hâmid äkâ. Ätäbekni öldirdik! dedi. Şâşib Ätäbek.*

-Äh! – deb yügürüb keldi Hâmid.

Atabek aceleyle “Çabuk gelin, Hamid ağa. Atabek’i öldürdük!” dedi Hamid “äh (ah)! – diye koşup geldi.”

(A. Qadiriy, Ötgen Künlär) (ÖTİL-1, 2006, s. 128-129)

2.2.43.4. xudâ

Şâzärgär şundäy burilib qärädi,

Kelâyätgän Äqdevşähni körädi,

Xudâ dedi, yârätgängä cilädi,

Täläbini bir Ällädän tilädi.

Şazerger şöyle bir dönüp baktı

Geleduran Akdevşah’ı gördü

Allah (Xudâ) dedi, yaradana yalvardı,

Dileğini yalnız Allah’a bildirdi.

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 200)

2.2.43.5. *hāy ättäng*

❖ *Dällixān qiliçni körüb qorqdi, äytdi: “Hāy ättäng, bu özbäk meni öldirib ketädi, men buning qolidä xorlik bilän ölär ekänmän, meni öldirär ekän. Bu meni öldirmâq qäsdidä kelgän; hāy ättäng, ärmän bilän suvsiz çöldä, ädämi yoq yerdä bemuräbbiy, berähbär, gärib ölär ekänmän.*

Dallihan kılıcı görüp korktu: “Eyyvah (**hāy ättäng**), bu Özbek beni öldürecekmiş, ben bunun elinde acımasızca ölecekmişim. Bu beni öldürmeye kastetmiş, **eyvah (hāy ättäng)**, ukde ile susuz çölde in cin oynayan yerde, hocasız, rehbersiz garip ölecekmişim.

(Dalli-6, 2017, s. 180)

2.2.43.6. *hāy dāriğ*

❖ *Ālāmän desäm, ālāmän-ä, undän keyin dostimdän bir bälägä qälämän, uning bir oqı şährni ketgünçä äylädi güzär, Eralixān puxta bu işni bilsä, källämni üzär. Hāy dāriğ” –dep at üstidän tüşäälmay, rāngi öçib ketdi.*

“Alırım desem alırım da, ondan sonra dostumdan bir bela gelir diye korkarım. Onun bir oku vardıği şehri harab eyledi, Eralihan bu işi bir duyarsa, kellemi keser. Hey Allahım (**hāy dāriğ**) !” diye düşünüp at üstünden inemedi, yüzünün rengi değişti.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 458)

2.2.43.7. *vāy*

❖ *–Bu nimä? Vāy, qulāgingiz ārqasi hām āzginä qänäbdi, - dedi Gülnār qorqib [Yolçigä].*

Gülnar korkarak: Bu da ne? **Vayyy (vāy)**, kulağının arkası da biraz kanamış, dedi. (Yolcuya).

(Āybek, Tānlängän Āsārlār) (ÖTİL-1, 2006, s. 466)

❖ *Āxiri vāy āxiri, āqibāti yāmān (bolädi). Vā‘ dābāzlik, yālgānçilik, közboyämäçilikning hām ümri qısqa, āxiri vāy!*

Vaaayyy vay ki ne vay (Áxiri vâý áxiri) sonu kötü olacak! Sözünde durmama, yalancılık, göz boyayıcılığın da ömrü kısa, sonu **vay (vâý)**!

(Muştum) (ÖTİL-1, 2006, s.466)

❖ *Änä endi bätir Toläk qulâgi çippä bitibdi, tâzä esi ketibdi, nimä bolgänini bilmäydi. İyägi şäqirläb, tişi-tişigä şäräq-şäräq etädi. Vâý-vâý sâlib bəqiräyätir.*

İşte şimdi bahadır Tolek'in kulağı kafasına yapıştı, az olan akli da başından gitti, ne olduğunu anlayamadı. Çenesi titredi, dişleri birbirine vurdu. **Vay-vay (vâý vâý)** deyip bağıırıyordu.

(Dalli-6, 2017, s. 440)

❖ *Mesture: “Vâý, yârdäm beringlär!” deb qiçqirdi.*

Mesture “**Eyvahhhh (vâý)**, yardım edin!” diye haykırdı.

(ÖHÖESE, Bähär Ötdi, 2012, s. 522)

2.2.43.8. vâýdâd

❖ *Vâýdâd! Zorävânning dästidän dâd!...*

İmdat (vâýdâd) Pehlivanın pençesine düştüm, imdat!

(HÖÄT, 1966, s. 365)

2.2.43.9. vuy

❖ *Muhäbbät vuyy degänçä ikki qolini köksigä bäsib, ârqäsigä ägib ketdi.*

Muhabbet “**ayyy (vuyy)**” diyerek iki elini göğsüne bastırıp arkasına döndü ve hızlıca gitti.

(HÖÄT, 1966, s. 364)

2.2.43.10. yuq

❖ *Agär bu gäpni mendän besorâq birâr kişigä äytsäng, bär mäl-mülkingdän, xâtin-xäläcingdän, tănängni âvârä qilib yürgän başingdän äyiriläsän. Äq tüyä kördingmi? – dedi. Nâzärbây äytdi:*

-Yuq!

Eğer bu sözleri bana sormadan başkasına anlatırsan, tüm malından mülkünden, karından kızından, gövdendeki başından ayrılırsın. Akdeve gördün mü?” dedi. Nazarbay “**Hayır (yuq)**” dedi.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 60)

2.2.44. Kovma

2.2.44.1. *cönä*

❖ *Cönä, Şaqâsim, çäylängä! Hâzir ätrâfdän äyällärni tånib bärämän. Ulärsiz iş bitmäydi.*

Şahkasım, çadırına, **hadi (cöne)**! Ben şimdi kadınları toplayıp gelirim. Onlar olmadan iş bitmeyecek.

(Äybek, Tännlängän Äsärlär) (ÖTİL-2, 2006, s. 117)

❖ *Bâyväççälär cönäsin märdikârlikkä, bizgä tinçlik keräk!*

Gençler işe, **hadi/ git (cöne)**; bize sessizlik lazım!

(Äybek, Tännlängän Äsärlär) (ÖTİL-2, 2006, s. 117)

2.2.44.2. *ketä ber*

Hämmäni yaratgän turur behribâr,

Küygän qulmän, qân yığlaymän zâr-zâr.

Yâtgänimä, ahmaq, nimä işing bâr,

*Çıq endi, **ketä ber**, cini qaländär!*

Her şeyi yaratan bir olan Allah'tır,

Yanmış bir kulum, kan ağlarım zar zar.

Ahmak, yatışımla ne işin var,

Çık şimdi, **defol (ketä ber)**, deli kalender.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 190)

2.2.45. Küçümseme

2.2.45.1. *e*

- ❖ *Pålvånlikkâ çiqqan sävâdi,*
Qâyildir eli, elâti,
Bildingmi, deb e, nalâti,
Sendäyçä mingtä şâgirdi.

Pehlivanlıkta çıkmıştır namı

Hayrandır yurdu, milleti,

Bildin mi, deyip, **ey** lanetli,

Senin gibi var bin öğrencisi.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 436)

2.2.45.2. *vä*

- ❖ *Vä-ä, bâr qılgân işing şumi?! Şu bâ‘zilâri közlâri ni oynâtib,, “öhö, öhö!” desä, bâ‘zilâri lâbini burib, “Vä-ä! Vä-ä!” derdi.*

Pehhhh (vä-ä), Yaptığın iş bu mu? Kimisi gözlerini oynatıp “öhö, öhö” dese, bazısı da dudak büküp “**Pehhh! Pehhh!** (Vä-ä! Vä-ä!)” derdi.

(H. Nâzir, Birtup Ğozä) (ÖTİL-1, 2006, s. 430)

2.2.46. Merak

2.2.46.1. *e*

- ❖ *-E, singlim, nâ sävdâlârni körding, nâ işlârni bâşingdan ötkârding, gâmlî şordäy körinäsân közimgä, körgân-bilgäningni aytgin özimgä – deb bir söz äytib toxtabdi:*

“**Ey kardeşim**, ne sıkıntılar çektin, başından neler geçti? Gözüme çok dertli, zavallı göründün, ne yaşadıysan anlat bana!” deyip şunları söyledi:

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 172)

2.2.46.2. ebiy

❖ *Kimsizlər?... Bu nimä? Ebiy, kirmâşinâmi? – U ârqaşidä eşik qulâçkâşlâb tältäyib turgän erigä sävâlâmuz yüzländi.*

Kimsiniz?– O arkasındaki kapıya yaslanan kocasına merakla “Bu ne? Aaaa (ebiy), çamaşır makinesi mi?” diye merakla sordu.

(ÖHÖESE, Sävğä, 2012, s. 567)

2.2.46.3. ey

❖ *Ey, qayâqdä!*

Ey, nerede!

(Şükrullâ, Cävâhirlär Sändiği) (ÖTİL-5, 2008, s. 23)

❖ *Şundä Häsänxân xân Dälligä qarâp äytdi: -Ey vâfâdâr, bugün bulär nimägä behuzur bolib top âtib, miltiq boşâtib, kârnây, sibiziq, surnây (tâtib) qâldi, bulärgä behuzurlik qäyâqdän?*

O zaman Han Hasanhan Dalli'ye bakarak “Ey vefadar bu gün bunlar niçin huzursuzlanıp da top atıp, ateş ederek, borazan, ney, zurna çalıp duruyor. Bunları huzursuz eden şey ne?” dedi.

(Dalli-6, 2017, s. 416)

2.2.46.4. xä

❖ *-Çaqmaqbek köşki tarafidä qâldi, ösäl bir gâp bârgä oxşaydı, häydänglär? – deb Salibek ıyartib ketdi. Qârâvullär kelişib: -Hä, nimä gâp bâr?- deyişdi.*

Çakmakbey köşk tarafında kaldı. Salibek “Galiba bir şey oldu, haydi!” diyerek bekçileri oraya götürdü. Nöbetçiler “Evet, ne oldu?” diye sordular.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 340)

❖ *-Hä, mehmân yol bolsin?*

-Tezdä kelämän.

Aaaa, hayırdır nereye?

- Hemen geleceğim.

(ÖHÖESE, Qarz, 2012, s. 417)

2.2.46.5. xoş

❖ *Çál bu begänä yigitning väziyatidä täräddüdläniş sezib, qaytädän sorädi: - Xoş, oglim, nimä ärzing bär?*

Yaşlı adam bu yabancı delikanlının vaziyetinde bir tereddüt sezip, yeniden sorar: - **Söylesene (xoş)**, oğlum, ne istiyorsun?

(Åybek, Tänlängän Äsärlär) (ÖTİL-I, 2006, s. 96)

2.2.46.6. ibi

❖ *U közlärini qisib, torxältälärgä tikildi: - İbi, nimä qiläsiz bu nämäkâblärni, hâlä?*

O gözlerini file şeklindeki çuvallara dikerek: - **Yaaa (ibi)**, bu tuzlu suları ne yapıyorsunuz, teyze?

(S. Nuráv, Närván) (ÖTİL-2, 2006, s. 169)

2.2.46.7. qani

❖ *-Qani, Täğay körgän-bilgäningdän gäpir!*

-**Haydi (qani)**, gördüklerini bildiklerini anlat bakalım!

(Rüstem Han Destanı-5, 2016, s. 182)

2.2.46.8. ke

❖ *Åftábäy äytdi: “Bu tirik ädämning dävüşidäy. Ke, men häm bäräyin, nimä bärini biläyin. Bu yätgänlär häm bizdäy ädäm-dä.*

Aftabay “Bu canlı birinin sesi gibi. **Vay (ke)**, ben de varıp, ne olduğuna bakayım. Bu yatanlar da bizim gibi insan ya.

(Rüstem Han Destanı-5, 2016, s. 212)

2.2.46.9. o

❖ *Pâdşâ: -O, bâbâ, qani nimägä keldingiz?*

Padişah: **Hey (o)** ata, ne oldu, niye geldiniz?

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 250)

2.2.46.10. sädägälär

❖ *“Xazinä, dävlätgä toymagän pâdşâ”. “Bir mämläkätni qatlâm qil”- deb âtaläri buyurdimikän?” – deb könglidän keçirib yuqâri köşkidän tüşib, româlini başigä celvägäy taşlab, bir uçini qaytarib âgzigä tişläb. –Sädägälär, toxtä! –deb çâpâ başläb, yetib bârib kättäkân oğlining cilâvidän uşläb, yol bolsin, deb bir söz başläb oğlänlärigä äytgäni:*

“Hazine ve devlete doymayan padişah.” “Bir memleketi katlet” diye ataları mı buyurdu ki?” şeklinde gönlünden geçirdi ve başörtüsünü başına cilveli bir şekilde atıp, bir ucunu da dişiyle tutarak köşküden aşağı indi.” **Kurban olduklarım (sädägälär), durun!**” diyerek onlara doğru koşmaya başladı, yanlarına vardığında büyük oğlunun dizgininden tutup “yolunuz açık olsun” dedi ve şöyle devam etti:

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 100)

2.2.46.11. vâ äcäbâ

❖ *Ulär häm öz-özige gâp sâlib-kengäşib: “Vâ äcäbâ, bu nimä degän söz boldi, bu qändäy bälâ edi, nimägä munçâ qoşin bâr ädämgä bärâbär kelâlmädi?*

Onlar da kendi aralarında şöyle konuştular: “**Aman Allahim (vâ äcäbâ)**, bu nasıl bir söz, bu nasıl bir çocuk, niçin bu kadar asker bir adama denk olamadı?

(Dalli-6, 2017, s. 224)

2.2.46.12. yâ

❖ *Sultân xân äytdi: -Ketgänimizgä köp vaqt bolibti-dä. Bu cäsädli yigit äqtâş mämläkätidä yoq edi. Yâ, böläk mämläkätdän kelib yürgänmikän?*

Sultan şunları söyledi: Gittiğimizden bu yana çok vakit geçti. Bu yiğit Aktaş'ta yoktu. **Acaba (yâ)**, başka memleketten mi geldi ki?

(Rüstem Han Destanı-5, 2016, s. 88)

2.2.46.13. *yâpirây*

- ❖ *Âdâmlâr toplânişib, bir-birlâridân sorâşedi: -Yâpirây, nimâ boldi?*

İnsanlar toplanıp, birbirlerine “A-aaa (*yâpirây*), ne oldu?” diye sorarlar?

(Âybek, Tânlângân Âsârlâr) (ÖTİL-2, 2006, 2012, s. 41)

2.2.47. Meydan Okuma

2.2.47.1. *be*

- ❖ *Be-e, mendâ polât nimâ qilâdi, taqsir.*

Be-e, bana çelik ne yapar, efendi.

(M. İsmâiliy, Fârgânât) (ÖTİL-1, 2007, s. 199)

- ❖ *Be! Biz nimâni tüşünâviz. Tüşünsâk, sizdân sorâb otirârmidik.*

Biz neyi düşüneceğiz **be!**. Düşünsek, size sorar mıydık!

(P. Tursun, Oqituvçi) (ÖTİL-1, 2007, s. 199)

2.2.47.2. *e*

- ❖ *Âşiqliğing bizlâr hâm xop bilâviz,*

Tuhmât sävdâsedin bağri yaramiz,

Tuhmât uluğ emiş, biling, yârânlâr

E, zâlimlâr, bu qolingdâ ölâviz.

Aşıklığı bizler de iyi biliriz,

Töhmət belasından bağı yanığız,

Töhmət büyükmüş, bilin, yarenler,

Ey, zalimler, bu yaptığınızdan ölürüz. (Erali ve Şirali-1, 2009, s. 202)

2.2.47.3. ke

- ❖ *Sen kelmäsäng ât qoyärmän,
Bäringni qoydäy soyärmän,
Säpçädäy başing uyärmän,
Ke, pâlvanlär, bittä-bittä!*

Sen gelmezsen at salarım,
Hepinizi koyun diye keserim,
Ham kavun misali başınızı oyarım,
Gelin (ke), pehlivanlar teker teker

(Dalli-6, 2017, s. 304)

2.2.48. Minnettarlık

2.2.48.1. dost

- ❖ *Dost, käm bolmäng! Bağlärni qäpläydi zävqu şävq qarsäk, Keksälär
âgzidä: “Dost!”; Bäräkällä!*

Heeeyyyyyy (dost), aptal olma! Vücudunu kaplar zevk, şevk ve alkış, yaşlıların ağzında: Yaşşaaa (dost), aferin!

(Uygun, Täng Qoşigi) (ÖTİL-1, 2006, s. 678)

2.2.48.2. rähmät

- ❖ *Kättä rähmät! Ätanggä rähmät! Rähmät! Muqäddäm ungä mehr bilän
tikilib qâlgänini päyqäb, dârräv közlärini yäşirdi.*

Çok teşekkürler (rähmät)! Atanıza rahmet (rähmät)! –Teşekkürler (rähmät)!
Öncelikle ona şefkatle baktığını fark ederek hemen gözlerini kaçırdı.

(O. Hâşimâv, Qalbinggä Qulâq Sâl.) (ÖTİL-3, 2007, s. 363)

2.2.48.3. *təşəkkür*

- ❖ *Rəşid təşəkkür degəndek, qolini köksigə qoyıb, baş egdi.*

Raşit **aferin (təşəkkür)** eder gibi, elini göğsüne koyup, başını eğdi.

(Şərq Yulduzi) (ÖTİL-4, 2008, s. 19)

2.2.49. Nefret

2.2.49.1. *Eh*

- ❖ *Eh, gəzəndələr!*

Ahhh (eh), azılılar!

(HÖÄT, 1966, s. 365)

2.2.49.2. *Tfu*

- ❖ *Tfu! Äbläh!*

Tüüü (tfu)! Yavşak!

(HÖÄT, 1966, s. 365)

2.2.50. Öfke

2.2.50.1. *bəççəğar*

❖ *Şundä bir dev bäläning cägigä urdi: -Bəççəğar! Mälikäni älmâq gämi bilän nimä işing bär? –dedi. Şundä bu bälä qoligä bir piçâqni äldi: -Sizlärän kündä mundäy tä'nä, zulm körüb yürgändän, bu kün özimni öldiräyin, bir başgä hämä vâqt bir ölim-dä. – dedi.*

O anda bir dev çocuğun çenesine vurup “**Yaramaz (bəççəğar)**! Melikeyi almak senin neyine?” dedi. O vakit çocuk eline bir bıçak alıp “Sizlerden her gün böyle hakaret, zulüm göreceğime, şimdi kendimi öldüreyim daha iyi, nasılsa bir gün öleceğim.” dedi.

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 142)

- ❖ *Câsus degän sözning mengä ötädi!*

Bəççəğar, câsus deb kimni äytädi?

Oylä, câsus ädäm mendäy bolär mi?

Bana casus demen içime işler!

Gafil, casus diye kime der?

Düşün, casus adam benim gibi olur mu?

(Rüstem Han Destanı-5, 2016, s. 150)

2.2.50.2. e

❖ *Ĝamlı qolning ziyädädir külfäti,*

Ĝamgä tolgän bu yaringning cäsäti,

Meni bäsğän, mänä, ikki naläti,

Mänä körsäng, e vällamät, isbätı.

Dertli kulun çoktur külfeti,

Dertle dolmuş yarinin bedeni,

Bana saldıran, işte, iki lanetli,

A (e) padişah, görmek istersen işte ispatı.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 180)

2.2.50.3. ey

❖ *Därväzäbän äytdi: -Ey özbäk, cüdä häm bemäzä ekänsän, munçä häm köp gäpirding; sendän başqä özbäk gäpni bilädi, sen uni häm bilmäydi ekänsän, -deb därväzäbän bir söz äytädi:*

Kapıcı “Ey Özbek, ne kadar edepsizmişsin, çok fazla konuştun; diğer Özbekler lafını bilirdi, sen onu da bilmiyormuşsun” deyip şunları ekledi:

(Dalli-6, 2017, s. 108)

2.2.50.4. ähmâq

❖ *Hä, ähmâq, bu nimä qiliq? – qiçqirdim men dostinning yelkäsigä türtib.*

“**Aferin (Hä)**, ahmak ne yaptın?” diye bağırarak arkadaşımı omzundan tutup silkeledim.

(ÖHÖESE, Qızıl Älmä, 2012, s. 552)

2.2.50.5. xä

❖ *-Hä, ilân bäläsi! Şäybäniy mengä hâzirgi sävâlni äytdi-yu, men uning kim ekänligini bilmädim, sen ekänsän-kü! Toğri, qurtsän, här dâim qurtligingçä qäläsän. Cällâd!- dedi Qäysärning dädi-vâyigä qulâq sâlmädi.*

-**Ha yılan yavrusu!** Şeybani bana bunu söyledi ama, ben onun kim olduğunu anlayamadım, senmişsin demek! Doğru, kurtsun, her zaman da kurtluğunla kalacaksın. **Cellat!** dedi. Kayser’in feryatlarına kulak asmadı.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, 2012, s. 128)

2.2.50.6. xäy

❖ *Mullä Nârközi därgäzäb bolib, ornidän turdi vä eşik äldigä bärrib, bär tävuşi bilän baqırdı: - Xäy xätin, deymän, qandâq behâyâcän!*

Molla Nerkazi öfkelenerek yerinden kalktı ve kapının önüne gidip var gücüyle bağırdı: “-**Hey (xäy)** kadın, ne kadar hayasızsın!” diyorum.

(Ä. Kakhâr, Mäyizemägän Xätin) (ÖTİL-5, 2008, s. 481)

2.2.50.7. he

❖ *-İflâs, muttähäm! – Sä’dullä äkä tüpürinib, qâqindi. – Oğri!
-Nimä deding? Özing kimsän? Ävliyâmisän? **He**, sendaqa ävliyâning...
Ahlaksız, üç kağıtçı! Sadullah abi yere tükürüp, silkindi. –Hırsız!
-Ne dedin? Sen kimsin? Evliya mısın? **Hay** ben senin gibi evliyanın...*

(ÖHÖESE, Cärimä, 2012, s. 621)

❖ *-He-e, âdäm bolmäy ket-e!- Bänätning aççığı çıqdi.*

Haaay (he-e) adam değılsin defol be! Benat'ın tepesi attı.

(ÖHÖESE, Cärimä, 2012, s. 630)

2.2.50.8. häydäng

❖ *Pâdşâ: -Boldı, häydäng, rahm etmänglär Çaqmaq ahmaqqa – deb ölimgä buyurdi.*

Padişah “Tamam, haydi (häydäng), acımayın şu Çakmak ahmağına” diyerek ölüm emrini verdi.

(Eralı ve Şirali-1, 2009, s. 368)

2.2.50.9. huv

❖ *Huv.. Dâmillä bolmäy ol!*

Hay (huv)... olmaz ol!

(HÖÄT, 1966, s. 365)

2.2.50.10. ih

❖ *“İh” deb muşt oqtâldi-yu, urmâdi!*

“Hıh (ih)” diye yumruğuyla tehdit etti fakat, vurmadı!

(HÖÄT, 1966, s. 365)

2.2.51. Övgü

2.2.51.1. bâlli

❖ *Köçädä sen bilän yetäkläşib yürädigän xâtingä bâlli-ey!—dedi Zümrad.*

Zümred “Sokakta seninle birlikte giden kadına belli ya (bâlli-ey)!” dedi.

(S. Siyâev, Otlık Ayâl) (ÖTİL-1, 2006, s. 150)

2.2.51.2. bäräkällä

❖ *Ähmäd särdâr uning işini özim qilämän, deb ästäginä Äväzxâning âldigä kelib arz qildi: O, ciyänim, men seni häli heç iş bilmäydi, deb yürsäm, häli*

*ciyänim yaş deb sinägänim yoq edi, **bäräkällä** ciyänim, yavgä barişing häm, kelişing häm, yürişing häm, uruşing häm, xuruşing häm Göroğlidän cüdä-cüdä bäländ. Endi qâyil boldim, bälli, ciyänim. Sening heç işdän käming yoq.*

Ahmet Serdar onun işini ben görürüm, deyip usulca Avazhan'ın önüne gelerek "Hey yeğenim, ben senin için hiç bilmez biri diyordum, henüz gençsin diye seni sinamamıştım. **Maşallah (bäräkällä)** yeğenim, düşmana varışın da, gelişin de, yürüyüşün de, vuruşun da, saldırışın da Göroğlı'dan çok çok iyi. Şimdi emin oldum, evet yeğenim, senin hiçbir eksiğın yok.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 128)

❖ *Xân Häsän oynätädi Ğirkök ätini,
Qorqitdi Ärzirum vilâyätini,
Bäräkällä xân Häsändäy oğlängä,
Tänhâ äldi köp qoşinning otini.*

Han Hasan oynattı Girkök atını,

Korkuttu Erzurum vilayetini,

Maşallah (bäräkällä) Han Hasan gibi oğlana,

Tek başına aldı çok askerın ateşini.

(Dalli-6, 2017, s. 244)

2.2.52. Özlem

2.2.52.1. *âh*

❖ *Âh, u dämlär!.. Esläsäm, qalbimni quvâñç, ruhimni şâdlik quçädi.*

Ah (âh), eski zamanlar!... Ne zaman hatırlasam, kalbimi sevinç, ruhumu mutluluk sarar.

(C. Cäbbârâv, Sevinç Yaşlari) (ÖTİL-3, 2007, s.194)

- ❖ *–Kel, biröpäy!- dedi Abdumännâf. –Ah!.. äziz ägäynim!*
Abdumennâf “Biraz yaklaş” dedi. –Ah (âh)!.. aziz arkadaşım!

(Ä. Qahhâr, Ägäynilär) (ÖTİL-3, 2007, s.121)

- ❖ *–Ah, aylänäy, Ävsincân, - dedi bir cuvân külgidän özini tuyib, - közimiz dâvuçädä bolgân zämânlär qandâq zämânlär ekänä?*

Kendini yakışksız bir gülüşten alıkoyarak “Ah (âh), kurban olduğum, eltiğim, gözümüzün çağlada olduğu zamanlar nasıl zamanlarmış”.

(S. Zunnunâvâ, Älâv) (ÖTİL-3, 2007, s.194)

- ❖ *Ah, qani endi, oşä säädätli künlärgä yetib bolärmikän?*

Ah, hani şimdi nerde! O mesut künlere erişilebilir mi ki?

(ÖHÖESE, Nuktä, 2012: 479)

2.2.52.2. yâpiräy

- ❖ *[Musâ:] Şu cânivârdäyäm ârzu-häväs, işq bâr deng? Yâpiräy!*

Musa: Bu hayatta mı arzu-heves, aşk var, söyleyin, a-aaaa (yâpiräy)!

(P. Tursun, Oqituvçi.) (ÖTİL-2, 2006, s. 41)

2.2.53. Pişmanlık

2.2.53.1. e

E, ättäng!

Ah (e), keşke...

(HÖÄT, 1966, s. 365)

2.2.53.2. eh

- ❖ *Eh, Kârvânbaşî! Yillär dävâmidä häyâtdä âlgân täcribäläringdän birini ehtiyâtsizlik qilib, şu säfâr unutibsändä!*

Eh be (eh) Kervanbaşî! Yıllar boyu hayattan edindiğin tecrübelerden birini bu sefer unuttun da tedbiri elden bıraktın!

(ÖHÖESE, Qızıl Älmä, 2012, s. 545)

2.2.53.3. *esiz*

- ❖ *Siz üydä ekänsiz, bilsäm, däftärimni âtib kelär ekänmän.. esizginä.*

Siz evdeymişsiniz, bilsem defterimi alıp gelirdim.. Çok yazık (Esiz)!

(Ä. Qahrr, Ädäbiyät Muällimi) (ÖTİL-5, 2008, s. 54)

2.2.53.4. *ättäng*

- ❖ *Mäydändä men häm bir Erdek er edim,*

Er ne ermiş, bir ingrängän şer edim,

Mänmänlik qilibmän, ättäng, bilmäbmän,

Här kim bolsä mençä bärmi der edim.

Meydanda ben de bir er gibi erdim,

Er de neymiş, bir kükreyen aslan idim,

Kibirlik yapmışım, **eyvah (ättäng)**, bilmemişim,

Her kim olsa benim gibi var mı der idim.

(Dalli-6, 2017, s. 318)

2.2.53.5. *häy ättäng*

- ❖ *Bä'zi bir xil ädämning*

Kökräkläri yâzildi,

Häy ättäng, dep neçäning

Közdän yâşi tizildi

Bazı bazı adamların,

Göğüsleri açıldı.

Eyvah (häy ättäng), deyip nicesinin

Gözünden yaşlar süzüldü.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 102)

❖ *Häy ättäng, Çämbildä men endi behuş,*

Çiqibmän, bolibmän bâxayâl xâmuş,

Ättäng bizgä näsihätlär deb edi,

Häy ättäng, aqlimdän bopti fārâmuş.

Eyvah (häy ättäng), Çambil'de şimdi şuursuz kalmış,

Düşünceli, suskun olup çıkmışım.

Atan bize nasihat etmişti,

Eyvah, aklımdan çıkıp gitmiş.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 126)

❖ *Heç vâqtdä, Häsâncân yâmân bolmässän,*

Näsihätim qilsän heç dâr qâlmässän,

Özingdän kättäning âlsäng tilini,

Häy ättäng deb, bäläm, yoldä qâlmässän.

Hiçbir zaman, Hasancan kötü olmazsın

Öğüdümü dinlersen hiç dara düşmezsin

Büyüklerinin tutarsan sözünü

Keşke (häy ättäng) deyip, oğlum, yolda kalmazsın.

(Dalli-6, 2017, s. 72)

❖ *“Häy ättäng, äcälim yetgän ekän, künim bitgän ekän. Meni turpâq târtib kelgän ekän, häy ättäng, ärib öldim, täyinli mâzârim häm bolmädi”, deb köp äfsus-ärmânlär qildi.*

Ah yazık (häy ättäng), ecelim gelmiş, günüm bitmiş. Beni toprak çekmiş buraya, yazık (häy ättäng), evimden uzakta öldüm, belirli mezarım da olmadı” diye çok pişmanlık duydu.

(Dalli-6, 2017, s. 280)

❖ *Ägär mening äytgänimni qilmäy, Goroglı xumsäning äytgänini qilsänglär, bäring häy ättäng, häy ättäng, kelmäsäk bolär ekän, dep puşaymân yeb yürgänläringdä men bolmäymändä.*

Eğer benim sözümü yapmayıp da Köroğlu aptalının sözylediğini yaptığınızda hepimiz “Eyvah, eyvah (häy ättäng), gelmesek olurmuş” deyip pişman olduğunuzda ben olmayacağım ha.

(Dalli-6, 2017, s. 334)

❖ *“Häy ättäng, xân Dälli Girâtni minip qâçıpdı, u meni öldi degän, Girâtni minib ketäyin degän. Bu âtgä köp qâyil edi, -deb özidän ümid üzib, dünyädän könglini sâvutib. –Häy ättäng, ähir tâqdirim meni elimdän, yurtimdän, hämnişin-hämdämlärimdän äyirib âlib, Dağistân tâğindä xâr-zârlık bilän öläsän degän ekändä, -deb köp äfsuslär, ärmânlär qilib (...)*

Ah yazık (häy ättäng), Han Dalli Kırat’a binip kaçmış, beni öldü zannedip Kırat’a binip gideyim demiş. Bu atı çok beğeniyordu, diye kendinden ümit kesip, dünyaya karşı hevesi kalmamış. –Ah yazık (häy ättäng), kaderim, bana ilimden, yurdumdan, can dostlarımdan ayırıp Dağıstan dağında sefil öleceksin demiş ya, deyip çok pişman olmuş. (...)

(Dalli-6, 2017, s. 306)

❖ *Äväzxân beçârä: “Häy ättäng, bächäğar Ähmädning düşmânligini bâşdän bâş bilär edim, bâvucudi şu zâlimning sözigä kirib, özimni özim bändi qilib, ärmân-häsrätimni ziyâd qilib, bu nimä qilgän işim?!” – deb yâtä berdi.*

Avazhan çaresizce “**Vah yazık/Eyvah (häy ättäng)**, alçak Ahmet’in düşmanlığını en baştan bilirdim, bu zalimin tüm sözüne inanıp da kendi kendimi esir ettim, arzu ve hasretimi arttırıp, kendime ettiğim bu iş ne!” deyiverdi.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 196)

❖ *Häy ättäng, häy ättäng endi, yigitlär, olcäni, bändini bergänimizdä häm Äväzxänni, Girätni bermägändä bolär edi. Endi uni qoldän bây berip ne betimiz bilän Çämbilgä bärämiz.*

Vah yazık, eyvah (häy ättäng, häy ättäng) yiğitler, keşke şimdi ganimeti, esirleri verseydik de Avazhan’ı, Kırat’ı vermemiş olsaydık. Avazhan’ı kendi elimizle vermiş gibi olduk, ne yüzle Çambil’e varırız.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 172)

2.2.53.6. *uh*

❖ *Şähzädä “uh” deb başini kötärüb turdi. Şähzädä: “Men bu yergä kelib, Mälikäni körüb yüränimdän, devlär qolidä ölib ketgänim yaxşı edi”, -deb, şundäy bolsä häm Şaqäländär bilän Şazärgärgä bildirmägän kişi bolib turdi.*

Şehzade “**ah**” diye başını kaldırdı. Şehzade “Benim buraya gelip Melike’yi görmemdense, devlerin elinde ölmem daha iyiydi” diye düşündü. Ancak yine Şakalender ile Şazerger’e bunu sezdirmeyecek gibi duruyordu.

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 292)

2.2.53.7. *våhäsätä*

❖ *Beş kün dünyâ men oynayıb külmädim,*

Vå häsätä, ölärimni bilmädim,

Zindän tüşdim, bugün haqqân anglâdım,

Xımçälikdä singänimgä yığlaymân

Dünyada beş gün oynayıp gülmedim,

Ah yazık (vå häsätä), öleceğimi bilmedim,

Zindana düştüm, gerçeği yeni anladım,

Aşk yolunda kırıldığıma ağlarım.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 346)

2.2.54. Razı olmama

2.2.54.1. *hâ*

❖ *–Oyunçağingni berib tur! –Hâ!.. (bermäymän).*

-Oyuncağını ver! –**Hıh (hâ)**... (Vermem).

(ÖTİL-5, 2008, s. 540)

2.2.54.2. *vâyđád*

❖ *Vâyđád, xälâyıq, bu qandäy erkäkki, xâtinini birâvgä qoşib qoyib, özi eşik pâyleb yätädi.*

İmdat (vâyđád), insanlar, bu nasıl erkek ki, karısını birinin yanına bırakmış, kendisi eşikte pusuya yatmış bekliyor.

(A. Qahhâr, Mayiz Emägän Hâtin) (ÖTİL-1, 2006, s. 466)

2.2.55. Sakınma

2.2.55.1. *älhâzâr*

❖ *Pärixân âtin bir nimälär deb, Bähâveddin pirimni tilgä âldi-dä, “hâv yâmândin **älhâzâr.**” dedi.*

Perihan atına bir şeyler diyerek, pirim Bahaüddin'den bahsetti ve, “Ooo, kötülerden **Allah korusun (älhâzâr)**” dedi.

(A. Muxtâr, Äpä-Singillär) (ÖTİL-1, 2006, s.76)

2.2.56. Sakinleştirme

2.2.56.1. *e*

- ❖ *Endi  s lmasdır p dş ying d rg ,*
ş kk klık qılmagin, e, qızım pırg ,
Heç uyat bolmaydı k r bil n zorg ,
B r keta ber, yolıqıbs n r hb rg .

Artık asamaz padişahın dara,
şüphe etme, **a (e)** kızım, sen p re,
Hiç utanç olmaz k r ile g cl ye,
Var, gidiver, rastlarsın rehber.

(Erali ve şirali-1, 2009, s. 174)

2.2.56.2. *ey*

- ❖ *Göroğli deg n sözni eşitg nd n p yg d  turg n devl r q çib t rg  ot  berdi. Bir-birini b sib, t kbirid n  d şib,  qli ş şib, top l n bolib q ldi. şund  Y pr q dev  ytđi: - Ey, devl r, ş şm ngl r, h vliqm ngl r. Men g pning r stini sor yin, qorqm ngl r, bu kelg n c nd r ciy nimiz bol r ek n, - dep  v h ng  qar b, bir söz deg ni:*

Köroğlu lafinı işitince yarıştaki devler kenara çekildi. Birbirlerini ezip, her biri birbirini bıraktı, akılları şaşıp kargaşa çıkardılar. Bunun  zerine Yaprak dev “Ey devler, acele etmeyin, paniğe kapılmayın. Ben işin aslını öğreneyim, korkmayın, bu gelen sevgili yeğenimiz olur.” deyip Avazhan’a bakıp şunları söyler:

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 76)

2.2.56.3. *h rm ng*

- ❖ *–H rm ng endi,  t ş! – dedi  y l, q tm  uzun qoll ri bil n Elmur dning yelk l rid n sil b.*

Kadın dinç, uzun elleriyle Elmurâd'ın sırtını sıvazlayarak “**Endişelenme (hârmäng) şimdi, babam!**” dedi. (P. Tursun, Oqıtuvcı) (ÖTİL-5, 2008, s. 552)

2.2.56.4. *hây ättäng*

❖ *Änä Häsän pälvân âh târtib äytdi: -Hây ättäng, xân Dälli boyıngdän, sänämçân, endi xâm häfä bolmä, meni izläb Äväzxân inim.*

O anda Hasan pehlivan bir iç çekip “**Kurban olduğum (hây ättäng)**, Han Dalli, güzelim, artık üzülme, beni arayan kardeşim Avazhan.

(Dalli-6, 2017, s. 420)

2.2.56.5. *hâyday bering*

❖ *Qorqib âtining cilâvini târtib, nâş'âsi uçib, xâyâli qaçib turdi. (1130) Äväz äytdi: -Bâtirlär, hâyday bering, bu yätgän ölik.*

Korkusundan atının dizginini çekti, neşesi kaçtı, aklı şaştı. Avaz: -Bahadırlar haydi, devam edin (korkmayın) (**hâyday bering**), o ölüdür, dedi.

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 72)

2.2.56.6. *şâşmä*

❖ *Väy-bo, isitmäng bâr-kü! Şâşmä.. hâzir tüzätämiz!*

-Aaaaa, ateşin var ya senin! **Telaş etme (şâşmä)**... Şimdi düşürürüz!

(O. Hâşimâv, Qal Binggä Qulâq Sâl) (ÖTİL-4, 2008, s. 598)

2.2.56.7. *şâşmäng(lär)*

❖ *-Şâşmänglär, âvqat qilib yubârämän, - deyä mülâzämät körsättdi kulâl.*

Çömlekçi: **Telaş etmeyin (şâşmänglär)**, yemek yapıp gönderirim, diye kibarlık gösterdi.

(Mirmuhsin, Me^c mâr) (ÖTİL-4, 2008, s. 598)

❖ *Şaşmäng, âyi! Âldin men institutni bitiräy.. keyin köz tägigä âlib yürgän qiz bâr.*

Telaş etmeyin (şaşmäng), anneciğim! Önce enstitüyü bitireyim, sonra görüp de beğendiğim bir kız var.

(Muştum) (ÖTİL-4, 2008, s. 598)

❖ *–Mäyli, men bâräy, - deb paqirimni kötärgän edim, Gülnärä “şaşmäng” dedi-yu, çâpqillâb üylärigä kirib ketdi.*

- Olur, ben gideyim, diye kovamı yukarı kaldırdım. Gülnärä **telaş etmeyin** (şaşmäng) deyip koşarak evlerine girdi, dedi.

(S. Siyâev, Yâruglik) (ÖTİL-4, 2008, s. 598)

2.2.57. Saygı

2.2.57.1. *bäräkällä*

❖ *Xân Dälli äytidi: -Bäräkällä töräm, xop tãmâşä qildim, sizgä tån berdim.*

Han Dalli “Aferin (bäräkällä) beyim, hepsini gördüm, size hayran kaldım.” dedi.

(Dalli-6, 2017, s. 268)

2.2.58. Serzeniş

2.2.58.1. *-e*

❖ *–Uyäling-e, âyi! – dedilər dädäm bir zum häyrätdä qâtib turgaç.*

Babam bir anlık şaşkınlıkla donup kalınca: “Utanın **ey (e)** anne!” dediler.

(E. Räimâv, Äcäb Qışlâq) (ÖTİL-5, 2008, s. 16)

2.2.58.2. *häy ättäng-ä*

❖ *“Häy, ättäng-ä, Ernäzär*

İkki itçä bolmädi,

Mening üçün átämgä

Yardıam berib turmädi.

Yazıklar olsun (Häy, ättäng-ä) Ernazar'a

İki köpek kadar olmadı.

Benim için babama,

Yardımcı olmadı.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 186)

2.2.58.3. *yâpiräy*

❖ –*Yâpiräy, bürgüt qurultâydan keldiyu, başqa âdäm boldi-qoydi, - dedi çâl.*

Yaşlı adam “A-aaaa (*yâpiräy*), Bürgüt kurultaydan geldiğinden beri başka bir adam olup çıktı” dedi.

(S. Ähmäd, Çöl Bürgüti) (ÖTİL-2, 2006: 41)

2.2.59. Sevgi

2.2.59.1. *äylänäy*

❖ (*Sifat büvi Cämilägä:*) *Äylänäy, qizim nâhâtki başinggä дәvlät quşı qonsä-yu, uni kältäkläb, özing quvläsäng!*

Sifat Nine, Cemile'ye: **Kurban olduğum (äylänäy)**, kızım, şüphesiz ki başımıza devlet kuşu konarsa onu kovala, döv ama yine de peşinden git!

(Hämzä, Bây İlä Xizätçi) (ÖTİL-1, 2006, s. 54)

2.2.60. Sevinç

2.2.60.1. *âh-âh-âh*

❖ *Âh-âh-âh! Ätängizgä rähmät! Qämäl tâping, dostım.*

Ah ah ah (âh-âh-âh)! Atanıza rahmet! Biraz büyüün dostum.

(HÖÄT, 1966, s. 364)

2.2.60.2. *bâlâm*

❖ “*Bâlâm!*” – *deb bağrigä bâsdi Sultânxân.*

Âmân-esân endi ulini körib,

Yürägidän ketdi qançä gam-ärmân.

“Yavrum (bâlâm)!” deyip bağrına bastı Sultan Han.

Sağ salim görüp şimdi oğlunu,

Yüreğinden gitti nice ukde, nice gam.

(Rüstem Han Destanı-5, 2016, s. 240)

2.2.60.3. *ey*

❖ *Ey, Âllâh! Özingä beädäd şükr!*

Ey Allahım! Sana binlerce şükür!

(ÖHÖESE, Qızıl Älmä, 2012, s. 547)

❖ *Ey häzrâti İnsân! Biz qutuldik! Biz qutuldik!*

Ey şerefli insan (kitap eşref-i mahlukat)! Kurtulduk! Kurtulduk!

(ÖHÖESE, Qızıl Älmä, 2012, s. 547)

2.2.60.4. *hâ-â-â*

❖ [Yusufbek Hâci] *Häsänâlini körişi hämâni: -Hâ-â-â, bizning âsânâli-kü! – dedi.*

Yusufbek Hacı, Hasan Ali’yi görür görmez “vaaayyyyyy, ooooo (hâ-â-â)” bizim Asanali!” dedi.

(Ä Qâdiriy, Ötgän Künlär) (ÖTİL-5, 2008, s. 540)

2.2.60.5. mǎzǎ

❖ –Eh, **mǎzǎ, mǎzǎ!** – deb Pǎpuk sevinçidǎn quyǎndǎy dikǎng-dikǎng sǎkrǎdi.

Papuk (Fırça, saçak, püskül) “Eh, **harika, harika (mǎzǎ, mǎzǎ)!**” deyip tavşan gibi hoplayıp zıplıyordu.

(H. Nǎzir, Yǎnǎrdǎryǎ) (Lǎtifǎlǎr) (ÖTİL-2, 2006: 524)

2.2.60.6. o

❖ Ertǎ bilǎn tǎng ǎtdi. “Hǎydǎb ketmǎsǎ”, -deb beklǎr hem cǔdǎ qilpillǎb turibdi. Kǔn çǎşgǎh hǎddigǎ yetdi. Şundǎ devlǎr ǎvǎzgǎ qǎrǎb: - **O, ciyǎnim!** Yol bolsin, gǎpning orǎli bolǎdi, sizlǎrgǎ yolsin?- dedi.

Sabah olduĝunda beyler “(devleri de) Önüne katıp götürmese” diye endişe ediyor, korkuyorlardı. Vakit öğleden sonra oldu. O zaman devler Avaz’a bakıp “**Ey (o), yigenim! Yolunuz açık olsun, sözün özü yolunuz nereye ise açık olsun!**” dedi.

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 110)

❖ ǎnǎ şundǎ hǎmmǎsini küldirib ǎytǎdi: -**O, pǎdşǎhim, Xunxǎrşǎh oĝlim, hǎli buning gǎpi cǔdǎ köp.**

İşte o zaman hepsini güldürüp şunları söyler: “**Hey (o) padişahım, Hunharşah oĝlum, daha bunun lafi pek çok.**”

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 250)

2.2.60.7. örgilǎy

❖ ǎvǎzxǎngǎ qǎrǎb bǎşin çǎyqab, lǎbin tişlǎb: -**Örgilǎy, ǎvǎzxǎn, cǎn, siz hǎm kelǎdi ekǎnsiz-e, belǎyi sǎringni ǎlǎy, bǎbǎng sendǎn ǎylǎnsin, dǎrding ursin, o, ǎvǎzxǎn, ilgǎrirǎq keling, mundǎrǎq keling, - dedi.**

Avazhan’a bakıp başını sallayıp, dudağını dişleyerek “**Kurbanın olayım (örgilǎy)** Avazhan, siz de buralara gelmişsiniz ya, başından belayı alayım, baban senin yoluna dolansın, derdin yok olsun, ey Avazhan biraz daha ilerleyin, buraya gelin” dedi.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 34)

2.2.60.8. şükür

❖ *Köp hâfâ boldim; köp âfsus-ârmânlâr qilib, öldi degân bu boldi, deb yıǵlâb-yıǵlâb, özimdän ümid üzib yâtib edim. **Şükür**, sen kelibsân, endi ölsâm mäyli.*

Çok üzüldüm, çok beklentilerle pişmanlıklar çekerek öldü denilen şey buymuş, diye ağlaya ağlaya kendimden ümidi kesmiştim. **Şükür**, sen gelmişsin, artık ölebilirim.

(Dalli-6, 2017, s. 320)

2.2.60.9. urä

❖ *Qayerdädir püleytât târillädi; yäkkä miltıq tâvuşlâri, **urä** sädälâri keldi.*

Her neredense makineli tüfek sesi geldi; sadece tüfek sesleri, **urä** (yaşa hey!) sedaları geldi.

(Ä. Qahdâr, Âltin Yulduz) (ÖTİL-4, 2008, s. 292)

❖ *Äyiqni otmäydiğän bolışdı.*

Ur-rä! – dedi âşqar quvârib. – Biz endi uni bâqib âlämiz!

Ayıyı öldürmekten vazgeçtik.

Askar çok sevinip “**Yaşasın (ur-rä)**! Artık biz ona bakarız!” dedi.

(ÖHÖESE, Äyiq Täşvişi, 2012, s. 452)

2.2.60.10. vâ

❖ *Yıǵlây-yıǵlây qaddi-boyi bükilgân,*

*“**Vâ bälâm!**” – deb qulâç yâyib yiqilgân.*

Âhu fiğân qilib bek Rüstäm turgân,

Çul bilän kündädän äyirib âlgân.

Ağlaya ağlaya boyu posu bükülmüş

“Vah yavrum! (vâ bäläm)” deyip kucak açıp yıkılmış.

Ah vah edip bey Rüstem durmuş da

Anasını zincir ile prangadan kurtarmış.

(Rüstem Han Destanı-5, 2016, s. 220)

2.2.60.11. vâý

❖ *Vâý, äylänäý, ustä äkâcân, tüzälib ketdingizmi?*

Vayyy (vâý), kurban olduğum, usta ağabey, iyileştiniz mi?

(ÖHÖESE, Vidâ, 2012, s. 437)

❖ *E, vâý, ustä äkâmlärmi? Bârmisiz? Bälli sizgä, bälli!...*

Oooo, vaaaaaay (vâý), usta ağabeyim mi gelmiş? Maşallah size, helal/maşallah!...

(ÖHÖESE, Vidâ, 2012, s. 438)

2.2.61. Sıkıntı

2.2.61.1. fu

❖ *Mesturening köngli gâş bolib qâldi:*

Fu! Oqimâgänlär hâmi yâşâyapti. Ölüp bärâyâtgäni yoq.

Mesture'nin içi sıkıldı ve:

-Öfff (fu)! Okumayan da yaşıyor. Öldükleri yok. (dedi)

(ÖHÖESE, Bâhâr Ötdi, 2012, s. 512)

2.2.61.2. üf

❖ *Xâtin pärâncisi bilân äyvânniing âldigä otirib âlgän, üf, deb çâyqaldi.*

Kadın peçesiyle sundurmanın önüne oturunca, “üfff (üf)” diye sallandı.

(Ä. Qâdiriy, Ötgän Künlär) (ÖTİL-4, 2008, s. 304)

❖ *Yigit içkâri kirdi; qolidägi pãrtfelini divängä ulãqtirdi; üf tãrtib, peşãnãsigã urdi.*

Yigit içeri girdi; elindeki çantayı divana fırlattı; üfff (üf) diyerek alnına vurdu.

(Ä. Qahhâr, Qaygulär) (ÖTİL-4, 2008, s. 304)

2.2.62. Sitem

2.2.62.1. e

❖ *Ältin gãrdişli közãynãk taqqan direktãr Xãliq buvãning hikãyesigã işãnmãy: -Kampdã Ayıq? – dedi. –Ätãcãn, bãlki... yãmãn tüş körgãndirsiz?*

-E, mengã işãnmãsãngiz, özingiz yüiring!

Altın çerçeveli gözlük takan direktör/müdür Haluk dedenin hikâyesine inanmayarak “Kampta... Ayı? Dedeciğim belki kötü bir rüya görmüşsünüzdür” dedi.

-Eeee (e), bana inanmıyorsanız, kendiniz gelin de görün!

(ÖHÖESH, Äyiq Tãşvişi, 2012, s. 449)

2.2.62.2. ey

❖ *Bilmãymãn ne bolãr hãlim-ãhvãlim,*

Mengã sitãm qilding, ey fãlãk zãlim,

Tãvãkkãl qip çiqdim Çambil elimdãn,

Yetmãgãy-dã gariblikdã äcãlim.

Bilmem ne olur halim ahvalim,

Ey zalim felek bana sitem ettin,

Tevekkül edip çıktım Çambil elimden,

Yetişmeyecek gariblikte ecelim.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 210)

2.2.62.3. häy ättäng

❖ (...) men ölgändän song mening öligimni tâşdän üy qilib, mähkäm qilib, qurt-quş yemäsdäy qilib, berkitib ketgändä häm edi, **häy ättäng**, deb gäriblik, yalgizlik.

(...) ben öldükten sonra benim cesedimi taştan ev yapıp sağlamaştırıp kurt, kuş yemeyecek halde kapatarak gitseydi bari, **hey yazık (häy ättäng)**, garip, yalnız kaldım.

(Dalli-6, 2017, s. 320)

2.2.62.4. häy ättäng-ä

❖ Ähmäd-ä, yoq ekän bädändä caning,
 Cän nimä, yoq ekän, ölgin, iymåning,
Häy ättäng-ä, tuz häråmi, hiylägär,
 Şulmidi, häråmi, ähdi-päymåning?!

Ey Ahmet, yok imiş bedende canın,

Can ne, yok imiş, leşin, imanın

Hey yazık (häy ättäng-ä), nankör, hilekar,

Bu muydu, harami, ahdi peymanın?!

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 152)

❖ **Häy ättäng-ä**, ätä, bolding beqarâr,
 Girät üçün bexayållik ne därkâr,
 Äl ätingni, tüşib beräy, älib bâr,
 Dävlätli zämånim, sizgä yol bolsin?

Vah yazık ya (hây ättäng-ä), baba, karar verememişsin,

Düşüncesizliğe ne gerek var Kırat için,

İşte atın, ineyim de, alıp git,

Devletli zamanım, yol olsun sizin için.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 50)

2.2.62.5. *hop*

❖ *Usta sekin yergä qarädi: “Mäşinä suräb qoyib, täğün bu gäpni äytäsänmi, bäläm?”*

-Xop, men kettim, mendän xävâtir älmä, -dedi ustä. –Körüp turibsän, tüzälib qâldim.

Usta yavaşça yere baktı: “Bu sözü araba çağdıktan sonra mı ediyorsun, evladım? Hadi ben gittim / **tamam (xop)**, ben gidiyorum, beni merak etme.” dedi usta. Görüyorsun, ben iyileştim.

(ÖHÖESE, Vidâ, 2012, s. 436)

2.2.63. Suçlama

2.2.63.1. –e

❖ *Ol-ä, kölgä tüşding-kü! Ol-ä, ähvâling şu ekänkü!]*

Ahhhhh (ol-ä), ele geçtin, yakalandın! Oh olsun sana (ol-ä), halin bu işte!

(ÖTİL-5, 2008, s. 147)

2.2.64. Şaşkınlık

2.2.64.1. äbbâ

❖ *–Äbbä, bâbâcân-ey, - deymän kuvânçdän entikib, - zâp qutulib kepsizdâ?* Sevinçle iç çekerek “A aaa (äbbä), dedeciğim nihayet kurtulup gelmişsiniz?” diyorum.

(X. Toxtâbâev, Şirin Qâvunlâr Mämläkâti) (ÖTİL-3, 2007, s.70)

❖ *Xat oqigän İmmärbek: -Äbbâ, pādşâlikning yoli qattiq yürdirdi pādşâ şäriatdi- deb birâv-birâbigä qarâşib, qildi cämâat mäslähätdi:*

Fermanı okuyan İmmerbek “**Vay canına (äbbâ)**, padişahın yolu sertmiş, şeraiti uyguladı.” diye birbirlerine bakıp, topluluğa şu görüşlerini bildirdi.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 210)

❖ *Şundä Dänişmänd äytdi: -O, yigit, âlâmân lâşkär, kördinglärimi, Äväzxâanning bir qattiq düşmäni bâr ekän, suhbät qilämiz, deb äldäb şundäy xatärli yerlärdä äldäb mäst qilibdi. Uning üstigä, körmäysizmi, äslâ beş-on kündä özigä kelmäsin, deb äğzidän, burnidän, qulâğidän quyä beribdi. Äbbâ, bächçägär, cüdä becây yâmân âliftä ekän.*

O zaman Danişment “Hey yiğit, ahali, asker! Gördünüz mü, Avazhan’ın zalim bir düşmanı varmış. Sohbet ederiz diye kandırıp böyle tehlikeli bir yerde onu sarhoş etmiş. Bir de üstüne görüyorsunuz ya, beş-on gün kendine gelemesin diye ağzından, burnundan, kulağından içki dökmüş. **Vayyy (äbbâ)**, alçak, pek sinsi bir düşmanmış.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 172)

❖ *Häsänxân könglidä äytdi: “Äbbâ bächçägär, bu tuzâqqä ilinmädi, bu şum ekän”, - deb turib edi.*

Hasanhan içinden “**Vayyy (äbbâ)** beyzadeye bak, bu tuzağa düşmedi, uyanıkmış”, diye geçirdi.

(Dalli-6, 2017, s. 150)

2.2.64.2. ähâ

❖ *Ähâ, ägrânâmçä, - dedi Hämdäm [Kâmilgä] qâşini çimirib, - dälädä räsä nişibsänkü.*

Mehkem: Selamünaleyküm. **Aha (ähâ)**, yeni misafirler!

(H. Äxmär, Kim Haq?) (ÖTİL-3, 2007: 196)

2.2.64.3. be- ä

❖ *Be-ä! Şundäy sovuqdä-yä! – dedi Xâliq buvä işänmäy.*

Halik dede inanamayarak “ **Hadi be!/Yok ya (be-ä)**! Bu soğukta ha!” dedi.

(ÖHÖESE, *Äyiq Täşvişi*, 2012, s. 446)

2.2.64.4. *bäy-bäy*

❖ *Bäy-bäy, şähänşahlär turädigän üylär-ä!*

Vay vay (*bäy-bäy*), şahlar şahının oturduğu konaklar ha!

(S. Nurâv, *Närvân*) (ÖTİL-1, 2006, s. 141)

❖ *Endiginä yâtâqhânä zinä-pâyäsigä yetgän häm ediki, bälkândän pästgä qaräb turgän qizgä közi tüşdi: **Bäy-bäy**, çäkki emäs-u! “yâşlik”... bäkâvul içigä qiymä tiqilgän kâklikläрни âlib ötyäpti. “**Bäy-bäy**, munçä hidi yähişi-yä?”- deb oylädi u, âğzining suvi kelib.*

Alışkanlık üzere yatakhane merdivenine yatmıştı ki, balkondan aşağı bakıp duran kıza gözü takıldı: **Vay vay (bäy-bäy)**, boşa değil ya! “Gençlik”. .. Aşçı içine kıyma doldurulmuş keklikleri alıp gidiyor. “Ağzının suyu akarak: **Vay vay (bäy-bäy)**, böyle güzel koku olur mu?” – diye düşündü.

(M. Äsim, *Otrâr*) (ÖTİL-1, 2006, s. 141)

2.2.64.5. *e*

❖ *E, häliyäm turubsizmi, tuf sizgä-e!*

E, yeni mi ayağa kalktınız, maşallah, tütütüüü sizee!

(Güldästä) (ÖTİL-5, 2008, s. 16)

❖ *E, qandäqa xâtin bu, birâvning üyigä bâstirib kirädi!..*

E (e), nasıl bir kadın bu ki, başkasının evine basıp giriyor!..

(Ä. Qahr, *Mây’z Yämägän Xâtin*) (ÖTİL-5, 2008, s. 16)

❖ *Ee âtäginäm, şundâq uluğ äyyâmdä yigläydimi kişi?!*

Ee babacığım, böylesi büyük bir günde insan ağlar mı?!

(**Ä. Qahhâr, Äsrârbâbâ**) (ÖTİL-5, 2008, s. 16)

❖ *-E, xânim, özüm xâhlagân edim. Siz kimçi, men kimçi, deb haligiçä âtini sorgänim yoq edi- deb Âqılây bir söz aytib turibdi.*

Akılay “**Ey (e)** hanım, evlenmeyi kendim istedim. Sen kimsin ben kimim deyip de adını bile sormuşluğum yok!” dedi.

(**Erali ve Şirali-1, 2009, s. 360**)

❖ *Endi Äväzcân, sen bârâr bolding, mengä kelâr mölcälingni äytip ketgin, -dedi. (310) Şundä Äväzxân äytdi: -E âtä, men u yurtgä bârib, bázârni bázârlâb kelgân bolmäsäm, körüb bilgân bolmäsäm, âytä qâlsäm, şundäy bolsä häm, “çötçötdän ârtiq bolârmi”, çötdän äytip qoyä qâlâmân-dä, deb Göroğlibek âtäsigä gârâb, Äväzxân oğlân, yağrini yäziq pâlvân bir söz dedi:*

Şimdi Avazcan, sen gideceksin, bana geleceğin zamanı söyle öyle git, dedi. Bunun üzerine Avazhan babası Köroğlu’na bakarak ona bağı yaralı bir pehlivan gibi şu sözleri söyledi: - **Ey baba (e âtä)**, ben o diyara varıp, oraları görüp tanımadan ne zaman geleceğimi söylersem doğru bir tarih vermiş olur muyum hiç!

(**Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 36**)

❖ *Nimä qılsäm ekän? E, boldi, Noğây xälägä yälinib körämân.*
Ne yapsam ki? **E (e)**, oldu, Nogay halaya yalvarır da görürüm.

(**S. Siyâev, Yâruğlik**) (ÖTİL-5, 2008, s. 16)

❖ *-E, - Mirzäkârimbây bütün gävdäsi bilän bir qozğälib qoydi, - ciyänim Huşroy bibining oğlimän degin, bäräkällä.*

Mirzakerimbay tüm gövdesiyle yerinden kalktı, - **E (e)**, yiğenim Huşroy hanımın oğluyum de, bäräkällä.

(**Äybek, Tänlängän Äsârlär**) (ÖTİL-5, 2008, s. 16)

❖ *Ziräk aytdi: -E, buvicân, nâ boldi sizgä?*

Zirek “Ey (e) hanımım, size ne oldu böyle?”

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 342)

❖ *İzlärgä qarägändä, ayıq şu yerdä qárnını toydirgänä, qäytib ketgän edi.*

- *E, xäyriyät!* – dedi Xâliq buvä.

İzlere bakılırsa ayı şurada karnını doymuş, sonra da dönüp gitmişti. Halik dede “Hayret doğrusu (e, xäyriyät!)” dedi.

(ÖHÖESE, Äyiq Täşvişi, 2012, s. 454)

2.2.64.6. –(y)e

Bâbâsi, “Mänävi İsmâil... E tävbä-ye, qırq yıl Sovet hükümâtigä xizmät qilib, mingläb ädämlär bilän til tâpişdimu, ikki äydän buyân pgu tirmizäk bilän kelışe älmäymän-ä!..

Dedesi “İşte bu İsmail... E hayret doğrusu, (e tävbä-ye,) kırk yıl Sovyet hükümetine hizmet ettim, binlerce adamla iyi geçip onların gönlünü hoş tuttum da iki aydır lise mezunu çocukla baş edemedim ya!

(ÖHÖESE, Äyiq Täşvişi, 2012, s. 458)

2.2.64.7. ehä

❖ *(Ehä), âlib keldingizmi, nihâyät! Ehä, siz häli xâtinlärning gäpini kötärib keldingizmi bu yärgä. Qih-kih, e âmân boling-e!*

Aha, gerçekten mi (Ehä), getirdiniz mi Nihayet! Aha (Ehä), siz şimdi buraya kadınların sözünü mü taşıdınız. Kih kih, e sağ olun!

(P. Tursun, Oqıtuvçı) (ÖTİL-5, 2008, s. 68)

2.2.64.8. ey

❖ *Äsäd mergänning közi fil mingän düşmäning öligigä tüşdi. Qorqib âtining cilâvini târtib, nâş’äsi uçib, xäyâli qaçib turdi. Ävâz äytti: -Bâtirlär, häydäy bering, bu yätgän ölik.*

Mergänlär äytdi: - Äväzcân, buni kim öldirdi?

Äväs äytdi: -Men öldirdim.

Mergänlär äytdi: - Ey, Äväzcân, şuni öldirgän bolsäng, sen häm yâxşi bolib qâlgän ekânsän.

Avcı Esad'ın gözü file yüklenmiş düşmanın cesedine ilişti. Korkusundan atının dizginini çekti, neşesi kaçtı, aklı şaştı. Avaz “Bahadırlar devam edin, o ölüdür.” dedi.

Avcılar “Avazcan, onu kim öldürdü?” diye sordular.

Avaz “Ben öldürdüm.” dedi.

Avcılar “Ey, Avazcan, sen bunu öldürdüysen sen de iyi gelişmişsin artık” dedi

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 72-74)

2.2.64.9. ä

❖ *Ä? Nimä? – Öz äväzi özigä begänä eşitildi.*

Hı? Ne? Kendi sesi kendine yabancı geldi.

(ÖHÖESE, Keçmiş Hisâbı, 2012, s. 607)

2.2.64.10. -ä

❖ *Älti yüz som-ä!*

Altı yüz som **ha!**

(ÖHÖESE, Sävgä, 2012, s. 571)

2.2.64.11. ä-hä

❖ *İkkinçi cähân uruşı tügägänigä 60 yıl boldi.*

-Ä...hä, uruş toxtägänigämi... şunçä vaqt ötibdi, bäläm, -dedi kämpir muxbirning gäplärigä zorgä tüşünib.

İkinci Dünya Savaşı biteli altmış yıl oldu.

-İhtiyar gazetecinin sözlerini güçlkle anlayıp “**A..ha**, savaş biteli mi.. o kadar zaman geçti mi yavrum?” dedi.

(ÖHÖESE, Änä, 2012, s. 561)

2.2.64.12. *älhazär*

❖ *Hüsäyn? İblis, muttähäm, negä äytmäding Mäcdiddin:] Nimäni, şähim? Hüsäyn: Aşşer bişn Guli ortäsikägi muhäbbätini, äbläh! Mäcdiddin Yâ älhazär! Bu gäplärni birinçi märtäbä eşitib türibmän.*

Hüseyn? İblis, dolandırıcı, niçin söylemedin Mecdiddin:) Neyi, şahım? Hüseyn: Aşşer bişn Guli arasındaki aşkı, ahmak! Mecdiddin Ya tövbe tövbe (älhazär)! Bu lafları ilk kez işitiyorum.

(Uygun və İ. Sultân, Alişer Nāvâiy) (ÖTİL-1, 2006, s. 76)

2.2.64.13. *änâvini qarânglär*

❖ *Şu vâqt Berdiyâr:*

-Änâvini qarânglär! –deb şaşib qâldi.

O zaman Berdiyâr “Şuna bakın (änâvini qarânglär!)” diyerek şaşır kaldı.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 112)

2.2.64.14. *ästâğfirullâ*

❖ *Yolçining sözläriğä häyrätlänib, çâl yâqasını uşlädi: “Ästâğfirullâ!”*

Yolcunun sözlerine şaşırان yaşlı yakasını tuttu: “Estağfirullah!”

(Aybek, Tänlängän Äsärilär) (ÖTİL-1, 2006, s. 111)

2.2.64.15. *äylänäy*

❖ *Aylänäy, Ernäzarcân! Qoylär hâzir izingdän keldi, körmäy qâlibsändä, -dedi kâmpir.*

İhtiyar “Kurbanın olayım/yapma Ernazarcan! Koyunlar şimdi geldi senin ardından, görmemiş olmalısın ha” dedi.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 28)

2.2.64.16. *xä*

❖ *Undä kättä mästân ustä bächçägar: -Hä, eşänim, nimä gäp, kimni sökäyäpsiz?*

Bunun üzerine büyük cadı usta düzenbaz “**Aman** üstadım, nasıl söz, kime söylüyorsunuz?”

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 234)

❖ *Bâbâcân, ayıqni öldirtmäng! – deb iltimâs qildi äsqar.*

-Hä, negä?

Askar “Dedeciğim, ayıyı öldürtmeyin!” diye rica etti.

-Haaa, neden?

(ÖHÖESE, Äyiq Täşvişi, 2012:451)

2.2.64.17. hä (â uzun söylenir)

❖ *–Eng bäländ çoqqigä çıqdık. –Hâ, şunaqami? –Hâ, häli şundäy deng.*

–En yüksek tepeye çıktık. –Neee (hâ), öyle mi? –Nee (hâ), evet öyle desene!

(M. Cäbbârâv, Sevinç Yâşlâri) (ÖTİL-5, 2008, s. 540)

2.2.64.18. hây

❖ *Hây, bâqqa suv tâşib ketdi, tez kirib boğib qoying.*

–Hey, vay canına (hây), bahçe sular altında kaldı, çabuk girip arkları kapatın.

(Äybek, Tännlängän Äsârlär) (ÖTİL-5, 2008, s. 546)

2.2.64.19. hä

❖ *–Hä, Märhämätxân, sizni cin çaldimi? Bütün mähällägä tãmâşä körsätyäpsiz. Bunçä boğiläsiz?*

– Ne oluyor (hä), Merhamethan, sizi cin mi çarptı? Bütün mahalleye rezil oluyorsunuz. Bu kızgınlığınız neden?

(ÖHÖESE, Sävgä, 2012, s. 573)

2.2.64.20. häxä-xähä

❖ *Hähhä! Həli şundəy işlər boldi mi?*

Allah Allah (hähhä)! Hala böyle şeyler oluyor mu?

(ÖTİL-5, 2008, s. 523)

2.2.64.21. həylâ

❖ *Qımmət taşlär tığqan uning pärigä,*

Dəvlät quşı ma'lum Bağdād şəhrigä,

Haylâ, kördim qara nərning sərığä,

Tüyä pādşâ bolar Bağdād şəhrigä.

Kıymetli taşlar takmış onun tüyüne,

Devlet kuşu malumdur Bağdat şehrine,

Hay Allah (haylâ), gördüm onu kara devenin başında,

Deve padişah olacaktı Bağdat şehrine.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 276)

2.2.64.22. himm

❖ *–Himm, -dedi məxdum, - qışlāgingizdə əqsəqāl yoqmi?*

Oğlu: “–Himmm (himm), köyünüzde hiç yaşlı yok mu?” dedi.

(Ä. Qədriy, Mehrəbdəncəyən) (ÖTİL-5, 2008, s. 530)

2.2.64.23. ho-ho-o

❖ *Elmurād xəyälidə hisəbləb körüb: -Təxminən ikki ming yıllərdən köprəq bolsəmi.. – dedi. –Ho-ho-o.. – dedi Melipəlvän.*

Elmurat aklından hesap yaparak “Tahminen iki bin yıldan daha fazla olmalı!” dedi. Meli Palvan “Ooohhooooo (ho-ho-o)...” dedi.

(P. Tursun, Oqituvçi) (ÖTİL-5, 2008, s. 571)

2.2.64.24. hoy

❖ *Ho-oy, nimä deyäpsiz özi? Pärä bergänniyäm qamäydi, älgänniyäm. Qānun bār-ä, toğrimi, brigädır?*

Heyyy (ho-oy), ne diyorsunuz siz? Para vereni de alanı da hapse atarlar. Kanun var ya, haksız mıyım Şef?

(ÖHÖESE, Cärimä, 2012, s. 637)

2.2.64.25. huv

❖ *Äkämân aytdi:*

-Huv, qızım! Özi esing cāyidemi yâki birâvgä berib yubârgenmisän? Bu nimä degäning.

Akaman: “Ey (huv), kızım! Aklın başında mı, yoksa birine mi verdin? Bu ne demek oluyor?” dedi.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 38)

2.2.64.26. ie

❖ *-İe! Qoysängizçi, nimä, bäräkä älib, bizni qasämgä täyämâqçimisiz?*

-Neee (ie)! Bıraksanıza, niyeymiş, söz alıp, bizi yemin etmeye mi zorlayacaksınız?

(ÖHÖESE, Cärimä, 2012, s. 627)

❖ *“Keçä tün boyi kâminä özimçä fikr etdim vä şundây xuläsägä keldimki, Nāvâiy häzrätleri ädäm bäläsi emäs ekänlär...” “İe-ie, bu nimä degäning?”*

Dün gece boyunca kendi kendime düşündüm ve şu sonuca ulaştım ki Nevai hazretleri sıradan bir insanoğlu değil...” “Aaaa (ie), bu da ne demek şimdi?”

(ÖHÖESH, Nāvâiyi Oqıgän Bälälär, 2012, s. 673)

2.2.64.27. iy

❖ *–İy, iy, - dedi mulâzim, - tândir içidä nimä qilib otiribsiz.”*

-Hizmetli “Aaaaa (iy, iy)! Tandırın içinde ne yapıyorsunuz?” dedi.

(Lätifälär) (ÖTİL-2, 2006, 2012, s. 184)

2.2.64.28. iye

❖ *İye, nimä degäning u? Me, häli xäbäring yoqmi? Xâtining äzändä cönäbdî.*

Ha, gerçekten mi (iye)! Ne demek o? İye, hala haberin yok mu? Karın ezan vakti gitti.

(Ä Qäxxâr, Qoşçınâr Çiraqläri) (ÖTİL-2, 2006, s. 175)

❖ *–Äsmändän tüşdimi, yerdän çıqdimi bu? Yâ tävbä! Bir zumdä bu xäbär toyxänägä tärqäldi.*

–Äbduxälilning oğli ekän.

–İye, Äbdurähmânmi? Tirik ekänmi?

Gökten mi düştü, yerden mi çıktı bu? Ya tövbe! Bir anda bu haber düğün evine yayıldı.

-Abdulhalil’in oğluymuş.

-Aaaa (iye), Abdurrahman mı? Yaşiyor muymuş?

(ÖHÖESE, Qarz, 2012, s. 413)

❖ *Vây, ölmäsäm, nimä boldi, dädäcân, yâ*

Hävligä cây sâlib beräymi? – dedi u ustägä girdikäpäläk bolib.

Nihâyät, soridä kiçik kelin bilän nânuştä qilib otirgän Nâdir häm yetib keldi: - İye, bu qandâq boldi, bâbây? Turışmân qilingän edi-ku sizgä?

O “Vaaaaay, öldüm mü yoksa ne oldu! Babacığım ister misin avluya bir şeyler sereyim mi?” Nihayet, çardakta küçük gelinle kahvaltı yapmakta olan Nadir de geldi: **-Eee (iye)**, bu nasıl oldu, baba? Kalkmanız yasaklanmıştı ya size?

(ÖHÖESE, Vidâ, 2012, s. 436)

❖ ... *İye! Siz h m Şu yerd misiz? – dedi B n t M m tni endi körib.*

...Benat Mehmet'i görünce “**Aaaa!** Siz de mi buradasınız?” dedi.

(ÖHÖESE, C rim , 2012, s. 621-622)

2.2.64.29. iyye

❖ *İyy , iyy  y ngilik-k ! Nim g   kt y z miz?!*

Vay vaaaaay bir yenilik ya bu! Niye tutanak yazalım ki?!

(ÖHÖESE, H ç -Bu, 2012, s. 624)

2.2.64.30. o

❖ *Qızıl dev  ytdi: -O ciy nim! Bizl r k n b tiŐ bil n k n  iq rni, yer yüzini q lm y u  miz. “T rkist n deg n Ő h r b r, M lik  deg n p ri b r” deb eŐitg nimiz yoq.*

Kızıl dev “**Ey (o)** yeğenim! Biz hem doğu hem de batıdaki her yere uçuyoruz. Türkistan denilen bir Őehrin de Melike denilen bir perinin de olduğunu hiç duymadık.” dedi.

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 110)

2.2.64.31. oho

❖ *–Oho.. Kul'tiv tsiy ni q yil qilib yub rripsiz-k , S birc n  k , -dedi S b h n.*

-Sebahan: “**Aha (Oho)**.. Sabircan Ağa, yetiŐtirmeye razı olmuŐsunuz ha” dedi.

( . Muhiddin, H dy ) ( T L-5, 2008, s. 195)

❖ –*Oho* – dedi Sidiqçân, -cüdä opirib täşläbsiz kü!

Sıdıkcân “**Aha (oho)**, iyi öpmüşsünüz ya!

(Ä. Qahhâr, Köşçinâr Çirâqlâri) (ÖTİL-5, 2008, s. 195)

2.2.64.32. *tävbä*

❖ **Tävbä**, âdâm yaqin kişisidägi kâmçilikni körmäs ekänmi, deb qoydim.

Tövbe (tävbä), insan yakınındakilerin eksikliklerini görmez miymiş, diye ekledim.

(H. Nâzir, Yâh Ärdäryâ) (ÖTİL-3, 200, s. 631)

❖ Öz üyidä otirgän qız bir keçädä yoq bolsin, **tävbä**!

Evinde oturan kız bir gecede yok olsun, **tövbe (tävbä)**!

(Äybek, Tännlängän Äsârlâr) (ÖTİL-3, 2007, s. 631)

❖ *Tävbä, bu Xârâzmning Qizilqumimi? Biz Tâcikistândän çiqşimiz keräk edi-kü?*

Haydaaa/Tövbeee (tävbä), bu Harezmi'nin Kızılqum'u mu? Bizim Tacikistan'a varmamız gerekiyordu ya?

(ÖHÖESE, Qızıl Älmä, 2012, s.529)

2.2.64.33. *täsännâ*

❖ *Taqşir.. Yerning täzidä ilân qimirlägänini biläsizä. Täsännâ!*

Efendim.. Yerin altında yılanın hareket ettiğini biliyor musunuz? **Vay canına, tuhaf (Täsännâ)**!

(Ş. Täşmätâv, Erkquşi) (ÖTİL-4, 2008, s. 8)

2.2.64.34. *vå äcäbå*

❖ *Buni körüb lâl boldi, özigä-özi äytidi: “Vå äcäbå, bu ne degän bir sir boldi. Bu qändäy gäp boldi?*

Bunu görüb dili tutuldu ve kendi kendine “Vaaaay bu nasıl bir sır, bu nasıl söz?” dedi. (Dalli-6, 2017, s. 406)

2.2.64.35. *vây*

❖ *Vây, ölmäsäm, nimä boldi, dädäcän, yâ*

Hävligä cây sâlib beräymi? – dedi u ustägä girdi kâpäläk bolib.

Nihâyät, soridä kiçik kelin bilän nânuştä qilib otirgän Nâdir häm yetib keldi: - İye, bu qandâq boldi, bábây? Turışmân qilingän edi-ku sizgä?

O “Vaaaaay (vây), öldüm mü yoksa ne oldu! Babacığım ister misin havluya bir şeyler sereyim mi?” Nihayet, çardakta küçük gelinle kahvaltı yapmakta olan Nadir de geldi: -Eee, bu nasıl oldu, baba? Kalkmanız yasaklanmıştı ya size?

(ÖHÖESE, Vidâ, 2012, s. 436)

2.2.64.36. *vey*

❖ *Vey, özing kimsän? Xâtinimmisän? Men frântdä qân tökib kelgänmân.*

Vaaayy (Vey), sen kimsin? Eşim misin? Ben cephede kan döküp geldim.

(S. Ähmäd, Ufq) (ÖTİL-1, 2006, s. 454)

2.2.64.37. *vå äcäbå*

❖ *Şundä Äväzxân oğlân Ğirkök âtni tänib, üstidägi âdämni täniy âlmây könglidä äytidi: “Vå äcäbå, bu Ğirkök ât düşmännig âstidä bir âdim häm yürmäsä keräk, Ğirkök egäsidadän başqäni mindirmäsä keräk.*

O zaman Avazhan oğlan Ğirkök atı tanıdı ama üstündekini tanıyamadı ve içinden “Vaaay hayret (vå äcäbå), bu Ğirkök atın düşman üzerindeyken bir adım dahi atmaması gerek, Ğirkök’ün sahibinden başkasını üstüne bindirmemesi gerek.

(Dalli-6, 2017, s. 428)

2.2.64.38. väy-bo

❖ *Väy-bo, ısıtmäng bär-ku! Şaşmä.. hazır tüzätämiz!*

-Aaaaa (väy-bo), ateşin var ya senin! Telaş etme (şaşmä)... Şimdi düşürürüz!

(O. Hâşimâv, Qal Binggä Qulâq Sâl) (ÖTİL-4, 2008, s. 598)

2.2.64.39. vuy

❖ *-Vuy, munçä-ä! – Lâbär sirli piçirlädi.*

Vaayy (vuy), Laber, yavaşça fisıldadı.

(Ö Hâşimov, Qalbinggä Kulâq Sâl) (ÖTİL-1, 2006, s. 471)

2.2.64.40. yâ

❖ *Mo‘cizä roy beribdi. Cär üstidä yäraqlägän tillä köprik päydä bolibdi. Tâğäm “Yâ qudrätindän” deb häyrätdän ağzi açilib qâpti.*

Bir mucize oldu. Yeryüzü yarıldı ve altın bir köprü ortaya çıktı. Dayım “Hey Allah’ın kudreti” dedi ve şaşkınlıktan ağzı açık kaldı.

(ÖHÖESE, Qızıl Älmä, 2012, s. 529)

2.2.64.41. yâ allâh

❖ *Yâ Allâh, şundäy ädämlär häm bolär ekänmi? – dedi.*

O nazik bir şekilde gülümsedi: -Ya Allah (Yâ Allâh), böyle de insan olur muymuş, dedi.

(P. Tursun, Oqituvçi) (ÖTİL-3, 2007, s. 115)

2.2.64.42. yâ tävbä

-Äsmändän tüşdimi, yerdän çıqdimi bu? Yâ tävbä! Bir zumdä bu xəbär toyxânägä tärqäldi.

-Äbduxälilning oğli ekän.

-İye, Äbdurähmânmi? Tirik ekänmi?

Gökten mi düştü, yerden mi çıktı bu? **Ya tövbe!** Bir anda bu haber düğün evine yayıldı.

-Abdulhalil'in oğluymuş.

-Aaaa, Abdurrahman mı? Yaşıyor muymuş?

(ÖHÖESE, Qarz, 2012, s. 413)

2.2.65. Şevklendirme

2.2.65.1. o

❖ *O, bälälär- e, quruq qâlmänglär, pulläring bolsä, beringlär, -deb hä deb terib âlib berä berdi, bir tälây bolib qâldi.*

“**Heyy** kardeşler, boş geçmeyin, paranız varsa verin” diye şevklendirip kabul ettiriverdi ve toplayıp aldı.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 218)

2.2.66. Şikayet

2.2.66.1. *âbbâ*

❖ *Âbbâ. Ceynâkbây, bizning kâmpirning tâbi qâçibdi.*

Ahhh (âbbâ), Ceynakhbay, bizim yaşlı kadının sağlığı bozulmuş.

(N. Sâfârâv, Uygâniş) (ÖTİL-3, 2007, s.70)

❖ *Änä endi âpäli-ükäsi – Sedänä bilän Äydänäning işi tälâşgä tüşib, ikkâvi urişib turgändä, Äväzxân oğlanning âti qançä usul, yärâşiqli qiliqlär bilän oynâqlâb ötä berdi. Şu vaqtdä ikkâvi: -Âbbâ, şorimiz qursin, ikkâvimiz häm quruq qâlâimiz ... -deb ...*

İşte abla kardeş yani Sedane ile Aydane birbirleriyle dalaşıp kavga ederken Avazhan'ın atı endamlı, gösterişli haller ile oynayarak geçiverdi. O anda ikisi birden “-**Eyvah (âbbâ)** tuzumuz kurusun, ikimiz de kuruyup kalalım...” deyip...

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 72)

2.2.66.2. *bäy-bäy*

❖ *Bäy-bäy, bu bälälärning дәstidän ölib boldim; äxir bu taş qurt, ciğildänläringni teşib yubârâdi-ku.*

Vay vay (*bäy-bäy*), bu çocukların yüzünden öldüm bittim; sonunda bu taş kurt, kursaklarını deşiverecek ya.

(Äybek, Tännängän Äsärklär) (ÖTİL-1, 2006, s. 141)

2.2.66.3. *eh*

❖ *Eh, bu dünyaning işi-yä! Nä xâtin! Nä külbä!*

Eh, bu dünyanın işi be! Ne kadın! Ne kulübe!

(Ş. Täşmätäv, Erkquşi) (ÖTİL-5, 2008, s. 68)

2.2.67. Şüphe

2.2.67.1. *himm*

❖ *[Baqâyev:] Turgän gäpki, Çexävning icâdi bâşdän-âyâq, bütün mâhiyâti bilän ilk burcuväziyâ reälizmi, ya'ni. **himm**.*

Bakayev: Kuşkusuz ki, Çehov'un çalışması baştan sona, bütün niteliğiyle ilk burcuvazi realizmi, yani, ... **Acaba, öyle mi, haaa (himm)**.

(Ä. Qahhâr, Ädäbiyât Muällimi) (ÖTİL-5, 2008: 530)

2.2.68. Takdir

2.2.68.1. *bäräkällä*

❖ *Bäräkällä, bäräkällä, äcäb qilibsizlär! Hop qilibsizlär!*

Aferin, aferin (*bäräkällä, bäräkällä*), iyi yapıyorsunuz!

(M. İsmäiliy, Färgänät) (ÖTİL-1, 2006, s. 164)

- ❖ *Bäräkällä, kelgän bu gayrätinggä,
Lâçinning çänggidä äcdär ölgändi.*

Aferin (bäräkällä), onun bu gayretine,
Doğanın pençesinde ecederha ölmüş.

(Rüstem Han Destanı-5, 2016, s. 180)

- ❖ *Yânbâşgä âssalär däskir qiliçini,
Bâtir bolgän här qandäyin azâmät
Yâvgä bildirädi erkin küçini
Bäräkällä, âmân bonglär, beklärim,
Qutqarmäysän dämingdän qaçqinçini.*

Bahadır olan her bir yiğit,

Düşmana bildirir güç kuvvetini

Aferin (bäräkällä), var olun, beylerim,

Kurtarmazsın nefsenden kaçanı (Erali ve Şirali-1, 2009, s. 64)

2.2.68.2. *härmäng*

- ❖ *Härmäng töräm, çekingän nârim, şâxdâr çoçqârim, ätängän erim, küç-
quvvätdä ötädigän şerim, çirpingän yolbârsim, ärslân biläklim, qâplân yüräklim,
yâvgä äcdähârim, säğinsäm xumârim, boynimdä tumârim, härmäng, töräm, härmäng
– deb neçä şirin sözlär bilän Häsänxânni ötqizdi.*

Kolay gelsin beyim, çekinen devem, şahlı koçum, ünlenen erim, güçte kuvvette yenilmez aslanım, çırpınan parsım, aslan bileklim, kaplan yüreklim, düşmana ecederham, tutkulum, boynumdaki tılsımım, **kolay gelsin beyim kolay gelsin.**” deyip nice şirin sözlerle Hasanhan’ı oturttu. (Dalli-6, 2017, s. 268)

2.2.68.3. qâyil

- ❖ *Qâyil! Qâyil! Abbâ siz-e! Zor ekânsiz-kü, cigâr.*

Aferin! Bravo! (qâyil! qâyil!) Vay siz-ha! Güçlüsünüz ha, ciğërim.

(Güldästâ) (ÖTİL-5, 2008, s. 324)

2.2.68.4. täşâkkür

- ❖ *–Täşâkkür, täşâkkür! – kâşinpâz nihâyätdä xursänd bolib ketdi.*

Aferin, aferin (Täşâkkür, täşâkkür)! Nakışçı sonunda mutluluğa ulaştı.

(Mirmuhsin, Me‘mâr) (ÖTİL-4, 2008, s. 19)

2.2.69. Tedirginlik

2.2.69.1. e ättäng

- ❖ *Mährâmlâr äytdi: “E ättäng, buning yürüşidän yaxşiliq xabâr emäs. Xudâning xângä bergän oğlimi, qizimi –färzändi ölipti-dä, äqtâş mülqi yänä besâhib bolipti-dä.*

Mehremler “Hey Allahım (e ättäng), bunun gelişinden güzel bir haber vermeyeceği belli. Allah’ın hana verdiği oğlu ya da kızı öldü de, Aktaş yurdu yine sahipsiz mi kaldı acaba!

(Rüstem Han Destanı-5, 2016, s. 56)

2.2.69.2. o

- ❖ *Häsânxânniing keçikkâni behikmât emäs, özi hâm unçä keçikib qâlâdigân yigit emäs edi. O, yigitlâr, nimägä bundäy qildi ekân.*

Hasanhan’ın gecikmesi hayra alamet değil, o bu kadar gecikecek bir yiğit de değildi. Ey (o), yiğitler, niye böyle yaptı acaba?”

(Dalli-6, 2017, s. 320)

2.2.69.3. oläy

- ❖ *Vây oläy, nimä iş qilib uyiding! Vây oläy, men qandäy qilib äytämân?*

Aman Tanrım (vây öläy), ne yapıyorsun? Ayyyy (vây öläy), ben nasıl söyleyeceğim?
(Tursun, Oqıtuvçı) (ÖTİL-5, 2008, s. 147)

2.2.70. Tehdit

2.2.70.1. *xoş*

❖ *Xoş, togrisini äytäsänmi, yoqmi! – deb vâhşät qildi Bähorgä qorbâşi.*

Bahar’a beqçi “**Haydi**, doğrusunu söyleyecek misin, yoksa söylemeyecek misin!” diye yaygara kopardı.

(Yâ. Xäimâv, M. Rähmân, Hâyât-Mämât) (ÖTİL-1, 2006, s. 454)

2.2.70.2. *ov*

❖ *-O-ov, gäpgä tüşünmägän, qoyläring дәvlät hisâbigä ötib ketädi, deyäpmän. Keyin Râximä xälâning hävlisidän häm äyrilib qâläsän.*

-Heceey (O-ov), laflarımı düşünmemişsin, koyunların devletin hesabına geçecek diyorum. Sonra Rahime teyzenin evinden de olursun!

(ÖHÖESH, Cärimä, 2012, s. 631)

2.2.71. Telaş

2.2.71.1. *ey*

❖ *Bâbirning qârâvul särdäri hävliqib kelib, gäpirişgä icâzät sorädi, icâzät âlib:*

-Ey, şähänşähim! Hämme säy-säydän beädät çäng kötäriläyätir, undä-mundä ât çäpiş pänägä enäyätir. Nävkärlär körindi, Şäybäniy bizni gäflätdä qâldirmäsini! – dedi.

Babürün baş beqçisi telaşla gelip konuşmak için izin istedi, izin verilince:

-Ey şahım! Her taraftan tozlar kalkıyor, ara sıra at koşturup sığınaklara iniyorlar. Askerler ortaya çıkıp Şeybani bizi gafil avlamasın? dedi.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 98)

❖ *Rüstäm xân bu sözni eşitib: “Ey, âpâ, behudä köp sözlâb, men qiynâb, gâpgâ äylântirib turgunçâ, ägâr undây minädigân âtim bolsâ, egârlâb, çâqlâb, meni enämning ketgân târâfigâ yolgâ sâlib yubârgin!” – dedi.*

Rüstemhan bu sözleri işitip: “Ey, abla, boşu boşuna bu kadar konuşup, bana eziyet ederek sözü dolandırma. Eğer böyle bir atın varsa, eğerleyip bana ver, beni annemin gittiği tarafa yolla!” dedi.

(Rüstem Han Destanı-5, 2016, s. 84)

2.2.71.2. ä

❖ *Bâlâlâr âtrâfgâ älängläşdi vâ toğri Mesturelârnikiğâ çâpib ketişdi. – Ä? Tuprâq bâsdi? –gângib turib ketdi Mesture. – Do-od! – dedi- dä bâlâlârning izidân yügürdi.*

Çocuklar etrafa göz gezdirdi ve “**Heyy!** Toprak kaydı!” diyerek doğruca Mesturelerin evine koştular. Mesture donup kaldı ve sonra “İmdaaat!” diyerek çocukların peşinden koştı.

(ÖHÖESE, Bâhâr Ötdi, 2012, s. 522)

2.2.71.3. xâ

❖ *Bändädirmiz, âllâni yâd etâyik,
Âtlân, Ävâz, Şorbulâqdân ketâyik,
Sâfâr qattiq, ävâzxânim, gâyrät qil,
Hâ, deb endi Çâmbilbelgâ yetâyik.*

Kullarıyız, Allah’ı yad edelim,

Atlanın Avaz, Şorbulak’tan gidelim,

Sefer zorlu, Avazhan’ım gayret et,

Haydi, deyip hemen Çambilbel’e yetelim.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 126)

2.2.71.4. o

❖ *O!... Hökiz yoq, oğil köçä tãmändän teşilgän...*

Ahh (o)! Öküz yok, oğul (ahır) sokak tarafından delinmiş ...

(HÖÄT, 1966, s. 364)

2.2.71.5. oy-bây

❖ *Oy-bây mästänlär közläring qayâqdä: Mening eşänimni Göroği debsizlär, Göroğlini körgänläring yoqmidi, nimä bälä boldi sizlärğä? –deb urişib-urişib (taşlädi).*

“Eyvah (oy-bây) cadılar, gözleriniz neredeki benim hocama Köroğlu diyorsunuz. Köroğlu’yu gören yok muydu aranızda, ne oldu size?” diye dövünmeye başladı.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011: 234)

2.2.71.6. vâ äcäbâ

❖ *Änä şundä qizilbaşlärning hämäsini vähimä bâsib birbirigä: -Vâ äcäbâ, bu qandäy bälä edi, şunçä köp ädämdän heç bir iymänmäydi, bälki közigä ilmäy, näzärigä keltirmäy, pisänd qilmäy märdlik dä’väsini qilib, yäkkämä-yäkkä deydi, -dedi.*

İşte o anda Kızılbaşların tamamı telaşa düşüp birbirine: “Vay acaba (vâ äcäbâ), bu nasıl bir çocuktur; bunca insandan çekinmez, belki dikkate almadan, aklına getirmeden hor görüp mertlik davası kılarak teke tek diyor.” dediler.

(Dalli-6, 2017, s. 204)

2.2.71.7. vâyböy

❖ *Musä Näzärâviç säätigä qaräb, şaşilib ornidän turdi: -Vâyböy, otirib qâlibmän, u yâqdä işim âşib-tâşib yätibdi.*

Musa Nezeraviç saatine baktığında aceleyle ayağa kalktı: “Aman Allahım (vâyböy), oturup kalmışım, diğer tarafta işler alıp başını gitmiştir.

(P. Qâdirâv, Uç İldiz) (ÖTİL-1, 2006, s. 466)

2.2.71.8. *vässälâm*

❖ *Özingni gärvägä qoyib bolsä häm yäkän tãpäsän, vässälâm!*

Kendini ipoteğe versen de yanarsın, **aksi imkânsız (vässälâm)!**

(C. Äbdullähânâv, Tofân) (ÖTİL-1, 2006, s. 444)

2.2.72. Temenni

2.2.72.1. *älhözär*

❖ *Äghözär, yäramäs közdän älhözär.*

Allah korusun, kötü gözden **Allah saklasın (älhözär).**

G. Gulâm) (ÖTİL-1, 2006, s. 76)

2.2.72.2. *ilâhi*

❖ *İlâhi, bizni birädär etgin.*

Ey Allahım (İlâhi) , bizi kardeş eyle.

(Gäzetädän) (Lätifälär) (ÖTİL-2, 2006, s. 198)

2.2.73. Umursamama

2.2.73.1. *fu*

❖ *Özi ädämlärning täyini yoq. Bir kün qaräsäng, yähşi körädi, bir kün qaräsäng, yâmân körädi. Fu! Yänä bittä ergä tegäy, keyin yänä kim yähşi – Mesturexân yähşi bolädi”.*

İnsanların ne yapacağı belli olmuyor/ayarı yok. Bir bakarsın seni severler, bir bakarsın sevmezler. **Amaan/Pufff!** Yine biriyle evlenirim; sonra yine kim iyi, Mesture iyi olur.

(ÖHÖESE, Bähär Ötdi, 2012, s. 523)

2.2.74. Umut

2.2.74.1. *eh-he*

❖ *Siz bunaqa irädäsiz ädäm emädingiz-kü, nimä boldi? Çidäng, äyäl başım bilän men çidäyärmän-kü! Hâli âldimizdä, **eh-he**, kaçä yäxşi künlär bâr. Üylär qurämiz, bağlär qilämiz.*

Siz o kadar da iradesiz bir adam değildiniz ki, ne oldu? Sabredin, kadın başımla ben dayanıyorum ya! **Hehhey (eh-he)**, daha önümüzde nice güzel günler var! Ev yapacak, bağ bahçe kuracağız.

(ÖHÖESE, Bârsä Kelmäs Därvâzäsi, 2012, s. 598)

2.2.74.2. *gärdkäm*

❖ *Qolini kökrägigä urdi: - Bizning iş **gärdkäm!** Yâ u yağlık, yâ bu yağlık.*

Elini göğsüne vurup “Bizim işimiz iş, **heh-heyyyy, şans getirsin (gärdkäm)**! Ya o yağlık, ya bu yağlık?/(Her şekilde bana yarar).

(S. Änârbäev, Äqsây) (ÖTİL-1, 2006, s. 488)

2.2.75. Utanc

2.2.75.1. *o*

❖ *Göroğli şundäy şaşıb qâldi, heç yerdä bundäy täng bolgän emäs edi. Yiğitlär häm bir –birigä qaräb külâyâtir. Ğurât üçün kelgän, şundäy qilib yürgänini bilâyâtir. Änä Göroğibek şundä: -**O**, Äväzxân, u degäning nimä, men seni ât mingäningni körib, bir tâmâşä qiläyin, körib qâläyin, deb çâpqillâb yürgänimni sen köngilgä ağır âlmä-dä, men sengä qaräb sevinib-quvânib ketsäm keräk-dä, -deb (...)*

Köroğlu öylece şaşıp kaldı, hiç bu kadar utanmamıştı. Yiğitler de birbirlerine bakıp gülüyordu. Kırat için geldiğini, bu yüzden öyle yaptığını biliyorlardı. İşte o zaman Köroğlu “**Aaa (o)**, Avazhan, o nasıl söz? Ben senin at binişini görüp seyretmek, seni izlemek için telaşlanıp geldim. Sen üzerine alınma, ben sana bakıp sevineyim diye geldim” demiş.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 50)

❖ *-O yigitlär, bizlärdäy beäbro bolgän yigit sirä yoq.*

Hey (o) yiğitler, bizim gibi itibarsız yiğit asla olmaz.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 172)

2.2.75.2. *üzr*

❖ *-Üzr, äybgä buyurmäysiz, - dedi Nusrätbek, älimni işdän qäldiräyätgänigä iymänib.*

- Nusrätbek alimi işinden alıkoyduğu için utanarak/ çekinerek “**Özür dilerim (üzr)**, kusurumu mazur görün.” dedi.

(S. Nuräv, Närvän) (ÖTİL-4, 2008, s. 269)

2.2.76. Uyarı

2.2.76.1. *äylänäy*

❖ *Sävçilär häm:*

-Bu qiziq boldi-kü, sizlär nimä deysizlär?- deb qizning ätä-enäsigä qäräşdi. Hälär bábä nimä deyärini bilmäy qaldi. Äytoti bolsä:

-Aylänäy, ägäcänlärim! Qizim şundäy öcär, äytgäni-äytgän. Mäyli, älib kelinglär degänini älib keläveringlär, özi hisäbini qilär-dä, - dedi.

Dünürçüler de kızın ana babasına “Bu ilginç oldu ya, sizler ne diyorsunuz?” der gibi baktılar. Halyar Baba ne diyeceğini bilemedi. Aytoti ise “**Kurbanımız olayım, ağabeylerim!**” Kızım öyle inatçıdır ki dediği dediktir. Tamam, alıp gelin dediğini getirseniz iyi olur, yoksa hesabı kendi görür ha.” dedi.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 40)

2.2.76.2. *cim*

❖ *Cim, cim! – dedi Qumri yärim tävüş bilän. – Gülşän biznikigä uhlägäni kelgän ekän.*

- Kumru alçak sesle “**Sessizlik, sessizlik! (cim,cim!)** Gülşän bizim eve uyumak için gelmiş, dedi. (Ä. Qädiriy, Mexrâbdän Çäyän) (ÖTİL-2, 2006, s. 88)

2.2.76.3. e

❖ *E, e, yigitçä! Qani, bu yâqqa keling-çi!*

E, e, delikanlı! Haydi, bu tarafa gelseniz e!

(Qahhâr, Öcâr) (ÖTİL-5, 2008, s. 16)

2.2.76.4. ey

❖ – *Toxtä, ey toxtä deymän!*

- Dur, ey dur diyorum!

(P. Tursun, Oqituvçi) (ÖTİL-5, 2008, s. 23)

❖ *Ey, bäs qiling-ey!*

- Ey, yeter-ey!

(Hämzä, Tänlängän Äsârlär) (ÖTİL-5, 2008, s. 23)

❖ *Ey, vätändâşlärim! Qaçângäçä bu gäflät? Nimägä bunçä xuşyâqmässizlär! Äxir sizlär häm âdäm-kü! Ädâmlärdek häräkät qilingizlär! Köz âldingizgä kelüb turğân ilm vä mä‘rifät meväsüdän fäydälänmäsdän nimägä âğizläringizni açub qarab turäsizlär? Nimägä bu işlärğä kirişmäysizlär? Uyqudän köz âçinglär! Uyqudän köz âçinglär! Urinunglär! İlm, ma‘rifät vä hünär izlänglär! Vaqt yetdi, bälki ötdi! – der edi.*

“Ey, halkım! Ne zamana kadar bu gâflet? Niçin bunca tembellik! Nihayetinde sizler de insansınız ki! İnsan gibi hareket edin! Önünüze kadar gelen ilim ve irfan meyvesinden faydalanmayıp niçin ağzınız açık bakıp duruyorsunuz? Niçin ilim ve marifetle ilgilenmiyorsunuz? Uyanın! Uyanın! Kıvılcıdanın/Çabalayın! İlim, irfan ve zanaat öğrenin! Vakit geldi, belki de geçti bile!” derdi.

(ÖHÖESE, Doktor Muhämmedyär, 2012, 388)

2.2.76.5. äyyuhännâs

❖ *Orda cärçisi bâzâr ve uruniş câylärdä toxtäb: “Äyyuhännâs! Bilmägän bilsin, eşitmägän eşitsin..” mánzumäsi bilän cär sâlib yürär edi.*

Saray tellalı pazar ve iş yerlerinde durup: “Ey insanlar (äyyuhännâs)! Bilmeyen bilsin, duymayan duysun..” manzumesi ile bağırarak geziyordu.

(Ä. Qâdiriy, Mehrâbdän Çayân) (ÖTİL-1, 2006, s. 59)

2.2.76.6. fu

❖ *Engini şimäräyâtgän edi, qız sekin: -Fu! Qoying, mây boläsiz! Bu sizning işingiz emäs! – dedi.*

Hafifçe boyayı sıvayan kız, yavaşça “İyyy (fu)! Bırakın, boya olacaksınız! Bu sizin işiniz değil!” dedi.

(ÖTİL-4, 2008, s. 366)

2.2.76.7. xäp

❖ *Risälät xälä şaşib, Äbduvâligä ögirildi. –Xäp, -körsätkiç bärmâğini läbläriğä bâsib, Hâbibä xânimning üyi tãmân köz täşläb äldi.*

- Şışşt (hâp)! İşaret parmağını dudaklarına götürüp, Hâbibä Hanımın evinin olduğu tarafa göz attı.

(Ş. Tâşmätâv, Erk Quşi) (ÖTİL-5, 2008, s. 505)

2.2.76.8. hâ

❖ *–Bâlälär, hâ bâlälär!- deb çağirib qâldi bâqı, zvenâsining yerläriini äylänärkän.*

- Halkanın yerini değiştiren “Çocuklar, hey (hâ) çocuklar!” diye çağırıyordu.

(R. Äzizhocäyev, Yâşil Çäylä) (ÖTİL-5, 2008, s. 540)

2.2.76.9. hâv

- ❖ *[Yärmet] Yolçigä buyurdi: -Hâv yigit, keçägi çäpiqni bitirib qoying!*

Yermet yolcuya buyurdu: -**Heyy (hâv)** delikanlı, hır gürü, kavgayı bitirin!

(Äybek, Tännlängän Äsärklär) (ÖTİL-5, 2008, s. 540)

2.2.76.10. häy

- ❖ *-Hây, äräväkäş bälä, ätingni tärt.*

-**Heyyy (hây)**, arabacı çocuk, atını çek.

(Äybek, Tännlängän Äsärklär) (ÖTİL-5, 2008, s. 546)

- ❖ *-Hây, köpçilikdän yüz ögirmäng, buning häsiyäti bolmäydi, -deyişdi ädämlär.*

Adamlar “**Heyyy (hây)** kalabalıktan ayrılmayın/uzaklaşmayın, bu pek de iyi olmaz.” dedi.

(P. Tursun, Oqıtuvçı) (ÖTİL-5, 2008, s. 546)

2.2.76.11. häy

- ❖ *İye! Siz häm şu yerdämisiz? – dedi Bänät Mämätni endi körib. Bu-kü, mäyli, “sen”dän çıqan, sizgä nimä cin urdi? Hây, qoy, deyişning ornigä...*

Benat Mehmet’i Mehmet’i görünce: “Aaa! Siz de mi buradasınız? Şu var ya, evet “senden çıkmış, size ne oldu, cin mi çarptı? **Hey (hây)**, durun, demek yerine...” dedi.

(ÖHÖESH, Cärimä, 2012, s. 621-622)

2.2.76.12. poşt

- ❖ **Poşt**, ärävä kelyäpti!

Poşt, araba geliyor.

(ÖTİL-3, 2007, s. 331)

❖ *Bådâmbek, pošt, deb devâr tepäsigä çiqdi-yu, qoşni hävligä qarämây, âsilib qâlgân zıştni âldi.*

Badembek, **pošt**, deyip duvar tepesine çıktı, komşu avluya bakmadan, asılı duran tuğlaları aldı.

(S. Ähmäd, Säylänmä) (ÖTİL-3, 2007, s. 331)

❖ *Eşân, mehmân eşik açmây turib, âtin-âygä qıçkirdi: “Poşt! Poşt!” Bu: “Erkâk âdâm kirâyâtipti, qâçing”, degân söz edi.*

Eşan, misafir kapıyı açmadan kalkıp hanımlara “**Şışşt, şışşt! (Poşt! Poşt!)**” diye seslendi. Bu “yabancı bir erkek içeri giriyor, kaçın” anlamına gelen sözdü.

(P. Tursun, Oqituvçi) (ÖTİL-3, 2007, s. 331)

2.2.76.13. tek

❖ *-Tek, orşâqlâr, - dedi râis vâ dâvâm etdi, - özingiz ekânsizmi?*

Reis “Sessizlik (**tek**), ahali!” dedikten sonra “Siz misiniz?” diye devam etti.

(Ä. Qahhâr, Särâb) (ÖTİL-4, 2008, s. 54)

2.2.76.14. tävbä

❖ *Xudâyü tävbä, denglâr, ikki düpedä eşitmâylik!*

Allah’a **tövbeler olsun (tävbä)**, deyin; iki dünyada da duymayalım!

(P. Tursun, Oqituvçi) (ÖTİL-3, 2007, s. 631)

2.2.76.15. tiss

❖ *-Tiss, -Äbdullâ dik eşib ornidân turdi.*

-**Şışşt (tiss)**, -Abdullah doğrulup yerinden kalktı.

(Ş. Täşmätâv, Erk Quşi) (ÖTİL-4, 2008, s. 116)

2.2.76.16. vâ

- ❖ *Qiz vaqtidä täpgän ekän bâptini,*
Hâzir buzdi bu âyimçâ rahtini,
Vâ çikib, ketmâsin tâpib vaqtini,
Dârvâzâbân, ehtiyâc sâl qulfini.

Kızken bulmuştu layığıni

Şimdi bozdu bu hanım rahatını,

Aman (vâ), çıkıp gitmesin bulup bir çaresini

Nöbetçi, sıkı tut kapının kilidini.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 226)

2.2.77. Ürkme

2.2.77.1. ä

- ❖ *Ä!- deb çöçib tüşdi Hämraâ âpä.*
Hemra abla “**A (ä)**” dedi, ürküp düştü.

(HÖÄT, 1966, s. 364)

2.2.77.2. uh

- ❖ *Änzirät “uh” deb çöçib tüşdi.*
Enziret “**hîh (uh)**” deyip ürküp düştü.

(HÖÄT, 1966, s. 364)

2.2.77.3. vây

- ❖ *Vây, qolimni äri çaqdi!*
Ahhh (vây), elimi arı soktu!

(HÖÄT, 1966, s. 364)

2.2.78. Ümit

2.2.78.1. *âh*

❖ *Baʻzı vaqtdä unçä-munçä pul häm soräb âlämän, Lekin çirt-pirt bolib, qoldän uçädi-ketädi. Ah (âh), pul!*

Bazı zamanlar biraz para da isteyebilirim. Lakin hemencecik elimden gidiverir. Ah (âh), para!

(Äybek, Tännängän Äsärklär) (ÖTİL-3, 2007, s.194)

2.2.79. Üzüntü

2.2.79.1. *âh*

❖ *Âh degändä, yürägim*

Âlädayin yänädi,

Vâh degändä, şu tänäm,

Kökkä tütäb bärädi.

Ah (âh) çektikçe yüreğim,

Alev gibi yanıyor,

Vah dedikçe şu bedenim,

Göğe uçup varıyor.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 84)

❖ *Özi oqib, özi bildi pâşşâning,*

Âh urib, tänidä tâqat qâlmädi.

Kendi okuyup, kendi bildi padişahın,

Ah çekip (âh urib), teninde kalmadı takati.

(Rüstem Han Destanı-5, 2016, s. 60)

❖ *Bir yıldan song Hâci Âhmäd sevikli oğlını hükümât mäktäblärigä bermäkçi boldi. **Âh**... faqat pul yoq edi! Şu pulsizlik cüdä ezmäkdä vä beçârä boläni älläqänçä fäzl vä kämâlât, ilm vä urfândän quruq vä mährum qoymaqda edi!*

Bir yıldan sonra Hacı Ahmet sevgili oğlunu devlet okullarına vermek istedi. **Ahh**, fakat parası yoktu! Şu parasızlık onları çok zorlamakta ve biçare çocuğu birçok fazilet ve kemaletten, ilim ve irfandan uzak bırakmakta ve mahrum etmekteydi.

(ÖHÖESE, Doktor Muhämmedyär, 2012, s. 384)

❖ *Muhämmädiyârning âtäsi yoq, ânäsi yoq, qäv-m-qärindäşi yoq... Kim kelib hâlidän xəbär âlär?! **Âh**, yâlguzlik... **âh**, yetimlik...*

***Âh**, bunlärgä sâbâb bolğân cähâlât... Ket! Yoqol!... Öl!...*

Muhammedyâr'ın babası yok, anası yok, hısım akrabası yok... Kim gelip halini hatrını sorar?! **Ah** yalnızlık! **Ah**, yetimlik!

Ah, bunlara sebep olan cehalet... Git! Yok ol! Öl!

(ÖHÖESE, Doktor Muhämmedyär, 2012, s. 386)

❖ ***Âh**... **Âh!**.. Bu rüzâlât vä sâfâlätini öz millätidä, öz xälqidä körüb, täräqqiy vä tämaddünlärni körmäk, köbni bilgän, köbni körgän vä hämmä närsädän xəbärdâr Muhämmädiyârğä ğâyät ağır tuyulur edi...*

Ah, ah!... Dünyadaki gelişme ve ilerlemeleri gören ve bunlardan haberdar olan, çok şey bilen, çok şey gören Muhammedyâr'a kendi milletinde, kendi halkında gördüğü bu rezalet ve sefalet çok ağır geliyordu.

(ÖHÖESE, Doktor Muhämmedyär, 2012, s. 393)

2.2.79.2. **âh-vâh**

❖ *Yürägi yärib, pästki mänzilning âldigä bardi. Körsä, uning häm eşigi açık, "**âh-vâh**" deb içkâri kirdi.*

Çok üzülüp, aşağıdaki menzilin önüne geldi. Baktı ki, onun da kapısı açık, "**ah-vah** (**âh-vâh**)" deyip içeriye girdi.

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 296)

2.2.79.3. *bälli*

- ❖ *[Cayni] Oşä açlık yılläri sâlgänmiz. – Bälli.*

Cayni: O açlık yıllarını atlatmışız. – **Doğru (bälli).**

(Ä. Qâdiriy, Ötgän Künlär) (ÖTİL-1, 2006, s. 150)

2.2.79.4. *dâd*

- ❖ *Dâd! Vâyđâd! Kimsänây. Kimsänây, sen ölgünçä men ölsäm
bolmäydimi, bäläm!*

İmdat, imdat (dâd, vâyđâd)! Sen öleceğine ben ölsem olmaz mıydı, yavrum!

(Ä Âbidcân, Äkäng Qarägäy Gulmät) (ÖTİL-1, 2006, s. 534)

- ❖ *Bu yüräkni sıqadigän cimlikdän u “dâd!” deb yubârây dedi.*

O, yüreğini sıkıştıran sessizlikten “**imdat (dâd)**” diye bir feryat kopardı.

(S. Ähmäd, Ufq) (ÖTİL-1, 2006, s. 534)

2.2.79.5. *däriğ*

- ❖ *Säbil boldi äncämim häm bayđäğim,*

*Qarigändä, **dariğ**, küydi dumäğim,*

Älib kengläR ikkiginä gödäğim,

Vâ hasrätä, oçar boldi çiräğim.

Sebil oldu devletim ve bayrağım,

Ne yazık (dariğ), yaşlanınca yandırdı derdim,

Getirin bana iki sevgili yavrumu,

Hey Allah'ım, sönecek şimdi ocağım.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 134)

❖ *Gülmästürä ikkâvining izigä termulib qarab, “dâriğ” – deb zâr-zâr yigläb, közining yâşini artib, xayâli ketib....*

Gülmastura ikisinin ardından bakarak “**Hey Allah’ım**” diye ağladı, gözyaşını silip, kendinden geçti...

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 236)

2.2.79.6. *dâriğâ*

❖ *Dâriğâ, bolmädi qirq yigit – ärslân,*

Şu qirqqâ bâş bop kesä äväzxân,

Munâv yâvni qilib yer bilän yäksân,

Qährlängän qährämânim bolmädi.

Ne acı, olmadı kırk yigit, arslan,

Şu kırka baş olup gelse Avazhan,

Böylesi düşmanı edip yer ile yeksan,

Kahırlanan kahramanım olmadı.

(Dalli-6, 2017, s. 198)

2.2.79.7. *e*

❖ *-E bâbâ, men Qarahân pādşâning kättäkân yâridirmän. (...) bâbâcân, bândi boldi xudâ bergän şu ikki qozim, sâbâb şu, pirlârimni axtarib yigläb yürimbân özim – dedi.*

Mastura “Ey dede, ben Karahan padişahın büyük karısıyım. (...) dedeciğim, Allah’ın verdiği iki kuzum esir oldu, ağlamamın sebebi budur. Pirlerimi arayıp, ağlıyorum.” dedi.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 174)

❖ *Rüstäm äytdi: “E, enämning qattiq, äççığı kelgän ekän, härçänd gâpirdim, könglidän çiqmädi.*

Rüstem “**Yazık**, annem çok sinirlenmiş, ne söylediysem öfkesi geçmedi” dedi.

(Rüstem Han Destanı-5, 2016, s. 198)

2.2.79.8. esiz

- ❖ *Dämbädäm Häsänni ortägä âlädi,*
- Qoymä deb bärisi şavqin sâlâdi,*
- Köp bolgän song ilâc bârmi, yârânlâr,*
- Esiz Häsän, yâlgizlikdän tâlädi.*

Anbean Hasan'ı ortaya aldı,
Bırakma diye hepsi haykırdı,
Çok olduktan sonra çare var mı, yarenler,
Yazık (esiz), Hasan, yalnızlıktan yoruldu.

(Dalli-6, 2017, s. 224)

2.2.79.9. eh

- ❖ *Eh bädbäxt.*

Ah (eh) bedbaht!

(HÖÄT, 1966, s. 365)

2.2.79.10. ey

- ❖ *Şundäy qäräsä, âdäm näslidän ekän.*

-*Ey bälâm, sen âdäm näslidän ekänsän, nimä qilib bu devläarning çängälidä yüribsän?* – dedi.

O zaman görür ki, insan soyundanmış.

-Ey oğlum, sen insanoğlu imişsin, ne yaptın da bu devlerin pençesine düştün? dedi.

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 140)

2.2.79.11. *äh*

❖ *Äh, pähtäkärlärdän äylänäy! – dedi Şärâfât bibi qizginlik bilän*

Şerafet teyze üzüntülü bir şekilde “**Ah (äh)**, pamuk toplayanlardan Allah razı olsun!” dedi. (HÖÄT, 1966, s.365)

2.2.79.12. *xäyr*

❖ *Xäyr, dedi bek Bâbir,*

Dâim bolgin sâlâmât,

Heç başingä tüşmäsin,

Ädämzâddän qiyâmât.

Elveda (**xäyr**) dedi bey Babür,

Daima ol selamet.

Hiç başına gelmesin,

İnsanoğlundan kıyamet.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 134)

2.2.79.13. *xudâyim*

❖ *Uzâqdä qâlgändir mänzilim câyim*

Tänhâlikdän mengä tüşdi köp vâyim,

Yoqdän bâr äylägän qâdir xudâyim,

Xäbärdâr bol ğariblärning hâlidän...

Uzakta kalmıştır menzirim yerim,

Yalnızlıktan bana düştü çok “vah”ım,

Yoktan var eden kadir **Allah’ım (xudâyim)**,

Haberdar ol gariplerin halinden.

(Dalli-6, 2017, s. 200)

2.2.79.14. *hây ättäng*

❖ *Şâqäländär: -Hây ättäng, Äsäd mergän bilän Şâdmän mergändän äyrildik, -deb köp äfsus qilib, yolgä tüşib ketä berdi.*

Şakalender “**Yazık (hây ättäng)**, Esad avcı ile Şadman avcıdan ayrıldık, diye çok üzülüp, yoluna devam etti.

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 296)

❖ *-Hây ättäng, zor bolib, bähâdir bolib, âhir künim uçâr quşlärni häm uçirä âlmädim”, -deb äfsuslär yeb Häsänxâning äytgän sözi:*

-“**Ah yazık (hây ättäng)**, güçlü olup, bahadır olup son günümde uçucu kuşları da uçuramadım” diye üzülen Hasanhan şunları söyler:

(Dalli-6, 2017, s. 306)

❖ *“Hây ättäng, oq yâmân tekkän ekän, bolmäsä şu vaqtgäçä özigä kelmäsmidi”, -deb köp diltäng, xäfä.*

“**Yazık (hây ättäng)**, ok kötü yaralamış, yoksa bu zamana kadar kendine gelmez miydi” diye çok üzüldü.

(Dalli-6, 2017, s. 318)

❖ *Hây ättäng, xân Dälli endi mendän qaçibdi, Ğirkök âtni minib ketibdi, aqalli men ölgänçä qarämäbdi (...)*

Ahhh (hây ättäng), Han Dalli şimdi benden kaçmış, Ğirkök ata binip gitmiş, hatta benim ölümümü beklememiş (...)

(Dalli-6, 2017, s. 320)

2.2.79.15. häy däriğ

❖ *Bu yerdä yürdiring şäriätidi – degän vaqtdä “häy däriğ” – deb pādşā bir ah tārtdi.*

(Molla ve hocalar) Şeriati uygulayın deyince padişah “Hey Allahım (häy däriğ)!” diye bir ah çekti.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 132)

2.2.79.16. häyhât

❖ *Häyhât, mämläkât yänä pärçäländi, yurt väyrân boldi.*

Yazık (Häyhât), memleket yeni parçalandı, yurt viran oldu.

(P. Qâdirâv, Yulduzli Tünlär) (ÖTİL-5, 2008, s. 488)

2.2.79.17. häylâ

❖ *Toxtätidi üçävi âtni*

Häyvânlär cäbrni tārtdi,

Häylâ, deb Xâlyâr üyini

Nâzâr betämiz körsätidi.

Durdurdu üçü de atları

Hayvanlar zorluğu çekti,

İşte (häylâ), deyip Halyar’ın evini

Nazar akılsızca gösterdi.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 66)

2.2.79.18. -kü

❖ *Şundä Göroğlibekning yigitläridän köngli sâvib: “Bulas bolmäs ekän-kü”, -deb bir söz dedi:*

O anda Koroğlu'nun yigitlerden gönlü soğumuş ve “Bunlar olmazmış **ya!**” deyip şunları demiş: (Dalli-6, 2017, s. 26)

2.2.79.19. o

❖ *O, vällämätim, qandâq qiläyin. Sen qay yerdä bolsäng, xizmätिंगni qilib, sirä seni yäkkä-tänhä yubärmäs edim, qâşingdän äyirmäs edim, dâim birgä bârib kelär edim, cân-dil bilän xizmätिंगni qilär edim. Qandäy tänhä bärämän. Uzâq (yol) bolsä, ortäsi suvsiz çöl bolsä, häy ättäng, häy ättäng, -deb äytgäni:*

Vah (o), velinimetim, nasıl yapayım? Sen nerede olursan ol, hizmetini görüp asla seni tek başına göndermezdim, yanından ayrılmazdım, hep birlikte gelirdim, canıgönülden hizmetini görürdüm. Nasıl tek başına varırım. Uzak yol ise, ortası susuz çöl ise, vah vah yazık diye şunları söyler:

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 204)

❖ *Yâtib ağäb: “Vây öldim, vâ y öldim, änä u bächçägar mengä bir qarädi, ötim bir qarädi, şu ädäm Göroğlimikän? O, yârânlär, öldim-e, öldim. O, ağaynilär, şu ädämni köringlär, men ölämän, ädäm bolmäymän, öldim-e, öldim”, -deb baqirä berdi.*

Yatıp kıvranarak “Vay öldüm, vay bittim! İşte o şu lanet olası bana bir baktı, ödüm koptu, o adam Koroğlu mu ki? **Hey (o)** yarenler, öldüm ki ne öldüm! **Hey (o)** kardeşlerim, şu adama bakın, ölüyorum ben, adamlıktan çıkıyorum, öldüm be öldüm”, diye bağırıverdi.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 214)

❖ *Xân Dälli bu sözlärni eşitib, u häm köp yiglädi, äytdi: -O töräm, ilâhiy âmân-esân yäxşi bolgäysiz, yärängiz tüzälsin. Hâli yâşsiz, men ölämän, deb äytmäng, yäxşi bolgäy män deng, töräm, zinhâr ölämän demäng, meni häm qorqitmäng.*

Han Dalli bu sözleri duyunca çok ağladı. “**Ah (o)** beyim, inşallah yaranız düzelsin sağ salim ayağa kalkacaksınız/iyileşeceksiniz. Henüz gençsiniz; öleceğim demeyin, iyi olacağım deyin. Beyim asla öleceğim demeyin, beni de korkutmayın”.

(Dalli-6, 2017, s. 320)

2.2.79.20. vâdâriğ

❖ *Birâvning hâlâlini birâv süyâdigân zâmân ekân-dâ, vâdâriğ!*

Birinin helalini başkasının sevdiği zamanlara kalmışız, **çok yazık (vâdâriğ)!!**

(S. Siyâev, Yâruğlik) (ÖTİL-1, 2006, s. 464)

❖ *Tâzâ qaräsä, Umarxân turar. Tanib, qaragidây bolsä, xafâlikkâ çulğangädây bâşi, “vâ dâriğ” – deb âkâr közidân yâşi.*

Tekrar bakınca Molla Umar’ı görüp tanıdı. Umar Han başına kötü bir iş gelmiş gibi “**Hey Allahım (vâ dâriğ)**” diyerek gözyaşı döküyordu.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 158)

2.2.79.21. vâý

❖ *Hâligä vâý Hâli yâmân, ähvâli ağır. Yiğidân közlâri, qâvâqlâri qızârib şişgân Şâqâsim yetib keldi: -Vâfât kildi cânkâşim, dârdkâşim, Hâzir qolimdä cân berdi. Hâlimgä vâý!*

Vay (vâý) haline, hali yaman, ahvali ağır. Ağlamaktan gözleri, göz kapakları kızarıp şişmiş Şakasım koşup geldi: “Canımın yarısı, dert ortağım vefat etti. Şimdi kollarımda can verdi. **Eyvah!/Eyvahlar olsun! (vâý)!**”

(Âybek, Tânlängän Äsârlär) (ÖTİL-1, 2006, s. 466)

2.2.79.22. vâýdâd

❖ *Xân Dâllining kânizlâri çâçini yâýib, yüzini soyib, xân Dâllining dâğigä küyib, vâý-vâýlâb, çirqirâb, zâr yigläb, vâýdâd, dâd-dâd, deb pâdşâgä bârdi.*

Han Dalli’nin cariyeleri saçlarını yolup, yüzlerini yırtıp, Han Dalli’nin feryadına yanıp, “vay vay” diye bağıra çağıra ağlayarak “**yazık (vâýdâd), eyvah**” diyerek padişahın yanına vardılar.

(Dalli-6, 2017, s. 176)

2.2.80. Yalvarma

2.2.80.1. e

- ❖ *Rahm äylägin, bizlär oynäb külämiz,*
Sizniki ekän ğäzlär, hâzir bildik biz
E, rähbärim, bu günâhdan öting siz,
Här ğâzinggä on ğâz âlib berämiz.

Merhamet ederseniz, çok seviniriz,
Kazların sizin olduğunu yeni anladık biz
Ey (e) rehberim, bu günahımızı affedin siz
Her kazınız için on kaz alıp veririz.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 116)

- ❖ *Ğäpini âldingmi toqâl gülingni,*
Soymâqçi boldingmi ikki ulingni,
Ulär üçün meni soygin e, sultân
Soymägin ikki cânu dilingni.

Tuttun mu yalancı gülünün sözünü,
Asmak mı istedin iki oğlunu,
Onlardansa beni astır ey (e) sultan,
Astırma iki can-ı dilini.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 192)

- ❖ *E, qaländär, nazar qiling bälama,*
Ot tutaşib, yânar mening tänäm-ä,

Heç kim rahm aylämäs közdä cälämä,

Kâmil pirlär nazar qiling bälämä.

Ey (e) derviş, nazar eyle oğullarıma,

Ateş düşüp, yaktı benim tenimi ya,

Hiç kimse merhamet etmez gözyaşıma,

Kamil pirlər, nazar eyleyin oğullarıma.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 204)

2.2.80.2. ey

❖ *-Ey täqsir! Hämmäsi räst, meni keçiring! Men âlämän degän bevä emäs, qiz edi.*

Ey efendim! Hepsi doğru, beni bağışlayın! Benim almak istediğim kişi dul değil, kız idi.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 60)

❖ *Şundä Qaysärbek özini Bâbirning âyâği âstigä taşläb, bağini boşäb, közini yaşläb, bädäni çoşib:*

-Ey, şähänşäh, men qulingizni keçiring!

O anda Kayserbek kendini Babür'ün ayakları altına attı, bağlarından kurtulup gözleri yaşla doldu ve sarsıla sarsıla ağlamaya başladı: "Ey şahım, beni affedin!".

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 128)

2.2.80.3. äI'ämân

❖ *Devlär deydi: äI'ämân, Ädämhorku bu Zämân.*

Devler der: **el-aman (äI'ämân)**, yamyamların zamanı bu zaman.

(Nigâr vâ Zämân) (ÖTİL-1, 2006, s. 75)

2.2.80.4. äylänäy

- ❖ *Munä tâgdä qilmä men şorni gädây,
Tänhâlikdän men târtärmän âh-vây,
Âtingdän **äylänäy**, qudrätli xudây,
Xäbärdâr bol men tänhâning hâlidän.*

Bu dağda etme bu bahtsız muhtaç,

Yalnızlıktan çekerim ah ile vah,

Adına **kurban olayım (äylänäy)**, kudretli Hüdâ,

Haberdar ol ben yalnızın hâlinden.

(Dalli-6, 2017, s. 200)

- ❖ ***Äylänäy**, âşîqlik dünyâda yâmân,
Rângingni qilmâgin bääyni sâ mân,
Men bolmäsäm, sening körmâging gümân,
Şu ustani men körsätây, Âftâbcân!*

Kurban olayım (äylänäy), âşîklık dünyada yaman,

Rengini sarartıp eyleme saman,

Ben olmazsam bil, senin görmen şüpheli,

Şu ustayı sana göstereyim, Afitab can!

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 308)

2.2.80.5. *äylänäyin*

- ❖ *-Äylänäyin, qiz cânim,*
- Örgüläyin, qiz cânim,*
- Bir märtägä rähm qil,*
- Mehribånim, qiz cânim.*

Kurbanın olayım (äylänäyin) kızcağızım

Feda her şeyim kızcağızım

Bir kerecik acı

Sevgili kızcağızım

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 118)

2.2.80.6. *xudâ*

- ❖ *Mäydân-mäydân Girkök âtin yelâdi,*
- Âti Häsân, özi nâdân bälâdi(r),*
- Yäkkä-tähâ suvsiz çöldä **xudâ** deb,*
- Âbro ber, deb pälvân Häsân kelâdi...*

Meydan meydan Girkök atı koşturur

Adı Hasan, kendi cahil çocuktur,

Tek başına susuz çölde **Hüda** deyip

Onur ver, diye pehlivan Hasan gelir...

(Dalli-6, 2017, s. 96)

2.2.80.7. häy ättäng-ä

❖ *Äytoti mämä hämmä gäpni Xälyärgä äytdi. Xälyär bâbâ birân nârsä demädi. Bärmâşâğini tişläb, oyläb qâldi- dä, “Häy ättäng-ä!” dedi.*

Aytoti anne olan biteni Halyar’a anlattı. Halyar dede bir süre sustu. Parmağını ısırıp, düşünceye daldı ve “Eyvah/Yazık/Tüh (häy ättäng-ä)” dedi.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 34)

❖ *Änä endi Mährämning beli tâzä singändäy cudä xafä boldi: -Häy ättäng, yigütlär, düşmännär Äväzxânniing mästligini ängläb, bilib, bändi qilib âlib ketibdi.*

İşte şimdi Mahrem’in beli kırılmışçasına çok üzüldü: “Vah yazık (häy ättäng), yiğitler! Düşmanlar Avazhan’ın sarhoş olduğunu anlamış, onu bağlayıp alıp gitmiş.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 172)

2.2.80.8. ibi

❖ *Bedâv minib mäydän-mäydän âlämän,
Bulğâr eldän bolğän men häm törämän,
Yol körsäting mengä, ibi, bâbâcân,
Âmân bolsam, âlämdä dävran sürämä.*

Bedevi ata binip meydan meydan alırım,

Bulgar şehrinde doğdum ben de töreyim,

Yol gösterin bana, ey (ibi) dedeciğim,

Sağ kalırsam, âlemde devran sürerim.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 566)

2.2.80.9. *ilâhi*

❖ *Oğlim bolsä şundâq bolär edi dä, mendän keyin häm dävlätim şuniki, ilâhi, âmân bolsin.*

Oğlum olsa böyle olurdu ve benden sonra da devletim onundur, **ey Allahım (İlâhi)**, aman olsun!

(Gäzetädän) (Lätifälär) (ÖTİL-2, 2006, s. 198)

2.2.80.10. *märhämät*

❖ *Çeksäm mäylimi? –Märhämät! [Mäysärä:] Qani, taqsirim,törgä märhämät!*

Çeksem olur mu? –Merhamet! Mmm Meysere: Hani, efendim, tahta, tahtakine merhamet (märhämät)!

(Hämzä, Mäysäräningişi) (Lätifälär) (ÖTİL-2, 2006, s. 549)

2.2.80.11. *sädägäng boläyin*

❖ *Sädägäng boläyin imâm, çiltänlär,
Şäydullâ, deb yiğlär, ävazmân Zärgär,
Yer yüzindä cümlä ötgän väлилär,
Bu sözlärni äytär Şâhiqäländär.*

Kurbanın olayım (sädägäng boläyin) imam, çiltenler

Hu Allah diye ağlar Avazla Zerger

Yeryüzünde yaşamış bütün veliler

Bu sözleri söyle Şah-ı Kalender.

(Melike Ayyar Destanı-2, 2007, s. 134)

2.2.81. Yardım Dileme

2.2.81.1. *dâd*

❖ *Ertälâb cüdâ yâmân âhvâlgâ tüşdi: üyning u bâşidân bu bâşigâ “dâd” deb yumälâydi.*

Sabah çok kötü bir duruma düştü: Evi bir baştan diğer başa feryat ederek, **imdat (dâd)** diyerek dolanıp durdu.

(**Â. Qahhâr, Äsârlâr**) (ÖTİL-1, 2006, s. 534-535)

❖ *Älqıssâ, Gülçehrâ mâhkâm târmâşib, rüvârây oçâkişib, dâvuşî güzârdân âşib: -Dâd, qarâqçı. Bulğârdâ möminlik bârmi?*

Gülçehre Erali'nin yakasına yapışıp “**İmdat (dâd)**, haydut var. Bulgar elinde hiç mümin var mı?” diye bağırmaya başladı.

(**Erali ve Şirali-1, 2009, s. 118**)

❖ *Bâlâlâr âtrâfgâ älängläşdi vä toğri Mesturelârnikiğâ çâpib ketişdi. – Ä? Tuprâq bâsdi? –gângib turib ketdi Mesture. – Dâ-âd! – dedi- dâ bâlâlârnîng izidân yügürdi.*

Çocuklar etrafa göz gezdirdi ve “Heyy! Toprak kaydı!” diyerek doğruca Mesturelerin evine koştular. Mesture donup kaldı ve sonra “**İmdaaat (dâ-âd)!**” diyerek çocukların peşinden koştı. (**ÖHÖESE, Bâhâr Ötdi, 2012, s. 522**)

❖ *Közidân tökib yâşini,
“Dâd” deb çıkarib dâvşini,
Heç kim buni bilmäs endi,
Äyyâr kâmpirning işini.*

Gözünden dökerek yaşını,

“**Heyhat (dâd)**” diyerek çıkarır sesini,

Hiçkimse bilmez şimdi,
Kurnaz kadının bu işini.

(Rüstem Han Destanı-5, 2016, s. 54)

- ❖ *Berähmlär sirä rähm qilmäydi,
Dâd, degän sözigä qulâq sâlmädi,
Nimä günâh qildi âyim muştipär,
Günâhini heç bir kişi bilmäydi.*

Acımasızlar hiç merhamet etmedi,
İmdat (dâd), diyen söze kulak asmadı,
Ne günah işledi zavallı hanım,
Hiçkimse onun suçunu bilemedi.

(Rüstem Han Destanı-5, 2016, s. 78)

2.2.81.2. hu

- ❖ *Häsän “haq!” deb, “hu!” dedi, Ğirkök âtini çu dedi.*

Hasan “haq” deyip, “hu!” dedi, Girkök, atına “çu” dedi.

(Rävşän) (ÖTİL-5, 2008, s. 555)

- ❖ *Bu müdhış, mâş‘um bâzmgä hâligi yâlmâğiz fâlbining hästâ âvâz
bilän väysäşi qoşildi: -Yä sultân! Yä çiltän! **Hu, hu, hu!***

Bu korkunç, uğursuz eğlenceye deminki cadı falcının/kahinin hastalıklı sesiyle zırvalıkları eklendi.: Yä sultan! Yä ruhlar! **Hu, hu, hu!**

(Äybek, Tänlängän Äsârlär) (ÖTİL-5, 2008, s. 555)

2.2.81.3. *vâyđâd*

❖ –*Dâd! Vâyđâd! Qarâqçilär bâsdi!!! – dâvân ârğasidân ikki xâtin fâryâd kôtârib çiqdi.*

-İmdat! İmdat (*vâyđâd*)! Teröristler bastı!!! Geçidin (Dağ geçidinin) arkasından iki kadın feryat ederek çıktı.

(M. İsmâiliy, Fârgânâ) (ÖTİL-1, 2006, s. 466)

2.2.82. Yazıklanma

2.2.82.1. *âbbâ*

❖ “*Âbbâ, ikki quş âtib birini âldik, birini âlâlmâdik*”, -*deb keleyâtib edi, yerdâ qizil qân kördi.*

Hay Allah/Tüh (*âbbâ*) , iki kuşu vurduk birini aldık ama diğerini alamadık” deyip giderlerken, yerde kan izi gördüler.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 110)

2.2.82.2. *eh*

❖ *Eh, ättäng, ârzulär uçdi hävâgä.*

Eh, yazık, arzular havaya uçtu.

(Yä. Qurbân, Mehrim vâ Qahrim) (ÖTİL-5, 2008, s. 68)

2.2.82.3. *esiz*

❖ *Şundây qilib, yâzning bütün körkâmligi iş bilân ötib ketdi. Esiz-esiz.*

Böyle yaparak, yazın bütün güzelliği çalışmakla geçip gitti. Yazık, çok yazık (*esiz-esiz*)!

(G. Gulâm, Tirilgân Mürdâ) (ÖTİL-5, 2008, s. 54)

❖ *Esiz şunçâ mehnät. Qoşnigä bersäm – esiz âşim, üydä tursä – säsir âşim.*

Yazık (esiz) bunca mihnete. Komşuya versem –**Yazık (esiz)** aşım, evde dursa, kokar aşım. **(Maqâl) (ÖTİL-5, 2008, s. 54)**

2.2.82.4. ättäng

❖ **Ättäng**, ât bolgändä, ârқasidän tüşär edik.

Tüh (ättäng) at olsaydı, arkasından giderdik.

(P. Tursun, Oqıtuvçı) (ÖTİL-1, 2006, s. 116)

❖ *Täbiiyki, bundäy pähtäkâr küzgä bârıb ättäng deb yürädi.*

Tabiki, böyle pamukçular güze ulaştığında/güz vakti geldiğinde **tüh (ättäng)** diyordu.

(Gäzetädän) (ÖTİL-1, 2006, s. 116)

❖ *Zâlimlär qolidä qâldım mungâyıb,*

Kimlärgä yıǵlärmän dârdimni yâyıb,

Bizlärdän a'lå mı u kiçik zayıb,

Ättäng, Bulğâr eli boldı besâyıb.

Zalimler elinde kaldım sıkıntıya düşüp,

Kimlere ağlayayım derdimi açıp,

Bizlerden değerli o küçük yalancı,

Yazık (ättäng), Bulgar eli kaldı bi-sahip.

(Erali ve Şirali-1, 2009, s. 148)

❖ *Âyçinâr: “Endi öldim. Ättäng, âtä ânämdän äyrildim”, -deb bexâsdän közini yumıb, çinqirib yubârdı.*

Ayçınar “Şimdi öldüm! **Yazık (ättäng)**, anamdan babamdan ayrıldım!” diye aniden gözlerini yumdu ve bir çığlık kopardı.

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 24)

❖ *Attäng, endi öldim, deb,*
Negä bundä keldim, deb
Undä yegän muştimdän
Bu cäydä häm yedim, deb...

Eyvah (ättäng), şimdi öldüm, deyip

Niye buraya geldim deyip

Orda yediğim yumrukları

Burada da yedim deyip

(Ayçınar Destanı-3, 2007, s. 48)

2.2.82.5. ättäng-ä

❖ *Ättäng-ä dävri-dävränim bolmädi,*
Zärväräqli köşk-äyvänim bolmädi,
Munäv tağdä ämälämän şekili,
Bek Göroğli – ätácänim bolmädi.

Yazık ya (ättäng-ä) güzel bir günüm olmadı,

Yaldızlı köşküm, eyvanım olmadı,

Böylesi dağda gayret etmeye,

Bey Köroğlu babacığım olmadı.

(Dalli-6, 2017, s. 196)

2.2.82.6. *xä*

❖ *Hä, köp umrning zäväl tâpişi üçün bir âdämning xâtâsi yetärlî ekän!*

Evet (**hä**), birçok ömrün son bulması için bir kişinin hatası yeterliymiş!

(ÖHÖESE, Qızıl Älmä, 2012, s. 546)

2.2.83. Yerinme

2.2.83.1. *äbbâ*

❖ *Beklär çüvilläb küldi. Äbbâ, bâççägärlär, bizläрни mäzaq qilib yätgän ekän, deb ötib ketdi.*

Beyler kahkahayla güldü. **Eyvah (äbbâ)**, soykalar, bizimle alay ediyorlarmış, deyip çekip gittiler.

(Huşkeldi ve Belagerdan-4, 2011, s. 78)

2.2.84. Yorgunluk

2.2.84.1. *uf*

❖ *Uf, çärçädim... Tälükdim.*

Offf (**uf**) yoruldum, bitap düştüm!

(HÖÄT, 1966, s. 366)

2.2.84.2. *uh*

❖ *Uh, şorim kursin meni!*

Ahhh (**uh**), biçare ben!

(HÖÄT, 1966, s. 366)

DEĞERLENDİRME-SONUÇ

“Özbek Türkçesinde Ünlemler-Art Zamanlı Bir İnceleme” adını taşıyan tezimiz iki bölümden oluşmaktadır. Tezin “Ünlemler” adını taşıyan birinci bölümünde yabancı dillerde ve Türkçede ünlemlerin ele alınışı üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda Almanca, İngilizce ve Rusça gibi yabancı diller ile Türkiye Türkçesi Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız Türkçelerinde yer alan ünlem tanımları, sınıflandırmaları, kapsamı ve özellikleri üzerine verilen bilgiler ortaya konmuş ve değerlendirilmiştir. Ayrıca bu bölümde genel anlamda ünlemler üzerine verilen bilgilerden hareketle ünlemlerin anlatım araçları belirlenmeye çalışılmış ve ünlem kapsamına alınan ifadeler ve bunların ünlemleşmeleri ele alınmıştır. Tezin “Özbek Türkçesinde Ünlemler” adını taşıyan ikinci bölümünde birinci bölümde yer alan bilgilerden hareketle ve Özbek Türkçesindeki ünlemler temelinde ünlemlerin “ses, anlam, vurgu-tonlama, gramer, imla ve söz dizimi” açısından özellikleri belirlenmeye çalışılmış ve bir ünlem tanımı oluşturulmuştur. Sonrasında ünlemler yapıları ve anlamları bakımından sınıflandırılmıştır.

Ünlemler gramerlerde ve dil bilgisi çalışmalarında en az ele alınan üzerinde detaylı çalışmalar yürütülmeyen konulardandır. Dolayısıyla henüz çözüme kavuşturulamamış birçok sorunu da bünyesinde barındırmaktadır. Terimin nasıl adlandırılacağından başlayarak nasıl tanımlanacağı, sözcük mü cümle mi yoksa konuşma parçası mı olduğu, kapsamına hangi ifadelerin gireceği, özelliklerinin neler olduğu, gramerlerde nerede yer alacağı ve nasıl sınıflandırılacağı gibi sıralayacağımız bu sorunları ortaya koyduğumuz ve ünlemler üzerine kapsamlı bir araştırma yaptığımız birinci bölümde yabancı gramerlerde ve Türkçeyi konu alan çalışmalarda ünlemlere ilişkin detaylı bir bilgilendirme yapılmış ve elde edilen veriler değerlendirilmiştir. Yaptığımız araştırma ve topladığımız verilerden yola çıkarak bu sorunlar aşağıda değerlendirilecektir.

Ünlemlerle ilgili sorunlardan ilki onların nasıl adlandırılacağı yönündedir. Batı dünyasında ünlem adlandırmasında bir birlik olduğu görülür. Bu doğrultuda Latince “inter” ve “iectio” sözcükleri temelinde “interjection, interjectionen ve mejdometiye” olarak adlandırıldığı görülmektedir. Ünlemlerin Türkçeyi konu alan gramerlerde aynı birliği yakalayamadığı ve çağdaş Türk lehçelerinde ünlemlerin aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere neredeyse her lehçede farklı adlandırmalarla yer aldığı dikkat çeker:

Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlemlerin Adlandırılması	Güneybatı Türk Lehçelerinde	Türkiye T.	Ünlem nida
		Azerbaycan T.	Nida
		Türkmen T.	Ümlük
		Gagauz T.	Duygucular
	Güneydoğu Türk Lehçelerinde	Özbek T.	Ündov
		Uygur T.	İmliq ündâş söz
	Kuzeybatı Türk Lehçelerinde	Tatar T.	İmlık ımlık söz
		Başkurt T.	İmlıq
		Kumuk T.	Hislik çakırw söz ünlük
		Karaçay-Malkar T.	Mejdometiye
		Nogay T.	ün söz
		Kazak T.	Odagay
		Kırgız T.	sırdıq söz
	Kuzeydoğu Türk Lehçelerinde	Altay T.	Kıygılı
		Hakas T.	Hıygılas
		Tuva T.	algı sözü

Batı gramerciliği ünlemin tanımından önce ne olduğu konusunu aydınlatmaya çalışır. Roma ve Latin gramerciliğinden itibaren ünlemlerin niteliğinin tartışmalı bir konu olduğu görülür. Batı gramerciliği ünlemleri Latin ve Yunan gramerciliği temelinde zarfların içerisinde ele almış daha sonra ise onların bağımsız bir sözcük türü olduğu fikrini benimsemiştir. Bugün ise Batı gramerciliğinde ünlemler üzerine müstakil çalışma yürüten bazı araştırmacılar ünlemi ne sözcük ne de cümle olarak görmez; aksine onları bir konuşma parçası olarak değerlendirir.

Ünlemler hem Batı gramerciliğinde hem de Türkçeyi konu alan gramerlerde kendilerine özgü bir yapıları olan, kalıplaşmış, cümle dışı ifadeler olarak yer alır. Türkçeyi konu alan gramerlerde ise ünlemler başlı başına bir sözcük türü olarak kabul edilmektedir.

Yabancı dillerdeki çalışmalara bakıldığında bunların ünlemlerin anlamlı birimler ve cümle dışı ögeler olduğu hususunda birleştiği görülmekle birlikte ünlem tanımının araştırmacının ele aldığı bakış açısına göre şekillendiği ve bu çalışmaların ünlemin niteliklerini ortaya koymaya dönük olduğu göze çarpar. Türkçeyi konu alan çalışmalarda yapılan ünlem tanımlarında ise bir nevi ünlemin kapsam sınırının çizildiği söylenebilir. Bu tanımlarda ortak olarak duygu ifade eden sözcüklere yer verildiği görülmekle birlikte her araştırmacı kendi görüşü çerçevesinde ünlem kapsamı dâhilinde ele aldığı diğer sözcüklere tanımlarında yer vermektedir. Ünlemlerin niteliklerine ait ifadelere birçok tanımda rastlanmamakla birlikte bazı tanımlarda bu niteliklerin bulunduğu görülmektedir. Bunlar arasında Berke Vardar'ın tek başına cümle oluşturabildiğine, M. Argunşah ve G. Güner'in kısa ama etkili bir anlatım tarzı olduğuna, Redhouse'un ünlemlerin sözcüklerin önünde yer aldığı ve sadece ses ya da sözcüklerden değil söz grubu ve cümlelerden de oluşabildiğine, Tahsin Banguoğlu'nun tek başına duyuş ve dileği canlı bir şekilde anlatabildiklerine, Kaya Bilgegil'in ünlemlerin bir cümlenin anlatım kabiliyetine sahip olduğuna, Günay Karaağaç'ın ünlemlerin insan seslerinden ibaret olduğuna, Mehmet Gece'nin ünlemlerin beklenmedik bir ruh hali neticesinde gayri ihtiyari çıkarılan sesler olduğuna yönelik ifadeleri sayılabilir. Ahmet Cevat Emre ve Tahir Nejat Gencan'ın ise verdikleri ünlem tanımının yanı sıra onların oluşum ve niteliklerine ilişkin açıklamalar yaptığı da görülmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen, Özbek, Kazak ve Kırgız Türkçelerine ait çalışmalarda da ünleme dair tanımların onun kapsamı çerçevesinde yapıldığı görülmektedir. Özbek Türkçesinde yer alan ünlemler üzerine yürüttüğümüz çalışmalar dâhilinde diyebiliriz ki yukarıda yer alan ünlem tanımları kapsam ağırlıklı olmakla birlikte eksiktir. Ünlemin tam bir tanımını yapabilmek onun kapsam ve özelliklerinin doğru bir şekilde belirlenmesi ile mümkün olabilir. Bu doğrultuda ünlemi tanımlamadan önce onun kapsam sınırlarını iyi çizebilmek ve temel özelliklerini net bir şekilde ortaya koymak gerekir.

Alman, İngiliz ve Rus gramerlerinde ünlemlerin diğer sözcük türlerinden farklı kendine özgü bir yapı ile kullanıma ve özel niteliklere sahip, bağımsız bir sözcük türü olarak ele alındığı görülür. Türkçeyi konu alan çalışmalarda ise ünlemler ya sadece görevli sözcükler olarak görülmüş ve edatların bir alt dalı olarak ele alınmış ya da görevli-anlamlı bir sözcük türü olarak görülmüş ve başlı başına müstakil bir sözcük türü olarak değerlendirilmiştir. Bugün ünlemler üzerine yapılan çalışmalarda

ünlemlerin anlamsal yapıları üzerinde durulmakta ve ünlemler tüm dünyada başlı başına bir sözcük türü olarak ele alınmaktadır.

Yabancı kaynaklarda yer alan ünlem sınıflandırmalarında Alman, İngiliz ve Rus gramerlerinden tespit edilen bilgiler dâhilinde onların az farkla da olsa birbirini takip ettiği görülmektedir. Bu sınıflandırmalar üzerine sağlıklı bir yorum yapabilmek için onları şu şekilde tablolaştırabiliriz:

Almanca'yı Konu Alan Çalışmalarda Ünlem Sınıflandırmaları	Echlic Konrad	Yapılarına Göre Ünlemler 1) Birincil Ünlemler 2) İkincil Ünlemler
	Anna Wierzbicka	İşlevlerine/Anlamlarına Göre Ünlemler 1) Duygusal Ünlemler 2) İrade ile İlgili Ünlemler 3) Bilişsel Ünlemler
İngilizceyi Konu Alan Çalışmalarda Ünlem Sınıflandırmaları	Tim Wharton	Yapılarına Göre Ünlemler 1) Birincil Ünlemler 2) İkincil Ünlemler
	Felix Ameka	A) Yapılarına Göre Ünlemler 1) Birincil Ünlemler 2) İkincil Ünlemler B) İşlevlerine/Anlamlarına Göre Ünlemler 1) Dışavurumcu (expressive) Ünlemler a) Duygusal Ünlemler b) Bilişsel Ünlemler 2) Gayret İfade Eden Ünlemler 3) Sosyal Etkileşim Amaçlı Kullanılan (phatic) Ünlemler
	Cliff Goddard	A) Yapılarına Göre Ünlemler 1) Birincil Ünlemler 2) İkincil Ünlemler B) İşlevlerine/Anlamlarına Göre Ünlemler 1) Duygu İfade Eden Ünlemler 2) İrade ile İlgili Ünlemler 3) Bilişsel (Gayret İfade Eden) Ünlemler C) Bağlamsal Açıdan Ünlemler 1) (Uyaran-Bağımlı) Ani Kullanımlar 2) Eğitsel Kullanımlar 3) Söylemsel Kullanımlar 4) İronik Kullanımlar

Rusçayı Konu Alan Çalışmalarda Ünlem Sınıflandırmaları	Rusya Bilimler Akademisi	Yapısal Açından Ünlemler 1) Asıl (Temel) Ünlemler 2) Türeyen (Asıl Olmayan) Ünlemler Anlamsal /İşlevsel Açından Ünlemler 1) Duygu ve Duyguyu Değerlendirme 2) İstek 3) Kalıp İfadeler (selamlaşma, dilekler, teşekkür, özür) Sözdizimsel Açından Ünlemler 1) Bağımsız Cümle Oluşturan Ünlemler 2) Bağımsız Konuşma ya da Kiplik Özelliklerine Sahip Ünlemler 3) Cümlenin Ögesi Görevini Üstlenen Ünlemler
	Vinogradov	Ünlemler (Anlamsal Açından) 1) Duyguları ve Hisleri İfade Eden Ünlemler 2) Adlardan Türeyen Ünlemler 3) Duygulardan Ziyade Durumu ve Hissiyatı İfade Eden Ünlemler 4) İstekleri ve Dürtüyü İfade Eden Ünlemler 5) Cevap Niteliğini Taşıyan Ünlemler 6) Kalıp İfade Niteliğinde Ünlemler 7) Sövme Niteliğinde Ünlemler 8) Seslenme Niteliğindeki Ünlemler 9) Ses Taklidi Ünlemler 10) Cümlelerde Kullanılan ve Eylem Sınırlarında Bulunan Ünlemler
	Germanoviç	Anlamsal Açından Ünlemler I) Duyguları İfade Eden Ünlemler 1) Yapısal Özelliklerine Göre Ünlemler a) Tek Heceli b) Çok Heceli 2) Anlamlarına Göre Ünlemler 3) Sentaks Görevlerine Göre Ünlemler II) Emir (İmperativ) Ünlemler 1) Celbî (Çağrı) Ünlemler 2) Sessizlik Talep Eden Ünlemler 3) Mesleki Komutlar 4) Sirk Ünlemleri 5) Toplu Çalışma Ünlemleri 6) Hayvanlara Hitap Eden Ünlemler
	Sereda	Ünlemler 1) Çekirdek Ünlemler 2) Ünlemleşen Sözcükler 3) Hibrit Ünlem Öbekleri
	Şaronov	Ünlemler 1) Asıl Ünlemler 2) Başka Dil Ögelerinden Türeyen Ünlemler (İkincil Ünlemler) 3) Teşvik Ünlemleri

Yabancı gramerlerde yer alan ünlem sınıflandırmalarında yapısal anlamda verilen birincil ve ikincil ünlemler ayrımının hepsinde takip edildiği görülür. Bununla birlikte anlamsal bakımdan yapılan sınıflandırmanın işlevsel açıdan yapılan sınıflandırmayla karıştığı ve birlikte ele alındığı dikkati çeker ancak yapılan sınıflandırmalar işlev ağırlıklıdır. Cliff Goddard'ın yapmış olduğu bağlamsal açıdan sınıflandırma ile Rusçada yapılan cümle bilgisel açıdan ünlem sınıflandırmalarının ünlemlere farklı bir bakış açısı getirdiği de açıktır.

Türkçeyi konu alan gramerlerdeki ünlem sınıflandırmalarını üç grupta ele alabiliriz. Bunlardan ilki yabancıların Türkçeyi konu alan çalışmalarıdır. Bu gruptaki sınıflandırmalarda ünlemlerin ayrıntılı olarak incelenmediği (Serebrenikov, Eckmann), ünlemlerle ilgili çok az bilgiye yer verildiği (Brockelman, Gabain, Räsänen, Bodrogligeti) ve ünlemler üzerine yapılan incelemelerin de birbirinden farklı olduğu dikkat çekmektedir. Türkiye Türkçesi üzerine yapılan dil bilgisi çalışmaları olarak belirleyebileceğimiz ikinci gruptaki sınıflandırmalarda ise bir metot oluşturulmaya çalışıldığı, Türkiye'de yapılan Eski Türkçe ve çağdaş Türk lehçelerini konu alan eserlerde de bu metodların takip edildiği görülür. Türkiye Türkçesi üzerine çalışan Türkologlarımızın ünlem sınıflandırmaları temelde onların edatların bir alt kolu olarak değerlendirilmesi veya müstakil bir sözcük olarak ele alınmasına göre farklılıklar arz eder. Ünlemleri edatların içerisinde ele alan araştırmacıların sınıflandırmaları şu şekilde tablolştırılabilir:

Ünlemler	Muharrem Ergin	Edatlar 1) Ünlem Edatları a) Ünlemler b) Seslenme Edatları c) Sorma Edatları d) Gösterme Edatları e) Cevap Edatları 2) Bağlama Edatları 3) Son Çekim Edatları
	Necmettin Hacıeminoğlu	Mana ve Vazifeleri Bakımından Edatlar 1) Çekim Edatları 2) Bağlama Edatları 3) Kuvvetlendirme Edatları 4) Karşılaştırma Edatları 5) Soru Edatları 6) Çağırma Edatları 7) Cevap Edatları 8) Ünlemler 9) Gösterme Edatları 10) Tekerrür Edatları

Ünlemleri müstakil bir sözcük türü olarak ele alan araştırmacıların yapmış olduğu sınıflandırmalar ise şu şekildedir:

SÖZCÜK TÜRLERİ	Ünlemler	Ahmet Cevat Emre	<p>“Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Layiha (1931)” adlı eserinde</p> <p>Nidalar, Onomatopeler, Prezantatifler</p> <p>1) Nidalar</p> <p>a) Tabii ve Aslı Nidalar</p> <p>b) Nidalaştırılmış Sözler</p> <p>“Türk Dilbilgisi (1945)” adlı eserinde</p> <p>I. Anlam Bakımından Kelimeler</p> <p>1) Ünlemler</p> <p>2) Yansımalar</p> <p>3) İsimler</p> <p>4) İsimliler</p> <p>II. Yapı Bakımından Kelimeler</p> <p>III. Sözdizimi Bakımından Kelimeler</p>
		Tahsin Banguoğlu	<p>I. Ünlemler ve Çeşitleri</p> <p>II. Ünlemlerin Yapısı</p> <p>1- Asıl Ünlemler</p> <p>a. Duyuş Ünlemleri</p> <p>b. Soruşturma Ünlemleri</p> <p>2- Ünlem Olabilen Başka Kelimeler</p> <p>III. Yansımalar ve Benzerleri</p>
		Kaya Bilgegil	<p>Anlamları Bakımından Ünlemler</p> <p>1) Çağırma Ünlemleri</p> <p>2) Duygu Bildiren Ünlemler</p> <p>3) Taklidî Sözler</p>
		Zeynep Korkmaz	<p>Anlamlı-Görevli Kelimeler</p> <p>1) Kökenleri Bakımından Ünlemler</p> <p>2) Ses ve Kelime Yapısı Bakımından Ünlemler</p> <p>3) Nitelik ve Görevleri Bakımından Ünlemler</p> <p>a) İçe Dönük Ünlemler</p> <p>b) Dışa Dönük Ünlemler</p> <p>c) Ses Yansımaları Ünlemler</p> <p>d) Ünlem Gibi Kullanılan Sözcükler</p>
		Tahir Nejat Gencan	<p>Ünlemler</p> <p>1. Çağrı Ünlemleri</p> <p>2. Dokunaklı-Duygusal Ünlemler</p>

	Volkan Coşkun	Ünlem (Ündâv) <ol style="list-style-type: none"> 1. Duygu Ünlemleri 2. Seslenme Ünlemleri 3. Gösterme Ünlemleri 4. Cevap Ünlemleri
	Kamil Tiken	Ünlemler başlığı altında tüm ünlemleri ayrıntılı bir şekilde incelemiş ve anlamlarına yer vermiştir. Bir sınıflandırma yapmamıştır.
	Tufan Demir	Ünlem Çeşitleri <ol style="list-style-type: none"> A. Asıl Ünlemler <ol style="list-style-type: none"> 1. Duygu Ünlemleri 2. Seslenme Ünlemleri B. Ünlemleşen Sözcükler
	M. Vefa Nalbant	I. Görevli Sözcükler II. Anlamli Sözcükler III. Görevli-Anlamli Sözcükler <ol style="list-style-type: none"> A. Ünlemler <ol style="list-style-type: none"> 1. Birincil Ünlemler 2. İkincil Ünlemler <ol style="list-style-type: none"> a. Cevap-Ret Ünlemleri b. Çağırma-Hitap Ünlemleri c. Gösterme Ünlemleri B. Yansıma Sözcükler

Türkçeyi konu alan gramer çalışmalarında neredeyse tüm araştırmacıların yapısal olarak birincil ve ikincil ünlemler şeklindeki sınıflandırmayı takip ettiği görülmektedir.

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen, Özbek, Kazak ve Kırgız gramerlerinde yer alan ünlem sınıflandırmalarına bakıldığında ufak tefek adlandırma farklılıkları bulunsa da tüm çalışmalarda ünlemler aynı şekilde sınıflandırılmaktadır. Ünlem sınıflandırmasında bu lehçelerin hepsinin Rusçadaki sınıflandırmayı takip ettiği görülmektedir.

Ünlem tanımları ve sınıflandırmaları incelendiğinde ünlemin net bir kapsam sınırının belirlenmediği görülür. Yurt dışındaki ve çağdaş lehçelerdeki ünlem kapsamının neredeyse aynı olduğu görülürken Türkiye’de yapılan tanım ve sınıflandırmalardaki ünlem kapsamında araştırmacıların bir birlik sağlayamadığı göze çarpar. Türkiye’de yapılan çalışmalara bakıldığında ise duygu ifadelerinin ünlem olduğu hususunda araştırmacıların birleştiği ancak diğer sözcüklerin ünlem kapsamı içerisine alınması hususunda farklı düşüncelere sahip olduğu görülür.

Gerek yurt içinde gerekse yurt dışında yapılan çalışmalar irdelendiğinde ünlem kapsamının en temel üyesinin duygu sözcükleri olduğu söylenebilir. Seslenmeler ve yansıma sözcükler de birçok çalışmada ünlem kapsamında değerlendirilirken cevap, gösterme, sorma, dua, teşvik, vurgulama ifadelerinin ünlem kapsamına da ele alınması konusunda bir birlik olmadığı göze çarpar. Yaptığımız incelemelerden yola çıkarak bu ifadelerin ünlem olup olmadığı hususunu tartışmadan önce bir sözcüğün ünlem olabilmesinin neye bağlı olduğunun irdelenmesi gerekir.

Ünlemler tüm dillerde sahip olduğu özellikleri ve anlatım kabiliyetleri ile diğer sözcük türlerinden ayrılırlar. Onlar konuşma dilinin vazgeçilmez unsurları, duyguların en temel anlatım yoludurlar. Onları diğer sözcük türlerinden ve ifadelerden ayıran belli başlı unsurlar bulunmaktadır. Bunlar konuşma anında vurgu-tonlama ile jest ve mimikler, yazıda ise metnin bağlamıdır. Asıl ünlemlerin doğası gereği sahip olduğu bu unsurları diğer ifadeler yüklendiklerinde ünlemleşmekte ve ünlemleşen sözcükler olarak ele alınmaktadırlar.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Özbek Türkçesinde yer alan ünlemlerin incelendiğini daha önce belirtmiştik. Özbek Türkçesinde “ündāv” sözcüğüyle karşılanan bu terim “ün+” isim köküne “+dâ-” isimden fiil ve “-m+” fiilden isim yapım eki getirilerek oluşturulmuştur. Bilim adamlarınca ünlem olduğu kesin olarak kabul edilen duygu ifadelerinin kullanımları incelendiğinde bunların ünlemin üç temel unsuruna sahip olduğu görülür. Demek ki duygu ifadelerinin de içerisinde yer aldığı birincil ünlemlerin özellikleri aynı zamanda genel olarak ünlemlerin özelliklerini ve kapsamını da belirleyebilir. Birincil ünlemlerden yola çıkarak Özbek Türkçesindeki ünlemlerin ses, anlam, vurgu, tonlama, gramer, imla, söz dizimi bakımından özelliklerini şu şekilde özetleyebiliriz:

- ❖ Anlamsal açıdan bazıları üretken değildir. Ses değiştirmezler. Sesleri değiştikçe anlamları da değişir.
- ❖ Fonolojik ve morfolojik açıdan dilin diğer bölümlerinde bulunmayan ses ve ses dizilerini oluşturabilir.
- ❖ Kendi başlarına bir ifade oluştururlar. Tek sestem, iki, üç, dört sestem oluşan asıl ünlemler bulunmaktadır.
- ❖ Ünlemlerin tümü tek başlarına ya da yinelenmiş olarak kullanıldıklarında duygusal bir nitelik taşırlar, herhangi bir duyguyu ya da cümledeki soru kavramını pekiştirirler.
- ❖ Bazen bir cümlenin ifade ettiği anlam değerinin tümünü tek başlarına karşılayabilirler.
- ❖ Ünlemler yer aldıkları bağlama göre anlam kazanırlar. Bu nedenle uygun söylemde ifade edilmedikçe tam olarak yorumlanamazlar.
- ❖ Birden fazla ünlem aynı duyguyu ifade etmek için kullanılabilirdiği gibi, aynı ünlem birden fazla duygunun ifadesinde kullanılabilir. Burada ünlemlerin telaffuzu ile hangi vurgu ve tonlamada kullanıldığı önemlidir. Onlar bu unsurlara göre anlam kazanırlar.
- ❖ Çok anlamlı ünlemlerin bir kısmı birbirine zıt duyguları (nefret, sevgi, sevinç, keder vb.) ifade edebilmektedir.
- ❖ Bir ünlemin tek bir anlam kategorisini ifade için kullanılıyor olması onun diğer anlamlarını henüz kazanmadığını gösterir. Bir ünlem sahip olduğu vurgu, tonlamayla uygun bağlamda kullanılırsa her türlü duyguyu ifade edebilecek kabiliyettir.
- ❖ Ünlemlerin anlamını etkileyen unsurlar “konuşmada vurgu, tonlama, belirli seslerin uzun söylenmesi (ünlüleri veya son sesteki akıcı ünsüzü) gibi ses bilgisi özellikleri ile yazıda ünlem işareti, uzatılan sesin birkaç defa yazılması (himm, tiss) veya uzatılan sestem sonra kısa çizgi konup tekrarlanması (ho-ho-o) şeklinde söylenebilir.

❖ Ünelemler diğer sözcüklerden farklı olarak kendilerine göre ton ve vurgu alırlar, farklı sesli uzunlukları, ikizleşme ve durguları vardır. Buna göre söyleyişte de çok çeşitlenirler ve farklı anlam kazanırlar. Yazıda bu ayırım metnin bağlamından anlaşılmaktadır.

❖ Cümle bilgisi bakımından cümle dışı unsurdurlar.

Araştırmacıların ünlemlerin özellikleri ile ilgili verdiği bilgilere bakıldığında anlamsal açıdan zenginliği dikkat çeker. Ünlleme anlam kazandıran unsur ise ünlemin vurgu ve tonlamasıdır. Aynı zamanda vurgu ve tonlama ünlem niteliğindeki ifadelerle duygu da yüklemektedir. O halde bir ifadenin ünlem olabilmesi onun duygu ifade edebilmesine bağlıdır. Ünlemleri konuşma anında tespit edebilmemizi vurgu ve tonlaması ile jest ve mimikler sağlarken yazıda bu işlevi ünlemin kullanıldığı bağlam ve kendinden sonra gelen ünlem işareti üstlenir. Bu doğrultuda ünlem kapsamında değerlendirilen seslenmelerin, yansıma sözcüklerin, kalıp ifadelerin, soru ve cevap sözlerinin ve ünlem kapsamında değerlendirilen diğer söz, söz grubu ve cümlelerin hepsinin ünlem olmadığını, bu ifadelerin ünlem olabilmesi için bir duyguyu ifade etmesi gerektiğini söyleyebiliriz.

Ünlemlere ilişkin verdiğimiz bilgiler yaptığımız çıkarımlar doğrultusunda ünlemi “Konuşmanın vazgeçilmez unsurlarından olan ünlem; insanın içten gelen çeşitli duygu ve heyecanlarını kendilerine özgü ses, şekil yapısı ile sahip olduğu vurgu ve tonlama aracılığıyla anlatan; konuşma anında yaygın olarak fiziki jest ve mimikler eşliğinde kullanılan; yazılı metinlerde kullanıldığı bağlam çerçevesinde anlam kazanan, geniş bir anlam kabiliyetine sahip insan sesleridir.” şeklinde tanımlayabiliriz.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Özbek Türkçesine ait sözlük, gramer ve metinlerden taradığımız ünlem örnekleri üzerinde bir sınıflandırma da yapılmıştır. Ünlemlerin sınıflandırmaları üzerine yaptığımız incelemelerde cevap, sorma, gösterme, seslenme vb. ifadelerin ünlem kapsamına alınmasının araştırmacıları işlevsel açıdan bir sınıflandırma yapmaya ittiğini görmekteyiz. Duygu ifadeleri dışındaki söz, söz grubu ve cümlelerin ünlemleşebilmesinin duygu değeri taşımalarına bağlı olduğu yönündeki görüşümüz bizi böyle bir sınıflandırma yapma

gereğinden alıkoymaktadır. Bu nedenle çalışmamızda ünlemleri yapı ve anlam bakımından sınıflandırmayı uygun gördük.

Çalışmamızın ikinci bölümünü oluşturduğunu söylediğimiz Özbek Türkçesinde yer alan ünlemlerin tespitinde sözlük, gramer ve edebî metinlerden yararlanılmıştır. Edebî metinlerin seçiminde ünlemlerin konuşma dilinin vazgeçilmez bir unsuru olduğu gerçeğinden hareketle Özbek Türkçesinden derlenerek Türkiye’de yazıya geçirilen destanlar temel kaynak seçilmiş, ayrıca ünlemlerin olaya dayalı eserlerde daha çok yer alacağı düşüncesinden hareketle edebî hikayeler de taranmıştır. Bu yolla çalışmamızda toplamda 173 adet ünlem tespit edilmiş ve bu ünlemler yapısal ve anlamsal olarak sınıflandırılmıştır.

Özbek Türkçesinde yer alan ünlemler yapıları bakımından asıl ünlemler ve ünlemleşen yapılar olmak üzere iki grupta ele alınmıştır. Asıl ünlemler basit ve birleşik yapıdaki asıl ünlemler olarak ikiye ayrılmış; basit yapıdaki ünlemler ses sayıları bakımından bir alt sınıflandırmaya tabi tutulurken, tespit edilen örneklerde birleşik yapıdaki ünlemlerin iki ünlemin birleşmesi yoluyla ve tekrar grubuyla oluştuğu görülmüştür. Asıl ünlemlere ilişkin ayrıntılı bilgiler aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

ASIL ÜNLEMLER	Basit Yapıdaki Asıl Ünlemler	Bir Sesten Oluşan BYAÜ	Ünlü	ä, o
		İki Sesten Oluşan BYAÜ	ünlü + ünlü	ie
			ünlü + ünsüz	âh, eh, âh, ih, iy, oh, ov, uh
			ünsüz + ünlü	bâ/bâ-â, be/be-e/be-ä, xä, hâ/hâ-â-â, hä, ho, hu, ke, vâ, vä, yâ
		Üç Sesten Oluşan BYAÜ	ünlü+ünsüz+ünlü	ibi, iye/iyye, oho
	ünsüz+ünlü+ünsüz		cim, xâh, xâp, xob, xop, heh, hâh, hop, ho-ov, hoy, huh, huv, vâh, vey, vâh buv-v, himm, tiss	
	Dört Sesten Oluşan BYAÜ	ünsüz+ünlü+ünsüz	xäyt, poşt	
		ünsüz+ünlü+ünsüz		
	Birleşik Yapıdaki Asıl Ünlemler	İki Ünlemin Birleşmesiyle Oluşan Birleşik Yapılı Ünlemler		âbbâ, âxâ, ebiy, ehe, ehä, evâh, âhâ/â-hä, olây, vâey, vâyboy
		Tekrar Grubuyla Oluşan Birleşik Yapılı Ünlemler		âh-vâh, bây-boy, bây-bây, eh-he, xây-xây, 'hây, hây', häxâ-xähä, hä-hä, hähhä, ho-ho-o, oy-bây, vây-vây, vây-vuy, vây-bo âh-âh-âh, xe-xe-xe, xä-xä-xä, vây-vây-vây

Tabloda görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde yer alan ünlemler üzerine gerçekleştirdiğimiz yapısal incelemede 73 adet asıl ünlem yer almaktadır. Asıl ünlemlerin oluşumları ile ilgili sayısal veriler şu şekildedir:

ASIL ÜNLEMLER	Basit Yapıdaki Asıl Ünlemler	Bir Sesten Oluşan BYAÜ	Ünlü	2
		İki Sesten Oluşan BYAÜ	ünlü + ünlü	1
			ünlü + ünsüz	8
			ünsüz + ünlü	11
		Üç Sesten Oluşan BYAÜ	ünlü+ünsüz+ünlü	3
			ünsüz+ünlü+ünsüz	18
	Dört Sesten Oluşan BYAÜ	ünsüz+ünlü+ünsüz+ünsüz	2	
		Birleşik Yapıdaki Asıl Ünlemler	İki Ünlemin Birleşmesiyle Oluşan Birleşik Yapılı Ünlemler	10
	Tekrar Grubuyla Oluşan Birleşik Yapılı Ünlemler		28	

Asıl ünlemler 45 adet basit yapı ve 28 adet birleşik yapı ünlemlerden oluşmuştur. Asıl ünlemlerin daha çok basit yapıdan oluştuğu görülmektedir. Oran olarak birleşik yapı ünlemlerin neredeyse iki katıdır. Basit yapı ünlemlerin tek sestem, iki sestem, üç sestem ve dört sestem oluştuğu görülür. İki sestem oluşan ünlemlerden “ünlü+ünlü” yapısına ait tek örneğe rastlanmıştır. Buradan yola çıkarak ünlem oluşumunda en az kullanılan yapının “ünlü+ünlü” yapısı olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıdaki bilgilerden hareketle tek sestem oluşan ve dört sestem oluşan basit yapı asıl ünlemlerin de çok kullanılan bir ünlem yapısı olmadığını söylemek mümkündür. Basit yapı asıl ünlemlerden iki sestem oluşan “ünlü+ünsüz (8 adet)” ile “ünsüz+ünlü (11)” yapısına da sıklıkla rastlanmakla birlikte onların en çok “ünlü+ünsüz+ünlü” yapısında olduğu görülmüştür. Bu yapılardaki ünlemlerin diğerlerinden fazla olmasının nedeni söyleyişlerinin kolaylığı ve Türkçenin ses yapısına uygunluğu olmalıdır.

Birleşik yapıdaki asıl ünlemlere baktığımızda tespit ettiğimiz örneklerden 10 tanesinin iki ünlemin birleşmesiyle, 28 tanesinin de tekrar grubuyla oluştuğu görülmüştür. Birleşik yapıdaki ünlemler daha çok tekrar yoluyla oluşmaktadır.

Asıl ünlemler üzerine yaptığımız araştırmalarda bu grupta yer alan birkaç ünlemin (â, o, âh, bâ, vâ, yâ vb.) kökeni üzerine az da olsa bilgiye rastlanmaktadır. Bu ünlemlerden “bâ, vâ” ünlemlerinin kökeninin Arapçaya, “âh, yâ” ünlemlerinin kökenlerinin ise Farsçaya dayandırıldığı görülmektedir. Köklü bir dil olan Türkçenin temel duygu ifadelerini başka dillerden aldığı sözcükler yardımıyla dile getirdiğini düşünmek Türkçenin gücünü yok saymak demektir. Türkçe gibi ifade kabiliyeti yüksek bir dili konuşan ve düşünmekten ziyade eylemde bulunmaya dönük bir halkın ünlem üretme kabiliyetinin de yüksek olacağı açıktır. Bu nedenle asıl ünlemlerin kökenlerinin yabancı dillere dayandırıldığı görüşler bize doğru gelmemektedir. Onlar Türkçenin söz varlığına aittir.

Asıl ünlemlerde yer alan seslerin kullanım sıklığına baktığımızda bazılarının sıklıkla tekrarlandığı görülür. Sesliler bağlamında bu sıklığı değerlendirecek olursak tespit ettiğimiz ünlemlerde tümünün yer aldığı ancak “u” sesinin diğerlerine nazaran daha az tekrarlandığı görülür. “u” sesi en sık söz ortasında karşımıza çıkar. Söz başında diğer ünlüler neredeyse eşit sıklıkla yer alırken söz ortasında “â, ä” sesleri sıklıkla tekrarlanır. Kullanım sıklığı açısından bunları “o” sesi takip eder. “i, e, u”

sesleri ise birkaç ünlemde söz ortasında yer alır. “e, i, u” sesleri söz sonunda nadir olarak yer alırken “â, ä” sesleri sıklıkla yer alır. Genel anlamda tespit edilen ünlemlerde yer alan ünlülerin kullanım açısından “â, ä” seslerini daha çok barındırdığı görülür. Bunda geniş ünlülerin ünlemin temel unsuru olan vurgu ve tonlamaya daha yatkın olması ve ünlemin daha kolay vurgulanmasının etkili olduğunu düşünmekteyiz.

Sessizler bağlamında asıl ünlemlerde yer alan seslerin kullanım sıklığını değerlendirecek olursak bunların bazılarında bir yığılma olduğundan söz edebiliriz. Söz başında sadece “b, c, x, h, k, p, t, v, y” sessizleri bulunmaktadır. Bunlardan “b, x, h, v” seslerinin sıklıkla tekrarlandığı, ancak “c, k, p, t, y”nin tek örnekte yer aldığı görülür. Tespit ettiğimiz ünlemlerde söz ortasında daha az sıklıkta sessizlerin yer aldığı dikkat çeker. Bunlar “b, x, h, l, ş, v, y” olarak sıralanabilir. Söz ortasında “b, h, y” sessizlerinin diğerlerine nazaran daha sık yer aldığı görülür. Söz sonunda ünsüzlerin kullanımına baktığımızda “b, h, m, p, s, t, v, y” sessizlerinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu seslerden “h, v, y” sesleri diğerlerinden çok daha sık karşımıza çıkar. Burada bu seslerin sızıcı sesler olması ve vurgu ve tonlama kullanımına yatkın olmaları daha sık tekrarlanmalarının nedeni olmalıdır.

Ünlemlerin yapıları bakımından asıl ünlemler ve ünlemleşen yapılar olarak ikiye ayrıldığını yukarıda belirtmiştik. Asıl ünlemlere ilişkin veriler ve değerlendirmeler yukarıda yer almaktaydı. Aşağıda ise Özbek Türkçesinden tespit ettiğimiz 100 adet ünlemleşen yapıya ilişkin veriler yer almaktadır. Ünlemleşen yapılar için tam bir sayı vermek mümkün değildir. Aşağıda yer alan ünlemler metinlerden bizim tespit edebildiğimiz yapılardır. Bunların haricinde uygun bağlam, vurgu ve tonlama ile ünlemleşen yapıların sayıları arttırılabilir ve onlara yeni kategori(ler) eklenebilir.

ÜNLEMLEŞEN YAPILAR	Sözlük Anlamı Olan Yapıların Ünlemleşmesi	İsimlerin Ünlemleşmesi	Türkçenin Söz Varlığına Ait İsimlerin Ünlemleşmesi	tek, qanı, munçä, bäläm, bälli, esiz, ildäm	7
			Yabancı Dillerin Söz Varlığına Ait İsimlerin Ünlemleşmesi	äcäbä, xäyr, häyhät, ilâhi, qâyil, märhämät, mäsä, sädägalär, tähsin, täsädduq, täsännä, vävâyilä äl'amân, älhäzär, älvädä äfärin, bäççägär, däd, däriğ, dost, xoş, xudä	22
		Modal Sözlerin Ünlemleşmesi		yuq	1
	Söz Gruplarının Ünlemleşmesi	Tamlamaların Ünlemleşmesi	bäräkällä, ästäğfirullä, xudâyim, vässälâm	4	
	Kalıp İfadelerin Ünlemleşmesi		älğä, ämin, gärdkäm, rähmät, şükür, täşakkür, tävbä, üzr	8	
	Cümlelerin Ünlemleşmesi		cönä, cüring, äylänäy(in), änävini qaränglä, härmä(ng), häydäng(lär), häydäy bering, kete ber, örgiläy, sädägan boläyin, şaşmä(ng), urä, yäşä,	13	
	Sözlük Anlamı Bulunmayan Yapıların Ünlemleşmesi	Seslenmelerin Ünlemleşmesi		e, ey, ä, äyä, hä, häv, häy, he, häy, hu, äyyuhännäs	11
		Yansımaların Ünlemleşmesi		fu, tfu, tüf, uf, uh, üf, väy, vuy	8
		Kuvvetlendirmelerin Ünlemleşmesi		-dä, -e/-(y)e, -ey, -ä, -hä, -kü	6
	Birleşerek Ünlemleşen Karma Yapılar	Asıl Ünlem+Ünlemleşen Yapı		e ättäng; e däriğ; 'ey, hä', 'hä, ättäng', häy däriğ, häy ättäng, häylä, vä äcäbä, vä däriğ; väydäd; yä älläh; yä tävbä	12
Ünlemleşen Yapı + Asıl Ünlem		däriğä, ättäng-ä	2		
Asıl Ünlem+Ünlemleşen Yapı+ Asıl Ünlem		häy ättäng-ä, vädäriğä, vähäsrätä, yäpiräy	4		

Özbek Türkçesinde tespit ettiğimiz ünlemleşen yapılar sözlük anlamı olan yapıların ünlemleşmesi, sözlük anlamı olmayan yapıların ünlemleşmesi ve birleşerek ünlemleşen karma yapılar olarak üç grupta ele alınmıştır. Bunlardan sözlük anlamı

olan yapılarından isimlerin, modal sözlerin, söz gruplarının, kalıp ifadelerin, cümlelerin ünlemleştigi yapılar; sözlük anlamı olmayan yapılardan seslenmelerin, yansımaların, kuvvetlendirmelerin ünlemleştigi yapılar; birleşerek ünlemleşen karma yapılardan ise “asıl ünlem+ünlemleşen yapı, ünlemleşen yapı, asıl ünlem, asıl ünlem, ünlemleşen yapı, asıl ünlem” birleşimiyle ünlemleşen yapılar tespit edilmiştir. Ünlemleşen yapıların sadece Türkçe kökenli olmadığı, Arapça ve Farsçaya ait yapıların da ünlemleştigi görülmektedir.

Özbek Türkçesi metinlerinden tespit ettiğimiz 98 adet ünlemleşen yapıya dair şunları ifade edebiliriz: Sözlük anlamı bulunup ünlemleşen yapılar içerisinde yer alan isimlerden Türkçe kökenli 7, Arapça ve Farsça kökenli 22 adet ünlem tespit edilmiştir. Yabancı dillerden alınan isimlerin, çoğunlukla da Arapça kökenli isimlerin, Türkçeye nazaran daha çok ünlem olarak kullanıldığı görülmektedir. Türkçe isimlerin daha çok basit yapıda olduğu da ayrıca dikkat çekmektedir. Modal sözlerin ünlemleştigiine dair metinlerden tek bir örnek tespit edilmiştir: cevap ifadesi olan “yok”. İsim ve modal sözlerin yanı sıra söz grupları da ünlemleşen yapılar arasında yer almaktadır. Söz gruplarından olan tamlamaların ünlemleşmesine dair tespit ettiğimiz örneklerin Arapça ve Farsça kökenli olduğu görülür. Sözlük anlamlı ünlemleşen yapılar arasında değerlendirebileceğimiz bir diğer yapı da kalıp ifadelerdir. Tespit ettiğimiz ünlemlerden bu yapıların içerisinde 6 Arapça, 1 tane Farsça ve sadece 1 tane Türkçe kökenli kalıp ifadeye rastlanmıştır. Kalıp ifadelerin daha çok Arapça kökenli olduğu görülür. Bunda İslam inancına sahip Özbek Türklerinin bu dine ait ifadeleri günlük yaşamda da kullanmalarının etkili olduğunu söyleyebiliriz. Tespit ettiğimiz ünlemler arasında sözlük anlamı bulunup ünlemleşen yapılar içerisinde ele alabileceğimiz son kategori cümlelerin ünlemleşmesidir. Bu kategoride yer alan 13 ünleme baktığımızda bunların emir istek kipinde çekimlenmiş fiillerden oluştuğunu görmekteyiz. “sādāğan bolāyin” örneğindeki Arapça “sādāğa” sözcüğünü saymazsak tamamı Türkçe kökenli sözcüklerden oluşmuştur.

Sözlük anlamı bulunmayan yapıların ünlemleşmesi seslenmelerin, yansımaların ve kuvvetlendirmelerin ünlemleşmesi bağlamında ele alınmıştır. 11 adet örneği tespit edilen ve bu grupta en fazla ünlemleşen yapıya sahip olduğunu tespit ettiğimiz seslenmeler içerisinde bir tane ünlemin (äyyühännâs) seslenme grubu yapısında Arapça kökenli bir ünlem olduğu görülür. Bu kategoride yer alan yansıma

sözcükler alt başlığında 8, kuvvetlendirmeler alt başlığında ise 6 adet ünlemleşen yapıya rastlanmıştır.

Ünlemleşen yapılar içerisinde son kategori olan birleşerek ünlemleşen karma yapıların asıl ünlemler içerisinde yer alan ünlemler ile ünlemleşen yapılar grubunda yer alan ifadelerin bir araya gelerek oluşturduğu ünlem yapıları yer almaktadır. Bu kategori “asıl ünlem + ünlemleşen yapı”, “ünlemleşen yapı+asıl ünlem” ile “asıl ünlem + ünlemleşen yapı + asıl ünlem” birleşimiyle oluşmaktadır. Ünlemleşen yapıların Arapça ve Farsçanın söz yapısına ait olduğu görülmektedir. Bu kategoride en fazla ünlemleşen yapının “asıl ünlem + ünlemleşen yapı” şeklinde olduğu görülür.

Ünlemler üzerine yapılan son çalışmalar onların görevli sözcüklerden ziyade anlamlı oldukları üzerine yoğunlaşmıştır. Bugün ünlemlerin kullanımlarına bakıldığında onların ses, biçim ve söz dizimi bakımından diğer yapılardan farklı olsalar da çok zengin bir anlama sahip oldukları ve bu anlam zenginliklerini vurgu-tonlama ve kullanıldıkları bağlamdan aldıkları görülür. Onların bu anlamsal zenginliği sınıflandırmada bu yönüyle de ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Ünlemler üzerine yapılan anlamsal sınıflandırmaların işlevsel sınıflandırmayla birlikte ele alındığı görülür. Bu ünlemlerin özellikle yabancı gramerlerde duyuşsal, bilişsel ve iradesel işlevlere göre sınıflandırılması ve anlamsal sınıflandırmanın da bu kapsamda ele alınmasının bir yansımasıdır. Yaptığımız çalışmada ünlemlerin tek bir işlevi olduğu görüşünden hareket edilmiş ve onların sadece duygu ifade ettiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda da ünlemler işlevleri bakımından sınıflandırılmamış sadece anlam bakımından ifade ettikleri duygulara göre bir sınıflandırmaya tabi tutulmuşlardır. Aşağıda ünlemlerin anlamsal sınıflandırmasına ait tablo yer almaktadır:

	Özbek Türkçesinde Tespit Ünlümler	Ünlümlerin İfade Ettiği Duygular	Kaç Farklı Anlamda Kullanıldığı
1	âbbâ	alay, beğeni, çaresizlik, hayıflanma, kaygı, kızgınlık, şaşkınlık, şikâyet, yazıklanma, yerinme	10
2	âcâbâ	beğenmeme	1
3	âferin	beğeni	1
4	âh	beğeni, dikkat çekme, keder, keyiflenme, özlem, ümit, üzüntü	7
5	âhâ	hoşnutluk, şaşkınlık	2
6	âh-âh-âh	sevinç	1
7	âh-vâh	üzüntü	1
8	âlgâ	gayretlendirme	1
9	âmin	hoşnutluk	1
10	bâ	alay	1
11	bâ-â	itiraz	1
12	bâlâm	sevinç	1
13	bây-boy	hayranlık	1
14	be	inanmama	1
15	be-e	meydan okuma	1
16	be-â	şaşkınlık	1
17	bâççâgâr	öfke	1
18	bâlli	beğeni, övgü, üzüntü	3
19	bârâkâllâ	alay, beğeni, beğenmeme, kızgınlık, övgü, saygı, takdir	7
20	bây-bây	aşağılama, beğeni, beğenmeme, şaşkınlık, şikâyet	5
21	buv-v	beğenmeme	1
22	cim	gözdağı verme, uyarı	2
23	cönâ	kovma	1
24	cüring	gayretlendirme	1
25	dâd	acı-âğrı, üzüntü, yardım dileme	3
26	-dâ	acıma, açgözlülük, alay, beğeni, çaresizlik, çekinme, dikkat çekme, hayal kırıklığı, hayıflanma, heyecan, istek, kızgınlık, merak, öfke, sakınma, sitem, hatırlama, şaşkınlık, tedirginlik, utanç, uyarı, üzüntü, yazıklanma,	23
27	dâriğ	üzüntü	1
28	dâriğâ	hayal kırıklığı, üzüntü	2
29	dost	minnettarlık	1
30	e	dikkat çekme, gözdağı verme, içerleme, kaygı, keyiflenme, kırgınlık, kızgınlık, küçümseme, merak, meydan okuma, öfke, pişmanlık, sakinleştirme, sitem, şaşkınlık, uyarı, üzüntü, yalvarma	18
31	ebiy	merak	1
32	e dâriğ	dikkat çekme	1
33	e âttâng	tedirginlik	1
34	-e /-(y)e	abartma, alay, serzeniş, suçlama, şaşkınlık	5
35	eh	beğeni, dikkat çekme, keyiflenme, nefret, pişmanlık, şikâyet, üzüntü, yazıklanma	8
36	ehe	beğenmeme	1
37	ehâ	şaşkınlık	1
38	eh-he	umut	1

39	esiz	kızgınlık, pişmanlık, üzüntü, yazıklanma,	4
40	evâh	dikkat çekme	1
41	ey	açgözlülük, büyüklenme, çaresizlik, dikkat çekme, heyecan, inanmama, istek, korku, merak, öfke, sakinleştirme, sevinç, sitem, şaşkınlık, telaş, uyarı, üzüntü, yalvarma	18
42	-ey	keyiflenme, kızgınlık	2
43	ey, hâ	kınama	1
44	â	acıma, kinaye, korku, şaşkınlık, telaş, ürkme	6
45	-â	çoşkunluk, dikkat çekme, hayıflanma, şaşkınlık	4
46	âcâbâ	beğenmeme	1
47	âh	beğeni, korku	2
48	âhâ/â-hâ	alay, gayretlendirme, heyecan, şaşkınlık	4
49	âhmâk	kızgınlık, öfke	2
50	âl 'âmân	yalvarma	1
51	âlhâzâr	sakinma, şaşkınlık, temenni	3
52	âlvidâ	dikkat çekme	1
53	ânâvini qârânglâr	şaşkınlık	1
54	âstâğfirullâ	keyifsizlik, şaşkınlık	2
55	ättâng	pişmanlık, yazıklanma	2
56	ättâng-â	hayal kırıklığı, yazıklanma	2
57	âyâ	alay, gözdağı verme	2
58	âylânây	hayranlık, sevgi, şaşkınlık, uyarı, yalvarma	5
59	âylânâyin	kaygı, yalvarma	2
60	âyyühannâs	uyarı	1
61	fu	iğrenme, sıkıntı, umursamama, uyarı	4
62	gârdkâm	umut	1
63	xe-xe-xe	hoşnutluk	1
64	xâ	alay, coşkunluk, gayretlendirme, hatırlama, kızgınlık, merak, öfke, şaşkınlık, telaş, yazıklanma	10
65	xâ- xâ- xâ	alay	1
66	xâh	hayıflanma, hoşnutluk	2
67	xâp	kızgınlık, uyarı	2
68	xây	öfke	1
69	xây-xây	çoşkunluk, dikkat çekme	2
70	xâyır	üzüntü	1
71	xâyıt	gayretlendirme	1
72	xob	kızgınlık	1
73	xop	sitem	1
74	xoş	alay, kızgınlık, merak, tehdit	4
75	xudâ	korku, yalvarma	2
76	xudâyim	üzüntü	1
77	hâ	gayretlendirme, kızgınlık, razı olmama, şaşkınlık, uyarı	5
78	hâ-â-â	sevinç	1
79	hârmâ	beğeni	1
80	hârmâng	beğeni, sakinleştirme, takdir	3
81	hâv	çaresizlik, çekinme, gözdağı verme, kin, uyarı	5
82	hây	acıma, gözdağı verme, kıvanç, kızgınlık, şaşkınlık, uyarı	6
83	hây,hây	kızgınlık, kinaye	2
84	he	heyecan, hoşnut olmama, ilenme, kızgınlık, öfke	5
85	heh	kızgınlık	1
86	hâ	gözdağı verme, heyecan, hoşnutluk, kızgınlık, şaşkınlık	5
87	-hâ	çoşkunluk	1
88	hâ, ättâng	kaygı	1

89	hā-hā	gayretlendirme	1
90	hāxā-xāhā	alay, şaşkınlık	2
91	hāh	hayıflanma, kızgınlık	2
92	hāhhā	şaşkınlık	1
93	hāy	hoşnutluk, uyarı	2
94	hāy ättāng	dikkat çekme, hayal kırıklığı, hayıflanma, korku, pişmanlık, sakinleştirme, sitem, üzüntü	8
95	hāy ättāng-ä	çaresizlik, dikkat çekme, hayıflanma, serzeniş, sitem, yalvarma	6
96	hāy dāriğ	kaygı, korku, üzüntü	3
97	hāydāng	gayretlendirme, öfke	2
98	hāydānglār	çoşkunluk	1
99	hāydāy bering	sakinleştirme	1
100	hāyhāt	acıma, dikkat çekme, üzüntü	3
101	hāylā	şaşkınlık, üzüntü,	2
102	himm	hoşnutluk, hoşnut olmama, şaşkınlık, şüphe	4
103	ho	kızgınlık	1
104	ho-ho-o	şaşkınlık	1
105	hop	sitem	1
106	hov	kızgınlık	1
107	ho-ov	gözdağı verme	1
108	hoy	kızgınlık, şaşkınlık	2
109	hu	ilenme, kızgınlık, yardım dileme	3
110	huh	kızgınlık	1
111	huv	ilenme, öfke, şaşkınlık	3
112	ibi	heyecan, merak, yalvarma	3
113	ie	şaşkınlık	1
114	ih	inanmama, öfke	2
115	ilāhi	temenni, yalvarma	2
116	iy	gayretlendirme, şaşkınlık	2
117	iye/iyye	şaşkınlık	1
118	iyä	kinaye	1
119	ḳani	alay, dikkat çekme, heyecan, merak	4
120	qāyil	takdir	1
121	ke	merak, meydan okuma	2
122	ketā ber	kovma	1
123	-kü	alay, kızgınlık, üzüntü	3
124	mārhāmāt	yalvarma	1
125	māzā	çoşkunluk, sevinç	2
126	munçā	azımsama	1
127	o	acıma, alay, beğenmeme, böbürlenme, çekinme, hoşnutluk, keyiflenme, kızgınlık, merak, sevinç, şaşkınlık, şevklendirme, tedirginlik, telaş, utanç, üzüntü	16
128	oh	acı-ağrı	1
129	oho	şaşkınlık	1
130	olāy	tedirginlik	1
131	ov	tehdit	1
132	oy-bāy	telaş	1
133	örgilāy	sevinç	1
134	pošt	uyarı	1
135	rāhmāt	minnetarlık	1
136	sādāğālār	merak	1
137	sādāğāng bolāyin	yalvarma	1
138	şāsmā(ng)	sakinleştirme	1
139	şükür	hoşnutluk, sevinç	2
140	tek	uyarı	1

141	tāhsin	beğeni	1
142	tāsādduq	alay, beğeni, gayretlendirme	3
143	tāsānnā	hayranlık, şaşkınlık	2
144	tāşākkür	minnettarlık, takdir	2
145	tāvbā	af dileme, şaşkınlık, uyarı	3
146	tfu	nefret	1
147	tiss	uyarı	1
148	tüf	beğeni	1
149	uf	yorgunluk	1
150	uh	pişmanlık, ürkme, yorgunluk	3
151	urā	gayretlendirme, sevinç	2
152	üf	hoşnut olmama, sıkıntı	2
153	ü zr	af dileme, utanç	2
154	vā	dikkat çekme, sevinç, uyarı	3
155	vā ācābā	kaygı, merak, şaşkınlık, telaş	4
156	vādāriğ	üzüntü	1
157	vādāriğā	dikkat çekme	1
158	vāey	beğeni	1
159	vāh	dikkat çekme	1
160	vāhāsrātā	dikkat çekme, hüzün, pişmanlık	3
161	vāvāylā	dikkat çekme	1
162	vāy	acı, acıma, beğeni, dikkat çekme, heyecan, kaygı, korku, sevinç, şaşkınlık, ürkme, üzüntü	11
163	vāy-vāy	acı-ağrı, alay, dikkat çekme	3
164	vāy-vuy	beğeni	1
165	vāyboy	kaygı, telaş	2
166	vāydād	keyiflenme, korku, razı olmama, üzüntü, yardım dileme	5
167	vāy-vāy-vāy	kızgınlık	1
168	vey	şaşkınlık	1
169	vāssālām	telaş	1
170	vā	alay, küçümseme, şaşkınlık	3
171	vāh	gözdağı verme	1
172	vāy-bo	şaşkınlık	1
173	vuy	abartma, korku, şaşkınlık	3
174	yā	merak, şaşkınlık	2
175	yā āllāh	şaşkınlık	1
176	yāpirāy	merak, özlem, serzeniş	3
177	yā tāvbā	şaşkınlık	1
178	yāşā	beğeni	1
179	yuq	korku	1

Yukarıdaki tabloda yer alan ünlemler incelendiğinde 74 ünlemin tek bir anlamının bulunduğu görülür. Bunlar “āferin, āh-vāh, ālgā, āmin, bālām, bāy-boy, be, be(-e), be-ā, bāççāğār, buv-v, cōnā, cūring, dāriğ, -dā, dost, ebiy, e āttāng, ehā, eh-he, evāh, ācābā, āl’āmān, ānāvini qārānglār, āyyühānnās, gārdkām, xā-xā-xā, xāy, xāyr, xāyt, xob, xop, ‘hāy, hāy’, -hā, hā-hā, hāh, hāydāy bering, him, ho, hoh, ho-ho-o, ie, ih, iye, qāyil, ketā ber, mārhmāt, munçā, oh, oho, olāy, ov, oy-bāy, örgilāy, poşt, rāhmāt, sādāqā(lār), sādāğāng bolāyin, şāşmā(ng), tek, tāhsin, tiss, tüf, uh, vāey, vāh, vāvāylā, vāy-vāy, vey, vāssālām, vāy, yā āllā(h), yāşā, yuq” ünlemleridir.

Ünlemler anlamları bakımından ele alındığında en fazla tek anlamlı ünlemlerin tespit edildiği görülür.

Tabloda yer alan ünlemlerden 34 tane ünlemin iki anlama sahip olduğu görülmüştür. Bu ünlemler “âhâ, cim, dâriğâ , -ey, âh, âstâğfirullâ, ättäng, äyâ, äylänäyin, xäh, xäp, xäy-xäy, häxä-xähä, häy, häylâ, hov, hoy, huv, ibi, ilâhi, iy, ke, mäsä, şükür, täsännâ, täşakkür, urä, üf, üzr, vâ dâriğ(â), vâyboy, vâ, vuy, yâ” ünlemleridir.

Tespit edilen örnekler dâhilinde 17 ünlemin üç tane anlamının bulunduğu görülmüştür. Bu ünlemler “bälli, dâd, ähâ, älhäzär, ättäng-ä, xudâ/xudâyim, härmä(ng), häy dâriğ, häydäng, häyhât, himm, hu, -kü, tâvbä, täsädduq, vâhäsratâ, yâpirây” ünlemleridir.

Özbek Türkçesi metinleri ve eserlerinde 7 tane dört anlamı bulunan ünleme rastlanmıştır. Bu ünlemler “-e/-(y)e, esiz, -ä, äylänäy, xoş, qani, vâydâd” ünlemleridir.

“Bây-bây, hâv, he, hä” ünlemlerinin 5, “ä, hâ, hây, häy ättäng-ä” ünlemlerinin 7, “âh, bäräkällä” ünlemlerinin 7, “eh, häy ättäng, vâ” ünlemlerinin 8, “äbbâ, xä” ünlemlerinin 9, “vây” ünleminin 11, “o” ünleminin 14 ve “e, ey” ünlemlerinin 19 anlama sahip olduğu görülmüştür. Tespit edilen ünlemler içerisinde “e ve ey” ünlemlerinin en fazla duyguyu ifade eden ünlemler olduğunu söylemek mümkündür.

Yukarıda tabloda verilen bilgilerden hareketle bazı ünlemlerin sadece olumlu duyguları, bazılarının ise sadece olumsuz duyguları ifade etmede kullanıldığı görülür. Bazı ünlemlerin hem olumlu hem de olumsuz duyguları ifade ettiği görülürken, bazılarının ise ne olumlu ne de olumsuz bir duygu ifade etmediği “şaşkınlık, uyarı vb.” gibi nötr bir anlam taşıdığını söylemek mümkündür.

Bu doğrultuda sadece olumlu duyguları ifade eden ünlemler şunlardır: âferin, âhâ, älgä, âmin, bälâm, bây-boy, dost, eh-he, äylänäy, gärdkäm, xe-xe-xe, hâ-â-â, härmä, härmäng, häy, qâyil, mäsä, örgiläy, rähmät, şaşmä(ng), şükür, tähsin, täsännâ, täşakkür, tüf, urä, vâ, vâey, vây-vuy, yäşä.

Sadece olumsuz duyguları ifade eden ünlemlerin olumlu duyguları ifade eden ünlemlerden daha çeşitli olduğu görülür. Bu ünlemler şu şekilde sıralanabilir: âh-vâh,

bâ/bâ(-â), be, be(-e), bəççəğar, buv-v, cönä, dād, däriğ, däriğä, e, e ättäng, -e/-(y)e, eh, esiz, ä, äcäbä, ähä, ästäğfirullä, ättäng, ättäng-ä, äyâ, äylänäyin, ehä, fu, xä-xä-xä, xäp, xäy, xäyr, xob, xop, xoş, xudä, xudäyim, hä, häv, ‘häy,häy’, he, heh, ‘hä, ättäng’, häxä-xähä, häh, häy ättäng, häy ättäng-ä, häy däriğ, häydäng, häyhät, häylä, ho, hop, hov, hoy, hu, huh, huv, ih, iyä, ketä ber, -kü, märhämät, munçä, oh, oläy, ov, oy-bäy, tävbä, tfu, uf, uh, üf, üzr, vâ äcäbä, vädäriğ, vädäriğä, vähäsrätä, vây-vây, vâyboy, vây-vây-vây, vä, väh, vuy, yäpiräy, yuk.

Hem olumlu hem de olumsuz duyguların ifadesinde kullanılan ünlemlerin de azımsanmayacak bir çeşitlilikte olduğu göze çarpar. Aynı ünlemin birbirine zıt duyguların ifadesinde kullanılabilmesi ünlemlerin anlam bakımından ne kadar zengin olduğunu ortaya koymaktadır. Onlara bu kabiliyeti veren unsur ise vurgu ve tonlamadır. Özbek Türkçesinde hem olumlu hem de olumsuz duyguları ifade ettiğini tespit ettiğimiz ünlemler şunlardır: “äbbä, äh (çoğunlukla olumlu 1 tane olumsuz), bälli, bäräkällä, bäy-bäy, -dä, ey, -ey, -ä, äh, xä, xäh, häy, hä, himm, ibi, qani, o, täsädduq, vây, vâydäd”.

Ünlemlerin bir kısmı ne olumlu ne de olumsuz bir duygu ifade etmemektedir. Bunlar nötr duyguların ifadesinde kullanılan ünlemler olarak nitelendirilebilir. Bu ünlemlere yönelik tespit ettiğimiz örnekler şunlardır: “be(-ä), cim, ebiy, eväh, älämân, älhäzär, änavini qäränglär, xäy-xäy, xäyt, -hä, hä-hä, hähhä, häydänglär, häydäy bering, ho-ho-o, ho-ov, ie, ilähi, iy, iye/iyye, ke, oho, poşt, sädäğälär, sädäğäng boläyin, tek, tiss, väh, väväylä, vey, vässälâm, vây-bo, yâ, yâ älläh, yâ tävbä.

Yaptığımız anlama dayalı incelemede ünlemlerin 84 farklı duygunun ifadesinde kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir. Bu kullanımlara dair tablo aşağıdaki şekildedir:

1	abartma	-e, vuy	2
2	acı-ağrı	dâd, oh, vâý, vâý-vâý	3
3	acıma	ä, hây, häyhât, o, vâý	5
4	açgözlülük	ey	1
5	af dileme	tâvbâ, üzr	2
6	alay	âbbâ, bâ, bäräkällä, -e, ähâ, äyâ, xâ, xâ-xâ-xâ, xoş, häxâ-xâhâ, qani, -kü, o, täsâdduq, vâý-vâý, vâ	16
7	aşağılama	bây-bây	1
8	azımsama	munçâ	1
9	beğeni	âbbâ, âferin, âh, bây-bây, bâlli, bäräkällä, eh, âh, hârmâ, hârmäng, tâhsin, täsâdduq, tuf, vâey, vâý, vâý-vuy, yâşâ	17
10	beğenmeme	bây-bây, bäräkällä, buv-v, che, âcâbâ, o	6
11	böbürlenme	o	1
12	büyükleme	ey	1
13	coşkunluk	-ä, xâ, xây-xây, häydänglär, -hä, mäzâ	6
14	çaresizlik	âbbâ, ey, hâv, hây ättäng-ä	4
15	çekinme	hâv, o	3
16	dikkat çekme	âh, e, e dâriğ, eh, evâh, ey, -ä, älvidâ, xây-xây, hây ättäng, hây ättäng-ä, häyhât, qani, vâ, vâdâriğâ, vâh, vâhâsrâtâ, vâvâylâ, vâý, vâý-vâý	20
17	gayretlendirme	âlgâ, cüring, ähâ, hâ, xâ, xâyt, hä-hâ, häydäng, iy, täsâdduq, urâ	11
18	gözdağı verme	cim, e, äyâ, hâv, hây, hä, hov (ho-ov), vâh	8
19	hatırlama	Xâ	1
20	hayal kırıklığı	dâriğâ, -dâ, ättäng-ä, hây ättäng	4
21	hayıflanma	âbbâ, -dâ, -ä, xâh, hây ättäng, hây ättäng-ä	6
22	hayranlık	bây-boy, äylänây, täsännâ	3
23	heyecan	-dâ, ey, ä-hâ, he, hä, ibi, qani, vâý	8
24	hoşnutluk	âhâ, âmin, hä, xâh, xe-xe-xe, hây, himm, o, şükür	9
25	hoşnut olmama	he, himm, üf	3
26	hüzün	vâhâsrâtâ	1
27	içerleme	e	1
28	iğrenme	fu	1
29	ilenme	he, hu, huv	3
30	inanmama	be, ey, ih	3
31	istek	-dâ, ey	2
32	itiraz	bâ (-â)	1
33	kaygı	âbbâ, e, äylänäyin, “he, ättäng”, hây dâriğ, tâvbâ, vâ âcâbâ, vâý, vâýboy	9
34	keder	âh	1
35	keyiflenme	âh, e, eh, -ey, o, vâydâd	6
36	keyifsizlik	âstâğfirullâ	1
37	kınama	“ey, hä”	1
38	kırgınlık	e	1
39	kıvanç	hây	1
40	kızgınlık	âbbâ, bäräkällä, -de, e, esiz, -ey, ähmâq, xâ, xâp, xob, xoş, hâ, hây, ‘hây, hây’ he, heh, hä, hâh, ho, hov, hoy, hu, huh, -kü, o, vâý-vâý-vâý	26
41	kin	hâv	1
42	kinaye	ä, “hây,hây”, iyâ	3
43	korku	ey, ä, âh, xudâ, hây ättäng, hây dâriğ, vâý, vâydâd, vuy, yuq	10
44	kovma	cönâ, ketâ ber	2
45	küçümseme	e, vâ	2
46	merak	-dâ, e, ebiy, ey, xâ, xoş, ibi, qani, ke, o, sâdâğälär, vâ âcâbâ,	14

		yâ, yâpirây	
47	meydan okuma	be(-e), e, ke	3
48	minnettarlık	dost, rähmât, tâşakkür	3
49	nefret	eh, tfu	2
50	öfke	bâççâğâr, -dâ, e, ey, âhmâq, xâ, xây, he, häydäng, huv, ih	11
51	övgü	bâlli, bârâkällä	2
52	özlem	âh, yâpirây	2
53	pişmanlık	e, eh, esiz, ättäng, häy ättäng, uh, vâhäsretâ	7
54	razı olmama	hâ, vâydâd	2
55	sakinma	-dâ, âlhâzâr	2
56	sakinleştirme	e, ey, hârmäng, häy ättäng, häy dây bering, şâşmä, şâşmäng(lâr)	7
57	saygı	bârâkällä	1
58	serzeniş	-e, häy ättäng-â, yâpirây	3
59	sevgi	âylânây	1
60	sevinç	âh-âh-âh, bâlâm, ey, hâ-â-â, mâzâ, o, örgilây, şükür, urâ, vâ, vây	11
61	sıkıntı	fu, üf	2
62	sitem	-dâ, e, ey, häy ättäng, häy ättäng-â, hop	6
63	suçlama	-e	1
64	şaşkınlık	âbbâ, âhâ, be-â, bây-bây, -dâ, e, -(y)e, ehâ, ey, â, -â, â-hâ, âlhâzâr, ânâvini qârânglâr, âstâğfirullâ, âylânây, xâ, hâ, häy, hâ, hâxâ-xâhâ, hâhhâ, häylâ, himm, ho-ho-o, hoy, huv, ie, iy, iye, iyye, o, oho, tâvbâ, tâsännâ, vâ âcâbâ, vây, vey, vâ, vây-bo, vuy, yâ, yâ âllâh, yâ tâvbâ	44
65	şevklendirme	o	1
66	şikâyet	âbbâ, bây-bây, eh	3
67	şüphe	him(m)	1
68	takdir	bârâkällä, hârmäng, qâyil, tâşakkür	4
69	tedirginlik	-dâ, e ättäng, o, olây	4
70	tehdit	xoş, ov	2
71	telaş	ey, â, xâ, o, oy-bây, vâ âcâbâ, vâyboy, vâssâlâm	8
72	temenni	âlhâzâr, ilâhi	2
73	umursamama	fu	1
74	umut	eh-he, gârdkâm	2
75	utanç	-dâ, o, üzr	3
76	uyarı	cim, -dâ, e, ey, âylânây, äyyühännâs, fu, xâp, hâ, hâv, häy, häy, poşt, tek, tâvbâ, tis(s), vâ	17
77	ürkme	â, uh, vây	3
78	ümit	âh	1
79	üzüntü	âh, âh-vâh, bâlli, dâd, -dâ, dâriğ, dâriğâ, e, eh, esiz, ey, xây, xudâyim, häy ättäng, häy dâriğ, häyhât, häylâ, -kü, o, vâdâriğ, vây, vâydâd	22
80	yalvarma	e, ey, âl'âmân, âylânây, âylânâyin, xudâ, häy ättäng-â, ibi, ilâhi, mârhâmât, sâdâğäng bolâyin	12
81	yardım dileme	dâd, hu, vâydâd	3
82	yazıklanma	âbbâ, -dâ, eh, esiz, ättäng, ättäng-â, xâ	7
83	yerinme	âbbâ	1
84	yorgunluk	uf, uh	2

Tabloda yer alan bilgileri şu şekilde yorumlayabiliriz:

“Açgözlülük, aşağılama, azımsama, böbürlenme, büyülenme, hatırlama, hüznün, içerleme, iğrenme, istek, itiraz, keder, keyifsizlik, kınama, kırgınlık, kıvanç,

kin, sakınma, saygı, sevgi, suçlama, şevklendirme, şüphe, umursamama, ümit, yerinme” gibi duyguların ifadesinde tek çeşit ünlem kullanılmaktadır. Bu ifadelerin daha çok olumsuz duyguları anlattığı görülmektedir.

Şaşkınlık için 44 farklı ünlemin kullanıldığı görülür. Diğer duygularla karşılaştırıldığında şaşkınlığın daha çeşitli ünlemlerle ifade edildiği söylenebilir. Yine “alay, beğeni, dikkat çekme, gayretlendirme, kızgınlık, merak, korku, nefret, sevinç, uyarı, üzüntü, yalvarma” gibi duyguların anlatımında azımsanmayacak çeşitlilikte ünlemin kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Çalışmamızda yapmış olduğumuz yapısal ve anlamsal sınıflandırmalar ve bu sınıflandırma kapsamında tespit edilen ünlemlere dair örnekler, ünlemler için net bir sayısal sınır çizmenin ya da belli ünlemlerin sadece belli duyguları ifade ettiği yönünde bir çıkarıma varmanın mümkün olmadığını gösterir. Görülmüştür ki ünlemlerin sınırı insanoğlunun hayal gücüyle sınırlıdır yani sonsuzdur. Onlar anlatım kabiliyeti çok yüksek yapılardır. Herhangi bir ünlem uygun vurgu, tonlama ve bağlam içerisinde her çeşit duyguyu ifade etmek için kullanılabilir. Ve her tür yapı ünlemlerleştirebilmektedir. Dolayısıyla Özbek Türkçesinde 179 tane ünlem vardır demek bir yanılgı olacaktır. Bu nedenle sonuç olarak diyebiliriz ki yukarıda verilen ünlem ve ifade ettiği duygulara dair sayısal veriler bizim tespitlerimizle sınırlıdır.

KAYNAKÇA

- Açık, F. (2012). *Özbek Hikâyeciliği ve Özbek Edebiyatından Seçme Hikâyeler*, Kurgan Edebiyat, Ankara.
- Ahanov, K., Ayğabilov A. (1989). *Qazaq Tili-Morfologiya*, Almatı.
- Akalın, Şükrü Haluk (1999). “Türkiye Türkçesinde Ünlem (Terim ve Tanım, Tasnif, Ünlem Olan Kelimeler, Söz Dizimi ile İlgili Sorunlar)”, Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı II, TDK Yay., Ankara.
- Akar Ali (2006). *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Akkuş, M. (2013). *Signals Of Understanding In Multilingual Communication: A Cross-Linguistic Functional-Pragmatic Analysis Of Interjections*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aksan, D. (2000). *En Eski Türkçenin izlerinde*. Bilgi Yayınevi, 5.Baskı, Ankara.
- Aksan, D. (2006). *Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi)*, Engin Yayınevi, Ankara.
- Aksan, D. (2015a). *Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yayınları, Ankara.
- Aksan, D. (2015b). *Türkçenin Gücü*, Bilgi Yayınevi. Ankara.
- Aksan, D. (2015c). *Türkçenin Sözcük Varlığı*. Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Aksan, D. (2017). *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Aksan, D. (2017). *Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını*. Bilgi Yayınevi, 9.Baskı, Ankara.
- Alimov, Rysbek (2013). “Eski Türk Runik Metinlerdeki ‘Esiz’ Üzerine”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 49, s. 17-38.
- Alkaya, E. (2007). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*, Manas Yayıncılık/17, Elazığ.

- Alyılmaz, Cengiz (1999). “Ünlemlerin Seslenmeleri Kuvvetlendirici İşlevleri”, *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., s. 534-540.
- Alyılmaz, Semra (2015). Dede Korkut Kitabındaki Bir Sözcükten (Boy) Hareketle “Bo, Bu, Abo, Abu...” Seslenme Ögelerinin Yapısı, *Uluslar arası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*, S. 4/4, s. 1413-1424.
- Ameka, F. K. (2006). Interjections, *Leiden University*, The Netherlands.
- Arat, R. R. (1992). Türk Lehçe ve Şiveleri Türk Milletinin Dili, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 121, C.II, s.59-68, Ankara.
- Argunşah, M., & Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örneklili Hakasça-Türkçe Sözlük*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Arıkoğlu, E., & Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, TDK: 822, Ankara.
- Atabay, N., Kutluk, İ., Özel, S. (1983). *Sözcük Türleri*, TDK Yay., Ankara.
- Atabay Neşe, Özel Sevgi, Çam Ayfer (2003), *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*, Papatya Yayıncılık-Eğitim, Dil Derneği Dizisi:I, 2. Basım, İstanbul,
- Atalay B. (2006).*Divānū Lügāti't-Türk Tercümesi*, I-IV Cilt, TDK Yay., Ankara.
- Atalay, B. (1945). *Et-Tuhfet- üz- Zekiyye fîl-Lûgat –it- Türkiyye*, TDK Yay., İstanbul.
- Avcı, Yusuf (1997). Özbek Türkçesindeki Ünlü Uyumlarına Dair, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 4, s. 166-172.
- Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uyurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Banguoğlu, Tahsin (2015). *Türkçenin Grameri*, TDK Yay.: 528, 10. Baskı, Ankara.
- Barutçu Özönder, F. S. (1996). *Alî Şîr Nevâyî–Muhâkemetü'l-Lugateyn–İki Dilin Muhakemesi*. TDK Yay., Ankara.
- Baskakov, A. N. (2017). *Çağdaş Türkçede Cümle*, Çeviren: Oktay Selim Karaca. TDK Yayınları, Ankara.

- Baydar, Turgut (2013). *Ünlemlerin Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki Kullanılışları ve İşlevleri*, Hakan Basın Yayın Dağıtım, Ankara.
- Bilgegil Kaya (1984). *Türkçe Dil Bilgisi*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Biray, Nergis (20-25 Ekim 2008). Kazak Türkçesinde Ünlemler, 7. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, I. Cilt*, TDK Yay., Ankara, 2013, s. 789-809
- Biray, Nergis (2009). “Kazak Türkçesinde Modal Söz”, *Turkish Studies*, Volume 4/3, s. 338-361.
- Biray, Nergis (2015). “Türkmen Türkçesinde Kuvvetlendirme İşlevli Dil Birimleri: ‘hi, hi-de, hiy, hiy-de, hey, hey-de, heyem’ ”, *Diyalektolog*, S. 11, s. 1-13.
- Biray, N. (2016). *Çağdaş Türk Lehçeleri Metin Aktarmaları*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Biray, Nergis (2017). “‘Bärimizdiñ Anası’ mı? ‘Bärimizdiñ Anamız’ mı? (Kazak, Kırgız ve Özbek Türkçelerinde)”, *Türklük Biliminin Ulu Çınarı Zeynep Korkmaz Armağanı*, Etkileşim Basımevi, Ankara, s. 95-108.
- Bodrogligeti, Andras J. E. (2001). *A Grammar of Chagatay*, Lincom Europa.
- Bodrogligeti, András J. E. (2003). *An Academic Reference Grammar of Modern Literary Uzbek I-II*, Lincom, Los Angeles.
- Bozkurt Fuat (2004). *Türkiye Türkçesi*, Kapı Yay., İstanbul.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik Der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Brill Archive.
- Buran A., Alkaya E. (2004). *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Buran A., Alkaya E. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 2- Güneydoğu/Karlık Grubu*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Büyükkantarcıoğlu, N. (2006). An analysis of Turkish interjections in the context of reactive idea framing, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*: 23, S. 1, ss. 19-32.
- Caferoğlu, Ahmet (1931). *Kitâb al-İdrâk li Lisân al-Atrâk*, Evkaf Matbaası, İstanbul.

- Caferoğlu Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., İstanbul.
- Cafetoğlu Ahmet (1984). *Türk Dili Tarihi I-II*, İstanbul.
- Caferoğlu Ahmet (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., İstanbul (3. baskı).
- Ceritoğlu, M. (2012). *Kırgız Türkçesinin Söz Dizimi*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford.
- Coşkun, Volkan (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- Courteille P. de (1870). *Dictionnaire Turc Oriental*, A L'imprimerie Impériale, Paris.
- Cuenca, M. J. (2000). Defining the indefinable? Interjections, *Syntaxis* 3: 29-44.
- Dankoff, R., Kelly, J. (1982-85). *Compendium Of The Turkic Dialect, C I-III*, Harvard Üniversitesi Yay., Washington.
- Demir Tufan (2000). *Türkçe Dilbilgisi*, Kurmay Basım Yayın Dağıtım, Ankara.
- Demir, N., & Yılmaz, E. (2010). *Türk dili El Kitabı*, Grafiker Yayıncılık, Ankara.
- Deny, J. (1921). Çev. Elöve, A. (1941), Uyar. Benzer, A. (2012). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Maarif Matbaası, İstanbul.
- Deny, J. (2013). *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları Türkiye Türkçesi*, Çeviren: Oytun Şahin, TDK Yayınları, Ankara.
- Derleme Sözlüğü* (1993). Cilt XI, TDK Yay., Ankara (2. basım).
- Dilçin Cem (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Dizdaroğlu Hikmet (1976). *Tümce Bilgisi*, TDK Yay.: 426, Ankara.
- Doerfer, G., Tezcan, S. (1980). *Wörterbuch des Chaladsch, (Dialekt von Xarrab)*, Akademiai Kiado, Budapest.
- Eckmann Janos (1996). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, TDK Yayınları, Ankara.

- Eckmann Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı*, Çeviren: Günay Karaağaç, Edebiyat Fakültesi Yayınevi, İstanbul.
- Ediskun, H. (1963). *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Efendi, M. A. (2009). *Burhan-ı Katı*, Haz.: Mürsel Öztürk-Derya Örs, TDK Yay. , İstanbul.
- Efendioğlu, Süleyman (2006). "Cümle Menşeli Edatlar", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 31, s. 193-207.
- Eker Süer (2010). *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yay., 6. Baskı, Ankara.
- Emre, A. C. (1931). *Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Layıha*, Devlet Matbaası, İstanbul.
- Emre, A. C. (1941). *Gramerimiz İçin*, Hilmi Kitabevi, İstanbul.
- Emre, A. C. (1942). *Türkçenin Yapılışı: Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdemleri*. Burhaneddin Basımevi, İstanbul.
- Emre, A. C. (1945). *Türk Dilbilgisi*, İstanbul.
- Emre, A. C. (2004). *Türkçe Sarf ve Nahiv Eski Lîsân-ı Osmanî Sarf ve Nahiv*, Hz. Gülden Sağol-Erdal Şahin-Nurgül Yıldız, TDK Yay, Ankara.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Erbay, F. (2009). W. Radloff'un Sözlüğünde Yer Alan Çağatay Türkçesine Ait Kelimeler Üzerine Notlar, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2009, S. 25, s. 109-117.
- Ercilasun, Ahmet Bican (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet Bican (1993). Türk Lehçelerinin Anlaşılmasında Dikkat Edilecek Noktalar, *Türk Dünyası Üzerine Makaleler-İncelemeler*, Akçağ Yay.: 93, s. 76-99, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2007), *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yay., Ankara.

- Ercilasun, Ahmet Bican (2008). “La Enklitiği ve Türkçede Bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 2, s. 35-56.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti’t-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 1120, Ankara.
- Ercilasun, A.B. (2009). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation A Functional Approach To The Lexicon*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Die Deutsche Bibliothek – CIP-Einheitsaufnahme, Brill Leiden, Boston.
- Eren Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- Ergin, M. (2000). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul.
- Ergöneç, Akbaba Dilek (2009). *Nogay Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Eşankul, C. (2017a). *Özbek Destanları 4 - Huşgeldi ve Belagerdan*, TDK Yayınları, Ankara.
- Eşankul, C. (2017b). *Özbek Destanları 6 – Dalli*, TDK Yayınları, Ankara.
- Fedakar, S. (2009). *Özbek Destanları 1 - Erali ve Şirali*, TDK Yayınları, Ankara.
- Fedakar, S. (2016) *Özbek Destanları 5 - Rüstem Han Destanı*, TDK Yayınları, Ankara.
- Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*, Çev: Mehmet Akalın, TDK Yay., Ankara.
- Gavioli, L. (2015). On the Distribution of Responsibilities in Treating Critical Issues in Interpreter-Mediated Medical Consultations: The case of “le spieghi (amo)”. *Journal of Pragmatics*:76, s. 169--180

- Gülensoy Tuncer (2001). *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yay., 3. baskı, Ankara.
- Gürsoy Naskali, E., & Duralı, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*, TDK-725, Ankara.
- Grönbech, K. (2011). *Türkçenin Yapısı*, Çev: Mehmet Akalın, TDK Yayınları, Ankara.
- Gencan Tahir Nejat (1979). *Dilbilgisi*, TDK Yayınları, Ankara.
- Goddard, C. (2014). Interjections and Emotion (with special reference to “surprise” and “disgust”), *Emotion Review*, Griffith University, Nathan-Brisbane.
- Goffman, E. (1978). Response cries, *Language*, Vol. 54, No. 4.
- Gulomov, A.F., Askarova, M.A. (1965). *Hozirgi Üzbek Adabiy Tili Sintaksis*, Ükituvçi Naşriyeti, Toşkent.
- Gulomov, A., Tihonov A. N., Küngurov R. (1977). *Üzbek Tili Morfem Lugati*, Ükituvçi Naşriyeti, Toşkent.
- Gülensoy, T. (2000). *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yay., Ankara.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II*, TDK Yay., Ankara.
- Gülsevin, G. (2011). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yayınları, Ankara.
- Güneş, Sezai (1997), *Türk Dili Bilgisi*, 3. Basım, İzmir.
- Gürkan, Ali (1997). *Kıbrıs Ağzında Edatlar Bağlaçlar ve Ünlemlerin Kullanım Özellikleri*, MEB Yay., Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.
- Hacıeminoğlu, E. (2013). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- Hacıeminoğlu Necmettin (1992). *Türk Dilinde Edatlar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Hatipoğlu Vecihe (1972). *Türkçenin Söz Dizimi*, TDK, Ankara.
- Hengirmen, Mehmet (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yay., Ankara.

- Hişmanoğlu, M. (2010). “Interjections in English: Neglected but important aspect of foreign language learning and teaching”, *Journal of Theory and Practice in Education*.
- Hüdayberdiyev, Cöre (1998). “Özbekçede Ses Uyumunun Yok Edilişi”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, s. 433-443.
- Hüdaybergenova, Zilale (2004). “Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde Kesik Cümleler”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.23, s. 17-23.
- Hüdaybergenova, Zilale (2001). “Türkiye Türkçesi ve Özbekçede Devrik Tümce”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 18, s. 49-55.
- Hüseyin Cahit (2000). *Türkçe Sarf ve Nahiv*, Hz. Leyla Karahan-Dilek Ergönenç, TDK Yay., Ankara.
- İmer, K., Kocaman, A., Özsoy, A. S. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- İnan Abdülkadir (1953). “XIII-XV. Yüzyıllarda Mısır’da Oğuz Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve “Halis Türkçe”, *TDAY-Belleten*, TDK Yay. , s. 53-71.
- Jovanovic, V. (2004). “The Form, Position and Meaning of Interjections in English”, *Facta Universitatis, Linguistics and Literature*, Issue: Vol. 3/11, p. 17-28, on www.cceol.com.
- Qasımova, A., Biray, N. (2017). “Salıstırmalı Qazaq Jäne Türık Tilderindegi Qalıp Sözder”, *Qazaqstan Respublikası Bilim Jene Ğılım Ministrılgı I. Altınсарın Atındağı Arqalıq Memlekettik Pedagogikalıq İnstitutı*, Arqalıq.
- Karaağaç, Günay (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yay., Ankara (2. baskı).
- Karahan, A. (2009). “İlk Türk Lehçeleri Sözlüğü: Dīvānu Luġāti’t-Türk’te Lehçelerin Söz Varlığına Bir Bakış”, *Turkish Studies*, Volume 4/4, Summer, s. 650-691.
- Karahan, Leyla (1999). *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yay., 6. Baskı, Ankara.
- Karahan Leyla (2011). *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yay, Ankara, 2011.

- Kara, M. (2012). *Türkmen Türkçesi Grameri*, Etkileşim Yay., İstanbul.
- Karimi, Kianoosh (2013). *Afganistan Özbekçe Türkçesinin Üzerinde Farsçanın Tesiri*, Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- Kasapoğlu, Çengel Hülya (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Kaya, T. (1999). *Kavâid-i Lisân-ı Türkî*, TDK Yayınları, Ankara.
- Kazak SSR Gılım Akademiyası Til Bilimi İnstitutı (1967). *Kazak Tilinin Grammatikası I-Morfologiya*, Kazak SSR'nin "Gılım" Baspası, Almatı.
- Kegskemeti Istvan(1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Suomalaisen Kirjallisuuden Kirjapaino Oy Helsinki.
- Kırgız SSR İlimler Akademiyası Til Jana Adabiyat İnstitutı (1964). *Kırgız Tiliniñ Grammatikası- Morfologiya*, Frunze.
- Kirişcioğlu, M. F. (1999). *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- Koç, Kenan, Doğan, Oğuz (2004). *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitapevi, Ankara.
- Koç, Nurettin (1996). *Yeni Dil Bilgisi*, Anka Ofset A. Ş., İstanbul (2. baskı).
- Kononov, A. N. (1956). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka*, İzdatelsto Akademi Nauk SSSR, Moskva-Leningrad.
- Konrad, Echlich (1986). *Interjectionen*, Tübingen: Niemeyer Verlag.
- Korkmaz Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yay., Ankara.
- Korkmaz Zeynep (2007), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara (2. baskı).
- Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli: Oğuz Türkçesinin Gelişimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kornfilt, Jaclin (1997). *Turkish*, Routledge, London-New York.

- Kononov A. N.. *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturno o Yazıka*, Moskova.
- Kyrtzis, A., & Ervin-Tripp, S. (1999). The Development of Discourse Markers in Peer İnteraction, *Journal of pragmatics: 31(10)*, p. 1321-1338.
- Kurtoğlu, F.S (1995). *Türkiye Türkçesinde Ünlemler ve Fonksiyonları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, Ankara.
- Libert, A. R. (2012). *On Conversational Valence and the Definition of İnterjections*.
- Meinard, Maruszka Eve Marie (2014). “*Distinguishing Onomatopoeias From İnterjections*”, *Journal of Pragmatics:76*, p. 150-168.
- Meng, K., & Schrabback, S. (1999). “İnterjections in adult-child discourse: The cases of German HM and NA”, *Journal of Pragmatics*.
- Montes, R. G. (1999). “The development of discourse markers in Spanish: İnterjections”, *Journal of Pragmatics: 31(10)*, p. 1289-1319.
- Nalbant, M. Vefa (2007). “Eski Türkçe kı Ünlemi v Bunun Anadolu Ağızlarındaki k1/g1 Ünlemiyle Karşılaştırılması”, *MTAD*, S.2, Ankara, s. 146-151.
- Nalbant, M. Vefa (2008). *Divānū Lüğāti't-Türk - I İsim*, Bilgeođuz Yay. ,İstanbul.
- Nalbant, M. Vefa, Demirel, Ezgi (2014). “Dil Tipolojisi Bakımından Türkçede Ekler Dışında Kelime Yapma Yolları Üzerine Bir Değerlendirme”, *7. Uluslar arası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri I*, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Nalbant, M. Vefa, Uzunkaya, Dilek (2016). “Türkçede Tanrı Adlarının, Tanrı Adı Bulunduran Öbek ve Cümlelerin Ünlemleşmesi”, *İsmail Çetişli Hatıra Kitabı*, Akçağ Yay.
- Nalbant, M. Vefa (2017). “Türkçede Bir Sözcük Türü ve Sözcük Türetme Yolu Olarak Karma Sözcükler”, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, S.1, s. 59-66.
- Naskali, Emine Gürsoy (1997). “Türk Dünyası Gramer Terimleri Klavuzu”, Türk Dil Kurumu, Ankara.

- Nazarov, Bakhtiyar A., Sinor, Denis (1993), *Uzbek History, Culture and Language*, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington-Indiana.
- Nenova, N., Joue, G., Reilly, R., & Carson-Berndsen, J. (2001). Sound and function regularities in Interjections, *In ISCA Tutorial and Research Workshop (ITRW) on Disfluency in Spontaneous Speech*.
- Norrick, N. R. (2009). "Interjections as Pragmatic Markers", *Journal of pragmatics, Catalan Journal of Pragmatics* 41, p. 866-891.
- O'Connell, D. C., & Kowal, S. (2005). "Where do interjections come from? A psycholinguistic analysis of Shaw's Pygmalion", *Journal of Psycholinguistic Research* 34, S. 5, p. 497- 514.
- Öner Mustafa (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yay.: 703, Ankara.
- Önen, Yaşar, Cemil Ziya Şanbey, & Vural Ülkü.(1993). *Almanca-Türkçe Sözlük I-II*, TDK: 546, Ankara.
- Öz, Aynur (1994). *Özbekçe ve Yeni Uygurca Arasındaki Fonetik Ayraçlar*, Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Öz Özcan, Aynur (2004). "Özbek ve Türkiye Türkçesinde 'Kesinlik' Bildiren Modal Sözcükler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 9, s. 447-459.
- Öz Özcan, Aynur (2004). "Özbek ve Türkiye Türkçesinde 'Olasılık-Tahmin' Bildiren Modal Sözcükler", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, TDK Yay., s. 447-459.
- Öz Özcan, Aynur (2012). "Özbek Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde Emir-Seslenme Ünlemler", *MTAD*, S.2, Ankara, s. 106-118.
- Özönder, S. B. (1996). Ali Şîr Nevâyî, *Muhâkemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi*, TDK Yay., Ankara.

Özbekistân SSR Fänlär Äkâdemiyâsi Ä. S. Puşkin Nâmidägi Til vä Ädâbiyet İnstituti (1966). *Hâzirgi Özbek Ädâbiy Tili I- Fânetikâ-Lehsikalâğiyä-Mârfâlâğiyä*, Özbekistân SSR ‘Fân’ Nâşriyâti, Tâşkent.

Özbekistân Respublikâsi Fänlär Äkâdemiyâsi Älişer Nâvâiy Nâmidägi Til ve Ädâbiyet İnstituti (2006a). *Özbek Tilining İzahli Lüğâti I*, (Ed. Ä. Mâdvâliyev), ‘Özbekistan Milliy Entsiklâpediyâsi’ Dâvlät İlmiy Nâşriyâti, Tâşkent.

Özbekistân Respublikâsi Fänlär Äkâdemiyâsi Älişer Nâvâiy Nâmidägi Til ve Ädâbiyet İnstituti (2006b). *Özbek Tilining İzahli Lüğâti II*, (Ed. Ä. Mâdvâliyev), ‘Özbekistan Milliy Entsiklâpediyâsi’ Dâvlät İlmiy Nâşriyâti, Tâşkent.

Özbekistân Respublikâsi Fänlär Äkâdemiyâsi Älişer Nâvâiy Nâmidägi Til ve Ädâbiyet İnstituti (2007). *Özbek Tilining İzahli Lüğâti III*, (Ed. Ä. Mâdvâliyev), ‘Özbekistan Milliy Entsiklâpediyâsi’ Dâvlät İlmiy Nâşriyâti, Tâşkent.

Özbekistân Respublikâsi Fänlär Äkâdemiyâsi Älişer Nâvâiy Nâmidägi Til ve Ädâbiyet İnstituti (2008a). *Özbek Tilining İzahli Lüğâti IV*, (Ed. Ä. Mâdvâliyev), ‘Özbekistan Milliy Entsiklâpediyâsi’ Dâvlät İlmiy Nâşriyâti, Tâşkent.

Özbekistân Respublikâsi Fänlär Äkâdemiyâsi Älişer Nâvâiy Nâmidägi Til ve Ädâbiyet İnstituti (2008b). *Özbek Tilining İzahli Lüğâti V*, (Ed. Ä. Mâdvâliyev), ‘Özbekistan Milliy Entsiklâpediyâsi’ Dâvlät İlmiy Nâşriyâti, Tâşkent.

Paçacıoğlu Burhan (2004), *Türk Dili ve Kompozisyon*, Dilek Ofset Matbaacılık, IX. Basım, Sivas.

Radloff, F. V. (1888-1911). *Opıt Slovarya Tyurskih Nareçiy(Türk Diyalektleri Sözlüğü Denemeleri) I-IV*.

Râhmâtulläyev, Shâvkät (2000). *Özbek Tilining Etimologik Lugâti I-Türkiy Sözlär*, Tâşkent Üniversitesi Nâşriyâti, Tâşkent.

- Rähmätulläyev, Shävkät (2003). *Özbek Tilining Etimologik Lugäti II-ÄrÄb SözlÄri vÄ UlÄr BilÄn HÄsilÄlÄr*, TÄşkent ÜniÄrsitet NÄşriyÄti, TÄşkent.
- Rähmätulläyev, Shävkät (2009). *Özbek Tilining Etimologik Lugäti III-FÄrsçÄ, TÄcikçÄ BirliklÄr vÄ UlÄr BilÄn HÄsilÄlÄr*, TÄşkent ÜniÄrsitet NÄşriyÄti, TÄşkent.
- Rähmätulläyev, Shävkät (2006). *Hozirgi Adabiy Özbek Tili*, ÖzbekistÄn SSR 'FÄn' NÄşriyÄti, TÄşkent.
- Räsänen, M. (1957). *Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Helsinki.
- Redhouse, Sir James W. (1884). *A Simplified Grammar of The Ottoman-Turkish Language*, Trübner & Co., Ludgate Hill, London.
- Sağol, G., Şahin, E., & YILDIZ, N. (2004). *Ahmet Cevat Emre, Türkçe Sarf ve Nahiv Eski Lisan-ı Osmani Sarf ve Nahiv*, TDK Yayınları, Ankara.
- Sami, Şemşeddin (1989). *Kâmus-ı Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul.
- Serebrennikov, B. A., & Gadjeva, N. Z. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*, Çev.: Tefvik Hacıyev-Mustafa Öner, Türk Dil Kurumu Yayınları: 1033, Ankara.
- Shakhin, Z. (2012). *Türkçede Ve Rusçada Ünlemler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sjoberg, Andree F. (1962). *Uzbek Structural Grammar*, University of Texas, Uralic and Altaic Series Vol: 18, Published by: Indiana University-Bloomington.
- Solmaz, A. (2007). *Özbek Destanları 3 'Ayçınar Destanı'*, TDK Yayınları, Ankara.
- SSSR Fanlar Akademiyasi Üzbekistan Filialining Asarlari II Seriya-Filologiya- (1941). *Üzbek Tilining ilmiy Grammatikasi Üçün Materiallar*, Uzfan NÄşriyeti, Toşkent.
- Stemgass, F. (1970). *Persian-English Dictionary*, Librairie Du Liban, Beirut.
- Şahan Güney, Fatma (2015). *Tatarca Referans Grameri*, Kriter Yayınevi, İstanbul.

- Şahin, H. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi*, Akçağ Yay., Ankara.
- Şen, S. (2014). *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Tarama Sözlüğü* (1995-1996). A-Z 8 Cilt, TDK Yay., Ankara.
- Tekin, Talat (2003). *Orhun Türkçesi Grameri*, Türk Dili Araştırmaları Dizisi-9, İstanbul.
- Tekin, Talat; Ölmez, Mehmet (2003). *Türk Dilleri - Giriş*, Yıldız Dil ve Edebiyat 2, İstanbul.
- Tekin, F. (2008). “Özbek Türkçesi Söz Varlığına Bir Bakış (XIX.Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyıl Başları)”, *Turkish Studies*, Volume 3/7, Fall, s.608-618.
- Temir, A. (1992). Kuzey Türkçesi, *Türk Dünyası El Kitabı*, C.2, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay:121, Ankara.
- Tietze, Andreas (2002). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügatı*, C.1, A-E, Simurg, İstanbul-Wien.
- Tietze, Andreas (2009). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügatı*, C.2, F-J, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Tiken, K. (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf-filler*, Vol.: 837, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- Toker, Mustafa (2011). “Haydi, Hadi, Hayda Kelimeleri Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 30, s. 55-69.
- Topaloğlu, Ahmet (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yay, İstanbul.
- Toparlı, R. (1998). *Harezmi Türkçesi*, Tokat.
- Toparlı, R. (2003). *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l Lügati't Türkiye*, TDK Yay., Ankara.
- Toparlı, R., Çögenli, M. S., Yanık, N. H. (1999). *El-Kavânînü'l-Küllîye li Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*, TDK Yay., Ankara.
- Toparlı, R., Çögenli, M. S., Yanık, N. H. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, TDK Yay., Ankara.

- Toparlı, R., Vural, H.,(2004). *Kıpçak Türkçesi*, Dilek matbaa, Sivas.
- Toparlı, R., Vural, H., & Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Toprak, F. (2003). “Divanü Lugati’t-Türk’te Kıpçakça Kaydıyla Verilen Kelimelerin Tarihi Kıpçak Söz Varlığı İçindeki Yeri”, *Türkoloji Dergisi XVI*, S.2, s. 79-90.
- Toprak, F. (2005). “Harezmi Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi Metinlerinin Söz Varlığı (Fiil) Açısından Karşılaştırılması”, *EKEV Academic Review Social Sciences*, N.: 25, Fall, s.287-305.
- Tulum, Mehmet Mahur (1997). *Özbekçede Tasvir Yardımcı Fiilleri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*, Ankara (10. baskı).
- Türk Dil Kurumu (2011). *Türk Gramerinin Sorunları*, Ankara.
- Türkmenistanyň Prezidentiniň Yanındaki İlim ve Tehnika Baradaki Yokarı Geňiş Magtımguılı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutı (2000). *Türkmen Diliniň Grammatikası-Morfologiya*, TDK Yayınları, Ankara.
- Ünlü, Suat (2012). *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Kitabevi Yayınları, Konya.
- Ünlü, Suat (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Kitabevi Yayınları, Konya.
- Ünlü, Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Kitabevi Yayınları, Konya.
- Üşenmez, Emek. (2012). *Modern Özbek Türkçesi*, Akademik Kitaplar, İstanbul.
- Üşenmez, Emek. (2016). *Özbekçe Türkçe Sözlük*, İstanbul.
- Vardar, Berke (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual, İstanbul (2. baskı).
- Wharton, T. (2003). Interjections, language, and the ‘showing/saying’ continuum. *Pragmatics & Cognition: 11*, s. 39-91.

- Wierzbicka, A. (1992). The Semantics of İnterjection, *Journal of Pragmatics*, S. 18, North Holland, s. 159-192.
- Wilkins, D. P. (1992). İnterjections as Deictics, *Journal of Pragmatics*, S. 18, North Holland, s. 119-158.
- Yaman, E. (1998). *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, TDK Yay., Ankara.
- Yaman, E. (2005). *Özbek Türkçesinde Edatlar*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Yeloğlu, Adem (2011). *Abdullah Kadiriyy'in 'Ötken Künler' Romanı Örneğinde Özbek Türkçesinde Edatlar*, Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, Niğde Üniversitesi, Niğde.
- Yelok, Veli Savaş (2014). "Türkiye Türkçesinden Özbek Türkçesine Aktarma Meseleleri", *Gazi Türkiyat*, S. 15, s. 67-86.
- Yıldırım, Hüseyin (2012). *Özbek Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara (2. baskı).
- Yıldırım, Hüseyin (2009). "Özbek Türkçesindeki O (Å) Ünlüsü Üzerine", *Gazi Türkiyat*, s. 5, Güz, Ankara.
- Yılmaz, Engin (2014). *Temel Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Pegem Akademi, Ankara.
- Yoldaşev, A. A. (2012). "Türk Dillerinde Sesleniş Sözcükleri", Çev. Dr. Bahar Güneş, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 48, s. 441-446.
- Yuldashev, M.(2013). *Özbek Metinler Antolojisi*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir.
- Yücel, D. (2007). *Özbek Destanları 2 Melike Ayyar Destanı*, TDK Yayınları, Ankara.
- Yüksel, Zühal (2005). *Kırım Tatar Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*, Ankara.
- Zülfikar, H. (1995). *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Zülfikar, Hamza (1999). Ünlömler ve Ses Yansımali Kelimeler, *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., Ankara.